

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ukrainian History

**З ІСТОРІЇ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
В УКРАЇНІ**

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Заснована 2010 року

A series of monographs dedicated to history of everyday life in Ukraine

Established in 2010

Головний редактор
академік НАН України В. А. Смолій

Chief Editor Valerii Smolii

Київ – 2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ukrainian History

**ПОВСЯКДЕННЯ
РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ**

Історичні студії в 2-х томах

**EVERYDAY LIFE
OF EARLY MODERN UKRAINE**
Historical Studies in Two Volumes

Том 1: Практики, казуси та девіації повсякдення

Volume I. Practices, Incidents, and Deviations in Everyday Life

Київ – 2012

Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. — 328 с.

УДК: 394-”639”:94(477)”XVI–XVIII”

Відповідальний редактор
д.і.н., проф. *Віктор Горобець*

Редакційна колегія
к.і.н. *Наталя Старченко* (заступник відповідального редактора)
к.і.н. *Наталя Білоус*
к.і.н. *Валерій Зема*
к.і.н. *Оксана Романова* (відповідальний секретар)

Перший том збірника наукових студій присвячений дослідженню історії повсякдення ранньомодерної України в найрізноманітніших його практичних проявах – як у «звичних» повсякденних практиках, що виступали певним уособленням «нормального» повсякдення тих чи інших соціальних груп і корпорацій, так і в казусних історіях або відвертих девіаціях, відхиленнях від цих унормованих способів поведінки. Утім, як відомо, межа між нормою та девіацією є завжди доволі умовною, мінливою і залежною від багатьох сторонніх чинників. Саме в такому методологічному ключі й розглядається історія «нормального» та «казусного», «девіантного» повсякдення ранньомодерної України на сторінках пропонованого тематичного збірника.

Для істориків, культурологів і всіх, хто цікавиться історією ранньомодерної України.

Everyday Life of Early Modern Ukraine. Historical Studies in Two Volumes. Volume I. Practices, Incidents, and Deviations in Everyday Life/ Senior Editor Viktor Horobets. Kyiv: Institute of Ukrainian History National Academy of Sciences of Ukraine. 2012. — 328 p.

Senior Editor *Viktor Horobets*

Editorial Board

Natalia Starchenko, Natalia Bilous, Valerii Zema, Oksana Romanova

The first volume is dedicated to daily life of Early Modern Ukraine in its various practical manifestations. The present collection of articles illuminates both traditional practices of the daily life that epitomize the «normal» behaviour of various social groups and corporations, and, on the other hand, multifarious incidents, open deviations, or divergences from the standardized behaviour. However, as is well known, the line between norm and deviation is rather fine, shifting and circumstantial. This methodological insight is crucial to the following analyses of the «standard» and «deviant» behaviours in Early Modern Ukraine.

This issue could be of interest to historians and scholars of culture, as well as to readers who are interested in history of Early Modern Ukraine.

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України.

ISBN 978-966-02-5404-6 (серія)
978-966-02-6449-6 (загальний)
978-966-02-6450-2 (Т. 1)

© Інститут історії України НАН України
© Автори

ЗМІСТ

Віктор Горобець

Багатоликий і важко вловлюний світ повсякдення ранньомодерної України 9

Практики повсякдення

Олексій Вінниченко

Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика 13

Наталля Сліж

Біялагічныя прычыны для заключэння шляхецкага шлюбу 41

Ігор Сердюк

Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. 57

Володимир Маслійчук

До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. 87

Сергій Серяков

Повсякденне життя єзуїтських шкіл України 99

Людмила Посохова

«Академічна повсякденність» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. 141

Оксана Прокоп'юк

Парафіяльне повсякдення: практика проповідництва в храмах Київської митрополії у другій половині XVIII ст. 187

Олена Бачинська

Задунайські запорожці: козацьке буття в «післякозацьку добу» 201

Казуси та девіації повсякдення

Мирон Капраль

Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. 217

Катерина Дуса

Прихована частина айсбергу: «гріх бестіальний» у Ковелі XVIII ст. в контексті історії сексуальності 245

Віктор Горобець

Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський 253

Юрій Волошин

Кримінальна злочинність в Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду) 287

Список скорочень 326

CONTENTS

<i>Viktor Horobets</i> Multifaceted World of Daily Life in Early Modern Ukraine	9
--	---

Practices of Daily Life

<i>Oleksii Vynnychenko</i> Proving Nobility at Local Vyshnia Diets of the Ruthenian Voivodeship (the XVIIth – the mid-XVIIIth C.): Legal Reglamentation and Daily Practice	13
---	----

<i>Natalla Slizh</i> Biological Reasons for the Noble Marriage	41
---	----

<i>Ihor Serdiuk</i> Child and Childhood in the Hetmanate in XVIIIth Century	57
--	----

<i>Volodymyr Masliychuk</i> On the Issue of Child and Juvenile Labour in the Left Bank Ukraine in the second part of the XVIIIth Century	87
--	----

<i>Serhii Sieriakov</i> The Daily Life of Jesuit Colleges in Ukraine	99
---	----

<i>Ludmila Posokhova</i> The Academic Daily Life of Students and Instructors of Ukrainian Ortho- dox Colleges in the XVIIIth Century	141
--	-----

<i>Oksana Prokopiuk</i> Parish Daily Life: Homiletic Practice in Kyivan Metropolitanate Churches in the Second Half of the XVIIIth Century	187
--	-----

<i>Olena Bachynska</i> Trans-Danubian Zaporozhians: Cossacks in the Post-Cossack Age	201
---	-----

Incidents and Deviations in Daily Life

Myron Kapral

Thefts, Heavy Drinking, Scuffles, and Debauchery: the Other Side of the Daily Life of Lvivian Shoemakers in the XVIIth – XVIIIth Centuries . . . 217

Kateryna Dysa

The Hidden Part of the Iceberg: the Sin of Bestiality in XVIIIth Century Kovel in the Context of the History of Sexuality 245

Viktor Horobets

The Contentious

Daily Life of the Local Hetmanate Authorities in mid–XVIIIth Century: Myrhorod Colonel vs Tsybulev Sotnik 253

Yurii Voloshyn

Criminal Offences in the Hetmanate in the Second Half of the XVIIIth Century (Based on the Materials of Poltava City Court) 287

БАГАТОЛИКИЙ І ВАЖКО ВЛОВЛЮВАНИЙ СВІТ ПОВСЯКДЕННЯ РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Історія повсякдення як один із напрямів сучасної історичної науки сформувалась в останній третині ХХ ст. в умовах системної кризи традиційної історіографії. Швидко здобувшись на популярності, вона зайняла цілком поважне місце чи не у всіх соціогуманітарних наукових спільнотах світу, однак, в залежності від особливостей національних історіографій, щоразу набуваючи неповторних рис.

Прискорений пошук дослідницьких напрямків та методів у гуманітаристиці останніх десятиліть призводив до спалахів моди на ті чи інші теми, але водночас і до швидкого розчарування в їх можливостях. Тож нині ведеться мова про кризу цього історіографічного напрямку, зумовлену передовсім обмеженістю її методологічних, концептуальних й аналітичних можливостей. На яв вийшла така «родова» ознака історії повсякдення, як ігнорування нею великих історіографічних проблем, заперечення самого поняття «тотальна історія». Не залишилось непоміченим критиками і незначне залучення дослідниками повсякдення напрацювань суміжних напрямків. Утім, погоджуючись із цими критичними заувагами, важко заперечити і той очевидний факт, що з розвитком історії повсякдення, яка акцентує увагу дослідників на антропологічному вимірі, незмірно розширилися горизонти уявлень про історичне минуле та суттєво зросла глибина занурення в нього. Відповідно — істотно змістилися акценти в сприйнятті минулого, яке дедалі більше набуває «олюдненого» образу.

Прояви непідробної уваги до цього доволі перспективного напрямку історичних досліджень фіксуються і в українській історіографії. Зокрема, дослідницький інтерес у цій сфері засвідчує низка наукових конференцій і семінарів, присвячених різним аспектам теорії і практики історії повсякдення, а також ряд монографічних досліджень і статей на задану тематику¹. Інститут історії України

---

¹ Наприклад, див.: Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. К., 2009; Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. К., 2011.

НАН України започаткував серію монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні», в рамках якої упродовж 2010–2011 років з'явилися відповідні дослідження, виконані на матеріалі ХХ ст.¹.

Прагнучи заповнити існуючу в історіографії лакуну, що виникла через практичну відсутність матеріалів з історії повсякдення раннього Нового часу, редколегія альманаху «Соціум» також час від часу надавала дослідникам можливості для оприлюднення результатів своїх наукових пошуків у цій царині, зокрема в рубриці «Історія родини та гендерних взаємин» або ж на сторінках тематичних випусків². Восени 2010 року сектор соціальної історії Інституту історії України НАНУ спільно з історичним факультетом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна організував і провів міжнародну наукову конференцію «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні». Під час обговорень і дискусій, що точилися в рамках цієї конференції, власне, і визрів задум підготовки окремого видання, де б максимально широко можна було представити палітру думок і суджень провідних вітчизняних істориків, котрі фахово цікавляться різними сегментами історії українського повсякдення ранньомодерної доби. Реалізація ж цього задуму й призвела до появи першого з двох задуманих томів колективної праці «Повсякдення ранньомодерної України».

Авторський колектив видання та його редакційна колегія від самого початку не ставили перед собою завдання теоретичного осмислення історії повсякдення ранньомодерної України. Мета була значно скромнішою та прагматичнішою: представити якомога ширшу палітру проявів повсякденного життя різних соціальних груп і станів

---

¹ Див.: Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. У 2 ч. Ч. 1. К., 2010; Ч. 2. К., 2010; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. [Кн. 2]. Ч. 3. К., 2010.

² Див.: *Дуса К.* Роль родини в українських судах про чари // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. К., 2005; *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Там само. Вип. 6. К., 2006; *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Там само. Вип. 7. К., 2007; та ін.

ранньомодерного соціуму України. Отож у представлених дослідницьких студіях втілено різні підходи як до вибору предмету дослідження (світ повсякденних практик, вияви девіацій, сфера повсякденних уявлень чи світ матеріальних речей, що оточує людину історичну), так і до методологічних підходів, де спектр дослідницьких стратегій в одних випадках включає властиво мікроісторичні підходи, а в інших, навпаки, латентно чи більш виразно демонструє данину традиційним, широко закроеним узагальненням.

Хотілося б звернути увагу ще й на інший момент. На сьогодні у вивченні історії повсякдення сформувалися два підходи. Прибічники одного з них роблять акцент на встановленні «елементів, що повторюються», як визначального чинника рутинізації повсякдення, а, відтак, і стабілізації соціальних структур. Адепти другого, навпаки, сенс своєї дослідницької роботи вбачають у виявленні якраз усього того змінного, нестабільного, внутрішньо суперечливого, унікального, що і формує те чи інше історичне повсякдення, «закріплюючи» за окремими історичними персонажами ролі чи то суб'єктів, чи то об'єктів історичного дійства.

Обираючи модель змістового наповнення «Повсякдення ранньомодерної України», редакційна колегія свідомо не обмежувала авторів у виборі ними власних дослідницьких стратегій. Ми цілком свідомі того, наскільки складно в межах одного колективного проекту узгодити методологічні підходи окремих його учасників та домогтися тематичної уніфікації. Причому, остання, як відомо, залежить не лише від дослідницьких бажань чи зацікавлень, а й, значною мірою, від специфіки джерельної бази ранньомодерного часу, загалом бідної на матеріали повсякдення.

Тож, формуючи авторський колектив, запрошуюючи наших колег до співпраці, ми брали до уваги не стільки фактор відданості вченого тій чи іншій дослідницькій парадигмі, скільки орієнтуєтесь винятково на фахові якості претендентів та їхнє зацікавлення історією повсякдення ранньомодерної України.

Який же з існуючих на сьогодні у світовій історичній науці спосіб представлення повсякдення виявиться для України найбільш продуктивним — покаже час. Це ж колективне видання має на меті продемонструвати багатолікий і важко вловлюваний образ повсякдення ранньомодерної України, наскільки це дозволяє зробити наявний на сьогодні в Україні дослідницький ресурс.

Том, який редакційна колегія та авторський колектив нині вносять на суд читача, включає аналіз окремих «звичних» практик (які — маємо сміливість припустити — виступали певним уособленням «нормального» повсякдення тих чи інших соціальних груп і корпорацій), а також казусів або й відвертих девіацій, відхилень від унормованих способів поведінки. Утім, як відомо, межа поміж нормою та девіацією — особливо в історичній ретроспективі — є завжди доволі умовною, мінливою та залежною від багатьох сторонніх чинників. Отож автори й упорядники тому цілком свідомі того, що справитися із завданням демаркації норм і відхилень, можливо, не завжди виявлялося їм і під силу. Але чи так це вже й важливо — з огляду на оцю саму мінливість, умовність і рухливість меж сприйняття норми та її порушення?

*Відповідальний редактор
Віктор Горобець*

**ДОВЕДЕННЯ ШЛЯХЕТСТВА
НА СЕЙМИКАХ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У ВИШНІ
(XVII – середина XVIII ст.):
ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ І ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА**

Закид/обвинувачення у неблагородному походженні і, відповідно, необхідність довести протилежне стали буденними реаліями від часу оформлення в Пізньому Середньовіччі привілейованого рицарського стану, приналежність до якого почала визначатись не військовими заслугами, а народженням від знатних/шляхетних батьків. У Польському королівстві, становий устрій якого виявився модельним для суспільної організації українських земель у складі польсько-литовської монархії Ягеллонів, найдавніша згадка про оскарження й доведення шляхетства датується 1335 р.¹. У міру того, як рицарський стан дедалі більше перетворювався на замкнену соціальну верству з широкими/монопольними політичними й майновими прерогативами і привілеями, звинувачення у нешляхетстві стало не лише можливістю дошкульно образити та дискредитувати свого опонента/суперника, але й засобом, що дозволяв паралізувати/пригальмувати його публічну (в тому числі й судову) діяльність чи навіть піддати сумніву його майнові/маєткові права. Тож офіційні доведення шляхетства (лат. *deductio nobilitatis*) стали невід'ємним елементом повсякденного життя шляхетського соціуму.

До кінця XVI ст. доведення шляхетства в Польсько-Литовській державі здійснювалось через земський суд. Існуючий порядок зазнав змін у перші десятиліття існування Речі Посполитої, коли відбулося обмеження доступу до шляхетського стану в законодавчій площині. Поміж іншими, в 1601 р. було прийнято спеціальну сеймову конституцію «O powey szlachcie»: згідно з нею, справи про шляхетство й надалі розглядалися судовими інстанціями (у земських судах і Коронному трибуналі), але сама процедура «виведення» мусила відбуватися на депутатському сеймику того воєводства (землі), звідки походив оскаржений. Упродовж наступного століття сейм ухвалив ще низку конституцій, що регулювали порядок підтвердження шляхетства на сеймиках; така практика з незначними змінами діяла до останніх років існування Речі Посполитої.

---

¹ *Semkowicz W. Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku. Lwów, 1899* [Studia nad historią prawa polskiego wydawane pod redakcją Oswalda Balzera. T. I. Zesz. 1]. S. 28.

У даній розвідці спробуємо з'ясувати, як співвідносилися законодавче регламентування сеймикового доведення шляхетства і його практична реалізація в Руському воєводстві. Використовуємо матеріали генерального сеймика цього воєводства XVII – середини XVIII ст. через їх докладну інформативність щодо «виводів шляхетства»: за цей період збереглося близько двох десятків актів про *deductiones nobilitatis*, здійснених на сеймиках у Вишні в цей період².

Сеймова конституція «O powey szlachcie» (1601 р.)³ затверджувала низку заходів, спрямованих на обмеження незаконного доступу до шляхетства. Зокрема, в ній встановлювалось, що особа, оскаржена у неблагородному походженні, до остаточного розгляду справи в суді мусила представити позов на депутатському сеймику «свого» воєводства і перед його (воєводства) «обивателями» (тобто учасниками сеймикового зібрання) «вивести шляхетство» та отримати свідоцтво, яке згодом представляла в земському суді або Трибуналі. Ухвалення саме такого порядку доведення шляхетства пояснювалось тим, що в судах «різноманітними фортелями з замовного позивання приходять з декретів марні люди до шляхетства». Докладніше про подібні практики довідуємося зі славнозвісного твору «Liber generationis plebeanorum» (інакше – «Liber chamorum») Валеріана Неканди Трепки, який жив якраз наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Описуючи типові способи, якими плебеї намагалися набути шляхетський статус, він згадує – як четвертий спосіб – фіктивний судовий процес за домовленістю (*ex conductamine*) з якимось шляхтичем⁴: плебеї домовлявся зі шляхтичем, той позивав його до суду, звинувачуючи в узурпації шляхетського титулу, а під час розгляду справи або визнавав позваного шляхтичем, або взагалі не з'являвся на суд – тож позивач сплачував штраф за нібито неслухняний

² Некомплектність сеймикових актів стосовно *deductionum nobilitatis* визначається, з одного боку, загибеллю трибунальських книг під час Другої світової війни (*Wolff A. Księgi Trybunału Koronnego 1578–1794 // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Warszawa, 1957. T. I: Archiwum Główne Akt Dawnych. S. 128–131*), а з іншого – тим, що їх нерідко вносили до актових книг через значні проміжки часу (вже після прийняття остаточного рішення у справі Коронним трибуналом, як складову трибунальського декрету) та в канцелярії судів/урядів інших земель і воєводств (в залежності від потреб обвинуваченого або його нащадків).

³ *Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. S. 390; Volumina Constitutionum. Warszawa, 2008. T. II: 1550–1609. Vol. 2: 1587–1609 / Do druku przygotował Stanisław Grodziski; przedmowa Waclaw Uruszczak. S. 275.*

⁴ *Trepka Nekanda W. Liber generationis plebeanorum («Liber chamorum»)/ Wyd. Włodzimierz Dworzaczek, Julian Bartyś, Zbigniew Kuchowicz; pod red. Włodzimierza Dworzaczka. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963 [Biblioteka Pisarzy Polskich. Seria B. Nr 13]. Cz. I: Wstępy wydawców i tekst. S. 12.*

позов, натомість вдячний плебей компенсував «зі свого мішка» шляхтичеві штраф і виплачував винагороду⁵. Запобігти подібним аферам, на думку В. Трепки, можна було через обов'язкове доведення шляхетства на сеймику.

Чому саме сеймик визнано найбільш відповідним форумом для доведення шляхетства? Очевидно, важило кілька чинників. Найперше, такий вибір відповідав уявленням тогочасної шляхти, для якої публічність була однією з ключових домінант її способу життя. Тож сеймик – як основна форма публічного життя пересічного шляхтича – якнайкраще надавався для будь-яких привселюдних акцій. З іншого боку, доведення шляхетства на сеймику окремого регіону (землі або воєводства), у колі представників місцевої шляхетської корпорації, які добре знали один одного (як сусіди, далекі й близькі родичі, друзі чи вороги, учасники процесів у місцевих судах, спільних походів у складі посполитого рушення і тих же сеймикових зібрань тощо), дозволяло зробити цю процедуру відкритою й прозорою та уникнути потенційних зловживань. Імовірно, міг бути врахований і досвід поодиноких випадків сеймикового доведення шляхетства до 1601 р. Зокрема, відомо, що Федько Манастирський доводив своє шляхетства під час сеймику Руського воєводства у Вишні ще 3 квітня 1513 р.⁶

Обрання саме депутатського сеймика з-поміж інших сеймикових зібрань для «виведення» шляхетства також обумовили кілька факторів.

По-перше, депутатські сеймики передували черговій річній каденції Коронного трибуналу, а підсудність справ про нешляхетство саме цій судовій інституції встановив ще сейм 1589 р. В ухваленій ним конституції «O szlachectwie»⁷ зауважувалося: особа, яка видавала себе за шляхтича, не будучи ним, втрачала свої маєтки, що ділилися навпіл між делятром (оскаржувачем) і кварцяним скарбом («квартою»). Такі справи мав розглядати Трибунал – поміж справами проти урядників, котрі недбало виконували свої обов'язки

⁵ В. Трепка хибно твердив, що за визнання «фальшивого виводу» шляхетства учасникам таких формальних судових процесів загрожувала конфіскація маєтків – нібито згідно з конституцією 1601 р., тоді як насправді в ній такі покарання було передбачено лише для шляхтичів, котрі визнавали плебеїв своїми кровними родичами («ktory by krewnym nie był»; *Volumina legum*. Т. II. S. 390; *Volumina Constitutionum*. Т. II. Vol. 2. S. 275). Тож шляхтичам, з якими плебеї домовлялися про фіктивний позов, нічого подібного не загрожувало.

⁶ *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / Wydanie szóste. Kraków, 1960. Т. I: Czasy i ludzie. S. 267–268. Акт доведення облятовано в реляційну книгу Перемишльського гродського уряду 20 квітня 1633 р. (ЦДІАУЛ. Ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 351, стор. 84–86). Також є згадка про доведення шляхетства на тому ж сеймику 1513 р. Ваньком, Тарасом, Антоном і Анною (дружиною Уруського) Винницькими (Там само. Спр. 470, стор. 542).

⁷ *Volumina legum*. Т. II. S. 282; *Volumina Constitutionum*. Т. II. Vol. 2. S. 107.

(*inter causas officij*)⁸. Крім того, справи про нешляхетство, навіть якщо вони розпочинались у земському чи гродському суді, все одно рано чи пізно потрапляли на остаточне вирішення до Трибуналу – апеляційної інстанції щодо місцевих повітових судів. Одна зі сторін судового процесу зазвичай вдавалася до апеляції на вирок і справа скеровувалась на трибунальську сесію (недаремно в конституції 1601 р., коли говориться про розгляд справ за звинуваченнями у нешляхетстві в земських судах і Трибуналі, акцент робиться на рішеннях останнього: саме трибунальським суддям наказувалося бути вкрай обережними⁹). Зрештою, не слід забувати: на депутатських сеймиках обирали суддів-депутатів, які мали представляти окремі воєводства (землі) в Коронному трибуналі на його черговій річній каденції, тож вони могли особисто засвідчити правочинність здійсненого в їх присутності сеймикового *deductionis nobilitatis*. Прикметно, що вишенський сеймик 15 вересня 1610 р., дозволяючи позваному до Коронного трибуналу А. Комарницькому відтермінувати доведення шляхетства до наступного депутатського сеймика, адресував свою ухвалу (атестацію) з цього приводу «усім загалом і кожному особисто, кому б це знати належало, зокрема Їх Милостям панам депутатам люблінських трибунальських судів»¹⁰. Наголос саме на трибунальських депутатах або Трибуналу взагалі як адресатах атестації фіксуємо також в актах вишенських сеймиків 1620, 1636, 1662 років.

По-друге, депутатський сеймик, на відміну від інших типів сеймикових зібрань, мав усталені терміни проведення і збирався щороку в перший понеділок після свята Народження Діви Марії за католицьким календарем¹¹ (свято припадало на 8 вересня, відповідно, перший понеділок – на проміжок від 9 і по 15 вересня). Така регулярність була зручною і оскарженому, якому необхідно було зібрати свідків та підготувати документи на конкретний день, і його опонентів, для якого присутність на доведенні шляхетства могла бути важливою. Тож сталий час проведення депутатського сеймика мобілізував обидві сторони, а також усував можливість махінацій (наприклад, кількаразового відкладання оскарженим *deductionis nobilitatis* або його проведення без відома позивача).

⁸ *Bednaruk W.* Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. Lublin, 2008. S. 145.

⁹ *Volumina legum.* Т. II. S. 390; *Volumina Constitutionum.* Т. II. Vol. 2. S. 275.

¹⁰ AGZ. Lwów, 1909. Т. XX: *Lauda sejmikowe.* Т. I. *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.* / *Opracował Antoni Prochaska.* S. 133.

¹¹ Конституція сейму 1578 р. «*Porządek do obierania sędziow*» (*Volumina legum.* Т. II. S. 182; *Volumina Constitutionum.* 2005. Т. II: 1550–1609. Vol. 1: 1550–1585 / *Do druku przygotowali Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Waclaw Uruszczak.* S. 407).

Практика сеймикового доведення шляхетства набула поширення відразу після ухвалення конституції 1601 р.¹². Уже восени того ж року мусили відбутися перші такі акти: відомо, що 10 вересня на депутатському сеймику Плоцького воєводства в Рацьонжі виводився місцевий шляхтич Якуб Хабовський¹³. Проте, вочевидь, і надалі траплялися випадки, коли справи про шляхетство вирішувались без проходження сеймикової процедури. Це обумовило, поряд з іншими причинами, появу наступної сеймової конституції – під заголовком «O wywodzeniu szlachectwa», ухваленої коронаційним сеймом 1633 р. Її розлогий текст знову-таки був спрямований на обмеження доступу до шляхетського стану¹⁴. У ній спеціально застерігалася: оскаржений мусив обов'язково виводити шляхетство на сеймику. Навіть у випадку, коли обвинувачений вже отримав позитивний для себе вирок Трибуналу або сеймового суду (зокрема, без контроверсій, через заочний вирок (контумацію) або за згодою (*in conducto*) сторін), але попередньо оминув процедуру сеймикового доведення, він все одно мусив її проходити. Фактично відтоді *deductio nobilitatis* на сеймику ставало єдиним легітимним способом доведення, оскільки конституція 1633 р. визнала інші недійсними¹⁵.

Початково сама **процедура сеймикового доведення** шляхетства законодавчо не деталізувалась. Прикметною є заувага в атестації 1620 р. про те, що оскаржений мав з'явитися на сеймик для доведення шляхетства, «як звичай посполитого права подає» (*jako zwyczaj prawa pospolitego ponosi*)¹⁶, натомість в атестації 1640 р. – «чинячи досить посполитому праву, про виводи шляхетства писаному»¹⁷.

¹² Хронологічно найранішим документом про здійснення *deductionis nobilitatis* на вишенському депутатському сеймику – після 1601 р. – є акт доведення шляхетства 14 вересня 1609 р. Станіславом Челятицьким (сином Пйотра з Челятиць Челятицького і Щенної з Берчі Берецької), позваним у Коронному трибуналі Станіславом Габонським, посесором села Бжозової (*Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w. / Wydał Władysław Semkowicz. Lwów, 1913 [Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie / Pod redakcją Władysława Semkowicza. T. III: Rok 1911–1912]. S. 135–136. № 227*). Однак автентичність/достовірність цього документу викликає сумніви (див.: Винниченко О. Шляхетські сеймики і шляхтичі, котрі не були шляхтою (Нотатки на полях «*Libri chartarum*» Валеріана Трепки) // *Записки НТШ. Львів, 2010. Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 1. С. 176–179*).

¹³ *Wywody szlachectwa w Polsce...* S. 127–128. № 221.

¹⁴ *Volumina legum. T. III. S. 382* («O wywodzeniu szlachectwa»).

¹⁵ «A illegitimo zaś żadne deductiones nobilitates non rite factae, ani gesti magistratus, opitulari nie maią» (*Ibid.*).

¹⁶ *Wywody szlachectwa w Polsce...* S. 141.

¹⁷ ЛННБВС, ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 426, стор. 134.

Власне, доведення шляхетства на сеймику починалося зі **звернення оскарженого до учасників зібрання** (можливість заочного доведення видається малоймовірною)¹⁸: він виходив на середину сеймикового кола та пред'являв судовий декрет. Зазвичай, це був акт Коронного трибуналу, подекуди – іншого суду (зокрема, обвинувачені брати Винницькі в 1651 р. показували декрет Перемишльського земського суду¹⁹, а брати Стафірські в 1717 р. (див. *додаток*) – декрет Дрогичинського гродського суду²⁰).

Не виключено, що якісь неформальні консультації з місцевими публічними лідерами відбувалися ще до початку сеймика. Принаймні так мало бути перед вишенським сеймиком 11 вересня 1662 р., коли відбулося відразу шість доведень шляхетства²¹. Це вимагало чимало часу, але шляхта, яка зібралася на депутатський сеймик, виявила готовність заслухати шість комплектів свідків і розглянути шість пакетів документів. Більше того, учасники зібрання дозволили здійснити доведення відразу після обрання маршалка, але до виборів депутата на Трибунал, тобто до виконання основної функції депутатського сеймика (принаймні так можна зрозуміти зі змісту тодішніх атестацій, хоч вибори депутата таки були зірвані). В інших атестаціях і актах час проведення *deductionis nobilitatis* під час роботи сеймика прямо не зазначається, тож можна припускати, що наявність такої вказівки свідчить про відхилення від звичної практики.

Складна процедура *deductionis nobilitatis* вимагала від учасників сеймикового зібрання тривалого часу, тож у першій третині XVIII ст. на вишенському сеймику почали практикувати доведення шляхетства не перед усім сеймиковим колом, а перед кількома його делегатами (законодавчо це ніяк не регламентувалося). Зазвичай ними ставали урядники, у першу чергу судові. Зокрема, в 1717 р. брати Стафірські (див. *додаток*) виводилися перед галицьким земським писарем Александром Жураковським, перемишльським гродським писарем і чернігівським війським Домініком Вішнінським та сяноцьким гродським писарем і добжинським чашником Францішком Роєвським²², в 1736 р. брати Ліпецькі – перед перемишльськими каштеляном

---

¹⁸ На вишенському сеймику 1713 р. від імені оскарженого М. Добжинецького виступав його син («przez syna swego reprodukowawszy genealogię domu swego»; AGZ. 1914. Т. XXII: Lauda sejmikowe. Т. III. Lauda wiszeńskie 1673–1732 r. / Opracował A. Prochaska. S. 529–530. № 207), але й сам він, скоріше за все, мусив бути присутній у сеймиковому колі.

¹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 540.

²⁰ Там само. Спр. 504, стор. 2633–2634.

²¹ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 187–192. № 260–264; AGZ. 1911. Т. XXI: Lauda sejmikowe. Т. II. Lauda wiszeńskie 1648–1673 r. / Opracował A. Prochaska. S. 356–357. № 190 (*тільки регест*), 191.

²² ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 504, стор. 2633–2634. Див. *додаток*.

Миколаєм Солтиком (тодішнім сеймиковим маршалком), хорунжим, підстаростою й городським суддею Марціном Александром Венявським, земським суддею Антонієм Божецьким, підчашим Миколаєм Венявським, земським коморником Юзефом Хойнацьким, городським писарем і київським мечником Самуелем Яворським, подільським ловчим Юзефом Росновським, чернігівським каштеляничем Юзефом Дрогойовським та хелмінським ловчим Марціном Манастирським²³, у 1766 р. Станіслав Яворський – перед перемишльськими земським суддею Гвідоном Марцелієм Седліським (маршалком зібрання), мечником Францішком Заплатинським, граничними коморниками Єжи Городиським і Миколаєм Ільницьким, земським коморником Марціном Уленецьким, городськими віцерегентами Августином Седліським, Юзефом Гординським, Францішком Духновським і Яном Гембожевським та червоногородським скарбником Войцехом Рейтаровським²⁴. Причому доведення перед делегатами могло проходити поза місцем проведення сеймика, зокрема брати Ліпецькі в 1736 р. виводилися в приватному помешканні А. Божецького в присутності позивача²⁵.

Істинні причини обвинувачення у нешляхетстві під час сеймикового зібрання (принаймні в його актах) зазвичай не озвучувалися, бо у такому разі на яв могли вийти корисливі мотиви оскаржувача, а не тільки його прагнення вберегти шляхетський стан від проникнення простолюду. Найчастіше мусило йтися про майнові суперечки. Так, Іван Кречковський, який виводився на вишенському сеймику 1660 р., був обвинувачений у нешляхетстві й позваний до Коронного трибуналу Григорієм, Миколаєм, Федором і Стефаном Ільницькими Черцьовятами. Оскаржений отримав у селі Ільники діничну частку від своєї матері, а та від свого батька (діда обвинуваченого) Андрія Ільницького Сухоновича²⁶, тож конфлікт міг виникнути через володіння частками в одному селі.

Лише в окремих випадках у сеймикових актах безпосередньо вказувалась причина обвинувачень у нешляхетстві, та й то вона озвучувалась лише самими оскарженими. Доводячи своє шляхетство в 1651 р., брати Винницькі прямо запротестували проти Томаша Винницького, який позвав їх до суду, та Теодора Винницького, якого вони вважали ініціатором усієї справи. Ці двоє, як твердили брати Винницькі, намагалися ухилитися від кримінальної

²³ AGZ. 1928. T. XXIII: Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyckie i sanockie 1731–1772 / Wydał A. Prochaska. S. 154; ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 565, стор. 1187–1188, 1197–1198, 1199.

²⁴ AGZ. T. XXIII. S. 530.

²⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 565, стор. 1188, 1189.

²⁶ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 186.

відповідальності за наїзд і спалення шляхетських будинків у Винниках²⁷, тому «безпідставно й зухвало» висунули звинувачення у нешляхетстві, хоча Томаш Винницький радше сам був «з нешляхетського роду» (*ex stirpe ignobili*)²⁸.

Іноді нешляхетство могли закинути й у процесі розгляду судової справи з іншого приводу, і тоді звинуваченим міг виявитися як позивач, так і відповідач. У 1636 р. з нурським підкоморієм Станіславом Бжоскою і його дружиною Анною Лагодовською в Трибуналі як позивач судився Ян Бжуховський²⁹. 29 вересня 1634 р. він, подорожуючи за коронним підчашим до короля, до Львова, затримався в Глинянах. Під час відвідань костелу Я. Бжуховського запримітила А. Лагодовська, з якою він попередньо двічі судився щодо невиплати боргу і навіть отримав на ній вирок баніції³⁰. Чоловік Анни Станіслав Бжоска теж перебував у місті; він того року був депутатом Коронного трибуналу³¹ і якраз їхав із сесії додому. Тож коли Я. Бжуховський повернувся після меси додому, слуги подружжя напали на нього і тяжко поранили. Як стверджував у своїй протестації Я. Бжуховський (поданій 3 жовтня того ж року до Львівського гроду), ініціатором нападу стала саме дружина нурського підкоморія. Під час розгляду справи про напад у Коронному трибуналі оскаржена сторона закинула Я. Бжуховському нешляхетство, тож депутати зобов'язали його виводитися на сеймику.

Будучи оскарженим у нешляхетстві, але в ролі позивача у судовій справі опинився Іван Скородинський, котрий доводив своє шляхетство на вишенському сеймику 1640 р. Він походив із Сяноцької землі і тримав у своїй посесії вйтівство в селі Рокитне, що належало до Львівського староства. Очевидно, І. Скородинський набув уряд незадовго до того, тож шляхтич Габріель Красуський³² випросив у короля привілей на вйтівство на тій підставі, що воно

²⁷ Наїзд відбувся 6 січня 1651 р. і став одним з епізодів (як, напевно, й оскарження у нешляхетстві) конфлікту Теодора Винницького (батька перемишльського владики) та інших шляхтичів з численного роду Винницьких (*Łoziński W. Prawem i lewem...* Т. I. S. 245–246).

²⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 546.

²⁹ Там само. Ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 389, стор. 721–722.

³⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 385, стор. 908–912.

³¹ С. Бжоска мусив бути суддею на трибунальській каденції 1633/1634 рр., очевидно представляючи, як і на каденції 1638/1639 рр., коли його наступного разу було обрано депутатом, Мазовецьке воєводство (*Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2009. Вип. 44. С. 293*).

³² Ймовірно, саме він у 1633 р. був власником (спільно зі своєю дружиною Ядвігою Лиховською) вйтівства в селі Тростянець в Яворівському старостві (*Herbarz Polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki. Warszawa, 1908. Т. XII. S. 241*).

перебувало в руках «людини простої нібито кондиції народження». І. Скородинський змушений був судитися з кривдником з приводу такого опосередкованого оскарження у нешляхетстві (*o naganienie przez vproszenie v Krola JE[g]o Mosci pana naszego milosciwego woytowstwa actorowego*). Справа потрапила на розгляд Коронного трибуналу, який і призначив виведення шляхетства³³.

У специфічну ситуацію потрапили Міхал і Ян Яворські Шустеовичі, яких позвав з приводу нешляхетства до Коронного трибуналу Ян Яворський Федькович і які виводились на вишенському сеймику 14 вересня 1671 р. Цьому звинуваченню передувала довга історія. У нешляхетстві ще в 1648 р. оскаржено їх діда Мацея, проте виведенню зашкодила війна. Молодший син Мацея Гриць, якого батько відправив на посполите рушення, був убитий позивачем Яном Яворським Федьковичем під Любенем, коли повертався з-під Берестечка. Старий Мацей невдовзі помер. Згодом, повернувшись з посполитого рушення з-під Варшави, помер і батько відповідачів Станіслав, а за рік потому – й їх мати. Міхал і Ян Яворські Шустеовичі залишилися малолітніми й без опікунів, тож лише в 1671 р., досягнувши повноліття, вони змогли здійснити *deductionem nobilitatis*³⁴.

Перед початком доведення оскаржений зазвичай апелював до учасників сеймика та до обвинувача у випадку його присутності. Наявність під час акту виведення шляхетства позивача спеціально зазначалася у сеймиковій атестації. Наприклад, у документах 1651 і 1662 рр. чітко вказано, що оскаржені виставили родичів-свідків «у присутності» свого опонента³⁵. Інколи оскаржувач надсилав замість себе свого представника. Так, на вишенському сеймику 1618 р. під час виведення шляхетства Л. Челятицьким був присутній Вацлав Ясенський, слуга віленського підкоморія Я. А. Лацького як обвинувача³⁶. Він активно захищав інтереси свого пана, протестуючи проти дій сеймика та оскарженого.

Так само вказувалось на відсутність опонентів обвинуваченого: в обох атестаціях 1640 р. зазначено, що доведення здійснено за відсутності (*in contumaciam*) опонента³⁷. Більше того, в окремих випадках оскаржений

³³ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 686–687. І. Скородинський також мусив довести на сесії Львівського земського суду, що «він жодним непристойним вчинком своєму шляхетному (статусу. – О. В.) не зашкодив»; це він і здійснив ще до депутатського сеймика 1640 р.

³⁴ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 196–197. № 268.

³⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 540; Wywody szlachectwa w Polsce... S. 187–188. № 260; AGZ. Т. XXI. S. 356–357. № 191.

³⁶ AGZ. Т. XX. S. 174–175. № 120.

³⁷ ЛННБВС, ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 426, стор. 135–136; ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 689.

у нешляхетстві міг спеціально цікавитися присутністю супротивника: у 1640 р. І. Скородинський перед початком доведення у сеймиковому колі питав, чи його оскаржувач «до слухання виведення шляхетства [...] або сам особисто був, або теж когось на своє місце прислав». А коли довідався, що ні позивач, а ні його представники не з'явилися, почав представляти родичів-свідків³⁸. Очевидно, що присутність оскаржувача була бажаною, адже у цьому разі він міг наглядати за процедурою та у разі її порушення заперестувати.

Конституція 1601 р. не згадувала про участь свідків у сеймиковому доведенні шляхетства, але спеціально наголошувала, що трибунальські судді мусять бути обережними й уважними, приймаючи присягу родичів оскарженого: якби хтось присягнув, не будучи кровним обвинуваченого, то йому загрозувала втрата шляхетства і маєтків³⁹. Звідси логічно випливало, що й на сеймику доведення мало здійснюватися шляхом *представлення родичів-шляхтичів* і складення ними присяги (або, принаймні, свідчень) про свою кровну спорідненість з оскарженим. Такий спосіб *deductionis nobilitatis* побутував у Польському королівстві ще з XIV ст.: репрезентували шістьох свідків з роду батька (у Малопольщі) або по два свідки з роду батька, баби і матері (у Великопольщі та Мазовії)⁴⁰. З часом великопольська практика представлення родичів-свідків стала загальною для усіх регіонів Кори, а згодом і Речі Посполитої.

Докладніше про склад і допустиме чи бажане число свідків довідуємося із самих актів сеймикового доведення шляхетства. Так, у 1620 р. Адам Дверницький з'явився на сеймик «з багатьма людьми шляхетської кондиції, у землях і повітах тутешніх, Перемишльському й Сяноцькому, добре осілими, нам (учасникам сеймика. – О. В.) добре знайомими і [які] в усіх справах, що належать шляхетському станові, добре тримаються»⁴¹. Звично представивши шістьох свідків, він висловив готовність презентувати інших своїх кровних родичів («якщо б цього потреба була, хотів ще більшу кількість своїх родичів ставити зі всієї лінії, нам добре знайомих у народженні й шляхетській кондиції, котрі усіляким способом і тілесною присягою про близькість і спорідненість свою [...] в кожному суді і на кожному місці готові це повторити») ⁴². У 1650 р. на вишенському сеймику брати Гординські представили «кровних у своїй генеалогії», добре нам (учасникам зібрання. – О. В.) знайомих⁴³. Брати Винницькі в 1651 р. виставили в сеймиковому колі у Вишні «обивателів

³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 687–688.

³⁹ Volumina legum. Т. II. S. 390; Volumina Constitutionum. Т. II. Vol. 2. S. 275.

⁴⁰ Semkowicz W. Nagana i oczyszczenie szlachectwa... S. 26–37.

⁴¹ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 141.

⁴² Ibid. S. 142.

⁴³ AGZ. Т. XXI. S. 72, 73.

перемишльської шляхти осілих, нам (учасникам сеймика. – О. В.) добре знайомих, зі своєї генеалогії» (в іншій частині документу їх означено «свідки їх братія і свої кровні, шляхта й обивателі нашого воєводства, нам добре знайомі»).⁴⁴.

У переважній більшості випадків оскаржені представляли шістьох свідків (в атестації 1640 р. прямо вказано таке число⁴⁵). Їх склад різнився в кожному конкретному випадку, в залежності від сімейної ситуації родичів*:

♦ у 1620 р. про свою спорідненість з А. Дверницьким свідчили представники родів Поланських, Устрицьких, Чернецьких і Татомирів (по лінії батька – два його троюрідні брати та племінник його матері; по лінії матері – два племінники її батька та племінник її матері)⁴⁶;

♦ у 1639 р. Василь Розлуцький з Маткова представив свідків з родів Матковських, Комарницьких і Яворських (по батькові – племінник його діда й онук брата його діда; по бабі, матері батька – її рідний і двоюрідний племінники; по матері – два її двоюрідні брати)⁴⁷;

♦ у 1640 р. шляхетство Анджея Ритаровського підтвердили його рідні з числа Ритаровських, Літинських і Негребецьких (по батьківській лінії – його рідний і двоюрідний брати; по лінії баби, матері батька – два її двоюрідні племінники; по материнській лінії – її рідні брат і племінник)⁴⁸;

♦ у 1640 р. І. Скородинський виставив, у дещо відмінному порядку, своїх родичів Поланських, Скородинських, Липецьких і Кропивницьких (з лінії батька – два його двоюрідні брати з різних родів; з лінії матері – два її рідні племінники; з лінії баби по батькові – два її рідні племінники)⁴⁹;

♦ у 1660 р. генеалогію І. Кречковського засвідчили шляхтичі з родів Пацлавських, Копистенських та Ільницьких (з лінії діда по батькові – два його двоюрідні племінники; з лінії баби по батькові – два її двоюрідні брати; з лінії матері – два її троюрідні брати)⁵⁰;

⁴⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 540, 547.

⁴⁵ «[...] на доведення того ж свого шляхетства ставив посеред кола нашого шляхту, свідків шість, в Перемишльській землі осілу і нам добре знайому, кровних своїх» (ЛННБВС, ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 426, стор. 134).

* Далі, подаючи в дужках свідків, для зручності вказуємо їх ступінь спорідненості не до самого оскарженого, а, відповідно, до його батька, матері й баби чи діда.

⁴⁶ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 141–142. № 230.

⁴⁷ Ibid. S. 161–162. № 244.

⁴⁸ ЛННБВС, ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 426, стор. 134–135.

⁴⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 688–689.

⁵⁰ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 186–187. № 259; AGZ. T. XXI. S. 314. № 166 (тільки регест).

♦ у 1671 р. брати Яворські Шустевичі, фактично доводячи шляхетство свого покійного діда, представили свідків у дещо іншому порядку, аніж *інші оскаржені*, з числа Яворських Шустевичів, Яворських Черваковичів і Комарницьких (*ex linea paterna* – племінника діда і свого «стриєчного» брата; *ex linea materna* – двоюрідних племінника і внучатого племінника прабаби оскаржених; з *лінії баби* – її рідного і двоюрідного племінника)⁵¹.

Проте вказане число свідків не було жорстко детермінованим і на практиці могло коливатися. Зокрема, неодноразово зустрічаються ситуації, коли оскаржені виставляли в сеймиковому колі менше шести обов'язкових свідків-родичів. Причини цього могли бути різними, найчастіше логістичними⁵². Доводячи своє шляхетство на вишеньському сеймику 11 вересня 1651 р., брати Андрій і Стефан Винницькі Зубковичі змогли допровадити лише трьох свідків – двох Винницьких (двоюрідних братів їх батька) і одного Кропивницького (невідомого ступеня спорідненості з матір'ю їх батька). Другий свідок з лінії баби та родичі з материнської лінії (з дому Попелів) не змогли прибути до Вишні через паводок. Проте оскаржені обіцяли представити їх у Трибуналі, і для учасників зібрання цього виявилось достатньо⁵³. Роком раніше, в 1650 р. у Вишні шляхетське походження братів Гординських підтвердили лише п'ятеро свідків: двоє Гординських – з лінії батька (два його племінники), Чайковський – з лінії баби (невідомого ступеня спорідненості), двоє Гординських – з лінії матері (два її племінники). Необхідного другого з лінії баби свідка, який не зміг прибути (причину не уточнено), оскаржені зголосилися презентувати на Трибуналі⁵⁴.

Нестандартним стало *deductio nobilitatis* Яна Бжуховського, батьки якого походили з різних регіонів Речі Посполитої. Трибунал відіслав його доводити своє шляхетство на сеймики одразу двох воєводств – Руського (до Вишні) і Поморського (до Старогарду). 15 вересня 1636 р. Я. Бжуховський

⁵¹ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 196–197. № 268.

⁵² Практичним виходом із ситуації, коли потрібний свідок не міг приїхати на сеймик, ставало укладення ним відповідного свідоцтва. Наприклад, 30 липня 1633 р. у Львівському гродському уряді маніфестував Станіслав Ковальський, син Бартоша Ковальського (або Боровського). Його племінників Анджея і Шимона, синів його стрієчного брата Войцеха Ковальського (Боровського; сина Петра), оскаржено у нешляхетстві й зобов'язано вивестися на серадзькому депутатському сеймику. Сам маніфестант через старість (70 років), нездоров'я і небезпеку від «поган» не мав можливості прибути на зібрання і відрядив свого сина Станіслава (інші сини перебували на службі Речі Посполитої), задекларувавши, що його племінники є «старожитні зі мною шляхтичі й обивателі Серадзького воєводства *de armis Korab*» (ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 384, стор. 1201–1203).

⁵³ Там само. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 540–541.

⁵⁴ AGZ. T. XXI. S. 72.

виводився на вишенському сеймику «з материнської лінії» і представив 7 свідків⁵⁵. Троє братів Єжи, Анджей і Марцін Міхаловські (з Перемишльської землі) і ще Миколай Міхаловський (двоюридний брат попередніх) підтвердили, що сестра їх спільного діда була матір'ю матері Я. Бжуховського. Александер і Адам Скарбки (двоюридні брати між собою) засвідчили, що сестра їх спільного діда була матір'ю Я. Бжуховського. А *ex linea paterna* оскаржений виставив Валентія Клунського (з Накельського повіту), котрий тримав в посесії маєтки поблизу, в Кременецькому повіті Волинського воєводства. Останній заявив, що Клунська була прабабою оскарженого, одруженою з Бжуховським, прадідом того ж оскарженого (їх імен заявник не пам'ятав і, «пригадуючи», керувався якоюсь «диспозицією»). Також свідок розповів, що його стрий Марек Клунський опікувався Я. Бжуховським і його покійним братом Томашем і, доводячи факт опіки, показав «автентичні квити». Як бачимо, оскаржений фактично не лише представив свідків з материнської лінії, а й намагався провести доведення, наскільки це було можливо, як повноцінне *deductio nobilitatis*. Так чи інакше, наступного року на сеймику в Старогарді, де він мав вивестися «з батьківської лінії», Я. Бжуховський виставив ще шістьох свідків: четверо з них (Бжуховські та Дзембовські) засвідчили свою спорідненість з його батьком і дідом (*de linea paterna*), а двоє (Слупський і Жуковський) – з його бабою, матір'ю батька (з лінії баби)⁵⁶.

У XVIII ст. траплялися випадки, коли оскаржені взагалі не представляли свідків або їх зізнання відігравали у доведенні незначну роль. Так, у 1713 р. Миколай Добжинецький виставив на вишенському сеймику 9 шляхтичів (з родів Добжанських, Вислоцьких і Рильських), але вони нічого не заявили про свою спорідненість з оскарженим і лише визнали, що добре знали його батька⁵⁷. Їх свідчення в акті доведення явно носять другорядний характер. У 1717 р. брати Стафірські не виставили жодного родича з обох ліній (*tam ex linea paterna, quam et materna*), обмежившись лише пред'явленням документів⁵⁸. А в 1736 р. Стефан Ліпецький, який виводився від свого і своїх братів імені, також не виставив своїх кровних родичів: поспішаючи на сеймик з Любліна, він не встиг побувати вдома. Натомість він звернувся до присутніх на сеймику «своїх рідних та сусідів, братії шляхти», які добре знали його батька й діда. На звернення С. Ліпецького відгукнулись четверо Кульчицьких, Міхал Хоцімирський і Фабіан Мацейовський, визнавши оскаржених «правдивою шляхтою» та пообіцявши підтвердити це присягою⁵⁹.

⁵⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 389, стор. 722–724.

⁵⁶ Там само. Стор. 725–732.

⁵⁷ AGZ. Т. XXII. S. 529–530. № 207.

⁵⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 504, стор. 2633–2634. Див. *додаток*.

⁵⁹ Там само. Спр. 565, стор. 1196–1197.

Згідно з конституцією 1633 р.⁶⁰, обвинувачений під час доведення шляхетства, крім «у давніших конституціях описаних» свідків, мусив також презентувати «*автентичні документальні свідчення*» – документи, що засвідчували акти розпорядження земськими маєтками («реформації», «поділи», «диспозиції»). Вимога поширювалась на усіх, хто мусив довести своє шляхетство, і була імперативною: у майбутньому навіть оскаржений дигнітарій, який не здійснив «такого виводу», втрачав свій уряд⁶¹.

Вочевидь практика використання під час *deductionis nobilitatis* різного роду майнових актів існувала й до 1633 р. Принаймні в атестації 1620 р. згадано, що А. Дверницький для підтвердження свого шляхетства додатково подав («апробував») «листовні, автентичні документи»⁶².

Виконання положення сеймової конституції 1633 р. стосовно документів проявилось у тому, що в актах сеймикового доведення шляхетства стали спершу описувати представлені документи і лише після цього фіксувати свідчення родичів. Принаймні так було на вишенських сеймиках 1639, 1660, 1662, 1671, 1713, 1736 років. Можна припустити, що оскаржені справді спочатку показували документи, а потім давали слово свідкам (у деяких випадках це пояснювалось відсутністю належного «комплекту» кровних родичів).

Характер актів, як і склад свідків, різнився у кожному випадку. Переважно це були привілеї на земельні маєтки, але не обов'язково. Так, на вишенському сеймику 1639 р. оскаржений В. Розлуцький, роз'яснюючи свою генеалогію, пред'явив акти 1547 р. з перемишльських земських книг про запис прадідом обвинуваченого доживоття дружині та своїм братам, привілей короля Зигмунта II Августа діду обвинуваченого на вїтївство, отримане ним від батька своєї матері, та привілей короля Зигмунта III від 3 вересня 1613 р. і 7 грудня 1618 р., що підтверджували *iuris communicationem* маєтків батька й матері обвинуваченого⁶³.

1650 року у Вишні брати Гординські на підтвердження свого шляхетського походження подали документи, що стосувалися їх предків (починаючи від діда): перемишльські земські записи 1523 (акт дарування), 1567 (застава),

⁶⁰ Volumina legum. Т. III. S. 382.

⁶¹ Це уточнення може свідчити про персональну спрямованість конституції. Хоча благородне походження урядників рідко піддавалось сумніву, саме в 1630-х роках у нешляхетстві було звинувачено Василя Солтика, вихідця з Московської держави, який отримав індігенат (ще в 1619 р.) і займав уряд чернігівського підчашого (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К., 2006. С. 150–151).

⁶² Wywody szlachectwa w Polsce... S. 142.

⁶³ Ibid. S. 161–162. № 244.

1583 (застава), 1584 (донація) і 1599 (донація) років, львівський земський запис 1567 р. (коммутація), також реляцію возного про вручення позову 1569 р., протестації й інші документи в тій справі з Перемишльського гроду та облятований (в 1646 р.) до книг останнього акт поділу 1619 р. Обвинувачені також заманіфестували свою готовність «більше своїх правових документів і диспозицій, яких зараз через закриття (земських. – О. В.) книг, також (і книг. – О. В.) вакантного й закритого Перемишльського гроду, витягти не могли, свого часу й місця показати і ту ж свою шляхетську генеалогію ними достатньо довести»⁶⁴.

Так само брати Винницькі в 1651 р. пред'явили учасникам зібрання у Вишні цілий пакет документів їх предків: акт *deductionis nobilitatis* на вишенському сеймику 1513 р. (апробований королем Зигмунтом I у 1518 р.), королівський вадіум 1622 р., витяги з перемишльських земських (1549, 1597, 1599, 1607 pp.) і гродських (1594, 1598, 1601, 1605 pp.) актів, а також «різні свіжі свої власні диспозиції», в яких братів названо шляхтичами й дідичами села Винники. Причому оскаржені заявили, що вони тільки-но повернулися з посполитого рушення і через закриття земських книг та обмеження в часі не змогли підготувати більше «правових документів правдивості свого шляхетства», але планують зробити це вже в Трибуналі⁶⁵.

У 1671 р. брати Яворські Шустевичі мали у своєму розпорядженні документи, пов'язані з майновою діяльністю їхніх предків, починаючи від прапрадіда: 1542 (реформація), 1571 (коннотація), 1580 (коммутація), 1597 (донація), 1628 (донації), 1638 (реформації), 1644 (квитація) років, а також протестації 1647 р., що стосувалися причин суперечки з Яном Яворським Федьковичем та оскарження у нешляхетстві їх діда (*skąd originem ta transakcyą wzięła*)⁶⁶.

З іншого боку, у перші десятиліття після прийняття конституції 1633 р. траплялися випадки, коли документи під час доведення не використовувались або їм приділялась незначна увага. Це виразно простежується по сеймиком актам *deductionum nobilitatis*. Зокрема, у 1636 р. обвинувачений задекларував, що за такий малий термін після видачі трибунальського декрету не міг представити багатьох документів (*przy dispositiach swych roznych, ktorych w tak scislym czasie po dekrecie trybunalskim mógł tysiąc postawic*)⁶⁷. В атестації сеймика 1640 р. (для А. Ритаровського) лише зазначено, що оскаржений презентував «автентичні своїх предків і свої диспо-

⁶⁴ AGZ. T. XXI. S. 71–73. № 36.

⁶⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 542–546.

⁶⁶ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 196–197. № 268.

⁶⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 389, стор. 722.

зиції земськими маєтками»⁶⁸, а в іншій атестації того ж сеймика (для І. Скородинського) записано, що обвинувачений подав «автентичних диспозицій своєї фамілії панів Скородинських, які різні земські маєтки тримали, чималий фасцикул»⁶⁹. Подібно в акті 1660 р. побіжно і без датування згадано донацію прадіда оскарженого (підтверджену Зигмунтом Августом), а після презентації генеалогії останнього лаконічно додано: «Підтвердив таке своє виведення в колі нашому реформаціями й автентичними диспозиціями»⁷⁰.

Поступово у процедурі сеймикового *deductionis nobilitatis* баланс між свідченнями родичів та писемними свідоцтвами схиляється в бік останніх. Дедалі частіше й оскаржені, й учасники сеймиків починають звертатися саме до документів, а не до зізнань свідків. Прикладом *deductionis nobilitatis*, в якому ще зберігалася відносна рівновага між цими основними складовими, стали доведення на вишенському сеймику 11 вересня 1662 р. Тоді виводилось ціле гроно малозаможної шляхти (12 осіб з п'яти родів і шести родин): Іван Добжанський⁷¹, Гринь Чоловський⁷², Федір, Іван і Павел Сметанки Кульчицькі⁷³, Лукаш і Еліаш Тарасовичі Пенхали Кульчицькі⁷⁴, Васько (стрий) і Іван (племінник) Топольницькі⁷⁵, Стефан, Яцько і Васько Лучники Винницькі⁷⁶. Усі вони були обвинувачені в Коронному трибуналі Петром Кульчицьким, який також був присутній на сеймику. Доведення мусило бути добре підготовлене, усі обвинувачені виводилися за єдиним сценарієм. Кожні з оскаржених пред'явили по дві–чотири «диспозиції», які були чітко прив'язані до конкретних предків з «батьківської» і «материнської» ліній:

І. Добжанський – реформацію діда для дружини (1553 р.), резигнацію діда (1567 р.), запис матері (1627 р.), доживоття батька з першою дружиною (1597 р.);

Г. Чоловський – резигнацію прадіда (1557 р.), реформацію діда для дружини (1583 р.), оправу батька для дружини (1619 р.);

⁶⁸ ЛННБВС, ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 426, стор. 135.

⁶⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 689.

⁷⁰ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 186.

⁷¹ Ibid. S. 187–188. № 260; AGZ. T. XXI. S. 356. № 190 (тільки регест).

⁷² Wywody szlachectwa w Polsce... S. 188–189. № 261; AGZ. T. XXI. S. 356. № 190 (тільки регест).

⁷³ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 189–191. № 262; AGZ. T. XXI. S. 356. № 190 (тільки регест).

⁷⁴ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 191. № 263; AGZ. T. XXI. S. 356. № 190 (тільки регест).

⁷⁵ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 192. № 264; AGZ. T. XXI. S. 356. № 190 (тільки регест).

⁷⁶ AGZ. T. XXI. S. 356–357. № 191.

Сметанки Кульчицькі – резигнацію діда (1591 р.), реформацію батька для дружини (1581 р.) (документ, який би стосувався їх баби, вони сподівалися представити вже в Трибуналі);

Тарасовичі Пенхали Кульчицькі – акт поділу діда (1601 р.), реформацію діда для дружини (1614 р.), оправу батька для дружини (1623 р.);

Топольницькі – оправу діда для дружини (1584 р.), оправу батька для дружини (1609 р.), запис маєтку їх батькові (1613 р.);

Лучники Винницькі – оправу діда для дружини (1598 р.), оправу батька для дружини (1639 р.).

Документи переважно були вписами до львівських та перемишльських земських і городських книг. Їх добір і характер виразно свідчать про підготовку *deductionis nobilitatis* за певною спільною схемою, що, зрештою, простежується й у підборі свідків.

Після «такого тоді виведення генеалогії дому й походження свого» оскаржені, як прикметно вказано в атестаціях, «для більшого доведення й підтвердження свого шляхетства», також залучили кровних родичів (причому в одному випадку спорідненість свідка окремо підтверджено записом з перемишльських городських актів). Традиційно кожний з обвинувачених виставив шістьох рідних, по двоє з «батьківської лінії», «лінії баби» і «материнської лінії» (деякі з них були споріднені з різними оскарженими):

І. Добжанський – двох двоюрідних братів (Добжанських) батька, племінника (Чайковського) баби*, двоюрідного (по тітці) брата і племінника (Кульчицьких) матері;

Г. Чоловський – рідного брата і племінника (Чоловських) батька, двох племінників (Чайковських) баби, двоюрідного брата і племінника (Кульчицьких) матері;

Сметанки Кульчицькі – рідного і двоюрідного братів (Кульчицьких) батька, двох племінників (Манастирських) баби, двоюрідного брата і племінника (Городиських) матері;

Тарасовичі Пенхали Кульчицькі – двоюрідного і троюрідного братів (Кульчицьких) батька, рідного брата і племінника (Городиських) баби, двоюрідного брата і племінника (Літинських) матері;

Топольницькі – двоюрідного брата і племінника (Топольницьких) батька, рідного брата і племінника (Кульчицьких) баби, двох племінників (Яворських) матері;

Лучники Винницькі – двох двоюрідних братів (Винницьких) батька, двох двоюрідних братів (Кульчицьких) баби, двох двоюрідних братів (Яворських) матері.

* Іншого (першого) свідка «з лінії баби» не записано – очевидно з вини писаря.

Проте безпосередні слова, якими згадані свідки окреслювали й підтверджували ступінь їх спорідненості з оскарженими, в атестаціях не були зафіксовані, лише загальною фразою вказано, що вони добровільно й публічно визнали обвинувачених «правдивою шляхтою зі свого походження» і своїми кровними родичами. Це могло бути як результатом поспіху при здійсненні доведення та укладенні документів (з огляду на значне число свідків), так і проявом тенденції до зменшення ролі усних свідчень у процедурі сеймикового *deductionis nobilitatis*.

З часом представлення документів під час *deductionis nobilitatis* стало безумовним елементом процедури, більше того – відомості з поданих документів мусили безпосередньо підтверджувати ті чи інші родинні зв'язки оскарженого або його предків. М. Добжинецький на вишенському сеймику 1713 р. доводив «походження своєї генеалогії» документами 1589 (акт зречення прав на маєтки), 1594 (доживоття в Перемишльському гроді), 1598 (акт передачі маєтків), 1604 (застава), 1615 (реляція возного в Перемишльському гроді), 1642 (передача прав на суму). Проте він не міг «виразно» підтвердити, що його батько був сином його діда, «тільки маніфестації й атестації про вигорання Новотанецького костелу з усім церковним начинням, з метриками показав». М. Добжинецький мусив пояснювати, що його батько був незаможним, служив в домах Фредрів і Гумницьких, навіть одружився з його матір'ю без посагу, тож «жодних записів не робив» (у підсумку Трибунал визнав М. Добжинецького нешляхтичем)⁷⁷.

Саме недоведеність родинних зв'язків оскаржених могла перешкодити успішному для них завершенню *deductionis nobilitatis*, як це мало місце на вишенському сеймику 13 вересня 1717 р. під час доведення братами Стафірськими (див. *додаток*). Останні, виводячись перед сеймиковими делегатами, не представили жодного свідка, лише показали документи, причому п'ять із них (вписи до книг Бецького гроду 1603–1617 рр.) стосувалися Миколая Осташевського, котрого брати називали своїм прадідом. Шостим, пред'явленим ними документом була атестація ксьондза-плебана костелу в селі Хмільник (належав до Тичина в Перемишльській землі) від 8 жовтня 1660 р. в якійсь справі між подружжям Анною Скоковською і шляхетним Осташевським, де останній підписався як «Остафейський» (*Ostafieyski*). Як бачимо, надані документи не засвідчували родовід оскаржених, вони лише містили інформацію про те, що згаданий Миколай мав сина Анджея (названого в акті 1660 р.), їх діда, від якого народився Войцех, їх батько. Той «вбив когось у цих краях і тому в Підляшші назвався Стафірським, і взяв дружину з дому Невядомську, їх матір». Інших доказів свого походження Стафірські не подали, тож мусили для представлення необхідних актів пе-

⁷⁷ AGZ. T. XXII. S. 529–530. № 207.

ренести доведення на сеймик у наступному році, що їм сеймикові делегати й дозволили⁷⁸. Видається, що в цьому випадку обвинувачені намагалися не стільки довести своє шляхетство, скільки випробувати на сеймику доказовість наявних у них документів.

Особлива увага до документів під час сеймикового *deductionis nobilitatis* виявлялася у дедалі ретельнішій їх фіксації в актах доведення шляхетства. В обляті сеймикової атестації 1736 р. для братів Ліпецьких опис представлених ними документів (починаючи від королівського привілею 1572 р., писаному на пергамені й з вислою печаткою) зайняв майже сім сторінок реляційної книги Перемишльського гродського уряду⁷⁹.

У подальшому процедурі *deductionis nobilitatis* було уточнено лише один раз, та й то стосовно окремих регіонів Речі Посполитої. Йшлося про шляхту трьох українських воєводств (Київського, Брацлавського й Чернігівського), чий маєтки були відібрані або спустошені. Тож сейм 1654 р., з огляду на загибель актових книг місцевих судів, видозмінив для них порядок доведення. Оскарженому було достатньо представити по два шляхтичі-свідки з батьківського й материнського родів, які б присягнули, пред'явити атестацію від земських урядників щодо знищення земських і гродських актових книг та заприсягнутися самому про загибель своїх майнових документів і про правдивість свого шляхетства⁸⁰. У конституції прямо не вказувалось, але спрощення процедури мусило стосуватися не суто судового провадження, а й доведення шляхетства на сеймику. Принаймні згідно з сеймовою конституцією 1658 р. (вона стосувалася шляхти не лише українських, а й інших, спустошених «козаками, шведами й угорцями» воєводств)⁸¹, для доведення шляхетства на сеймику достатньо було лише двох родичів по батьківській і двох по материнській лініям, які б засвідчили правдивість генеалогії.

Конституції 1654 і 1658 років, хоча й стосувалися конкретних регіонів і окремих випадків, мусили вплинути на процедуру сеймикового *deductionis nobilitatis* загалом. Від цього часу в атестаціях про доведення спостерігаємо тенденцію до **викладення власної генеалогії** у формі розповіді, яку підкріплюють свідчення родичів та документів. Так, в атестації, виданій вишнєвським сеймиком 13 вересня 1660 р. у справі І. Кречковського⁸², спочатку

⁷⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 504, стор. 2633–2634.

⁷⁹ Там само. Спр. 565, стор. 1189–1196.

⁸⁰ Volumina legum. T. IV. S. 207 («Securitas honorum et bonorum Woiewodztwa Kiiowskiego, Braclawskiego, y Czerniechowskiego»).

⁸¹ Ibid. S. 250 («Securitas honorum et bonorum obywatelow Woiewodztw y Ziem ktorych akta przez nieprzyziaciela popalone są albo zabrane»).

⁸² Wywody szlachectwa w Polsce... S. 186–187. № 259 (тут хибне датування документа); AGZ. T. XXI. S. 314. № 166 (тільки регест).

подано докладний його родовід, починаючи від прадіда, а лише потім йдеться про документи й свідків. На сеймику 1713 р., згідно з його актом, оскаржений М. Добжинєцький спершу відтворив «генеалогію свого дому», почавши від прапрадіда⁸³.

У XVIII ст. оскаржені навіть стали подавати чи укладати під час сеймика генеалогічну схему, яку після успішного доведення підписували уповноважені зібранням особи. Так, 28 серпня 1703 р. Ян Добжанський вписав до перемишльських гродських книг «генеалогію свого шляхетства, доведеного на сеймику Руського воєводства» (*genealogiam deductae nobilitatis suae in conventu visnen[si] palatinat[us] Russiae*), в якій графічно зображено чотири покоління Добжанських, починаючи від його прадіда (схему завірив власноручний підпис коронного стольника і перемишльського підкоморія Константи Ваповського)⁸⁴. Брати Ліпецькі, чий акт доведення шляхетства на сеймику 1736 р. розпочинався з викладу їх родоводу, також долучили й генеалогічну схему (її окремо підписали сеймикові делегати)⁸⁵.

Конституція «*Deductio nobilitatis*», ухвалена сеймом 1690 р.⁸⁶, на відміну від розглянутих вище, стосувалася виключно сеймикового доведення шляхетства. Її було прийнято внаслідок збільшення випадків **зривання депутатських сеймиків** (нерідко навіть не відбувалося обрання сеймикового маршалка), через що не могли здійснюватися *deductiones nobilitatis*, відповідно, вирішення справ про шляхетство відкладалося (також, як твердилося на сеймі, під цим претекстом дехто ухилявся від сеймикової процедури). Конституцію було прийнято не в останню чергу з огляду на вимоги шляхти Руського воєводства. Остання ще в інструкціях на сейми 1687 і 1689 років декларувала, що *deductio nobilitatis* вийшло за межі права (*ex orbita prava wyszła*): оскаржені виводилися в самому Трибуналі і завдяки його декретам отримували шляхетство. Тож шляхта воєводства вимагала, щоб доведення відбувалися згідно з правом на депутатському сеймику (у разі його зриву – наступного дня), а особи, які перед тим виводилися в Трибуналі, на наступному депутатському сеймику також мусили представити «своє законне доведення»⁸⁷.

Подібні випадки справді зустрічалися впродовж усього XVII ст. Відкладення *deductionis nobilitatis* зазвичай було не вигідне для оскарженої сторони (якщо, звичайно, вона сама не була ініціатором відтермінування), адже

⁸³ AGZ. T. XXII. S. 529–530. № 207.

⁸⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 475, стор. 1702.

⁸⁵ Там само. Спр. 565, стор. 1188–1189, 1198–1199.

⁸⁶ Volumina legum. T. V. S. 375.

⁸⁷ AGZ. T. XXII. S. 208–209 (р. 24), 223 (р. 28).

вимагало додаткових витрат часу, зусиль і коштів: затягувався судовий розгляд, через який слід було залишати свій дім та знову їздити до того ж Любліна й тривалий час мешкати там, а також необхідно було повторно спроставжувати свідків і відвідувати самому сеймик. Тим більше, виникали нові обставини, які могли ускладнити справу. У подібній ситуації опинилися Григорій, Самуель і Олександр Стрельбицькі, чия справа за обвинуваченням у нешляхетстві Трибунал розглядав у травні 1646 р. За рішенням суду, Стрельбицькі прибули на тогорічний депутатський сеймик у Вишні і були готові здійснити «вивід свого шляхетства через свідки кровні свої, старші ближчі та інші, документи і диспозиції на письмі [...] згідно посполитого права й опису в трибунальському декреті». Проте сеймик було зірвано через вибори маршалка, і Стрельбицьким вдалося лише отримати від учасників зібрання атестацію, підписану 11 урядниками. У документі, з яким Стрельбицьких відсилали до суду, роз'яснювалась ситуація і зауважувалася їх готовність доводити своє шляхетство⁸⁸. Двома днями пізніше Стрельбицькі з'явилися до Львівського гродського уряду і подали маніфестацію аналогічного змісту, заявивши в ній, що вони ні в чому не противились трибунальському декретові й прагнули в усьому його виконати⁸⁹. Наступного року, 9 вересня 1647 р. Стрельбицькі приїхали на депутатський сеймик до Вишні і знову хотіли виводитися. Однак присутні на сеймику холмський ловчий Каспер Ольшевський і Мацей Рибінський відмовилися слухати «вивід шляхетства» та не допустили його проведення. Свою позицію вони на словах пояснювали тим, що Стефан Воритко Бришевський*, позивач Стрельбицьких, на той час вже помер, а припозову в цій справі видано не було. Оскаржені, пильнуючи «непорухність своєї честі» й не бажаючи залишатися під підозрою в майбутньому, намагалися довести справу до кінця. Пробували отримати від сеймика хоча б «маніфестацію або атестацію» про свою готовність до *deductionis nobilitatis*, але К. Ольшевський і М. Рибінський так само виступали проти її видачі. Тож Стрельбицьким нічого не залишалось, як подати маніфестацію про безуспішність своїх спроб доведення шляхетства до найближчого уряду, що вони й зробили 11 вересня у Львівському гроді⁹⁰.

Для виходу з подібної ситуації, згідно зі згаданою конституцією 1690 р.⁹¹, сейм призначив проведення доведення шляхетства на наступний день після

⁸⁸ Ibid. Т. XX. S. 490–491. № 225; Wywody szlachectwa w Polsce... S. 175. № 253.

⁸⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 396, стор. 2488–2489.

* Антоні Прохаска і Владислав Семкович у своїх виданнях помилково подали його, відповідно, як *Коритка Бришевського* і *Коритка Бришенського*.

⁹⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 1482–1484.

⁹¹ Volumina legum. Т. V. S. 375.

депутатського сеймика – незалежно від того, чи той відбувся, чи був зірваний. Причому у випадку, якщо б сеймикового маршалка не було обрано, *deductio nobilitatis* мало проходити «під дирекцією»⁹² першого з місцевих урядників.

Реалізація конституції 1690 р. не зустрілась з якимись складнощами, оскільки вже існувала практика проведення сеймиків «доброго порядку», з якою нова сеймова ухвала добре корелювала. Зокрема, у 1708 р., коли депутатський сеймик у Вишні був зірваний, шляхта зібралася на наступний день (11 вересня) до місцевого костелу, як вказувала у своїй ухвалі, у першу чергу «для доведення шляхетства, якщо би хто його потребував»⁹³. Відомо, що доведення шляхетства на наступний день після депутатського сеймика (*in crastino electionis*) у Вишні на таких «постдепутатських» (господарських) сеймикових зібраннях відбувались у 1713, 1717, 1736, 1765, 1766 роках, ставши їх звичним елементом – незалежно від того, успішно пройшов чи був зірваний депутатський сеймик. Більше того, факт проведення *deductionis nobilitatis* став фіксуватися не лише в атестації, яка адресувалась судові, але й в самій постанові господарського сеймика⁹⁴.

Інші можливі обставини відкладення сеймикового *deductionis nobilitatis*, поза зривом сеймика через невдалі вибори маршалка, сеймові конституції не зауважували. Можливо, шляхта не вважала за потрібне робити це з наступних причин. По-перше, оскаржений, якщо він справді належав до привілейованого стану і вже підготувався до виведення свого шляхетства, не був зацікавлений у відтермінуванні. Відкладення чи зрив доведення радше було вигідним для позивача, який міг закинути відповідачеві невиконання судового вироку. Під час вишенського сеймика 10 вересня 1635 р. був готовий виводитися Теодор Вінницький (оскаржений у Коронному трибуналі перемишльським земським суддею Яном Фредром), але його опоненти влаштували замішання й зірвали зібрання, перешкодивши навіть обранню депутата⁹⁵. А в 1643 р. до Вишні не зміг приїхати Іван Негребецький (обвинувачений у Трибуналі Сильвестром Черленковським):

⁹² Термін «директор» у сеймиковій практиці використовувався як синонім для окреслення маршалка – керівника сеймикового зібрання (Вінниченко О. Інститут сеймикового маршалка в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1999. Вип. 34. С. 114).

⁹³ AGZ. T. XXII. S. 439.

⁹⁴ Див. відповідні положення в ухвалах сеймиків 1736 (доведення Ліпецьких) і 1766 (доведення С. Яворського) років (Ibid. T. XXIII. S. 154 [р. 3], 530 [р. 2]).

⁹⁵ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 146–149. № 235; Łoziński W. Prawem i lewem... T. I. S. 273.

його «неприятелі» перекрили усі дороги, коли він їхав на сеймик з «України», тож йому довелося, побоюючись за своє життя й здоров'я, переховуватися по монастирях⁹⁶. Відсутність законодавчого регулювання ймовірних відкладень *deductionis nobilitatis* (зокрема, обмежуючого чи заборонного) дозволяла обвинуваченому вільно виходити з нестандартної ситуації.

По-друге, учасники сеймикового зібрання зазвичай прихильно ставилися до оскарженого у нешляхетстві та, в разі слушності його аргументів, легко йшли на послаблення й поступки. Така позитивна налаштованість сеймикуючої шляхти проявлялася, зокрема, й у тих випадках, коли обвинувачені через певні причини зверталися до зібрання з проханням відкласти процедуру доведення шляхетства. Наприклад, учасники вишенського сеймика 15 вересня 1610 р із розумінням поставилися до ситуації Анджея Комарницького, дідича села Клімча (в Перемишльській землі), який, «ставши посеред нашого рицарського кола, жалісно й з плачем» розповів, що, згідно з трибунальською ухвалою, готувався до виведення, однак йому перешкодило вторгнення до Перемишльського повіту «неприятеля» з Угорської землі. У результаті було пограбовано чимало шляхетських домів, вбито їх мешканців, у тому числі й багатьох близьких родичів А. Комарницького, а він сам втратив рухомості та документи і тепер не в змозі довести своє шляхетство, поставлене під сумнів Валентієм Громадзьким під час провадження справи на Трибуналі. Як твердилося у сеймиковому акті, ледве не усі мешканці того регіону знали про цей «нещасливий випадок», тож учасники сеймика пристали на прохання Комарницького та відтермінували *deductionem nobilitatis* до наступного депутатського сеймика, видавши відповідну атестацію, підписану сеймиковим маршалком⁹⁷.

Учасники сеймикового зібрання, відкладаючи процедуру доведення шляхетства, могли ігнорувати протести оскаржувача. На вишенському сеймику 10 вересня 1618 р. мав виводитися Лукаш Скжипек Челятицький (слуга литовського польного гетьмана Кшиштофа Радзівілла), позваний до Литовського трибуналу віленським підкоморієм Яном Альфонсом Лацьким. Попри те, що Л. Челятицький вже вдруге виявився неготовим представити усіх свідків «згідно коронного права з батька, з матері, з дідів і прадідів з обох ліній» (вперше процедуру відкладено на депутатському сеймику 1617 р.), сеймик дозволив йому провести *deductionis nobilitatis* наступного року. Представник супротивної сторони протестував проти

⁹⁶ Див. маніфестацію його двоюрідного брата Юрія Негребецького, вписану у львівські гродські акти 24 вересня 1643 р.: ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 394, стор. 1367–1368.

⁹⁷ AGZ. T. XX. S. 133–134. № 91.

такого рішення, твердячи, що оскаржений вже втратив свій «правовий привілей» на відтермінування. Усі обставини справи було викладено у виданій сеймиком атестації: її з протестаціями обох сторін наступного дня вписали до перемишльських ґродських книг⁹⁸.

Зрештою, опонент оскарженого міг і не протестувати проти відкладення *deductionis nobilitatis*. На господарському сеймику 10 вересня 1765 р. Станіслав Яворський, який через своє зубожіння не зумів підготувати документи для доведення, просив відстрочку і в учасників зібрання, й у присутнього на сеймику позивача – перемишльського ловчого Щепана Дверницького. Той на відтермінування погодився⁹⁹.

Доброзичливість учасників сеймикових зібрань до оскаржених зазвичай виявлялася і в реакції на дії й заяви їх опонентів. Коли на вишенському сеймику 12 вересня 1639 р. позивач Григорій Комарницький, дідич частки в селі Комарники, пробував не допустити доведення шляхетства В. Розлуцьким, учасники зібрання проігнорували його протест. Оскарженому дозволили почати «дедукцію», потрактувавши його як «нам і всім обивателям добре знайомого». Щоправда, після завершення акту доведення Г. Комарницькому дозволили висловити свої заперечення щодо свідків, тож він заявив про їх змову з оскарженим. Але в підсумку його відіслали до ґроду, лише зафіксувавши цей факт в атестації¹⁰⁰. Так само сталося й під час вишенського сеймика 1636 р.: у кінцевій частині його акту занотовано протест від імені опонента оскарженого (йшлося про скасування доведення з огляду на невідповідність свідчень *ad sanguineos liniae paternae*)¹⁰¹.

Видається, що подібні протести позивача сприймалися як належний, але формальний акт, не вартий особливої уваги. Проте учасники сеймиків залишалися індіферентними до заяв оскаржувачів у нешляхетстві доти, доки їх заяви мали формальний характер. Ситуація змінювалась, коли позивачі починали оперувати аргументами, підкріпленими фактами. Невипадково акт *deductionis nobilitatis* М. Добжинецького (1713 р.) містить розгорнутий опис заяви позивача Феліциана Ставського, який доводив безпідставність виведення шляхетства опонентом. Свої твердження він доводив актом поділу маєтків між Добжинецькими, облятований у перемишльські земські акти в 1621 р., де особа, яку оскаржений видавав за свого діда, не згадувалася. Також Ф. Ставський подав свідоцтво ксьондза-плебана Дидинського про одруження Яна Добжинецького 2 вересня 1642 р.,

⁹⁸ Ibid. S. 174–175. № 120.

⁹⁹ Ibid. T. XXIII. S. 502.

¹⁰⁰ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 161–162. № 244.

¹⁰¹ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 389, стор. 724.

у той час як оскаржений заявляв, що усі метрики згоріли. До того ж позивач акцентував увагу на тому, що «жодного кровного на сеймику його милість пан Миколай Добжинєцький не представив ані виставив»¹⁰². В акті доведення шляхетства братами Ліпецькими на сеймику 1736 р. теж занотовано інформацію, представлену позивачем Францішком Романовським: маніфестацію (вписану до перемишльських гродських актів у 1731 р.) Магдалени з Залеських Ліпецької, в якій вона також закидала оскарженим нешляхетство, і атестацію священника з села Городище (видану 21 червня 1736 р. з церковної метрики) про хрещення 17 вересня 1699 р. Даниєля, сина Стефана і Анни Ліпецьких¹⁰³.

Невимогливе ставлення сеймикуючої шляхти до дій оскаржених і неуважність до формальних протестів супротивної сторони також могли бути обумовлені тим, що сеймик не виносив остаточного рішення у справі. Однозначно атестуючи оскарженого А. Ритаровського в тому, що він «правдивий і натуральний шляхтич є» (*verus et genuinus nobilis est*), учасники сеймика 1640 р. все одно відіслали «цю справу для остаточного її рішення до згаданого суду головного коронного трибуналу люблінського» (*sprawę tę pro finalii illius decisione do pomienionego głównego koronnego tribunatu lubelskiego sądu*)¹⁰⁴. А в атестації 1660 р. зазначено: «Тоді, за такими доводами й свідочтвами кровних згаданого оскарженого за шляхтича визнавши, до трибунальського головного суду за дальшою апробацією доведення відсилаємо»¹⁰⁵. Аналогічні вказівки вміщено й у сеймикових атестаціях 1640 (І. Скородинського; *pro ulteriori decisione*)¹⁰⁶, 1671¹⁰⁷, 1713¹⁰⁸, 1736¹⁰⁹ років. З іншого боку, сеймик міг і надалі обстоювати інтереси сторони, яка успішно доводила своє шляхетство. В інструкції вишенського сеймика 31 грудня 1675 р. згадано справу братів Валеріана і Себастьяна Кульчицьких, котрі «на депутатському сеймику нашого воєводства достатнє доведення свого шляхетського походження здійснили», але на Трибуналі були визнані нешляхтичами. Тож учасники зібрання доручили послам на сейм подбати, щоб брати Кульчицькі «до первісного шляхетського достоїнства були повернені»¹¹⁰.

¹⁰² AGZ. T. XXII. S. 529–530. № 207.

¹⁰³ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 565, стор. 1197.

¹⁰⁴ ЛННБВС, ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 426, стор. 136.

¹⁰⁵ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 186.

¹⁰⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 397, стор. 689.

¹⁰⁷ Wywody szlachectwa w Polsce... S. 197.

¹⁰⁸ AGZ. T. XXII. S. 530.

¹⁰⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 13, оп. 1, спр. 565, стор. 1197.

¹¹⁰ AGZ. T. XXII. S. 48–49 (р. 63).

Підсумком сеймикового *deductionis nobilitatis* ставав спеціальний документ – атестація, яку учасники сеймика зазвичай наказували завірити (підписати або/та скріпити печаткою) маршалкові зібрання: ця коробораційна формула трапляється майже в усіх атестаціях вишенського сеймика (крім актів 1717 і 1736 рр.).

* * *

Засади сеймикового доведення шляхетства від моменту його запровадження в Речі Посполитій на самому початку XVII ст. залишалися незмінними, але упродовж наступних століть його процедура зазнала помітної модернізації. Як показує приклад вишенського сеймика Руського воєводства, в першу чергу, це виявилось в підвищенні доказової ваги документальних свідочств та маргіналізації усних зізнань свідків. Ці процеси відповідали загальній еволюції правосвідомості й світогляду представників шляхетського стану: сеймові конституції (протягом XVII ст.), що стосувалися сеймикового доведення шляхетства, приймалися з інтервалом у 20–30 років (1601 р. – 1633 р. – 1654 і 1658 рр. – 1690 р.), корелюючи зі зміною поколінь у шляхетському соціумі. Проте ці нечисленні сеймові ухвали носили переважно загальний характер і не деталізували самої процедури доведення. Нововведення з'явилися в результаті синтезу звичаїв, практичного досвіду і потреб, лише формально потребуючи схвалення сейму. Завдяки сеймиковому *deductioni nobilitatis* пересічний шляхтич отримував можливість контролювати процес доведення, домогся його відносної прозорості (порівняно з судовим провадженням на ранніх етапах) і, таким чином, обмежив плебеям доступ до шляхетства та захистив себе на випадок безпідставних оскаржень. Водночас шляхта не бачила необхідності у детальній регламентації процедури доведення шляхетства на законодавчому рівні, залишаючи простір для маневрів самим сеймикам, де й відбувалися доведення і де в залежності від ситуації та інтересів окремих осіб могли запроваджуватися зручні моделі.

ДОДАТОК

1717 р., вересня 14. Вишня. – Акт доведення шляхетства братами Анджеєм і Якубом Стафірськими на сеймику Руського воєводства

My rady, dygnitarze y urzędnicy generału woiewodctwa russkiego ziem, łwowskiey y powiatu zydzaczowskiego, przemyskiey y sanockiey, ziachwasy się ad locum consiliorum na seymik deputacki na dzien 13 miesiąca septembra w roku 1717 do Wiszni, in crastino tegoż seymiku, ze iest per legem positivam

naznaczoney czas deducendae nobilitatis, na ktory termin stanęli (według dekretu grodzkiego drohickiego, feria secunda post Dominicam Invocavit Quadragesimalem proximâ Anno praesenti, między Ich Mciami pany Alexandrem Ratynskim, czesnikiem owruckim, y Antonim Galeckim, y innymi aktorami y pozwanymi panami, jako się ad praesens mianuią bydz Jackiem, Bartłomieiem, Andrzejem y Jakubem Stafirskimi, bracią rodzoną, niegdy pana Woyciecha Stafirskiego z Jey Mcią panią Anną Niewiadomską spółdzionemi synami, ex mutuis actoralibus ferowanego) ciż panowie Andrzej y Jakub Stafirscy, affektowali, chcąc deducere genealogią domu swego. Więc, affectationi onych dosyc czyniąc, uprosilismy e medio nostri do wysłuchania należytego y skutecznego wyvodu Ich Mcow panow Alexandra Zurakowskiego, pisarza ziemskiego halickiego, Dominika Wisznienskigo, woyskiego czerniechowskiego, przemyskiego, Franciszka Roiewskiego, czesnika dobrzynskiego, sanockiego grodzkich pisarzow, przed ktorymi Ich Mcmi comparentis ciż panowie Stafirscy, poniewaz według prawa opisanego nie stawili kolligatow, tam ex linea paterna, quam et materna pochodzących, niektore tylko dokumenta, y mianuiąc się Stafirskimi transmutare chcą nomina Stafirskich in Ostaszewskie, y reproduxerunt transakcyę z grodu bieckiego, służące niebosczykowi Jego Mci panu Mikołaiowi Ostaszowskiemu, ktorego oni pradziadem swoim mianuią, to iest

1mo 1603. Quinta ante Nativitatis Beatissimae Mariae // Virginis. In castro biecensi generosus Sigismundus Bazanowski nobili Nicolao Ostaszewski de bonis scultetialibus oppidi Kołaczyce vigore consensus reverendissimi abbatis tyneccensis cedit.

2do 1610 Quinta post Pascha. Nobilis Anna, nobilis olim Stanislai Ostaszewski filia, nobilis vero Pietruski consors, nobili Nicolao Ostaszewski 250 florenos debet in castro eodem.

3tio In castro eodem 1617 intra octavas Corporis Christi. Generosus Andreas Dzieciołowski generoso Nicolao Ostaszewski ducentos quinquaginta florenos polonicales debet.

4to Eodem actu in ibidem. Idem generosus Dzieciołowski nobili Margaret-hae, nobilis Nicolai Ostaszewski, debet centum florenos polonicales.

5to Anno eodem in ibidem post festum Sancti Michaelis. Generosus Christophorus Farurey nobili Nicolao Ostaszewski centum quinquaginta florenos polonicales debet.

6to 1660 Octava octobris. Pokazali atestacyą xiędza plebana kosciola wsi Chmielnika, do Tyczyna należącego, w przemyskiej ziemi, między slachetnym Ostaszewskim y Anną Skosowską małzonkami, ktora varicat in syllabis, bo podpisano raz Ostafieyski, a drugi raz Ostaszewski. Ktorego to Andrzeia Ostaszewskiego powiadaia bydz synem Mikołaiia Ostaszewskiego, a dziadem swoim, od ktorego Woyciech Ostaszewski, oyciec deducentium, miał bydz synem. A ze się przezwał Stafirskim, terazniesi deducentes powiadaia, ze zabił kogos w tych

kraiach, y dlatego w Podlaszu przezwał się Stafirskim y poiął zonę de domo Niewiadomską, matkę ich. A ze literatorÿs documentis, nec literis ortus, probuią tego, ale ~~zabieraią się~~* ad producenda sufficientiora documenta na przyszłym da Bog in crastino deputackiego seymiku zabieraią się, co y otrzymali.

J[an] Jabłonowski, w[oiewoda] g[enerał] z[iem] r[uskich].

Alexander Zurakowski, notarius terrestris haliciensis, manu propria.

Dominik Michał z Wiszniowa Wisniewski, woyski czerniechowski, pisarz grodzki przemyski, manu propria.

Franciszek Jozef z Roiewa Roiewski, czesnik dobrzynski, pisarz grodzki sanocki, m[anu] pr[opri]a.

ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 504, стор. 2633–2634.

Оригінальний впис в актову книгу.

Документ облятував «шляхетний» Якуб Осташовський.

---

* Так у тексті.

БІЯЛАГІЧНЫЯ ПРЫЧЫНЫ ДЛЯ ЗАКЛЮЧЭННЯ ШЛЯХЕЦКАГА ШЛЮБУ

Шлюбныя стратэгіі даўно сталі прадметам увагі замежных даследчыкаў. Класічнай у гэтым накірунку стала праца П'ера Бурд'е, якая выйшла ўпершыню ў 1972 г. у часопісе *Аналы*¹. Гэта дало штуршок і для іншых даследчыкаў². У дачыненні да шляхецкага шлюбу *шлюбныя стратэгіі* разглядаюцца як сукупнасць крытэрыяў і поглядаў у сям'і ці родзе, па якім выбіраўся/выбіралася муж/жонка. Тэрмін варта адрозніваць ад тэрміна *сямейныя стратэгіі*, які ў асноўным і ўжываецца ў гістарыяграфіі. Гэта сістэма ўзаемаадносін памяж асобамі ў сям'і па прыняццю рашэння не толькі па шлюбу, але спадчыне, камунікацыі з асяроддзям і інш. Складаецца з індывідуальных стратэгіяў, якія часам могуць супярэчыць сямейным³.

Шлюб мог адчыняць шлях ці будаваць мост, ці прабіваць сцяну. Гэта вельмі складаны элемент у грамадстве, які забяспечвае канал для далейшай камунікацыі⁴. Шлюб мог вырашыць шмат праблем (падняць эканамічны і сацыяльны статус) альбо прыдбаць гэтыя праблемы. Таму да выбару сужэнца падыходзілі сур'ёзна. Сям'я і род тут адыгрывалі важную ролю. Прыняцце рашэння пра шлюб мела калегіяльны характар. Чым больш вышэйшую прыступку займала, тым больш складаныя былі шлюбныя стратэгіі.

---

¹ Пераклад на рускую мову: *Бурдье П.* Практический смысл. М., 2001; *Зоколл Т., Кошелева О., Шлюмбу Ю.* Введение в историческое изучение домохозяйства, семьи и родства // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под ред. Т. Зоколл, О. Кошелевай, Ю. Шлюмбу. СПб., 2004. С. 25.

² *Дюамель К.* Семейные стратегии и социальное воспроизводство католического дворянства в XVII–XVIII вв. // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под ред. Т. Зоколл, О. Кошелевай, Ю. Шлюмбу. СПб., 2004. С. 175–199; *Сэбиан Д.У.* Взаимовыручка и кумовство: родственные связи в Неккархаузене // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под ред. Т. Зоколл, О. Кошелевай, Ю. Шлюмбу. СПб., 2004. С. 243–269.

³ *Муравьёва М.Г.* История брака и семьи: западный опыт и отечественная историография // *Семья в ракурсе социального знания. Сборник научных статей.* Барнаул, 2001. С. 17–19.

⁴ *Сэбиан Д.У.* Взаимовыручка и кумовство: родственные связи в Неккархаузене // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под ред. Т. Зоколл, О. Кошелевай, Ю. Шлюмбу. СПб., 2004. С. 247.

Поўны аналіз шлюбных стратэгий – гэта справа будучых даследаванняў. Для іх патрабуюцца дадзеныя па асобным родам, каб выявіць тэндэнцыі паміж дзяржаўнай, павятовай элітай, шараговай шляхтай.

Прычын для заключэння шляхецкага шлюбу было шэраг, часам яны перакрываўваліся. Шлюб замацоўваў адпаведны сацыяльны, палітычны, маёмасны статус, адаптаваў у грамадстве, служыў для захавання веравызнання, з’яўляўся сродкам выжывання ў складаных умовах, даваў магчымасць мець законных нашчадкаў, трывалага партнёра для сексуальных дачыненняў.

У дадзенай працы асноўная ўвага будзе засяроджана на двух апошніх пунктах. На жаль, крыніцы не дазваляюць падрабязна прадставіць сексуальнае жыццё ў шлюбе (частату сексуальных кантактаў, іх працягласць, задавальненне партнёраў ад сексуальных дачыненняў і інш.). Мы не маем магчымасці правесці апытанні. Таму ў працы прадстаўлены толькі агульныя тэндэнцыі ў сферы сексу і пракрэацыі.

Сексуальныя дачыненні ў шлюбе. Для ўсіх саслоўяў, незалежна ад рэальных прычын шлюбу, біялагічны фактар заставаўся асноўным. Першасная біялагічная прычына – працяг роду. Для шляхты гэта мела не толькі пракрэатыўнае, але і культурнае значэнне. Было важна, каб сярод дзяцей былі хлопчыкі, бо яны былі галоўнымі спадкаемцамі. Па патрылінейнай лініі перадавалася спадчына і прозвішча. Адсутнасць хлопчыкаў азначала згасанне роду.

Патрыярхальная традыцыя навязвала, што мужчына абірае сабе жонку. Важную ролю адыгрывалі знешнасць⁵ і узрост жанчыны. Першы шлюб шляхцянак часта адбываўся ў юным узросце. Зафея Алелькавічаўна Слуцкая выйшла замуж ў 14 год за Януша Радзівіла, Альжбета Эўфемелія Шыдлавецкая – ў 15 год за Мікалая Радзівіла, Кацярына Трызнянка (1532–1571) – у 16 год за Паўла Якаўлевіча Уніхоўскага (1515–1593), Ганна Сапежанка (1603–1627) – у 15 год за троцкага кашталяна Альбрэхта Уладзіслава Радзівіла (1589–1636) і інш.

Як правіла жанчына была маладзейшая за мужа. Але мелі месцы шлюбы, калі жанчыны былі старэйшымі за мужчын. Успрымалася гэта негатыўна. Канцлер ВКЛ Леў Сапега адгаворваў будучага польнага гетмана ВКЛ Крыштафа Радзівіла жаніцца з удавой кароннага гетмана Яна Замойскага Барбарай Тарноўскай (1606). Крыштафу было на той час 24 гады, а ёй мінула 40. Раіў пра розніцу ўзросту запытаць у пана

---

⁵ *Dubas-Urwanowicz E. Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w. // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Białystok, 2003. S. 578.*

Сасніцкага, як «ён брыдзіцца сваёй бабай і ўпадае ў грэх». Хоць Тарноўская паходзіла з добрай сям'і, але не мела ў сябе лепшыя рысы гэтага роду. Ад бацькоў не атрымала рухомах рэчаў, а муж быў сквапны. Малады шляхціц мог зрабіць памылку, якую выпраўляла толькі смерць. Ён лічыў, што браць трэба 14–15 гадовую нявесту, гэта значна лепш чым удава. Маладая жонка дарасце да сталых год, старая маладой ужо ніколі не стане. Калі дзяўчыне не хапае выхавання, то яе можна падвучыць. Гэта зрабіць значна лягчэй, чым адвучыць старую ад яе звычак. Л. Сапега раіў Крыштафу звярнуць увагу на маладую Хадкевічаўну, якой на той час ужо было 13 год, ці на Кішчанку. Абедзве мелі добрае паходжанне. Пры шлюбе варта ўлічыць усе фактары, каб не было дрэннага сумеснага жыцця⁶. Напэўна ліст канцлера паўплываў на рашэнне К. Радзівіла, бо ў гэтым жа годзе ён ажаніўся з Ганнай Кішчанкай, дачкой Станіслава і Альжбеты Сапежанкі⁷.

Аднак для пісара ВКЛ Антонія Міхаіла Паца розніца ва ўзросце не стала перашкодай, бо яго жонкай стала дачка навагарадскага ваяводы Мікалая Фаўстына Радзівіла Тэрэза Барбара (1745). Іх дачка Юзэфа была ва ўзросце 40 год і на 6 год старэйшая за мужа браслаўскага харужага, а пасля харужага ВКЛ Тамаша Ваўрэцкага. Але статус сям'і і пасаг ў памеры 230 000 злотых хаваў усе недахопы⁸.

Паходжанне будучага мужа ці жонкі ў выбары адыгрывала не апошнюю ролю. Лічылася, што шляхетнасць перадаецца з пакалення ў пакаленне. Здольнасці да рыцарскіх загаў праяўляюць самі па сабе з дзяцінства⁹. Такое перакананне існавала і ў еўрапейскага набілітэту¹⁰. Шляхта была зацікаўлена на проста ў нашчадках, а ў ганаровых нашчадках, якія ўзялі б у сябе найлепшыя рысы ад продкаў, сталі б гонарам роду. Вясельныя прамовы падкрэслівалі цноты продкаў пары, такім чынам паказвалі, што ў іх дзяцей павінны быць адпаведныя рысы. Найбольш распаўсюджанае пажаданне маладым – гэта мець дзяцей.

⁶ Archiwum domu Radziwiłłów. T. VIII. Kraków, 1885. S. 235–237.

⁷ Wisner H. Radziwiłł Krzysztof // PSB. T. XXX. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź, 1987. S. 282.

⁸ Wolff J. Pacowie: Materiały historyko-genealogicznie. Petersburg, 1885. S. 290, 300.

⁹ Слиж Н. Историческая память о Ливонской войне в панегирической литературе XVII века // Балтийский вопрос в конце XV–XVI в. Сборник научных статей. М., 2010. С. 367–368.

¹⁰ Bastl B. Manifestation of Social Identity. The noble woman and Her Family // Paper held at the conference «Infinite Boundaries: Separation and Unity in Early Modern German Lands: First International Conference of FNI (Frühe Neuzeit Interdisziplinär), Duke University, Durham, NC, April 20–22, 1995.

У казаннях на смерць таксама шмат увагі надавалася паходжанню асобы як па мужчынскай, так і па жаночай лініі¹¹. Аляксей Дубовіч прывёў факты з жыцця не толькі берасцейскага ваяводы Тэафіла Трызны, але і яго продкаў¹². Падрабязна апісаны радавод мужа Алены Сапежанкі, лідскага харужага Якуба Кунцэвіча¹³. Згадваліся не толькі пасады, але часам і апісваліся ганаровыя ўчынкі вартыя набілітэту. Напрыклад, у казанні на смерць віленскага кашталяна Мікалая Глябовіча згадваецца пра ўцёкі з маскоўскага палону ў перыяд Інфлянскай вайны трэцкага ваяводы Яна Глябовіча. У гэтым жа панегірыку змешчана легенда пра паходжанне Глябовічаў ад унука Гедыміна і сына Монтвіда – Глеба. Другім яго сынам быў Вяж, ад яго пайшлі Вяжэвічы¹⁴. Першая і другая гісторыі былі змешчаны ў Барташа Папроцкага¹⁵. У рэчаіснасці Монтвід памёр бяздзетным¹⁶.

Выбітныя асобы з роду Пацаў згадваюцца ў казанні на смерць канцлера ВКЛ Крыштафа Жыгмонта Паца¹⁷. Апавяданне пра Халецкіх пачынаецца з Міхаіла. Згадваецца пра яго дыпламатычную кар’еру, візіты ў Залатую Арду ў 1496–1501 гг., гісторыя пра Ноўгарад Северскі, калі горад аддалі паслу і не спалілі¹⁸. Мужна абараняў Падляшскае ваяводства ад казакоў Ян

¹¹ Гэта прысутнічае ў многіх казаннях. Напрыклад: *Olszewski J. Kazanie na pogrzebie Anny Sapieżanki Radziwiłłowej. Wilna, 1627; Woysznarowicz K. Marmur, na którym budynek iasny wysoce urodzony JMP Iagnieszki Czernickiey Komorowey. Wilno, 1645* і інш.

¹² *Dubowicz A. Kazanie na pogrzebie Jasnie Wielmożnego Jego Mości Pana Theophila Tryzny, wojewody Brzeskiego, Wołkowyskiego, Błudnieńskiego i in. starosty. Wilno, 1645. S. 5–7.*

¹³ *Dubowicz A. Haft ręka Bożą na dobrej duszy Wielmożney Jey Mości Paney Heleny Sapieżanki Kunciewiczowey, chorążynej Lidzkiey, Koniawskiey, Dubickiey i in. starościny. Wilno, 1645. S. 35–39.*

¹⁴ *Prus W. Senator w Jaśnie Wielmożnym Panu JMP Mikołai IV Hlebowiczu na Dąbrownie, kasztelianie Wileńskim, Onikszyńskim, Radoszkowskim, starosce oraz dworanin pokojowy JKM w Wielmożnym panie Janie Hlebowiczu na Dąbrownie, synu kasztelana pomienionego. Wilno, 1633. S. 8–9, 13 v.; Сліж Н. Историческая память о Ливонской войне... С. 371–372.*

¹⁵ *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. P. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1858. S. 841–845.*

¹⁶ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. W., 1895. S. 665.*

¹⁷ *Gołembowski C. Pojedynek śmierci z życiem na pogrzebie Jaśnie Wielmożnego JMP Krzysztofa Zygmunta Paca, Kanclerza WKL, Pińskiego, Wilkiskiego, Wilkowiyskiego, Tryskiego, Kożenieckiego, Ostryńskiego, Leśniczey, Niemonoyskiego starosty, economiey Olickiey administratora y Jaśnie Welmożney JMP Głarysy Isabelli Eugenii Pacowey, WKL Kancleryny, z familii de Mailly. Warszawa, 1685. S. B2 v. – С.*

¹⁸ *Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga 5. Vilnius, 1993. P. 118, 128, 138, 139, 147, 148, 157, 159, 170, 172–180; Хроника Быховца. М.: Наука, 1966. С. 115.*

Халецкі. Вядомы быў сваёй дзяржаўнай дзейнасцю падскарбі ВКЛ Дзмітры Халецкі¹⁹.

Калі пра разгалінаванне Друцкіх на Сакалінскіх, Горскіх, Любецкіх і Азерніцкіх было адзначана правільна, то згадкі пра продкаў Зафеі Друцкай Любецкай не адпавядае рэчаіснасці. Да іх ліку быў прылічаны гетман ВКЛ Канстанцін Іванавіч Астрожскі. Уладзімір Друцкі Горскі быў названы кіеўскім ваяводам, хоць ён быў гальшанскім намеснікам²⁰. Зафея Друцкая была названа чацвёртай жонка Ягайлы²¹. Вядома, што гэта была Зафея Гальшанская. Такое яўнае фальсіфікаванне сустракаецца скрайне рэдка. У большасці выпадкаў аўтары схільны перабольшваць дасягненні шляхты, але не так моцна скажаць рэчаіснасць. Гэта становіцца агульнай тэндэнцыяй прадстаўляць сваё паходжанне ў найлепшым свеце, праводзіць «рэкламу» свайму роду і паходжанню, нават, калі гэта не адпавядала рэчаіснасці.

Разуменне адметнай ролі шляхецтва ў грамадстве асэнсавана пачалося ў XVI ст. Шляхта адасобілася ад іншых саслоўяў не толькі ў сацыяльным, палітычным і эканамічным плане, але ў ідэалагічным таксама. Самаідэнтыфікацыя наблітэту ў цэлым, прывяла да ўсведамлення выбітнай ролі кожнага роду ў прыватнасці²². Гэтыя тэндэнцыі найлепшым чынам адлюстраваліся ў панегірычнай літаратуры і сталі часткай свядомасці шляхты. Таму ў справе шлюбу паходжанне становіцца важным чыннікам, як гарант добрых нашчадкаў, паказальнік адпаведнага сацыяльнага статусу.

Пра фізіялагічныя асаблівасці зацяця дзіцяці нашы продкі мелі вельмі цьмянае ўяўленне. Канечне, было вядома, што дзеці нараджаюцца пасля сексуальных дачыненняў мужчыны і жанчыны, тэрмін цяжарнасці. Але ад тагачаснага грамадства патрабаваць глыбокіх медыцынскіх ведаў не магчыма.

У Еўропе асновай медыцыны сталі ўсходнія, старажытнагрэчаскія і старажытнарымскія трактаты²³. Цікавасць прадстаўляе медыцынскі трактат пра

¹⁹ *Galecki M.A.* Strzała wieczney szczęśliwości kresu dopędzająca w wybornym biegu pobożnego życia Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Mikalaia Krzysztofa z Chalca Chaleckiego, Wojewody Nowogrodzkiego, Wołkinickiego, Lepuńskiego i in starosty. Wilno, 1654.

²⁰ *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. W., 1895. S. 137.

²¹ *Ginkiewicz M.* Kazanie na pogrzebie dobrej pamięci Jey Mości Paney Pani Zofiey z Drucka Lubeckiey Pawłowej Laskowskiey. Wilno, 1649. S. 14–15.

²² *Tereškinas A.* Imperfect communities. Identity, Discourse and Nation in the seventeenth century Grand Duchy of Lithuania. Vilnius, 2005.

²³ *Bastl B.* Eherliche Sexualität in der Frühen Neuzeit zwischen lust und last. Die Imtrutzia de Fürsten Karl Eusebius von Liechtenstein // Archiv für Kulturgeschichte. 1996. 78/2. P. 277–301.

жаночы арганізм, які быў перакладзены з латыні на польскую мову і суправаджаўся каментарамі. Выдадзены ён быў у Амстэрдаме²⁴. Кніга не мела нічога агульнага з рэлігіяй. У ёй пададзена мужчынскае бачанне на біялагічныя працэсы жанчыны. З сучаснага пункту гледжання гэтыя ўяўленні вельмі наіўныя, а часам проста фантастычныя і далёкія ад біялагічных працэсаў.

Плод ствараецца ад семя бацькі і месячнай крыві маці. Калі жанчына бывае з мужчынам, то ён выпускае семя, а яна кроў, гэта аб'ядноўваецца ўнутры жанчыны. Маціца ўсё прымае і замыкаецца. Плоду не бывае, калі мужчына выпускае семя перш, чым жанчына кроў, а таксама калі нядобрае семя, не гарачае. Больш шанцаў для зачацця дзіця, калі мужчына рэдка стацуецца з жанчынай, бо тады яго семя гарачае²⁵. Гэтая думка панавала і ў іншых еўрапейскіх працах. Лічылася, што частыя сексуальныя дачыненні робяць сперму слабай, адпаведна гэта не дае магчымасць для зачацця. З працы Арыстоцеля панавала меркаванне, што якасная сперма тая, якая пры трапленні ў кубак з вадой падае на дно²⁶.

Паводле назіранняў адзначалася, што звычайна менструацыя пачынаецца ў жанчыны з 12, 13, а часцей з 14 год. З гэтага часу яна можа нараджаць²⁷. Але прычыны гэтага працэсу былі суцэльна не зразумелымі. Яны называліся хваробай. Жанчына такім чынам чысціцца. Выходзяць лішкі вільгаці, і павышаецца тэмпература. У сувязі з гэтым лічылася, што жанчыны не здольныя да навукі, бо мозг заплывае грубымі рэчывамі. У папсаваных жанчын кроў сіняга колеру. Менструацыя не ідзе падчас цяжарнасці, бо кроў патрэбна плоду. Больш прагнуць мужа цяжарныя, а таксама тыя, у каго месячныя затрымліваюцца²⁸. Апошнія назіранні былі слушныя, бо ў гэты перыяд змяняецца гарманальны фон, і павышаецца лібіда.

Пра плод змешчана наступнае апісанне. Першыя 10 дзён ён выглядае як малако, пасля становіцца крывавага колеру, далей фарміруюцца часткі цела. На гэты працэс уплываюць планеты і знакі задзяку. Слушна адзначалася, што на 8-м месяцы плод слабы, а на 9-м здаровы. Пры нараджэнні дзіцяці

²⁴ *Albertus Magnus*. O sekretach białogłowskich, mocy zioł, kamieni y zwierząt osobliwych przetłumaczony. Amsterdam, 1695.

²⁵ *Ibid.* S. 21-24, 26-31.

²⁶ *Bastl B.* Eherliche Sexualität in der Frühen Neuzeit zwischen lust und last. Die Imtrutzia de Fürsten Karl Eusebius von Liechtenstein // *Archiw für Kulturgeschichte*. 1996. 78/2. P. 277–301.

²⁷ Гэтая думка была вядома і ў іншых еўрапейскіх працах. *Bastl B.* Austrian Aristocratic Rituals in Pregnancy, Childbirth and Baptism from 15th – 18th Centuries // *Paper held at the 16th Century Studies Conference at St. Louis, Missouri, 9–12 December 1993*.

²⁸ *Albertus Magnus*. O sekretach białogłowskich ... S. 26-31, 39, 40.

павінны прысутнічаць дасведчаныя жанчыны, бо маціца ў гэты час як параненая. Калі з'яўляецца галоўка, то роды адбыліся добра, бо іншыя часткі цела выходзяць добра. Калі плод ідзе нагамі ў перад то гэта дрэнна, можна парваць маціцу²⁹.

Асобна апісваліся знакі цяжарнасці, якія выяўляюцца адразу пасля сексу. Цяжка нават уявіць на якой падставе яны былі ўзятыя, бо ў тагачаснай гінекалогіі меркавалася, што лепш за саму жанчыну ніхто не можа даведацца, цяжарная яна ці не³⁰. Калі пасля сексу жанчына адчувае холад і боль у галёнцы – то зачала. Холад ідзе, бо ўсё цяпло канцэнтруецца для плода. Калі мужчына падчас сексу адчувае, што яго чэлес цягнецца і засмоктвацца маціцай, то гэта азначае зачацце. Іншы знак – прага сексу жанчынай пасля злучэння з мужчынам. Пачырваненне твару таксама сведчыла пра зачацце. Праз піццё мёду (2 лыжкі мёду і 1 вады) жанчынай можна было даведацца пра цяжарнасць. Калі пачуе бурчанне каля пупка, то зацяжарала. Яшчэ больш цікавы знакі, па якім адразу можна вызначыць, якога полу будзе дзіця. Моцнае пачырваненне скуры на твары сведчыла пра хлопчыка, бо больш энергіі для зачацця патрэбна. Калі лёгкі колер, то – дзяўчына. Жывот у жанчыны становіцца круглым і схіляецца на правы бок – хлопец, бо правы бок мужчыны мацнейшы. Калі жанчына ідзе правай нагой наперад, то будзе хлопец³¹.

Для мужным былі істотныя парады як паводзіць адносна цяжарнай, якія актуальныя і зараз. Нельга пры ёй згадваць ежу і стравы, якія не магчыма знайсці, бо гэта можа стаць прычынай для паранення плода. Цяжарная жанчына слабее з-за плода, таму калі яна, што захоча з'есці, то трэба ёй даць. Калі ідуць месячныя падчас цяжарнасці, значыць плод пашкоджаны³².

Вельмі важна для мужчыны было даведацца папсаваная паненка ці не. Вызначалася гэта па колеру мачы³³. Толькі як гэта жаніх рэалізоўваў на практыцы? Пэўныя парады з гэтага старадрука, канечне, былі слушныя, але тлумачэнне біялагічных працэсаў было далёкае ад рэчаіснасці. Там не менш, такая кніга была запатрабавана ў грамадстве і знайшла свайго чытача ў адукаваных колах.

Шлюб задавальняў не менш важную біялагічную патрэбу як наяўнасць трывалага сексуальнага партнёру. Рэлігія яе трактавала інакш – як захаванне

²⁹ Ibid. S. 42, 45, 46, 48, 148, 149.

³⁰ Bastl B. Austrian Aristocratic Rituals in Pregnancy, Childbirth and Baptism from 15th – 18th Centuries // Paper held at the 16th Century Studies Conference at St. Louis, Missouri, 9–12 December 1993.

³¹ Albertus Magnus. O sekretach białogłowskich ... S. 174-183.

³² Ibid. S. 202-206.

³³ Ibid. S. 184-186.

ад спакусы. У вясельных прамовах больш акцэнтавалася ўвагі на працяг роду. Хаця ў гумары і літаратуры трактавалася як задавальненне. Але гэта было бачанне мужчын на праблему. У еўрапейскай думцы панавала, што асноўная функцыя сексу – гэта для працягу роду. Таму плоднасці жанчыны надавалася важная значэнне. Секс у шлюбе лічыўся чыстым, а паза шлюбам – нячыстым³⁴.

Секс – справа не толькі кахання, або разняволення ці працягу роду. Гэта неадлучная частка цэласнасці чалавечага грамадства. Але найперш гэта сацыяльны і культурны феномен³⁵. У гэтай сферы кожнае грамадства ўсталёўвае свае нормы паводзін, забароны, этыкет, тэрміны. Шляхецкая грамадства не было тут выключэннем. На нармаванне сексуальнага жыцця ўплываюць шэраг фактараў. Першы – гэта развіццё грамадства і падзел яго на класы, дзе мае значэнне, якое месца займае ў гэтым грамадстве жанчына, які статус у мужчыны і жанчыны, бо гэты фактар уплывае на роўнасць мужчыны і жанчыны як партнёраў. Другі – гэта роля рэлігіі ў дадзеным грамадстве і часе, яе стаўленне да становішча жанчыны ў шлюбе, грамадстве і сексе. Да трэцяга фактару адносіцца развіццё навукі (медыцыны). Але навуку рабілі мужчыны, і таму жанчына прадстаўлена іх вачыма і яе сексуальнасць прыстасоўваецца да мужчынскай. Чацвёрты фактар – адносіны грамадства да сексу: звычаі, традыцыі, мараль, пакаранне³⁶.

Зыходзячы з гэтага сексуальныя дачыненні ў шляхецкім асяроддзі можна ахарактарызаваць наступным чынам. Шляхта як элітнае саслоўе мела сваю абгрунтаваную культуру з ідэаламі, стэрэатыпамі, вызначанымі гендэрнымі ролямі ў канцы XVI ст. Шляхцічка мела высокі статус у грамадстве, але ён быў ніжэйшы за статус мужчыны. Таму адпаведна дамінуючую ролю, актыўнасць у сексуальных дачыненнях меў шляхціч. Гэта прасочваецца ў вясельных абрадах. У XVII ст. цвёрда ўстаялася думка, што сексуальныя дачыненні павінны быць у шлюбе, з асобамі свайго саслоўя. Іншыя варыянты ўспрымаліся як дысгонар для сям'і. Але мужчынам адхіленні ад гэтым патрабаванняў дараваліся. Супраць жанчын меліся спецыяльныя артыкулы ў Статуце.

Захаванне цноты да шлюбу прапагандавалася хрысціянствам. У еўрапейскіх краінах ўжо быў даўно зроблены фетыш з цноты. Зыходзіла гэта з пастановы, чым менш жанчына ведае пра секс, тым лепей. Найвышэй-

³⁴ *Bastl B.* Eherliche Sexualität in der Frühen Neuzeit zwischen lust und last. Die Imtrutzia de Fürsten Karl Eusebius von Liechtenstein // *Archiv für Kulturgeschichte.* 1996. 78/2. P. 277–301.

³⁵ *Говард М.* Сучасная культурная антрапалогія. Мн., 1995. С. 210.

³⁶ *Imieliński K.* Kobieta i seks. W., 1989. S.100–101.

шай каштоўнасцю замест дарослай жаночкасці стала дзявочая недасведчанасць. Ідэальным тыпам стала дзіця-нявеста. А маленькую плеўку, якая выпадкова захавалася ў выпадку эвалюцыі, зрабілі сведчаннем дзявоцкасці³⁷.

У дахрысціянскі перыяд у славян сексуальнае жыццё не нармавалася жорстка. Ні ад жанчыны, ні ад мужчыны не патрабавалася захавання дзявоцкасці. Гэта адзначаецца ў падарожных нататках і летапісах³⁸. Эратычныя беларускія святы Купалле, Русалле захаваліся амаль да сённяшняга дня³⁹. А калі верыць падарожніку Ераніму Пражскаму, то ў XIV ст. высакародная жанчыны з дазволу сужэнцаў мелі каханкаў, якіх называлі «вучнямі шлюбу»⁴⁰.

У ВКЛ у XVI ст. цнатлівасць дзяўчыны да шлюбу была не так жорстка патрабавалася⁴¹. У той час хрысціянскім плыні былі больш занятыя барацьбой паміж сабой, чым маральным воблікам прыхаджанак. Хоць разважанні пра цноту мелі месца. Папскі нунцій Фульвюш Ругері адзначыў пра норавы шляхты, што яна ўвесь час у руху, ездзіць да сяброў, ці сваякоў. На чойкі там, дзе даязджаюць, неабходна толькі мець з сабой пасцель. Кожны возіць з сабой тое, што яму патрэбна. У дарозе ўсе спяць разам, покатам на саломе, мужчыны побач з жанчынамі. Вандруючы, людзі не перастаюць піць і размаўляць. Таму мала сарамлівых жанчын, няма недахопу ў публічных жанчынах (1565)⁴².

³⁷ Майлз Р. Жаночая гісторыя свету. Мн., 2006. С. 88.

³⁸ Krawiec A. Seksualność w średniowiecznej Polsce. Poznań, 2000. S. 47, 51.

³⁹ Багдановіч А. Пережитки древнего мирозерцания белорусов. Этнографический очерк. Гродна, 1895. / Рэпринт. Мінск, 1995. С. 116–120; Ягорава І.Ю. «Русалля» з «Радзівілаўскага летапісу» // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1982. № 2. С. 28–30; Krawiec A. Seksualność w średniowiecznej Polsce. Poznań, 2000. S. 83; Зайкоўскі Э. Сакральная прастора сексуальнага жыцця язычнікаў // Terra Alba. Т. 2. Homo venerus: Сексуальная прастора беларускай культуры / Пад. рэд. С.І. Даніленкі. Мн.: Экаперспектыва, 2001. С. 10–30.

⁴⁰ Aeneas Sylvius. Preussen betreffende Schriften, herausgegeben von Th. Hirsch. De Lituania // Scriptores rerum Prussicarum. Band. IV. Leipzig. 1870. S. 237–239.

⁴¹ Сліж Н. Сексуальнае жыццё шляхты Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст. // Terra Alba. Т. 2. Homo venerus: Сексуальная прастора беларускай культуры / Пад. рэд. С.І. Даніленкі; Магілёўскае т-ва гуманіт. інтэлектуал. і культур. Ініцыятыў «Брама». Мн., 2001. С. 138–167; іі ж. Мараль і норавы вялікага князя і шляхты ў эпоху Жыгімонта Аўгуста // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, Гальшаны, Навагрудак, 2006). Мн., 2007. С. 207–216.

⁴² [Rekaczewski E.] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Т. 1. Berlin; Poznań, 1864. S. 127.

У спавядальных чынах амаль палову пытанняў займалі пытанні пра секс. Хоць па структуры яны падобныя да Статута Іоана Постніка, але вельмі цікава раскрываюць сексуальнае жыццё прыхаджан. Трэбнік за XVI ст. змяшчае два пералікі пытанняў у залежнасці ад пола. У мужчыны пыталі: ці спакусіў дзіця; жыве ў распусце ці з законнай жонкай; займаўся сексам з двума ці трыма жанчынамі; здраджваў жонцы; меў секс у пост, вечар у суботу ці ў свята; спакусіў нявінніцу; падумаў аб чужой жонцы; падмануў; смяяўся ў царкве; за грудзі трымаўся; быў з жонкай (маецца на ўвазе перад споведдзю); хадзіў да «блудніц»; на нагу наступаў для «блуду» (наступанне лічылася як спосаб заляцання); чужую жанчыну трымаў за грудзі і «лона»; рабіў «ручны блуд»; «нелепость» з жонкай; меў сексуальныя дачыненне з кумою, сваячніцай, сваячніцамі жонкі; мачахай, жонкамі братоў, сёстрамі, катом; забіў дзіця з дзяўчынай; быў з двума сёстрамі, роднай сястрой, хрысчонай сястрой; блуд у сне зрабіў; біў жонку; загадаў жонцы ці рабыні забіць дзіця⁴³. Пералік пытанняў дастаткова вялікі. Ён паказвае занепакаенне сваячэннікаў сексуальным жыццём і вельмі падрабязны расповед пра яго. Мужчына грашыў як ў рэчаіснасці, так і ў сне. Грахам лічыліся заляцанні да іншых жанчын, крананне іх, сексуальныя дачыненні з духоўнымі і кроўнымі сваячніцамі, з жывёламі, таксама як і ліквідацыя наступства грахоўнай сувязі – забойства дзіця. Адпаведна да адхіленняў адносілі групавы секс і мастурбацыю⁴⁴.

Не менш пытанняў задавалі жанчыне: блудзіла ці з законным мужам жыла; мела адносіны з мужчынам да мужа, была з двума ці трыма мужчынамі; здраджвала мужу; займалася сексам у пост, суботу вечар ці свята; была нячыстай у царкве (падчас менструацыі); была замужам два ці тры разы; бачыла без вопраткі мужа, бацьку, маці; наступала на нагу іншаму мужчыне для блуду; чаравала вадой; зелле рабіла; садомскі блуд зрабіла; удушыла дзіця; забіла няхрышчанае дзіця; нячыстая з мужам была; верыла ў чары; кранала каго за «лона»; дала каму што дрэннае; дала «векшу»⁴⁵ ці бобровіну; разлучыла мужа з жонкай; выйшла замуж за сваяка⁴⁶.

⁴³ Lietuvos mokslų akademijos Bibliotekas Rankraščių skyrius. F. 19–207. L. 42–43.

⁴⁴ Гістарычна да мастурбацыі склалася вельмі супярэчлівае стаўленне. Рэлігія моцна паўплывала на негатыўную афарбоўку. Хаця апошнія даследаванні паказваюць яе пазітыўны ўплыў на псіхіку. Див.: *Кочарян Г.С.* Современная сексология. Киев, 2007. С. 73–128.

⁴⁵ Векша – грашова адзінка ў Старажытнай Русі. *Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. М., 1995. С. 202.

⁴⁶ Lietuvos mokslų akademijos Bibliotekas Rankraščių skyrius. F.19–207. L. 43.

Зноў жа тут дамінуюць пытанні пра сексуальнае жыццё. Многія з іх падобныя на тых, што задаваліся мужчыне як пра групавы секс, здраду, заляцанне, секс у забароненыя дні, забойства дзіця. Але як жаночыя грахі пералічаны чараванне, шлюб са сваяком; агляданне аголенага цела, секс падчас менструацыі і прысутнасць у царкве ў гэты перыяд. Раней да прыходных рытмаў жанчыны ставіліся з павагай. Яна стала лічылася нячыстай, калі змяніліся сусветныя веравызнанні на патрыярхальны лад. Спавядальныя чыны для жанчын у Маскоўскім княстве вылучаліся большай разнастайнасцю і анатамічнымі падрабязнасцямі. Яе распытвалі пра анальны і аральны секс, лесбійскія адносіны і іншае⁴⁷. Хаця гэта не выключае, таго, што такія пытанні задавалі і ў цэрквах ВКЛ, бо не ўсе спавядальныя чыны захаваліся.

Царква бачыла гендэрныя асаблівасці ў сексуальных паводзінах мужчын і жанчын. Пры чым, больш актыўнасці і ініцыятывы тут надаецца мужчыне, што вынікае з яго фізіялагічных асаблівасцей. Ён спакушае дзяцей, дзяўчын, прапаноўвае жонцы нетрадыцыйны секс, здатны на сексуальныя адхіленні. У гэтым раздзеле пералічаны зноў грахі: чараванне, здрада з чужымі жанчынамі, удовамі, забойства бацькі, блуд, здрада жонцы, мастурбацыя, садамія, спакушэнне, здрада мужу, распуста ў сне і ў думках, спакушэнне дзяцей⁴⁸. Па сутнасці, царква дазваляла мужчыне і жанчыне мець сексуальныя дачыненні толькі ў шлюбе, у дазволеныя дні, без фантазій і адхіленняў.

Захаванне цноты да шлюбу дзяўчынай стала важным маральным патрабаваннем у XVII ст. Панна павінна захоўваць да шлюбу сваю цноту. На гэтым нават сталі акцэнтаваць увагу ў казаннях. Цнота была пад ахоўвай: бацька, маці, браты і апекуны абавязаны былі прывесці дзяўчыну да шлюбу ў чысціні⁴⁹.

Як складваліся сексуальныя дачыненні ў пары пасля вяселля дакладна прааналізаваць не магчыма. Пік сексуальнай актыўнасці ў шлюбе прыходзіўся на яго пачатак. Такая думка пануе ў традыцыях многіх народаў. Недарэмна гэты перыяд называецца мядовым месяцам. Ускосна гэта прасочваецца з вершаванай дуэлі, якая адбылася падчас сойму ў Варшаве 17 красавіка 1677 г. паміж гарадзенскім маршалкам Янам Казімірам Кердзем, ашмянскі падстаростам і земскім пісарам Стэфанам Янам Слізенем і навагарадскім земскім пісарам Багуславам Уніхоўскім. Апошні прыйшоў

⁴⁷ Занков Д. «Блуд бывает всякий...» Сексуальность Московской Руси на церковной исповеди // Родина. 2004. № 12. С. 106–109.

⁴⁸ Lietuvos mokslų akademijos Bibliotekas Rankraščių skyrius. F. 19–207. L. 44–46 v.

⁴⁹ Ginkiewicz M. Kazanie na pogrzebie dobrej pamięci Jey Mości Paney Pani Zofiey z Drucka Lubeckiey Pawłowej Laskowskiey. Wilno, 1649.

на імпрэзу да канцлера ВКЛ Крыштафа Жыгімонта Паца п'яны і там заснуў за сталом. З гэтага сталі кпіць шляхцічы. Ён толькі ажаніўся з маладой жонкай Барбарай Дунінавай, таму не меў часу выспацца ноччу і спаў за сталом⁵⁰.

Важным элементам сексуальных адносінаў была мужчынская патэнцыя. Для мужчын, паводле слоў Пітагора, лепшы час для «забаў» з жанчынай раіўся тады, калі яму хацелася пазбавіцца сілы⁵¹.

Патэнцыя служыла для памнажэння шляхецкага роду. І тут можна адзначыць выбітных «дзеячоў». Гетман ВКЛ Канстанцін Астрожскі (кл.1460–1530) ажаніўся першы раз на Таццяне Сямёнаўне Гальшанскай (?-1522) у 1509 г., калі яму было 49 год. Праз два гады яна нарадзіла сына Іллю. Другога сына Канстанціна Васіля (1524/25–1609) і дачку Зафею ён меў у другім шлюбе з Аляксандрай Слуцкай (?–1563/64). На момант нараджэння сына Канстанцін Астрожскі быў прыкладна ў 65 гадовым узросце. Па бацькоўскаму прыкладу малодшы сын зрабіў выдатную кар'еру. Ён стаў кіеўскім ваяводам, быў актыўным паборнікам праваслаўя, меў друкарню, лічыўся адным з заможных магнатаў на той час⁵². Як бачым, былі выпадкі, калі добрыя гены мужчына быў здольны перадаць нават у такім узросце.

Мікалай Радзівіл Сіротка (1549–1616) у 1579 г. пісаў свайму сваяку гетману польнаму ВКЛ Крыштафу I Радзівілу (1547–1603): «...гэта сапраўднае мастацтва і Маскву пабіць, і дзіця зрабіць, не кожны так можа. Хай Пан Бог дасць Вашай Міласці ўсе поспехі, якія Ваша Міласць сама сабе жадае»⁵³. Калі верыць лісту Мікалаю Радзівілу, то гетман рэдкім мужчынам, чый вопыт было варта пераймаць.

Своеасаблівы алтар мужчынскай патэнцыі знаходзіцца ў касцёле Св. Пятра і Паўла ў Вільне, які заснаваў гетман ВКЛ Міхаіл Казімір Пац (гл. іл.). З левага боку каля галоўнага алтару знаходзіцца алтар з чудатворнай іконай Маці Божай. Ён змешчаны паміж двума калонамі, якія падтрымліваюць скульптуры напалову аголеных мужчын барочнага целаскладу. На падлозе стаяць два вайсковыя барабаны і куфар. Найбольшую цікавасць прадстаўляе гэты прадмет мэблі, які належаў фундатару. Ён аздоблены выя-

⁵⁰ Навукова-даследчы аддзел кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. НББ 091/4024к. Арк. 258–258 адв.

⁵¹ *Budny B.* Krotkich o węzłowatych opowieści, ktore po grecku zową Apophthemata. Lubcza, 1614. S. 65.

⁵² *Kempa T.* Konstanty Wasil Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) Wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. Toruń, 1997; *Macieszewski J.* Szlachta Polska i jej państwa. W., 1986. S.183.

⁵³ Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885. S. 15.

вам і герба ўладальніка. Вакол замка намаляваны вайсковец. Замок знаходзіцца на месцы чэlesa. Калі ўставіць ключ у замок, то датрымліваецца адпаведная двухсэнсоўная карцінка. Фалічныя сімвалы прысутнічаюць у гэтым касцёле з часу заснавання і застаюцца не заўважанымі духавенствам і наведвальнікамі. Пры гэтым, у хрысціянскай ідэалогіі не ўласціва было ўхваленні фалічных сімвалаў. Пеніс чалавечы лічыўся дэманічным, а пеніс Хрыста – Боскім⁵⁴. Акрамя таго, у касцёле знаходзіцца пас з выявамі анёлаў, якія абдымаюцца і цалуюцца.

Сексуальная патэнцыя мужчыны мела непасрэднае асацыяванне з яго ўменнем біцца, праяўляць сябе ў вайсковых дзеяннях. Асабліва важнае значэнне гэта мела для «рыцарскага» саслоўя, да якога адносіла сябе шляхта. Мужчынскасць шляхты – гэта ўдзел у вайне, подзвігі, гэта тое, што можна дэманстраваць у грамадстве і мець за гэта пашану⁵⁵.

Ва ўсе часы імпатэнцыя была мужчынскім сорамам. Прусаўскае, уніяцтва, пратэстантызм, каталіцызм лічылі яе слушнай прычынай для разводу, бо мужчына і жанчына ўжо не маглі жыць як муж і жонка і мець дзяцей. Сям'я не магла выконваць сваю галоўную пракрытыўную функцыю, а сканчэнне шляхецкага роду – гэта адна з найгоршых рэчаў, якая магла адбыцца з сям'ёй. Скасаванне шлюбу з-за мужчынскай імпатэнцыі адбывалася амаль без перашкод у царкоўным і свецкіх судах. Такія справы сустракаюцца ў розных саслоўях. Напрыклад, у двух справах магилёўскага магістрата прычынай разводаў была наступная: «не маючы мешканя такога, якое межы мужам і жону бывае, іж если не был способен на учинок свой мужской» і «з-за дефектов натуральных неспособность здоровья»⁵⁶.

Каб не было такіх праблем многія мужчыны ўжывалі афрадытыкі, сродкі ўзбуджаючыя і ўзмацняючыя патэнцыю. Карысталіся попытам раслінных сродкі: пятрушка, цыбуля, лісця і карані белага гарчыцы, радыска, шалфей, гладыёлус і інш. Акрамя гэтага яшчэ былі спецыяльныя мікстуры, якія не заўсёды добра ўздзейнічалі на здароўе⁵⁷.

⁵⁴ *Friedman D.* Pan niepokorny. Kulturowa historia penis / przekł. I. Kolczyńska. Warszawa, 2003. S. 69.

⁵⁵ *Сліж Н.* Гендэрна-ролевыя функцыі шляхціца ў сям'і і грамадстве Вялікага княства Літоўскага // Соціум. Альманах сацыяльнай історыі. Київ, 2005. Вып. 5. С. 165–184; *її ж.* Историческая память о Ливонской войне в панегирической литературе XVII века // Балтийский вопрос в конце XV–XVI в. / Сб. науч. ст. М., 2010. С. 365–380.

⁵⁶ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске. Вып. 6: Витебск, 1876. С. 473. Вып. 10. Витебск, 1879. С. 446.

⁵⁷ *Kuchowich Z.* Miłość staropolska. Łódź, 1982. S. 384–385.

Пазашлюбныя дачыненні. Сексуальныя дачыненні былі не толькі ў шлюбе. Але адкрыта пра гэта не казалася. У асноўным гэта адлюстравалася ў эратычнай літаратуры. Для перадачы намераў і дзеянняў выкарыстоўваліся сімвалы⁵⁸. Так як аўтары былі мужчынамі, то і праблематыка падавалася з іх пункту гледжання. З яе зразумела, што для мужчыны важна было задавальненне сексуальных патрэбаў у сям’і альбо за яе межамі⁵⁹. Бачанне жанчын на сексуальную сферу з’яўляецца толькі ў XVIII ст.⁶⁰

У канцы XVII ст. меў распаўсюджванне верш, які высмейваў рэлігійныя забароны мець пазашлюбныя сексуальныя дачыненні. Ён сустракаецца ў Крыштафа Завішы і Стэфана Яна Слізня. У апошняга больш пашыраная версія:

Niewolno panien w ich panienstwo tykać
A do wdow smutnych ani sie przymykać
Mniszki mężatki Panie racz zachować
A kogosz będziem u diabła miłować⁶¹.

Былі вядомы прымаўкі з эратычным падтэкстам:

Trzy rzeczy nienasycone, a czwarta nie mowi dosic. Piekło, łono białogłowskie, ziemia, a ogień nigdy nie mowi dosic.

Wino mozne, białogłowa grzeczna z mądrego uczyni błaznia⁶².

Адсутнасць задавальнення ў шлюбе ці фізіялагічныя патрэбы штурхалі шукаць сувязі ў іншых месцах. Магчымасцей для пазашлюбных стасункаў было шмат: прыслуга, удава і інш. Падарожжы таксама выкарыстоўвалі не толькі для вывучэння моў і заняткаў ва ўніверсітэтах. Канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл (1620–1669) быў добра абазнаны ў парызскім жыцці. Ён суправаджаў маладога Яна Замойскага па менш свецкіх раёнах Парыжа, дзе той атрымаў першыя эратычныя поспехі і паражэнні⁶³.

Пошукі сексуальных прыгод былі актуальныя для вайскоўцаў. У 1557 г. у пастановах для войска Жыгімонта Аўгуста было забаронена вазіць з сабой

⁵⁸ Amor dziś moim hetmanem. Warszawa, 1995.

⁵⁹ Навукова-даследчы аддзел кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. НББ 091/4024к. Арк. 265 адв.; Vilniau Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 3-2239. L. 40 v. – 42, 46, 76 v.; *Naborowski D.* Poezje wybrane / Opr. K. Karaser. W., 1980. S. 29, 30, 36; Amor dziś moim hetmanem. W., 1995.

⁶⁰ *Król S.* 101 kobiet polskich. W., 1988. S. 64–66, 74–100; *Kuchowich Z.* Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. Łódź, 1974. S.297–313.

⁶¹ Vilniau Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 3-2239. L. 76 v.

⁶² Ibid. L. 60–60 v.

⁶³ *d’Argquien de la Grange M.K.* Listy do Jana Sobieskiego. W., 1996. S. 21.

«вясёлых паненак». Толькі жонкі мелі права суправаджаць сужэнцаў у вайсковых паходах⁶⁴. У ваенных артыкулах за 1609 г. ускладаліся абавязкі на ротмістраў сачыць, каб не было прастытутак у войску⁶⁵. Для сексуальнага задавальнення вайскоўцы карысталіся не толькі паслугамі прастытутак. Пры іх адсутнасці гвалтавалі мясцовых дзяўчат і жанчын.

Шлюбныя здрады мелі месца сярод мужчын і жанчын. Яны сведчылі пра жаданне знайсці задавальненне па-за межамі сям'і. Зафея Радзівілаўна здрадзіла мужу, маршалку ВКЛ, Крыштафу Мікалаю Дарагастайсаму з-за яго доўгай адсутнасці ў доме і што «купідон не раскрываў яму вароты перад старасцю»⁶⁶. Тарэза Гасеўская (?-1708) будучы замужам за Юзафам Багуслава Служкам, мела раман з гетманам ВКЛ Казімірам Янам Сапегам. Пасля смерці мужа выйшла за яго замуж у 1703 г.⁶⁷

Не заўсёды можна адсачыць сексуальныя дачыненні з прыслугай. Пра такі выпадак вядома з судовай справы. Дзеўка Барбара Грыгаліча, з вёскі Ельнішек дэрпскага харужыча, капітана ЯКМ Германа Ганцкофа (Вількамірскі павет) служыла пры двары пана Яна Корфа. Яна «дапусцілася да граху» з яго сынам Мікалаем Філіпам Корфам. У выніку нарадзіўся сын. Зразумела, што малады паніч адмовіўся ад дзіця, і Барбара вырашыла забіць немаўля. Яна панесла яго да рэчкі Лавены. Там дзіця душыла, сціснуўшы пальцамі рот, пасля ўдарыла аб зямлю і яшчэ жывога кінула ў ваду. Вылавілі яго жаўнеры, якія лавілі рыбу, і прынеслі на двор Ганцкофа. Вінаватая была адразу выяўлена і пасаджана ў вязніцу ў двары. Суддзі Фрыдрык Прахемфельс, Юрый Купсуй, Міхал Мохалеўскі, Ян Казімір Загора выслухалі ўсе абставіны справы і прысудзілі Барбару да смяротнага пакарання (1680)⁶⁸.

Такім чынам, шляхецкае саслоўе мела сексуальныя дачыненне як ў шлюбе, так і за яго межамі. Нармаванне сексуальных дачыненняў у шляхецкім асяроддзі адбываецца ў другой палове XVI ст., што звязана з агульнымі тэндэнцыямі ў шляхецкай культуры. Легітымнымі становяцца стасункі толькі ў шлюбе. Не ўхваляюцца секс да шлюбу, страта паненства, шлюбная здрада, прастытуцыя.

⁶⁴ *Kutrzeba S.* Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku. Kraków, 1937. S. 71.

⁶⁵ *Volumina legum.* Tom II. Petersburg, 1859. S. 478–479.

⁶⁶ *Seredyka J.* Księżniczka i chudopachołek. Zofia z Radziwiłłów Dorhostajska. Stanisław Tymiński. Opole, 1995. S. 86.

⁶⁷ *Rachuba A.* Sapieżyna z Gosięwskich Teresa // *Polski Słownik Biograficzny.* T. XXXV. Zesz. 144. Warszawa; Kraków, 1994. S. 173-174.

⁶⁸ AGAD. Archiwum Tyzenhauzów. Sygn. G. 656.

У сям’і секс прызначаўся для працягу роду. Для шляхты стала важна абіраць годных сужэнцаў, каб нашчадкі атрымалі ў спадчыну старажытную генетыку. Але веды пра працэс зачатця і фарміравання дзіцяці базаваліся на назіраннях, што было звязана з узроўнем развіцця тагачаснай навукі. Наяўнасць сужэнца не азначала сексуальнае задавальненне ў шлюбе, што штурхала найбольш актыўных у гэтай галіне асобаў шукаць партнёраў. Тут вызначыліся як мужчыны, так і жанчыны.

У большасці выпадкаў шлюб выконваў сваю біялагічную функцыю. Гэта быў адзіны прызнаны інстытут, у якім нараджаліся законныя нашчадкі. Акрамя таго, ён даваў трывалага партнёра для задавальнення сексуальных патрэб.

ДИТИНА Й ДИТИНСТВО В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.*

На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'є, образ дитинства в сучасному його розумінні є конструктом XIX ст., а до того ставлення до дитини було абсолютно інакшим і визначалося реаліями до індустріального суспільства¹. Багато положень праці Ар'є сьогодні видаються, як мінімум, дискусійними, однак вона виконала важливу роль інтелектуальної провокації і привернула увагу істориків до проблеми. Утім, «українська» дитина поки що перебуває на маргінесі наукових інтересів істориків ранньомодерної доби. Подібні дослідження ускладнені тим, що дитина є переважно випадковим фігурантом у тогочасних джерелах, а сам образ дитинства досить складний для конструювання, хоча б через розмитість його рамок (вікових, соціальних, тощо) та непевність дефініцій (на кшталт «младенец», «малолетний», «ребёнок»), уживаних у тогочасній писемній лексиці. Інакше кажучи, вивчаючи життя дітей у суспільстві Гетьманщини, спочатку необхідно спробувати визначитися, кого ж тоді вважали дитиною.

Вік дитинства

Створення більш-менш узагальненого образу дитинства вимагає визначення його вікових рамок на основі певних критеріїв. Найлогічнішим у цьому контексті видається звернення до правових норм, привабливих своєю конкретикою та чіткістю. Утім, це тільки на перший погляд, адже в Гетьманщині XVIII ст. діяла суміш «старого» права (представленого, у першу чергу, Литовським статутом 1588 р. (*дали – ЛС*), магдебурзьким правом і Саксонським зерцалом) та активно впроваджуваного «нового» законодавства Російської імперії. Заплутаність правових норм поглиблювалася суперечливістю їх трактування місцевими судами, котру на численних прикладах чудово проілюстровано у розвідці Володимира

---

* Дослідження підготовлене завдяки грантовій підтримці Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2011–2012 рр.)

¹ Ар'єс Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург, 1999.

Маслійчука². Ця невизначеність стосувалася межі дорослішання, себто віку, з якого дитина переставала бути дитиною. До неї звернуся трохи нижче, а спершу спробую визначитися з моментом початку дитинства.

Розділ 11 ЛС містить норми, котрі захищають дитину ще до її народження, так, артикул 15 передбачає відповідальність за шкоду, завдану вагітній жінці, унаслідок якої вона «*плод мертвий поронила*». Винуватець мав бути ув'язнений на три місяці, а потім його очікувало прилюдне покаяння біля дверей церкви. Покарання за такий злочин було значно м'якшим за вбивство вже народженої дитини. Прикметно, що коли гинув не тільки плід, але й жінка, котра його носила, винуватець мав бути скараний на горло. Життя майбутньої дитини захищалося й від насильства з боку матері: жінка, котра «*тратила*» свою ненароджену дитину, або ж намовила на це когось, мала бути страчена (арт. 60). У даному випадку Статут захищав плід, а не дитинство як таке, так, за артикулом 34 страта вагітної жінки-злочинниці відкладалася тільки до пологів, тобто існувала узаконена перспектива залишити немовля без материнського піклування одразу після його появи на світ³.

Утім, на практиці норма ЛС про страту матері могла й не діяти. Наприклад, у 1756 р. у полтавському секвестрі перебувала Марія Тараниха, вагітна позашлюбною дитиною. Прикметно, що вагітність жінки не стала підставою для її звільнення з ув'язнення, однак суд постановив публічно покарати колодницю вже після пологів і одужання. При цьому судді послались на указ Генеральної військової канцелярії від 30 жовтня 1741 р., котрий вимагав «*блуднорожденних дѣтей смѣрти на предавать*», а також звільняти від смертної кари і блудниць-матерів⁴.

² Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. 2010. № 2. С. 38–42. Про дитячу злочинність і кримінальну відповідальність підлітків на матеріалах Слобожанщини див.: Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011.

³ У спробі кодифікації діючого в Гетьманщині права «Права по которым судится малороссийский народ...» (1743 р.) покарання за згубу ненародженої дитини встановлено на основі названих норм ЛС, а також 80-го артикулу «Права царського». (Див.: Права по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Ливского, Зерцала Саксоцкого и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. К., 1879. С. 680–691).

⁴ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 62658, арк. 120–120 зв.

Вільність трактовки й без того заплутаних приписів пояснюється тим, що суди формувалися зі старшини, представників магістрату, поважних персон, тобто не мали у своєму складі професійних юристів. Відсутність останніх цілком закономірна, адже, за влучною заувагою російського історика Олександра Каменського, у тогочасній Російській імперії право ще не існувало як самостійна сфера суспільної діяльності⁵, звідси й доволі вільне поводження з правовими нормами. Показовим прикладом цього є справа, котра розглядалася полтавським полковим судом улітку 1708 р. Житель сотенного містечка Старі Санжари⁶ Яків Петренко тяжко побив свою дружину Ірину «в час непраздного ея живота». Через знущання жінка передчасно народила дитину з «многими знаками побития на тѣле младенческом», тобто вона мала тяжкі ушкодження (сліди побоїв на тільці і навіть «члонка поламаними»). Немовля швидко охрестили, після чого воно одразу й померло. Суд уважно з'ясовував у баби-повитухи і священника факт ушкодження дитини саме у материнському лоні: для «испитаня правди зраненого младенца во чревѣ матернем». Петренка визнали винним, однак покарання призначили доволі м'яке: за замордовану «не з пригоди» дитину він мав б тижнів відсидіти «на замку», а потім чотири рази до «году» в церкві покутувати свій гріх перед усіма людьми⁷.

Убивцю Якова судили за нормами ЛС, причому того його артикулу, де йшлося саме про вбивство дитини батьками (розд. 11, арт. 7). Вочевидь, суд узяв до уваги ушкодження ще ненародженої дитини, а саме плоду в материнському лоні, тож скоротив термін ув'язнення з року і шести тижнів лише до шести тижнів. У даному випадку суд скористався сьомим артикулом, полишивши осторонь п'ятнадцятий, котрий прямо стосувався переступу – «вбиття плоду».

За ненародженою дитиною закріплювалися і майнові права, котрі починали діяти у випадку її народження. Якраз цими нормами, які регулювали розподіл майна між дітьми у випадку смерті батька, розпочинається «Собрание малороссийских прав...»: «Права нерожденных суть равныя как и рожденных дѣтей в разсуждении наслѣдия и участия в имѣнии родительском; для сего требуется, чтобы отец в своём тестаментѣ именуя

---

⁵ Каменский А. Россия в XVIII веке. М., 2006. С. 42. Зусилля, спрямовані на уникнення згуби дитини в материнській утробі, простежуються й в імперській просвітницькій політиці, особливо з другої половини XVIII ст. Про впровадження російського законодавства в цій сфері на теренах Лівобережжя та Слобожанщини див. напр.: Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008. С. 70–81.

⁶ Зараз село Старі Санжари Новосанжарського району Полтавської обл.

⁷ НБУВ. ІР. Ф.61, спр. 878, арк. 39–39 зв.

*дѣтей своих упомянул и о имѣющем родиться»*⁸. У цьому контексті важливим видається встановлення моменту, з якого за плодом закріплювалися права. Він прив'язувався не до терміну вагітності, а до часу оголошення про неї, на це вагітній жінці давалося 30 днів з моменту поховання чоловіка. Можливі сумніви рідні у походженні дитини розв'язувалися встановленням терміну в 10 місяців і два дні після смерті чоловіка, упродовж якого народження немовляти вважалося законним⁹.

Таким чином, відповідно до правових норм, уживаних у Гетьманщині, ще перебуваючи у материнському лоні, плід отримував певний правовий захист і навіть потенційні матеріальні права. Звісно, що обсяг цих прав (а особливо їх реалізація на практиці) істотно відрізнялися від статусу малолітньої дитини, підлітка та дорослого. Межа між двома останніми віковими категоріями, тобто між дитинством та статусом дорослої особи, була доволі розмита. Певні норми ЛС засвідчують існування різниці між повноліттям і настанням повної кримінальної відповідальності. Відповідно до арт. 1 розд. 6 *«лета муцизна маеть мети зуполные осмьнадцать летъ, а девка тринадъцать летъ»*. Натомість за арт. 11 розд. 14, в якому йдеться про звинувачення юнака, *«летъ зуполных не маючого»*, повна кримінальна відповідальність наставала з 17 років, у той час як молодших злочинців заборонялося карати на горло та брати на тортури¹⁰.

---

⁸ Собрание Малороссийских прав. 1807 г. К., 1993. С.19. Вочевидь така можливість не надто часто реалізовувалася на практиці, мабуть небагато тестаторів скористалися нею, щоб згадати у заповіті своїх ще ненароджених дітей, особисто мені такі заповіти не зустрічалися. Варто зауважити, що «Собрание...» позбавляло права на життя новонароджених з вадами фізичного розвитку *«Рожденное дитя неимущее человеческого вида, а похоже на какую-либо скотину, надлежитъ тотъ часъ удавить или инымъ образомъ истребить»*. (Див.: Собрание Малороссийских прав. С. 21). Про народження таких дітей збереглися поодинокі свідчення, як приклад можна згадати про випадок народження сіамських близнюків у селі Хоминці Глинської сотні Лубенського полку в 1719 р. Як оповідає відповідна службова відписка, опублікована на шпальтах Київської старовини, діти народилися мертвими, тож невідомо, як би до них поставилася громада у випадку народження живими. (Див.: Служебная отписка по поводу рождения урода // КС. 1886. №7. С. 563–563).

⁹ Собрание Малороссийских прав... С. 20.

¹⁰ Уточню, що маю на увазі 17-річний вік, як вік настання кримінальної відповідальності, за 11 артикулом 14-го розділу неповнолітнім визнавався *«ишляхтичь в летех шестнадцати, а не большъ»*. Тому твердження, що за ЛС 1588 р. повна кримінальна відповідальність наставала з 16 років, вважаю не коректним. Також потрібно взяти до уваги й імперські ініціативи визначення законодавчого щодо настання відповідальності, зокрема указ імператриці Катерини II від 26 червня 1765 р., відповідно до котрого повноліття наставало з 17 років. (Див. докл.: *Маслійчук В. Вік дорослішання...*, а також єдине монографічне дослідження про дитячу злочинність кінця XVIII ст. на багатому матеріалі Харківського намісництва: *Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 pp.)*. Харків, 2011).

Аналогічні вікові межі щодо кримінальної відповідальності (після 16 років хлопці і після 13 дівчата) та володіння майном (18 і 13 років) фіксуються і в «Правах...», які спиралися не тільки на норми Статуту, а й на відповідні розділи Магдебурзького та Хелминського права. При цьому у кодексі 1743 р. вік повноліття дівчат дещо розмивається і пов'язується з моментом їхнього заміжжя: «или пока в замужество будутъ видани»¹¹.

Вісімнадцятиліття як вік повноліття фігурує і в Саксонському зерцалі, де, зокрема, подається ще й цікава нам періодизація дитинства: «Возраст есть четвероякий: первый отрочество в тринадцати лѣтах и шести неделях по ленному праву, а по саксонському в двенадцати летах, второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент, третий в 18 лет, и таковой может собственностью своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...; четвертый в 21 год, таковой имѣет полные лѣта...»¹².

Варто також пам'ятати, що правові норми подають ідеальну картину визначення вікових меж, а на практиці їх трактування було суперечливим і заплутаним. Непевності додавало також доволі байдуже ставлення до віку, притаманне суспільству ранньомодерної доби. Сучасні дослідження засвідчують неточність інформації про вік осіб, які фігурують в обліковій документації Гетьманщини¹³. Це стосується як ревізій, так і матеріалів церковного обліку, при цьому «забудькуватість» парохів поширювалася не тільки на паству загалом, а й безпосередньо на членів їхніх власних родин¹⁴. Однак, якщо порівняти достовірність інформації про вік дорослих і дітей, то точніші дані фіксуються саме для останніх. Це пов'язано, у першу чергу, з тим, що народження дитини відбувалося на пам'яті батьків і могло асоціюватися з певними подіями. Коли ж точний вік дитини був невідомий, він встановлювався «на око»: «присталь ко двору моего хлопець сирота, именно Мартинъ, зростомъ якъ би у десятокъ лѣтъ»¹⁵.

¹¹ Права, по котрымъ судится малороссийский народ... С. 299, 717.

¹² Собрание Малороссийскихъ прав... С. 21.

¹³ Волошин Ю. Стативно-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. 2011. № 1. С. 5–24. Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // УІЖ. 2008. № 4. С. 122–148; Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 55–62.

¹⁴ Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Полтава, 2011. Арк. 100–101.

¹⁵ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). К., 1976. №25. С. 72–74.

У даному випадку критерієм для зарахування дитини до певної вікової групи слугувала зовнішність. Саме таке ставлення до віку, характерне для старої України, мусить враховуватися при аналізі уявлень про дитинство у певний період, а не правова норма з її досить умовною і непевною межею у 18 років.

Вивчаючи дитинство у середньовічній Польщі, сучасна польська дослідниця Малгожата Делімата (Małgorzata Delimata) з'ясувала низку його засадничих ознак, що побутували у тогочасному суспільстві. У першу чергу, це стосувалося зовнішності, особливостей будови тіла дитини, котрі змушували античних і середньовічних авторів з певним розчуленням споглядати фізичну слабкість дитини. Істотні тілесні відмінності притаманні немовляті у перші роки його життя (за рахунок особливих пропорцій), а далі дитина вже виглядає як зменшена копія дорослого¹⁶. На сприйнятті дитини як маленького дорослого у традиційному суспільстві наголошував Філіп Ар'є, при цьому він звернув увагу, зокрема, і на дитячий одяг. Якщо ми скористаємось прикладом французького ученого й поглянемо на родинні вотивні портрети XVIII ст., то побачимо дітей, одягнутих або ж в сорочечки, або ж точнісінько так, як їхні батьки¹⁷.

Схожість пояснюється тим, що часто, замовляючи одяг для себе, батько замовляв його і для сина. Непоодинокі свідчення цього зустрічаються у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка. Наприклад, 25 листопада 1733 р. він нотує: *«даны до роблення Максиму шапочнику два муфи зь медведя для мене й для Василка»*. Наступного дня: *«кунтушь мнѣ покроень зь кофейного сукна, до которого дано на нитки и шовкъ 7к. Василковѣ кунтушикъ, кафтанчикъ и штаны покроены»*¹⁸.

Словесні портрети тогочасних підлітків мало чим відрізнялися від аналогічних описів дорослих. Цікавим у цьому плані видається опис уродженців Кототопа братів Козаченків, котрих у 1777 р. розшукували за крадіжки майна ніжинських жителів. Старший брат, 20-річний Опанас Козаченко, *«лиця круглаго угроватого, волосов черних Одежа на нем свита сукна простого сшита [...], катан китаики зеленой, шапка кругла [...], в штанах пестрових чоботях яловичих нових»*. Молодший 14-річний Іван Козаченко описаний практично аналогічно: *«лиця тоже круглого угроватого, волосов черних же, кафан пестровий набоичаний, юпка китайчата, шапка с околицею белою а вершка сине, в*

¹⁶ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej. Poznań, 2004. S. 32–33.

¹⁷ На колективних портретах дітей, що вдягнутих у «дорослий» одяг, від тих що у сорочечках, відділяє (за винятком самої вдяганки), хіба що, незначна відмінність у зрості. Кілька таких портретів див. напр. у: *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. К., 1978.

¹⁸ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753г.) // КС. 1885. №3. С. 129.

чоботах».¹⁹ Обидва хлопці – один з яких уже дорослий, а інший ще неповнолітній – описані однаково. Увагу звернули, в першу чергу, на одяг (який був абсолютно «дорослий»), бо він найперше кидався у вічі, а також тогочасному простолюду важко було поміняти свою вдяганку на якусь іншу. Дорослий одяг поєднувався в описі з двома ознаками підліткового віку: відсутністю вусів чи бороди, а також вуграми. Прикметно, що обидві вони притаманні як неповнолітньому, так і формально дорослому, що свідчить про умовність вікових поділів.

Імовірно, що вугри або ж прищі й у ранньомодерну добу були невід'ємним візуальним атрибутом підліткового віку. У квітні 1763 р. Григорій Скворода в одному з листів до 18-річного спудея харківського колегіуму Михайла Ковалинського зворушливо просив його не давити прищ на обличчі: *«Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колунай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали»*²⁰.

Ще однією специфічною ознакою дитинства М. Делімата називає любов дітей до ігор і забав; за соковитою заувагою польської дослідниці, дитина в середньовіччі постає як істота невинна, свавільна, охоча до ігор і забав; вона оточена мініатюрними знаряддями праці, зброєю і т.д.²¹ Дослідження на українському матеріалі дозволяють обережно констатувати, що «ігровий» вік у ранньомодерну добу був доволі коротким, адже дитина повинна була працювати. Уже у віці 10–14 років діти масово фігурують в обліковій документації як робітники, наймити, «слуги», учні, багато з них ще й отримували платню за свою роботу²². Виконання обов'язків робітників поєднано з такими важливими аспектами, як мобільність та самостійність. Серед стародубських підлітків, які мешкали поза родиною, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний стародубський обиватель Самійло Федоров жив самостійно *«с пропитания»*, бо *«отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного званія людей»*²³. Після 14-річного віку трудова мобільність підлітків значно зростає; за даними Генерального опису

¹⁹ ДАПО. – Ф. 222, оп. 1, спр. 503. Враховуючи те, що хлопці були гарно (як на той час) одягнуті і привід для розшуку, можна припустити, що це крадений одяг.

²⁰ Скворода Григорій. Повна академічна збірка творів. Харків, 2010. С. 1126–1128, про Михайла Ковалинського див.: Там само. С. 347.

²¹ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 35, 38.

²² Сюжет про роботу неповнолітніх буде розглядатися нижче, докладніше про це див.: Сердюк І. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні Лівобережного українського лівобережного міста XVIII ст. // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 196–204.

²³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 318 зв.

Переяслава, у місті в 1766 р. хлопців віком 15–19 років було майже удвічі більше, аніж 10–14, більшість із них чітко ідентифікується джерелом як наймити, котрі прийшли переважно з сіл Переяславського полку²⁴.

Проблеми, пов'язані з працею, мобільністю й самостійністю, вказують на відмінності поміж реальними віковими рамками дитинства і правовими нормами. Врахування таких невідповідностей покладено в основу історико-демографічного підходу до окреслення вікових рамок дитинства у ранньомодерну добу. Так, в основу найпоширенішого способу поділу населення на великі вікові групи покладений критерій не дорослості, а активного віку. Відповідно, на дитинство припадає віковий проміжок 0–14 років, а з 15 років розпочинається активний вік, котрий триває до 59 або 64 років²⁵. У даному випадку критеріями активності є висока мобільність, зайнятість, статева зрілість, можливість зачаття та народження, відповідний фізичний стан організму. На думку сучасних українських істориків-демографів, подібний поділ відповідає суспільним уявленням в Гетьманщині про дитинство (0–14 років), зрілий вік (15–59 років) і старість (60 років і більше). Саме так розподіляли населення укладачі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.²⁶.

Зрештою, ще одним важливим (імовірно, вирішальним) кроком у дорослий світ був акт шлюбу. Як пише М. Делімата (цитуючи святого Ісидора Сивільського), кінець дитинства дозволяв укладати шлюбний зв'язок²⁷. Нагадаю, що ЛС встановлював шлюбний вік для хлопців 18, а для дівчат – 13 років. Однак в реальності більшість шлюбів укладалися пізніше, так з 83-х чоловіків віком 20–24 роки, зафіксованих у Генеральному описі Пе-

²⁴ Там само, кн. 278.

²⁵ В історичній демографії засадничим є розподіл населення на п'ятирічні вікові групи (0–4, 5–9 і т.д.), тому й великі вікові групи (діти, особи активного віку, старі люди) повинні містити кілька або одну таких п'ятирічних груп. У зв'язку з цим як межу дитинства історики-демографи можуть запропонувати вік 9, 14, 19, 24 роки, з-поміж яких і обрано 14-річний вік як найбільш відповідний. Головним недоліком такого підходу є його умовність, утім, остання притаманна будь якій структурі та класифікації. Основним позитивом можна вважати уніфікацію й усталене застосування в дослідницьких практиках істориків різних країн. Так, традиція відносити до дітей осіб молодших за 15 років (щодо населення ранньомодерної Європи) доволі тривка, подібний підхід зустрічається вже в дослідженнях початку ХХ ст. (див. напр.: *Sundbärg G. Sweden its people and its industry. Historical and statistical handbook. Stockholm, 1904.*). Відповідно використання усталених періодизацій та методик дає можливість співставляти результати досліджень населення різних країн, або ж вписувати їх у загальноєвропейське тло.

²⁶ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у ХVІІІ ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. С. 112.

²⁷ *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 32.

реяслава 1766 р., одруженими були тільки 6, а зі 190 жінок віком 15–24 років заміжніми значаться 40²⁸. Відповідно, і середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава (станом на 1766 р.) становив 25,7 років, для жінок – 22,5 років. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків – 28,1 років, для жінок – 22,3 років²⁹. Для сільського населення Стародубського полку аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно³⁰. За дослідженням російського історика Бориса Міронова, у кінці XVIII ст. у Центральній Росії середній вік наречених становив: для дівчат 15–16 років, для хлопців 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах³¹. Як зауважив Володимир Маслійчук, шлюб був однією зі сходинок дорослішання, своєрідним лакмусовим папірцем повноліття. Тож не всі, хто мав право на укладення шлюбу, були готовими до нього, і навіть 22-річному хлопцеві могли відмовити у дозволі на одруження, мотивуючи це його молодістю³².

Вочевидь, що сприйняття «дорослості» кожного конкретного підлітка залежало від поєднання його зовнішніх ознак (статура, риси обличчя, тощо), поведінки, виконуваних соціальних ролей. Цікавий, хоча і казуальний, приклад стосується тринадцятилітнього ворожбита Федора Дрофи. Допмагаючи трьом братам Товстухам розчаклувати їхню ниву, хлопець змушував останніх ходити навколо земельної ділянки й махати над нею палицями. Потім він знайшов місцевих виборного та десяцького і з ними загнав на зачароване поле «відьму» Меланью Ярмачку, котру змусили бігати нивою і збирати на себе чари. Тож тринадцятилітній хлопець завдяки ролі ворожбита отримав достатній авторитет, щоб керувати трьома дорослими братами Товстухами й представниками місцевої влади; його здібності сприймалися дорослими всерйоз³³.

²⁸ Говорячи «жінка» маю на увазі не сімейний статус, а стать. До числа одружених включено і 5 вдів, котрі перебували у шлюбі раніше. Див.: *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. С. 138-139, 244.

²⁹ *Волошин Ю.* Статеві-вікова структура...

³⁰ *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии. М., 1997. С. 194.

³¹ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX вв.): В 2-х т. СПб., 2003. С. 167.

³² *Маслійчук В.* Вік дорослішання... С. 39.

³³ Справа розглядалася Борзнянським земським судом у 1788 р. При цьому потрібно враховувати, що Дрофа міг свідомо применшити свій вік, щоб уникнути відповідальності або ж просто точно не знати його. (Див.: *Адамус Т.* Магічні практики на території Гетьманщини та на під російських землях України у XVIII ст. // *Краєзнавство.* 2010. № 3. С. 59).

Малолітня дитина

Говорячи про малолітство, я маю на увазі перші роки життя дитини, а не термін «*малолетний*», який у судових справах Гетьманщини використовувався на означення осіб, що не досягли віку повної кримінальної відповідальності. У період Гетьманщини тяжко розрізнити конкретні етапи дорослішання на кшталт сучасного дошкільного, молодшого, середнього та старшого шкільного віку. З точки зору історичної демографії, надзвичайно важливим рубежем у житті дитини у середньовічну та ранньомодерну добу був п'ятирічний вік. По його досягненні різко зменшувалася надзвичайно висока до цього дитяча смертність. У демографії це явище дістало назву «парадокс дитячої смертності»³⁴. Тому в усталених дослідницьких методиках по вивченню дитячої смертності в окрему групу виділяються діти віком до 4-х років включно, щодо яких застосовується коефіцієнт вірогідності доживання до п'ятирічного віку.

До розгляду смертності перейду трохи далі, зосереджуюся натомість на деяких аспектах народжуваності. Точному її вивченню заважає специфіка фіксації новонародженої дитини у тогочасних облікових джерел; так, у метричних книгах зазначається акт хрещення, який від народження відділяє мінімум тиждень, а за цей час багато дітей могли померти. У Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр.³⁵ фіксація дітей розпочиналася з двох тижнів після народження, однак ідеться про поодинокі випадки; дитина «нормально» фігурує на сторінках опису з місячного віку. Фіксації новонароджених могли заважати й народні вірування, пов'язані з дитиною. Навіть на початку ХХ ст. етнографи зауважували велику кількість різних забобонів, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми³⁶, тож матері могли приховувати таких немовлят через побоювання зурочити їх тощо³⁷.

Утім, історик має працювати з тими джерелами, які є в його арсеналі, з їх перевагами і недоліками, тож при визначенні рівня народжуваності потрібно враховувати можливість недообліку немовлят. При визначенні рівня народжуваності зазвичай користуються відповідним коефіцієнтом, котрий визначається у промілі й означає кількість актів народжень на тисячу осіб. За моїми підрахунками, станом на 1757–66 рр. коефіцієнт народжуваності для населення Стародуба становив 41,5%, Переяслава – 40,7%, Ніжина –

³⁴ Демографический энциклопедический словарь. М., 1985. С. 410.

³⁵ Попередні облікові джерела (у першу чергу ревізії) ще гірше реєстрували немовлят, бо фіксували переважно чоловіків і гірше обліковували малих дітей.

³⁶ Беньковскій И. Поверья и обрядности родын и крестын // КС. 1904. №10. С. 1–3.

³⁷ Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // КС. 1900. № 3. С. 379–386.

45,9‰. Ці показники відповідають надвисокому рівню народжуваності³⁸, однак вони суттєво менші від даних сільського населення. Так, коефіцієнт, встановлений Юрієм Волошином для сільського населення Стародубщини 1758–67 рр., становить 60‰³⁹. Такий же показник, загалом – 60‰, встановлений Борисом Мироновим для міст європейської Росії XVIII ст.⁴⁰

Згідно з обрахунками Ярослава Кіся, народжуваність у Львові становила 46‰⁴¹. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий показник⁴². За дослідженнями Казімежа Гурнего (Kazimierz Górny), коефіцієнт народжуваності в Торуні⁴³ у 1760-х рр. дорівнював 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від населеності міста: у більших містах був більший відсоток бідного населення, для якого укладення шлюбу було проблематичним, що відбивалося на загальному рівні народжуваності⁴⁴. Наприклад, для маленького містечка Далєшице (Daleszyce)⁴⁵ з населенням 1109 мешканців коефіцієнт народжуваності становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані – коливався на рівні 35–38‰.

Серед людності великого міста істотну частку складала трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Бориса Миронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею⁴⁶. Постає питання: чи існував контроль у досліджуваних містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46‰⁴⁷.

³⁸ Самі обчислення докл. див: *Сердюк І.* Полкових городов... С. 102–107. Відповідно до шкали оцінки народжуваності, запропонованої демографами Борисом Урланісом та Володимиром Борисовим, загальні коефіцієнти менші 16‰ вважаються низькими, з 16‰ до 24‰ – середніми, з 25‰ до 29‰ – вище середніх, з 30‰ до 39‰ – високими, а 40‰ і більше – надвисокими. (Див.: *Демографический энциклопедический словарь.* С. 209–210).

³⁹ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... С. 129.

⁴⁰ *Миронов Б.* Социальная история России... Т. 1. С. 159.

⁴¹ *Кись Я.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. М., 1966. С. 365–366.

⁴² Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39‰. (Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). М., 1941. С. 231).

⁴³ До 1793 р. – вільне місто під управлінням Польської Корони, зараз – адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

⁴⁴ *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // *Nauki Humanistyczno-Społeczne.* Toruń, 1977. Historia. XI. S. 80.

⁴⁵ Зараз місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

⁴⁶ *Миронов Б.* Социальная история России... Т. 1. С. 187.

⁴⁷ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» – 76 ‰, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання. (Див.: Там само. С. 187).

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширені. Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар⁴⁸. В Україні у ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магичної практики, спрямованої на переривання вагітності, наводить Катерина Дуса. Для цього носили на шиї амулет та пили магичний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового «пилип-зілля», яке росте «аж на Україні»⁴⁹. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, а й, навпаки, ними намагалися лікувати безпліддя⁵⁰. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (Оришчине зілля таки не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб'єктивна і часто визначалася індивідуальними чинниками.

Про практикування штучного переривання вагітності натякають «артефакти» традиційного суспільства, наприклад, пам'ятки іконопису. Так, на одній з ікон, що зображує Страшний суд, поряд з іншими персонажами намальована жінка з підписом «*та, що дети тратила*», поряд з нею демон тримає вбиту дитину⁵¹.

Вже під час пологів на дитину чекала небезпека смерті, враховуючи практично повну відсутність медичної служби в Гетьманщині; єдину допомогу могла надати «баба»⁵², як у той час називали жінку, що хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Так, наприклад, у Лондоні XVIII ст. баби-повитухи мали отримувати на свою практику спеціальну ліцензію. За твердженням англійської дослідниці Морін Воллер, їхня некомпетентність часто ставала причиною смерті породіль або немовлят⁵³. Імовірно, в Україні

⁴⁸ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. М., 1995. С. 170–175.

⁴⁹ Аж «на Україні», бо Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє відьмакування свідчила в Кременецькому суді в 1754 р. (Див. докл.: Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. К., 2008. С. 239–240).

⁵⁰ Там само. С. 239.

⁵¹ Сумцов Н. Культурные переживания... № 3. С. 680.

⁵² «Баба» – «жінка, що приймала дітей під час пологів» (див.: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К., 2006. С. 20–21.). За словником Володимира Даля один із варіантів тлумачення терміну «баба» – «повитуха, повивальна бабка» (див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. М., 1978. Т. 1. С. 32.).

⁵³ Уоллер М. Лондон. 1700 год. Смоленск, 2003. С. 58–69.

бабу так само могли звинуватити в смерті дитини, наприклад, за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли «бабувала»⁵⁴.

Акушерською практикою займалися жінки, які на такий спосіб старалися покращити своє матеріальне становище; так, у 60-х рр. XVIII ст. у Стародубі «бабами» були переважно наймички, особи з низьким матеріальним становищем. Дані Генерального опису дозволяють припустити, що одна така акушерка могла приймати до 50–55 пологів на рік⁵⁵. Зрозуміло, що у тогочасних умовах баба не могла діагностувати хвороби і відхилення, до того ж її дії ґрунтувалися на власному досвіді та системі забобонів, тому дитина могла й не пережити акту пологів.

Ранньомодерній Європі був притаманний надзвичайно високий рівень дитячої смертності. За дослідженнями Б. Міронова, в Росії XVII–XVIII ст. 25–30% новонароджених не доживали до року, а 57–58% – до 5 років⁵⁶. Така смертність була притаманна й класичному місту; за дослідженнями Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60%⁵⁷. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою. У 1775–1789 рр. серед усіх померлих протестантів у Торуні 20,8% були дітьми до року або ж 35,2% – дітьми п'яти років і молодші⁵⁸. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр., вижили 2224 (46%)⁵⁹.

На матеріалах Гетьманщини дитяча смертність практично не вивчалася, тож і коефіцієнти її у проміле (подібно до вказаних вище) не визначені. Специфіка джерельної бази (переважно метричні книги) спонукала дослідників до визначення іншого коефіцієнту – «вірогідності доживання до п'ятирічного віку». За підрахунками Олени Замури, такий коефіцієнт для населення містечка Сорочинці Миргородського полку становив 0,420⁶⁰. Це означає, що тільки 420

⁵⁴ Жайворонок В. Знаки... С. 20–22.

⁵⁵ Сам хід обчислень та інші демографічні викладки див.: Сердюк І. Баба-повитуха в населенні ранньомодерного міста (за даними статистичних джерел) // Краєзнавство. 2009. № 3-4. С. 214–221.

⁵⁶ Міронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990. С. 56.

⁵⁷ Канраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 275.

⁵⁸ Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi... S. 88.

⁵⁹ Бродель Ф. Что такое Франция... С. 170.

⁶⁰ Замура О. Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. 2009. № 3. С. 211.

сорочинських дітей з 1000 (тобто менше половини) мали шанси дожити до п'яти років, інакше кажучи, дитина, охрещена в Сорочинцях, мала більші шанси померти, аніж стати дорослою. Мої обчислення аналогічного коефіцієнту для сусіднього сотенного містечка Яреськи на 1762–1766 рр. показали майже аналогічне значення – 0,460⁶¹. Наголошу на тому, що йдеться про роки, у які не зафіксовано епідемій (епідемія чуми 1770–1771 рр. взагалі оминула ці містечка) чи голоду. У несприятливі роки рівень смертності мав зростати стрімкіше.

Високий рівень дитячої смертності позначався і на ставленні до неї. В сучасних умовах смерть асоціюється з людиною літнього віку, у ранньомодерну добу вона, навпаки, була пов'язана з дитиною. У тих же Яреськах абсолютна більшість смертей (62%) припадала на дітей віком 0-14 років. Кожний третій запис в книзі «*о усотших*» стосувався дитини віком до року, кожен п'ятий – віком 2-4 роки, кожен десятий – 5-14 років⁶². У цьому плані Яреськи майже не відрізнялися від сусіднього сотенного містечка Сорочинці Миргородського полку. Там, за дослідженням Олени Замури, у 1741–1786 рр. діти віком до 14 років серед померлих складали 57,4%, дорослі – 28,8%, особи похилого віку – 13,8%⁶³.

У дослідженні дитячої смертності важливими є її показники відповідно до вікової структури. Для цього використаю зведену відомість метричних книг церков Київської єпархії за 1778 р.⁶⁴ (див. мал. 1.) Графік наочно показує, як різко знижується число дитячих смертей (позначено на осі «Х») залежно від віку (позначено на осі «У»): якщо однорічних дітей померло 3751, то дворічних уже – 1509, трирічних – 1012 і т. д. При цьому рівень смертності стабілізується приблизно з шестирічного віку⁶⁵.

Вікова структура дитячої смертності населення Київської єпархії перекоонує, що однорічний вік був найбільшою зоною ризику. Цей факт підштовхує звернути увагу на «неонатальну смертність» (або ж смертність новонарод-

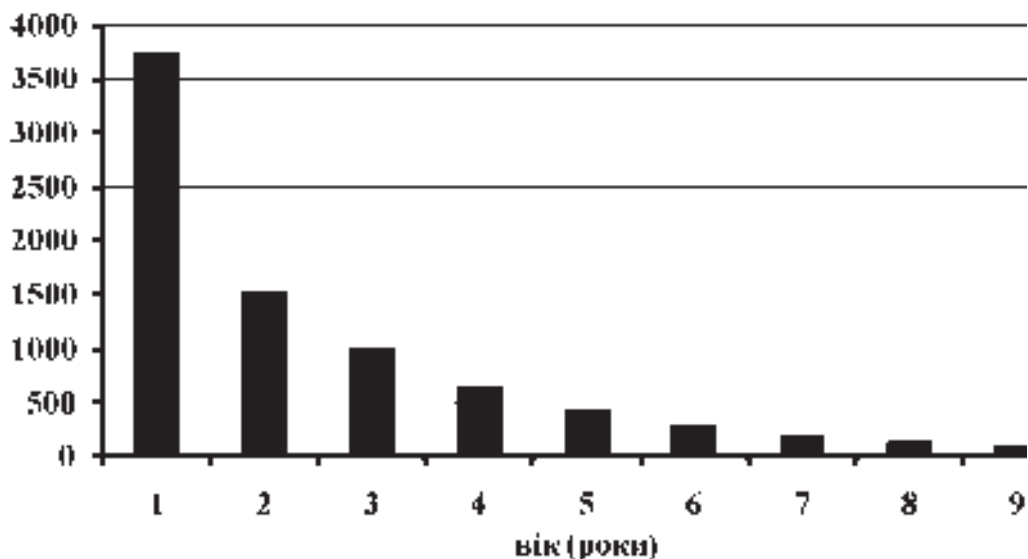
⁶¹ Обчислено за: ДАПО. Ф. 1011, оп.1, спр. 157.

⁶² Там само.

⁶³ Замура О. Смертність...

⁶⁴ Відомість дозволяє робити висновки на основі значного за обсягом статистичного матеріалу, оскільки містить інформацію про 8033 смерті дітей віком до 9 років, однак у ній фігурують тільки хлопчики. Потрібно взяти до уваги, що Київська єпархія розташовувалася на обох берегах Дніпра, однак вважаю, що смертність дітей не надто залежала від умовних кордонів. (Див.: ЦДІАУК. Ф.127, оп. 1014, спр. 65, арк. 57).

⁶⁵ Велике число смертей, залучене до аналізу, помітно згладжує зниження їх числа з віком, в окремих приходах чи населених пунктах картина смертності може мати власні варіації. Так у Яреськах в 1755–69 рр. зниження порогу дитячої смертності чітко фіксується з чотирирічного віку, далі вона залишається приблизно на одному рівні. Див.: Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер. Історія. Вип. 44. С. 68.

Мал. 1. Вікова структура дитячої смертності населення Київської єпархії у 1778 рр.

жених); це поняття позначає смертність дітей від народження до 28-денного віку. Спеціальних досліджень неонатальної смертності в ранньомодерну добу не вдалося віднайти (зустрічаються лише констатації її великого рівня), однак навіть станом на 80-ті рр. XX ст. у країнах Західної Європи частка померлих на першому місяці життя складає 60–80% серед померлих віком до 1 року. Основними її причинами вважаються вроджені вади розвитку, травми при пологах, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть сьогодні⁶⁶. У ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше хоча б через умови пологів і рівень так званого «акушерства». Проблема неонатальної смертності змушує задуматися про значний пласт дитячої смертності, не зафіксований в обліковій документації. Навіть метрична книга фіксує саме акт хрещення, а не народження, тож між цими подіями проходив певний час (мінімум тиждень), за який частина дітей могла померти. У щоденнику священників Кернецьких (1780-ті рр.) є записи про виняткові хрещення в день народження *«ради опасности страха смертного»*⁶⁷.

Загроза, що нависла над немовлям уже в силу його віку, відчувається у вітальних листах з приводу народження дитини: батькам новонароджених бажали, аби їхнє чадо *«многолетного сподобилася узнавати возрасту»*, або ж

⁶⁶ Демографический энциклопедический словарь. С. 273.

⁶⁷ Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Святомиколаївської церкви с. Ховзовки, Глухівського повіту, Новгород-Сіверського намісництва (XII.1787–1788 рр.). К., 2006. С. 10.

«дай Боже совершенный возраст»⁶⁸. Утім, як свідчать демографічні дані, Бог не завжди дослухався до побажань, тому смерть немовляти була звичним явищем у тогочасному суспільстві і розцінювалася інакше, ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у врожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль: якщо воно тонуло, то це означало, що дитина помре. Недобрими знаками вважалося, якщо жінка хотіла солоної риби, або якщо у неї виходило молоко з грудей. Недовге життя, за прикметами, судилося: «тихим» дітям, тим, що після народження водили очима, що народжувалися обличчям униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся тощо⁶⁹.

Маленька дитина не вміла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар'є, «дитина була маленькою кумедною забавкою»⁷⁰. До демографічної революції в Європі померлих немовлят ховали, де доведеться⁷¹, і скоро забували про їхню смерть. На думку французького вченого, таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала, бо була пов'язана з життям занадто тонкими нитками⁷². Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями, його могли вкрасти чорти чи підмінити на свого підкидька⁷³. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів, а, отже, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину⁷⁴. Щоб вберегтися від нечисті, у кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Гетьманщини, а й для країн Західної Європи⁷⁵.

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем у суспільстві, де навіть хвороби дорослих пояснювали втручанням злих темних сил⁷⁶. Визначити дитячі хвороби було в ті часи вкрай важко. Так, в описі

⁶⁸ Сулимовский архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. К., 1884. С. 39, 84.

⁶⁹ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К., 2006. С. 48–49.

⁷⁰ Аръес Ф. Ребёнок... С. 9.

⁷¹ З приводу поховання показовим є указ Сенату від 18 квітня 1765 р., який визначав норми оплати за послуги священиків, у тому числі й «за погребение возраст имеющих десять, а за погребение младенцев три копейки». (ПСЗ. Том XVII. 1765–1766. С. 117).

⁷² Аръес Ф. Ребёнок... С. 49–50.

⁷³ Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // КС. 1899. № 9. С. 380–381.

⁷⁴ Грушевський М. Дитина... С. 70–71.

⁷⁵ Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал министерства народного просвещения. 1880. № 11. С. 80–81.

⁷⁶ Сумцов Н. Культурные переживания // КС. 1889. № 11. С. 300–303.

Стародуба 1766 р., де вказували стан здоров'я кожної дитини, зустрічається лише констатація таких фізичних вад, як сліпота⁷⁷, більмо⁷⁸, кульгавість⁷⁹, до того ж це стосувалося дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят, могли бути не помічені батьками, а якщо й діагностувалися, то пояснювалися дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад, віспа, насамперед вражали малих дітей⁸⁰, як це було в Торуні в 1760–61 рр.⁸¹ Крім хвороб, одними з основних факторів дитячої смертності були недогляд, голод та дітовбивство⁸².

Є чимало свідчень на користь поширення дітовбивств: за станом на 1751 р. у полкових секвестрах Гетьманщини утримувалося 347 колодників, з них 43 жінки, з яких 20 (5,8%) – за підозрою у вбивстві позашлюбної дитини⁸³. Подібні справи часто зустрічаються у фондах полкових та гродських (у різний час) судів, хоча, на жаль, ці свідчення практично не надаються для статистичного аналізу⁸⁴. Показовіші книги з остаточними судовими протоколами. Так, протоколи полтавського полкового суду за 1755–1757 рр. об'єднують 133 справи, з яких 3 (2,3%) стосуються інфантициду⁸⁵.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 416 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 29 зв.

⁷⁹ Там само. Арк. 466 зв.

⁸⁰ У підрахунках числа померлих від чуми в Києві 1770–71 рр. не йшлося про смертність дітей, хоча їх мало б померти найбільше. Можливо, вони були включені до загального числа померлих (3631 особа) або ж не враховані взагалі. (Див.: *Андрієвський А.* Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. 1891. № 8. С. 305–314).

⁸¹ *Górny K.* Ze studiów... S. 78.

⁸² На сьогоднішній день дітовбивство на теренах Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII ст. детально вивчає лише Володимир Маслійчук (див. напр.: *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. К., 2005. С. 197–215; *Його ж.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008.). Щодо інфантициду, то, вочевидь, число дітей, позбавлених життя таким способом, було значним. Так, Еней, простуючи до пекла, бачив, як «*діти гуртові* (себто ті, яких вбили одразу після народження – *І.С.*) *кричали, своїх паньматок проклинали, що не дали на світі жити*». (Див.: <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>).

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 1–93 зв.

⁸⁴ Ось кілька прикладів таких справ з фондів Ніжинського і Переяславського гродських судів: ЦДІАУК. Ф. 77, оп. 2, спр. 44, 59; Ф. 88, оп. 1, спр. 20, 25, 31; оп. 2, спр. 10. На жаль, в українській історіографії відсутні статистичні викладки щодо відсотку дітовбивств серед кримінальних злочинів, а от, наприклад, за підрахунками польських істориків, у Гданську в 1558–1731 рр. близько 13% всіх «жіночих» злочинів були пов'язані з інфантицидом, у Варшаві і Львові кінця XVIII ст. такими були 10–12% злочинів. Див.: *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009. S. 390–391.

⁸⁵ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 62658.

Поширення дітовбивств можна зауважити і в народних піснях на кшталт:

Чого в дівки а презаплакани глаза,
 Мабуть дівка мале дитя зродила,
 А зродивши на Дунай-ріку однесла...
 Бодай дитя тай розпроклятоє було,
 як ти ж мені та погуляти не дало⁸⁶.

Привертає увагу те, що в пісні мати не шкодує за дитям, а, навпаки, проклинає його. Чотири такі пісні були записані Петром Гнедичем та Павлом Чубинським у другій половині XIX – на поч. XX ст. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

Вона собі сина породила
 В глибокім колодязі потопила⁸⁷.

У піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а, отже, і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад, дошлюбних). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою⁸⁸ чи намагалося попередити їх. На думку Миколи Сумцова, обряд «покривання» хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про її стан, і «*эта огласка беременности устранила детоубийство*»⁸⁹. Степан Нос з цього приводу писав, що для покритки дітовбивство не має сенсу⁹⁰. Очевидно, що такий гріх був добре відомий Церкві. Наприклад, починаючи з XVI–XVII ст., у російських покайних требниках з-поміж питань, які треба було задати жінці на сповіді, були й такі: «*Отроча не удавила ли? Или зелие пив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?*»⁹¹.

Філіп Ар'є зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, поширеніший, ніж перший, і абсолютно безпечний: діти часто помирили від задухи, бо ж спали в одному ліжку з батьками. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом; французький учений наголошує на вимогах духовенства не класти дітей на ніч разом з батьками. Учений

⁸⁶ Гнедич П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание Полтавской учёной архивной комиссии. Полтава, 1915. С. 63.

⁸⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. V: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. СПб., 1874. С. 363.

⁸⁸ III ЛС (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину.

⁸⁹ Сумцов Н. Культурные переживания... № 11. С. 291.

⁹⁰ Нос С. Фон. «Покровка» // КС. 1882. № 8. С. 428.

⁹¹ Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI–XVII века // Знание–Сила. 2008. № 7. С. 111–116.

припускає, що існувала таємна практика, коли дитині принаймні не заважали померти⁹². Це явище, помічене Ар'є у Франції, в українських землях на межі XVII–XVIII ст. спостерігав поет і священник Климентій Зіновійв:

І тые в розны(х) страна(х) пригоды бываю(т):
 же свои(х) малых дѣте(и) жены присыпляю(т).
 А то пяны(м) мтрє(мъ) тау ско(р)бь лучаєтъ:
 або з(ъ) неосторожно(с)те(и) ихъ тоє ставаєтъ.
 А часо(м) и без(ъ) пя(н)ства пригода много може:
 ты(л)ко и ј(т) такого грѣха рату(и) ихъ бже.
 Прето (ж) неха(и) осторожно(ст) жены себѣ мают:
 и пу(а) боко(м) малы(х) дѣте(и) не покладають⁹³.

Приспання власної дитини матір'ю в тогочасному суспільстві вважалося не злочином, а радше гріхом. Поет і священник другої половини XVIII ст. Іван Некрашевич у сатиричному вірші описав ситуацію, де прихожани писали донос на попа; серез закидів священнику зустрічаємо й таке:

Солоха Федьківна дитину приспала
 Говіла цілий піст і в куні стояла⁹⁴.

Автор кепкує над символічним покаранням за подібні переступи – обмеження у їжі, що і так припало на піст, та перебування в куні, зображаючи їх при цьому як приклад жорстокості попа.

Історики-демографи визнали існування за ранньомодерної доби байдужого ставлення до маленьких дітей, з ними солідаризуються французькі історики ментальності, котрі зауважили рідкість згадок про них і їхню смерть у сімейних щоденниках⁹⁵. Спробую перевірити цю тезу на українському матеріалі, звернувшись до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який охоплює 1727–53 рр. Упродовж цих років автор практично щодня нотував усе, що заслуговувало на його увагу. У записі від 23 листопада 1731 р. читаємо: «Дал Алексею 1 р. 50 к., а прежде забрал он же на слидующий службы его рок 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рок начался от 8. Чубе даны 5 к. За чинбу лисиц. На молебствие у Вознесения 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа в 3-м часу пополудни даровал мне Бог сына, котрому дано имя Петр по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.»⁹⁶.

⁹² Аръес Ф. Ребёнок... С. 16.

⁹³ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971. С. 110.

⁹⁴ Некрашевич І. Замисл на попа // Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII віку: (Розвідка й тексти). К., 1929. С. 19–29.

⁹⁵ Аръес Ф. Ребёнок... С. 13.

⁹⁶ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка... // КС. 1884. № 4. С. 30.

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: «*Отправлено крещение сыну нашему Петру, котрому восприемником был господин полковник стародуб. Александр Иванович Дуров и ея м. панея Андриева Миклашевская*»⁹⁷. Наступний – 3 грудня 1731 р.: «*Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давать ей грошми пять коп.*». Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 р. і теж пов'язана з його нянькою: «*Мамце Петрусевой сего числа дано 30 к.*»⁹⁸. Останній запис, де згадується хлопчик, внесений у щоденник Миколою Ханенком у зв'язку зі смертю сина. Під датою 4 лютого 1733 р. читаємо: «*В Эсмани службы Божой выслушав и пообедав (где розышилось на розницу 12 к.), прибыл до Глухова в 1-м часу по полудни и тут зараз пошел до двора ясневельможного, где застал еще при концу обеда, тут же застал их милостей [...] (автор перераховує, кого застав, хто кому доводиться родичем, що робив за обідом – І.С.). Тут же получил я ведомость, что сын мой Петр представился в Стародубе прошлого генваря 18, болезнию на болячку под горлом*»⁹⁹.

Отже, безпосередньо Петру в щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які фіксують його народження, хрещення й смерть. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших денних клопотів, адже зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері чи наступного дня. Того дня, коли надійшла звістка про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом «*пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись в Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)*»¹⁰⁰, а вже потім скупо й лаконічно згадав про дитину¹⁰¹.

Однак це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику є записи про старших із них. Починаючи з 1742 р., він часто згадує сина Василька¹⁰², який їздив з батьком у справах, допомагав йому. При цьому батько, наприклад, детально описував дитячий костюмчик Василька чи відзначав його повернення додому з якої-небудь поїздки. По-

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Там же. № 5. С. 40.

⁹⁹ Там же. № 10. С. 97.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ У схожих конотаціях смерть малолітніх дітей згадується в щоденниках Петра Апостола та Якова Марковича (Див. напр.: Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. I–III. К., 1893; Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. 1895. № 7–8. С. 100–155).

¹⁰² Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка... // КС. 1885. № 4; № 6. С. 164, 173–174; № 7. С. 191–192; № 9. С. 200; № 10. С. 219; № 12. С. 251, 254; 1886. №.1. С. 257, 262.

казовим є запис від 3 квітня 1743 р.: «В сей Светлаго Воскресения Господня праздник сын мой Василь и другие малые дети причащались в церкви городецкой»¹⁰³. Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, у той час як малі діти названі «другие».

Подібну картину зустрічаємо і в народній творчості: жартівлива пісня про сімейку Омелька аналогічним чином перераховує дочок:

Та дві Насці в запасці
Та дві Христі в намисті
Та дві ляльки в колиці¹⁰⁴.

Таке ставлення до дітей різного віку, очевидно, вважалося нормою й відповідало тогочасним настановам. Уже відомий нам Климентій Зіновійв по-вчав матерів, котрі плакали за своїми померлими дітьми:

Бо та(к) чинити вѣрнымъ не годи(т)са
по мало(м) плака(т) ко(т)роє вмє(р)твит(ъ)са.
Абы здоров(ъ)є а ѿ(т)роча будєть:
я(к) продо(л)жит(ъ)са вѣк и преіздудєть.
Пла(ч)тє по таки(х) що хлѣбъ поядаютъ
да(р)мо: а в(ъ) млади(х) лѣтєхъ умираю(т). [...]
А малая дытина власне не бувала:
бо ещє до утраты васъ не привожала¹⁰⁵.

Отже, священник, висловлюючи прагматичні міркування, радив переживати за тих дітей, що вже старші та їдять хліб. На цьому наголошує і Б. Міронов, указуючи на дитину як на потенційного робітника. Спробую цей аспект розглянути нижче.

Дитина старшого віку: гра чи праця?

Як уже зазначалося вище, однією з найважливіших ознак, притаманних дитинству у середньовіччі, М. Делімата називає схильність до ігор та забав, зокрема, поширеними мініатюрними предметами дорослого світу: зброєю, знаряддями праці та посудом¹⁰⁶. Про саму ігрову культуру дитини XVIII ст. та її іграшки на сьогодні відомо небагато. Утім, мушу визнати, що іграшка – це чи не єдина матеріальна річ, пов'язана зі світом дитинства XVIII ст., котра представлена в експозиціях вітчизняних музеїв¹⁰⁷.

¹⁰³ Там само. № 9 С. 200.

¹⁰⁴ Гнедич П. Матеріали... С. 102.

¹⁰⁵ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті... С. 108.

¹⁰⁶ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 35.

¹⁰⁷ Це є поодинокі зображення на вотивних чи родинних портретах, та хрестики.

У ранньомодерну добу іграшка виконувала важливу роль посередника в контактах дитини з навколишнім світом у процесі її соціалізації. Усі дорослі члени тогочасної пересічної родини повинні були працювати. Тому час безпосереднього контакту матері з дитиною був невеликий. Уже через кілька днів після народження основну увагу жінка спрямовувала на господарство та родину, тож доглядом немовляти займалися непрацездатні старі люди або ж діти віком 3-4 роки¹⁰⁸. За цих обставин важливу функцію відіграла лялька, котра у наш час розглядається переважно як розвага.

Років з трьох у дівчинки з'являлися ляльки, виготовлені з тканини чи природних матеріалів, які готували її до материнства. Як пише Оксана Кісь, лялька була пов'язана виключно з жінкою: нею виготовлялися, давалися лише дівчатам і зображували тільки дівчат¹⁰⁹. Вона виконувала роль своєрідного практикуму, її треба було «доглядати», увесь час тягати за собою і не загубити. Оскільки діти в родині народжувалися чи не кожного року, а дорослі мали працювати, логічно, що вже у ранньому віці «ігри» з лялькою замінювалися такими ж «іграми» з немовлям. Звісно, що мала дитина відволікалася, забувала про накинута їй обов'язки або ж не могла адекватно відреагувати на несприятливі обставини. А це уможливило часті нещасні випадки¹¹⁰. Як приклад згадаємо промовистий запис від 22 травня 1725 р., з якого починається щоденник Петра Апостола: «2-хъ лѣтний мальчикъ въ Суховцахъ, упавъ въ яму съ водой, где прежде обжигали известъ, утонуль»¹¹¹.

Соціалізація дитини передбачала і входження її до сімейних виробничих відносин. Роль маленького робітника передбачала використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці: лопат, кіс, тощо. По аналогії з сучасними іграшковими відерцями і лопатками ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їх особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їх використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, іграшки-знаряддя: сапочки, грабельки, серед яких одне з найважливіших місць посідали монетки – мініатюрний посуд¹¹².

¹⁰⁸ Кісь О. Материнство й дитство в українській традиції: деконструкція міфа // Соціальна історія. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. М., 2003. С. 156–172.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Навіть у сучасних реаліях новини рясніють повідомленнями про нещасні випадки з малими дітьми, залишеними на догляд своїх старших братів/сестер. Зрештою, кого з нас в дитинстві не забував чи не полишав без догляду старший на кілька років брат, котрий загрався з однолітками.

¹¹¹ Дневник Петра Даниловича Апостола... // КС. 1895. № 7–8. С. 105.

¹¹² Монетки – мініатюрні глечички, горнятка, мисочки є доволі частими археологічними знахідками у культурних шарах XVIII ст.

Праця навіть маленької дитини сприймалася всерйоз. О. Кісь наводить доволі цікаву статистику в етнографічних дослідженнях, згідно з якою вже у 3 роки різноманітні обов'язки займали 10% дитячого часу, а в 9 років – близько третини. У цьому контексті виникає питання (до якого ми ще повертатимемося) про час, який мала дитина на ігри, не пов'язані з роботою.

«Мовчанка» джерел дозволяє припустити, що у ранньомодерну добу на теренах Гетьманщини ще не набула поширення комерційна іграшка, утім, і без купованих іграшок дитячий світ був наповнений іграми та іграшками, котрі можна було організувати власноруч. Їх солідні переліки подано у дослідженнях другої половини XIX – поч. XX ст.¹¹³, а тому не буду їх усі перераховувати, назву тільки декілька предметів, котрі доволі просто виготовлялися з природних матеріалів: деркачі, пукавки, сцикавки, швиргалки, праці¹¹⁴. Я акцентував увагу саме на них, оскільки подібні іграшки давали можливість розважатися під час якоїсь монотонної тривалої роботи, як, наприклад, випасання худоби.

Обов'язки пастушка могли бути своєрідною «професією» дитини, яка могла надавати їй засоби до існування. Одну з таких історій розповів навесні 1779 р. у Миргородському гродському суді Роман Краснощоченко. У чотири роки він залишився без батька, у п'ять років мати залишила його в чужій родині, а сама пішла на заробітки й померла. Щоб прохарчуватися, хлопець змалечку змушений був заробляти на хліб. Спершу він три роки пас свиней і телят там, де його залишили, потім ще одинадцять років пас худобу у різних господарів, переходячи з місця на місце¹¹⁵. Навряд чи в житті Краснощоченка були куповані глиняні півники та інші подібні іграшки, вочевидь, його ігри та забавки поєднувалися з доглядом за худобою. Хлопець зміг знайти собі засоби до існування по хуторах. Його заняття було типовою можливістю для дитини заробити харчі й одяг у сільській місцевості. Ймовірно, що до інших видів праці, придатних для дитячих рук, потенційні роботодавці залучали своїх власних дітей. Істотно більше варіацій для дитячої праці могло дати місто.

Дитяча праця у містах Гетьманщини досить непогано зафіксована у Генеральному описі 1765–1769 рр., причому її фіксація пов'язана з перебуванням дитини поза власною родиною. Уважаю, що цей аспект доречно

---

¹¹³ З усіх подібних розвідок мені найбільше імponує: *М.Г. Дытчи забавки та gry усяки*. Зібрани по Чыгырынщыни Кыивськой губернии // КС. 1904. № 7–8. С. 51–105.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). К., 1976. С. 357. Подібна «кар'єра», вочевидь, була звичною для сільського хлопця, згадаймо, як Остап Вишня описував етапи свого «навчання»: гуси – свині – телята – вівці – корови – коні. (Див.: *Вишня О. Як ми колись учились* (доступно: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vishnya/ag304.html>).

розглянути на прикладі одного міста, тож спробую це зробити за даними Генерального опису Стародуба 1766 р. У чистовику опису цього міста зафіксовано 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях, що становить 18,3% від чисельності дітей цього віку в населенні міста¹¹⁶.

Число дітей поза сім'єю зростало з віком, їх частка серед п'яти-семиліток не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів віком до 16 років записані як особи без сім'ї. Це були сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги¹¹⁷.

Такими слугами або робітниками в Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була «служанка» Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все, її взяли у найми на «виріст». У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – «виросток» – на означення прийомних дітей або слуг, що виростили в домі господаря¹¹⁸. Зокрема, серед робітників возного Івана Сорочки записана й 8-річна Фотинія, «взята с малолетства на пропитание»¹¹⁹. Однак такі випадки в Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10–14 років. Ці діти описуються в джерелі терміном «работник ево» або «работница ево» разом з зазначенням часу, на який вони наймалися¹²⁰.

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 карбованці на рік (дорослі наймити – 3–4,5 крб.): «Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р. 20 к. на одежи и харче хозяйском»¹²¹. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 крб.) отримувала 12-річна Феодосія «евреева дочь»¹²², а серед хлопців –

¹¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148 а.

¹¹⁷ Кошелева О. Люди... С. 174–175.

¹¹⁸ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. 1901. № 2. С. 183.

¹¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 309 зв.

¹²⁰ Там само. Кн. 148 а.

¹²¹ Там само. Арк. 297 зв.

¹²² Там само. Арк. 158 зв.–159.

14-річний Тимофій Климов: *«работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских»*¹²³. Тимофій був російським старовіром-розкольником; таких дітей-наймитів, як він, у переписі міста зафіксовано ще п'ятеро. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні однолітки православного сповідання, які наймалися виключно до своїх одновірців¹²⁴. Жодного старовірця не було серед дітей, які жили у дворах своїх господарів *«без найму, з-за пропитания»*. Таких нараховано 34, із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад, п'ятирічна Домініка *«Карпова дочь [...] родимица Стародубовская звания мещанского»*, або ж у міщанина Степана Ведмеда *«на пропитании Демьян Максимов сын»* дванадцяти років. У окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: *«взята на воспитание»* чи *«взята с малолетства на пропитание»*¹²⁵.

Можна лише здогадуватися, для чого ці діти бралися в такі сім'ї: як дешева робоча сила чи як вихованці з подальшим усиновленням (удочерінням). Зустрічаємо лише одну згадку, де чітко зазначено, на яких умовах перебувала дитина в новій родині: *«взятая вместо дочери девка Мария»*. Дівчинка була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можна припустити, що власних дітей вони не мали (імовірно, через безпліддя одного з партнерів), а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже, дівчинку взяли зовсім малою, можливо, немовлям¹²⁶.

Вочевидь, становище дітей-наймитів було різним. Розкольники, що наймалися до своїх одновірців, на думку сучасних дослідників, могли перебувати на правах молодшого члена родини¹²⁷. Іншим дітям, імовірно, щастило менше: у 1770 р. у Лубенському острозі було ув'язнено Івана Ковенка, який забив *«находящегося у него в услугах»* хлопча Олексія Архипенка (у назві архівної

¹²³ Там само. Арк. 457 зв.

¹²⁴ Там само. Арк. 188 зв., 457 зв.

¹²⁵ Там само. Арк. 89 зв., 185 зв., 277 зв.

¹²⁶ Там само. Арк. 28 зв. Якщо хлопчикам загрожували побої, то дівчаткам ще й звалтування. Обставини одного з них зафіксувала справа, що розглядалася Старосанжарською сотенною канцелярією в 1733 р. Свою малолітню наймичку господар у коморі *«страхом, биттям, ласкательством, обманом, давши копейку денегъ, растлил»*. Даний інцидент закінчився мировою угодою, за якою винуватець заплатив 24 рублі. (Див.: Ділова й народно-розмовна мова... № 94. С. 260–262). У цьому ж збірнику є й інші приклади статевого співжиття наймички і господаря, причому в одному з випадків звабником був священник. (Там само. № 105. С. 300–301).

справи Архінянка – І.С.). На допиті Ковенко зізнався, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати, за це хазяїн *«єдинствено толко три раза небольшою лыковою паличкою по плечах ударил»*¹²⁸.

Загальновідомо, що побиття палицею в той час було найпоширенішим способом покарання. Інколи все закінчувалося трагічно. У серпні 1765 р. житель містечка Глинська Лубенського полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, вступив у суперечку зі своїм малолітнім робітником Федором (бо наймит, мовляв, не вичистив коня), під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах і лише раз потрапив по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась застаріла болячка, що й спричинило смерть¹²⁹. Однак огляд тіла загиблого виявив не застарілу болячку, а проломлений череп. Як з'ясувалося, Кухар виховував робітника вилами¹³⁰.

Частина дітей, 10 хлопчиків і 12 дівчаток, жили в сім'ях родичів (братів, сестер, тіток, тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили 6 братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживав у одній хаті, а в іншій – його п'ятеро братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років¹³¹. З 80-річною міщанкою, вдовою Мотроною, жили *«внуки еє»*: хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина¹³². Джерело опосередковано інформує про долю матері цих дітей: *«сестры его умершой дети»*¹³³. За словами О. Кошелевої, діти (як, до речі, і літні люди), котрі не мали родини, знаходилися під опікою громади або далеких родичів¹³⁴. Імовірно, при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок та опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку, додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є інформація стосовно дівчини Агафії, яка проживала в родині свого рідного брата *«без заплаты, на харчах и одежи хозяйских»*¹³⁵.

Семеро дітей записані сиротами, а щодо п'яти зауважено – *«родства непомнящий»*¹³⁶. Більшість із них були наймитами й працювали за харчі та

¹²⁸ ЦДІАУК. Ф. 101, оп. 2, спр. 166, арк. 2–3.

¹²⁹ «Виховання» палицею поширювалося і на родинні стосунки, низка судових справ, що дійшли до нашого часу, розповідають про чоловіків і жінок, які «захопившись», вбили свою другу половину. При цьому підсудні говорили, що хотіли лише провчити або покарати вбитого. (Див напр.: ЦДІАУК. Ф. 81, оп. 2, спр. 71, 115; Ф. 101, оп. 1, спр. 6, 13).

¹³⁰ Там само. Ф. 101, оп. 2, спр. 49, арк. 2–4.

¹³¹ Там само. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 254 зв.

¹³² Там само. Арк. 243 зв.

¹³³ Там само. Арк. 254 зв.

¹³⁴ Кошелева О. Люди... С. 174.

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 57, оп. 1, кн. 148 а, арк. 146 зв.

¹³⁶ Там само. Арк. 153 зв.

одяг, як, наприклад, 12-річні Дмитро «*осиротелой*» і Ганна, «*за сиротством родства своего не помнящая*», котрі були вихідцями з полкових сіл¹³⁷. Ці сироти, очевидно, прийшли до міста, щоб прохарчуватися, а тому наймитування було для них практично єдиним виходом. Як про це співається в народній пісні: «*Ой як я змалку сиротою стала, пішла в найми горенька достала*»¹³⁸.

Двоє сиріт знайшли притулок у школі при церкві Святителя Миколи. У джерелі записані лише їх імена та вік (8 і 14 років), однак, імовірно, вони були «*нищіє*», які тоді зустрічалися практично при кожній школі¹³⁹. Цю думку підтверджує й вказівка на джерело прибутків мешканців цієї школи: диякон і псаломщики «*пропитание имеют з доходов церковных*», а решта, тобто сироти – з «*испрошения милостине*»¹⁴⁰. Загалом, разом із двома сиротами в школах Стародуба записані 9 дітей: це хлопці віком 8–14 років, вісім із яких жили зі збирання милостині, і 13-річний Павло – син священника одного з сіл Стародубського полку навчався грамоти разом зі своїм 16-річним братом¹⁴¹. Можливо, батько-священик направив їх навчатися, виконуючи вимогу церковних властей¹⁴².

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю – учнів ремісників. У описі міста їх нараховується 50 осіб (усі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу¹⁴³. Однак, за даними джерела, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі знайдено лише трьох учнів, молодших 10 років. Більшість із них (82%) були віком 12–14 років.

Щоб опанувати ремесло, діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарському ремеслу до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погар. За тогочасною традицією, Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнологів Василя Балушка,

¹³⁷ Там само. Арк. 31 зв., 316 зв.

¹³⁸ Гнедич П. Матеріали... С. 9.

¹³⁹ Сироти, каліки та переростки взагалі були традиційними мешканцями шкіл. (Див.: Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // КА. Вип. 5. К., 2008. С. 151–152; Левіцький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. 1901. № 12. С. 441).

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 35 зв.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку, 1723 г. // КС. 1902. № 9. С. 111–112.

¹⁴³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 586 зв.

учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт – від ремесла до сільського господарства¹⁴⁴. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: «*находяться на харчах и одежи хозяйских беззаплатно*»¹⁴⁵. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священника Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопець записаний робітником, «*который живёт в оного священника беззаплатно для обучения себя мастерства кравецкого, которым оной священник бавится*». Крім ремесла, священник «бавився» ще й землеробством, тож, імовірно, Гаврило теж працював на його землі¹⁴⁶.

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, стародубський міщанин Іван Кантупалов займався «*шклярським*» ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці в нього звело пальці¹⁴⁷. Сина в Івана не було, тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня¹⁴⁸. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця (за даними джерела) міг складати п'ять років¹⁴⁹, тоді як наймалися здебільшого на півроку – рік.

Порушена проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку: серед стародубських підлітків, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив «*с пропитания*» без батьків, бо «*отец его своего двора не имеет, а живет нанимается в разного званія людей*»¹⁵⁰. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями в різних стародубських ремісників¹⁵¹.

¹⁴⁴ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993. С. 19.

¹⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 543 зв.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 132 зв. – 133.

¹⁴⁷ Можливо, це був параліч. У цьому контексті цікавим є й прізвище, чи пак прізвисько, Кантупалов, яке могло якраз і походити від зведених паралічем пальців.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 329 зв.–330.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 19 зв. Для порівняння, у 1766 р. у київський ткацький цех було прийнято 5 учнів з указівкою терміну учнівства, з них: 1 терміном на 4 роки, 2 – на 5 років, 1 – на 6 років, 1 – на 10 років. Докладніше щодо різних аспектів учнівства, у тому числі й статево-вікових, див. актуальну й сьогодні роботу Пилипа Клименка «Цехи на Україні» (Клименко П. Цехи на Україні. Т. І. Вип. І. Суспільно-правні елементи цехової організації. К., 1929).

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 318 зв.

¹⁵¹ Там само. Арк. 99 зв.

Діти, які жили в чужих родин, імовірно, могли виконувати не лише економічні функції. На думку англійських істориків Гелен Беррі (Helen Berry) й Елізабет Фоїстер (Elizabeth Foister), у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Діти були доказом чоловічої сексуальної спроможності та здатності до репродукції, уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам цього віку. Уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо¹⁵².

За даними Генерального опису Стародуба, більшість родин, у яких жили чужі діти, мали й власних, однак було 13 сімей, де власних дітей не фіксується. Серед них і родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, в описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких шанси на народження власної дитини були вкрай малі. Прикладом може бути 45-річний міщанин Іван Цибулін та його 40-річна дружина Агафія, з якими жили двоє хлопців-учнів¹⁵³.

Гелен Беррі й Елізабет Фоїстер, згадуючи про потребу батьківства для чоловіка, наголошували на її важливості як ознаці мужності, тобто через підтвердження можливості мати дітей або ж через символічне батьківство¹⁵⁴.

Генеральний опис не подає безпосередніх відомостей про розлучених чоловіків, однак з огляду на значну чисельність населення міста можемо припустити, що вони були. У переписі Стародуба фігурує 35-річний міщанин Лаврин Чернявський. З ним не записано дружини й дітей, але й відсутня вказівка «*холост*», яка застосовувалася для неодружених чоловіків. Лаврин був корінним мешканцем міста, а не заробітчанином, мав власний двір і ремесло, тому його дружина мусила б проживати разом із ним. Можливо, Чернявський був розлучений або ж його дружина втекла, однак це лише припущення, з певністю можна констатувати лише те, що з ним жили не його дружина й рідні діти, а 14-річний племінник Герасим¹⁵⁵.

* * *

Підводячи підсумки, висловлю спостереження щодо характерних рис, притаманних дитинству в Гетьманщині. Існує кілька підходів до того, кого можна вважати дитиною відповідно до тогочасних суспільних уявлень. Якщо мова йде про дослідження девіацій і злочинів, доречно брати за критерій правові норми, дія котрих поширюється не тільки на вже народжену дитину, а й

---

¹⁵² *Berry H., Foister E. Childless men in early modern England // The Family in Early Modern England. Cambridge, 2007. P. 182–183.*

¹⁵³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 59 зв.

¹⁵⁴ *Berry H., Foister E. Childless men... P. 158–159.*

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 590 зв.

на плід у материнському лоні, і обмежує дитинство 17 роками включно. Майнова дієздатність та можливість вступати у шлюб наставала у 18 років для хлопців і в 13 – для дівчат. Спираючись на демографічні дані або ж займаючись дослідженням історико-демографічних аспектів дитинства, потрібно враховувати, що у більшості випадків під дитячим віком розуміється 0–14 років. Зрештою, у конкретних випадках потрібно враховувати такі обставини: чи особа працює, скільки заробляє, її сімейний стан, соціальний статус тощо.

Щодо малолітньої дитини, то її життя можна розглядати як змагання зі смертю, котра у ранньомодерну добу була повсякденним явищем і зустрічалася значно частіше, ніж смерть дорослої чи літньої людини. Немовля мало більше шансів померти, аніж дожити до п'ятирічного віку. Значна частина дітей гинула вже під час пологів, причиною чого могли стати дії самої матері або ж баби-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи та інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, «незрозумілість» немовляти створили фаталістичне ставлення до малолітньої дитини, що, у свою чергу, призводило до недогляду, уможлиблювало переривання вагітності та дітовбивство; такі явища були притаманні для всієї Європи.

Уже змалечку дитина як «маленький дорослий» включалася у домашню роботу й виконувала певні господарські функції; тогочасні джерела насичені свідченнями про ставлення до дитини як до робочих рук. Навіть гра могла включати якість елементи праці: мініатюрним посудом, знаряддями праці виховувала нових робітників. У 10-14 років діти активно працювали; вони фігурували як робітники-наймити в офіційній документації й могли отримувати досить пристойну на той час платню. У той же час більша частина їхніх однолітків так само працювала в господарстві своїх батьків.

У містах велика частина дітей віком 10-14 років жила в чужій сім'ї. Серед таких дітей значна частина були мігрантами, що дає підстави говорити про мобільність дітей старшого віку: народжені в селах мігрували до міста в пошуках засобів до існування, а міські жителі переміщувалися в його межах.

Діти, що перебували поза власною родиною, могли бути сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків; вони наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, мати одяг, утримання. Перед частиною з них, імовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю утверджувати свою мужність у рамках визначених патріархальним суспільством ролей. У такому контексті тогочасне дитинство здається коротким і доволі суворим.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИТЯЧУ ТА ПІДЛІТКОВУ ПРАЦЮ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Використання дитячої та підліткової праці — одне з найважливіших питань економічної історії України другої половини XVIII ст., що характеризує соціально-економічні процеси тієї доби, яка, водночас, не знаходить належної уваги науковців. Наведемо кілька історіографічних прикладів. У працях, присвячених другій половині XVIII ст., особлива увага приділяється визначенню тенденцій зародження чи панування капіталістичних відносин. Доволі часто основним джерелом для характеристики соціально-економічного становища беруться дані Генерального (Рум'янцевського) перепису Лівобережної України 1765–1769 рр. Так, у 1966 р. у Києві відбувся захист дисертації Івана Ковальського «Генеральний опис 1765–1769 років як джерело для вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України (за документами і матеріалами Переяславського полку)» (науковий керівник професор Володимир Голобуцький¹). У своєму дослідженні здобувач писав про товарно-грошові відносини, розвиток найманої праці й початок функціонування ринку². Однак, попри величезний фактаж та проаналізований фонд перепису, автор не з'ясував методологічних питань щодо характеру найманої праці та ринку, поверхово використавши марксистську риторичку. Через шістнадцять років у Москві на матеріалах усе того ж перепису захистила дисертацію Тетяна Круглова (науковий керівник Леонід Мілов) з дещо інакше сформульованими дослідницькими завданнями і трохи іншими географічними рамками, зокрема, вона концентрувала увагу

---

¹ Володимир Голобуцький був прихильником концепції зародження капіталістичних відносин на Лівобережній та Південній Україні ще з середини XVIII ст. Див.: *Юсов С.* Виникнення та перші апробації концепції В. Голобуцького про буржуазний розвиток на землях Нової Січі й Чорноморського козацького війська // Український історичний збірник. К., 2006. Вип. 9. С. 437–447. Також див. думки про початки капіталізму ще у другій половині XVII ст.: *Борисенко В. Й.* Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // УІЖ. 1989. № 12. С. 57–66.

² *Ковальский И. С.* Генеральная опись 1765–1769 годов как источник для изучения социально-экономической истории Левобережной Украины (По документам и материалам Переяславского полка). / Автореф. ... канд. ист. наук. К., 1966. С. 9, 10, 11, 19.

на місті як основному середовищі формування буржуазії³. Серед іншого дослідниця поставила перед собою завдання проаналізувати характер найманної робочої сили — чи виступала та товаром і чи існував економічний примус — і дійшла до досить цікавих висновків. Виявилось, що «джерелом додаткової праці [...] були учнівство в господарствах ремісників, інститут вихованців, найм, відпрацювання за гроші, взяті в борг»⁴. Далі читаємо: «Працівники у віці до двадцяти років склали 65,1% [...]. Здається помилковим твердження про те, що на Лівобережній Україні у розглянутий період працівники виступали як продавці своєї робочої сили [...]. Проведений аналіз свідчить про те, що в 60-х рр. XVIII ст. джерелом накопичення капіталу була сфера обігу, й соціальне розшарування в лівобережних містах не було капіталістичним за своєю суттю»⁵. Тобто, основним «найманним» прошарком були діти та підлітки до двадцяти років, віддані не в найм, а в «науку» чи у відробіток за борг. Такий висновок, відповідно, змушує ретельно проаналізувати специфіку використання дитячої та підліткової праці, щоб зрозуміти економічні підвалини тогочасного суспільства. До цього спонукає й поява нових досить ґрунтовних історико-демографічних розвідок. Однією з них є праця Ігоря Сердюка. Спираючись на Рум'янцевський перепис, дослідник зауважує мобільність і самостійність дітей у ранньомодерному місті, «де кожна 2–3 міська дитина жила поза своєю родиною», «перед частиною дітей, імовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток грошей»⁶. Зрозуміло, що поширення підліткової праці часто не вкладається в низку винятково економічних критеріїв. Утім, поза вивченням статистичного матеріалу й висновків про характер найманства, залишається чималий пласт джерел щодо використання дитячої праці та власне особливостей дорослішання в ранньомодерному суспільстві.

Використання низькооплачуваної дитячої та жіночої праці, часто такої ж важкої, як і чоловіча, Карл Маркс у «Капіталі» виокремив як особливий вид експлуатації⁷. Раннє використання дитячої праці за умов, коли дитина змалку

³ *Круглова Т.А.* Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг. как источник по истории городов ((на примере материалов Стародубского полка.) / Автореф. ... канд. ист. наук. М., 1982.

⁴ Там же. — С. 20.

⁵ Там же. — С. 24–25.

⁶ *Сердюк І.* «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 200.

⁷ *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії. К., 1952. Т. 1. Кн. 1: Процес виробництва капіталу. С. 243–256.

залишала домівку, а чи не бачила батьків, які змушені були працювати на виробництві, — мало низку вагомих наслідків. Ці явища сприяли, на думку Карла Маркса і його послідовників, моральному занепаду, інтелектуальному спустошенню, деморалізації, розчаруванню й перетворенню індивіда за допомогою виробничої дисципліни на пересічного індустрійного солдата, а не на особистість⁸. Слід обумовити ще одну важливу складову історичного пізнання щодо ставлення до дитячої праці. Для характеристики становлення капіталістичного світу та засобів виховання у ньому величезну роль відіграли літературні твори про експлуатацію підлітка та робітні будинки в Англії, передусім Чарлза Діккенса (1812–1870), перекладені ще за життя письменника на багато мов⁹.

Загалом же уважне студіювання праць із сучасної етнології засвідчує, що ставлення до маленьких дітей у традиційному суспільстві прирівнювалося до ставлення до старих. Представники обох вікових категорій були «непродуктивними» й вважалися зайвими їдцями. Тому поширена дитяча смертність раннього віку й смерть старих не викликала особливого жалю¹⁰. Відомий соціолог Анатолій Вишневський висловив досить обґрунтовану думку про те, що економічна цінність дітей, як об'єктивна, так і в розумінні більшості населення Російської імперії, не була високою та стійкою. Нерідко діти сприймалися як тягар, адже велика їх кількість часто не сприяла економічному добробуту родини¹¹. Власне, провідний український етнограф другої половини XIX ст. Павло Чубинський зазначав, що цінність дитини в українській родині практична, пов'язана з користю в господарстві¹². Використання праці дітей та підлітків було поширеним явищем, до того ж, у традиційному ставленні до дитини, яка виконувала важку роботу, емоції жалю й співчуття присутні мало.

Та саме у XVIII ст. спостерігаємо важливу тенденцію, суттєво продикутовану в історіографії — зміну ставлення до дитинства в Європі; дитина і підліток набували інакшого значення, ніж це було в Середньовіччі і ранній

---

⁸ Див. переказ цих думок Маркса в: *Bausinger Hermann, Jeggler Utz, Korff Gottfried, Scharfe Martin*. Grundzüge der Volkskunde. Darmstadt, 1993. S. 154.

⁹ Див., напр.: *Діккенс Чарлз*. Пригоди Олівера Твіста. К., 1987.

¹⁰ *Bausinger Hermann, Jeggler Utz, Korff Gottfried, Scharfe Martin*. Grundzüge der Volkskunde. Darmstadt, 1993. S. 164.

¹¹ *Вишневський А.Г.* Место исторического знания в изучении прокреативного поведения в СССР // Вишневский А.Г. Избранные демографические труды в двух томах. М., 2005. С. 263.

¹² *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки императорского русского географического общества по отделу этнографии. Т. 2. СПб., 1869. С. 684.

Новий час¹³. Якщо раніше дитина рано відокремлювалася від батьків (щойно навчившись ходити і говорити, вона залучалася до повсякденного ритму життя дорослих), то поступово — упродовж XVIII–XIX ст. — ставлення до дитинства змінилося. Йдеться, звичайно, про нижчі прошарки населення, бо проблема дорослішання у родинях шляхтичів чи осіб духовного стану мала інші правила і піддавалася іншим змінам. Отже, ставлення до дитини зазнало істотної трансформації: дитина на триваліший час залишалася вдома; домашнє виховання чи здобуття освіти під батьківською опікою стало відігравати основну роль у її формуванні, а родинні стосунки з неповнолітніми містили значну емоційну складову. Це до сьогоднішньої дискусійної питання про зміну ставлення до дитини насправді виводило на обговорення ширшого кола проблем раціоналізації, зміни ставлення до індивіда загалом і системи покарань як такої, виховних ідей Просвітництва¹⁴, батьківства й материнства як засадничих чинників родинного життя тощо. І ця проблематика осяжніша для дослідження.

Історіографічний же матеріал щодо використання дитячої праці в ранньомодерній Україні практично відсутній. На жаль, ці важливі для характеристики експлуатаційної суті капіталізму факти українська марксистська історіографія 20-х років XX ст. майже не згадувала. Радянські ж історики наводили задля колориту лише окремі приклади експлуатації дітей. Єдиним винятком є робота Івана Гуржія про зародження «робітничого класу» в Україні кінця XVIII – початку XIX ст., у якій кілька сторінок відведено жіночій та дитячій праці¹⁵. Натомість у Західній Європі дослідження жіночої та дитячої праці в минулому — досить вагома тема¹⁶. Остання велика робота з цієї проблематики — дослідження Пітера Кірбі про дитячу працю в Британії 1750–1850 pp.¹⁷.

---

¹³ Див. щодо цих проблем праці: *Арвес Філіпп*. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. — Екатеринбург, 1999; *Бадінтер Е.* Mother Love. New York, 1981; *Vaan Richard T.* The Youth of Centuries of Childhood // History and Theory. 1982. Vol. 21. № 2. P. 279–297; *Hanawalt Barbara.* Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History. Oxford University Press, 1993; *Żołądź-Strzelczyk Dorota.* Dziecko w dawnej Polsce. Poznań, 2006 тощо.

¹⁴ Див.: *Фуко Мішель*. Наглядати й карати. Народження в'язниці. К., 1998.

¹⁵ *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К., 1958. С. 113–119.

¹⁶ Див. зокрема дві німецькомовні праці з історії Австрії: *Ehmer Josef.* Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien. Wien, 1980; *Eder Franz.* Geschlechtproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg 17–19 Jahrhundert. Wien, München: R.Oldenbourg Verlag, 1990.

¹⁷ *Kirby Peter.* Child Labour in Britain, 1750–1870. New York, 2003.

Отже, «механізм» праці й експлуатації дитини чи підлітка, на жаль, не висвітлений українською історіографією, хоч наявна велика джерельна база дозволяє зробити певні висновки. Одразу зазначимо, що у даній статті ми не використовуємо численних квантитативних та демографічних підходів, не зважатимемо за браком свідчень на важливий економічний бік і навіть частково уникатимемо «політичної» складової — поступового втручання російської імперської держави у виховання та нагляд за дорослішанням дітей. Тут ми лише ділимося окремими спостереженнями про значення й характер дитячої та підліткової праці. Також слід визнати і важливий момент інакшості соціально-економічних відносин на підімперських українських землях другої половини XVIII ст. від тих, які панували в Англії чи Франції, а чи навіть на близьких теренах Центрально-Східної Європи. Друга половина XVIII ст. важлива для Слобідської та Лівобережної України не лише як час скасування політичної козацької автономії, але і як час вторгнення просвітницьких ініціатив російського абсолютизму, спроб раціоналізувати управління і внутрішній устрій околиць, становлення просвітницького виховання та педагогіки. Проте ця «раціоналізація» наштовхнулася на традиційні засади, своєрідність адміністративної та судової систем, укорінену церковну освіту. Ця своєрідна діалогічність історії підімперських українських земель XVIII ст. ще потребуватиме свого вивчення, оскільки вона відобразилася на усіх сферах життя, зокрема, і на соціально-економічних відносинах, важливою складовою яких було використання підліткової праці та віковий поділ найму.

Висвітлюючи дану проблему, слід назвати ще кілька її специфічних рис. Перша — особливість джерельної бази: за окремими винятками, саме кримінальна документація — основна для вивчення історії повсякдення. Відсутність ділової економічної документації (списки робітників, бухгалтерські кошториси) дуже помітна і це ускладнює аналіз подій та можливість ширших узагальнень. Так само проблемою є розмитість критеріїв у визначенні вікових меж дорослості. Російська імперія намагалася пов'язати початок дорослості з початком повної кримінальної відповідальності, що відповідало 17-ти рокам, проте ця межа коливалася відповідно до церковних канонів, віку набуття права власності, місцевих правових традицій. Зокрема, на Лівобережній Україні панували правові норми Литовського статуту, де повна кримінальна відповідальність наступала в 16 років¹⁸. Уніфікація законів та ліквідація автономних особливостей були одними з нагальних завдань політики просвітницького абсолютизму.

¹⁸ Див. про це: *Маслійчук В.* «Вік дорослості»: початок повної кримінальної відповідальності на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ. 2010. № 2. С. 38–47.

Окрім того, зазначимо ще кілька важливих деталей. Праця як така не була чужа дитині найрізноманітнішого соціального походження. У збірнику Георгі, датованому кінцем XVIII ст., зазначено цікавий факт із життя київських околиць (вочевидь, зафіксований Михайлом Антоновським). Там із неабияким успіхом розводять шовкопрядів навіть маленькі діти, навесні та влітку збирають трави та комах, потрібних для фарбування ниток і тканин тощо¹⁹. Дуже заможна шляхтянка Софія Капніст ще маленькою восени ходила (звичайно ж, за власним бажанням) з прислугою до лісу збирати лісові яблука, груші та сливи²⁰. Натомість у спогадах старшинського сина Іллі Тимківського про власне дитинство, що припало на 70–80-ті рр. XVIII ст., зустрічаємося з розповідями про те, як його, непосидька, щоб навчати грамоти, прив'язували рушником до стільця. Поза навчанням цей шляхетський син увесь час лазив по деревах, грався зі скотарем, плюскався під дощем тощо²¹. Найяскравішим описом злигоднів старшинського сина постають спогади Івана Острожсько-Лохвицького з Острогозького полку (Слобідська Україна), саме тут окреслюються соціальні аспекти праці, які автор мемуарів чітко усвідомлював. Через хворобу, а потім і смерть батька сотницький син Іван Острожський мусив покинути навчання та чотирнадцятилітнім з 1766 р. взятися до тяжкої роботи разом із двома десятилітніми хлопчиками-кріпосними. Поїздки до млина, сінокіс, постачання дрів стали частиною життєвого трибу юнака аж до 24-х років, у ньому траплялися і випадки обмороження ніг, і злидні. Навіть одруження Острожський-Лохвицький планував у зв'язку з тим, що мати стала старою і не справлялася з домашньою роботою. Заняття «чорною роботою» замолоду поміщик вважав плямою у своїй біографії²².

Однак, для нижчих прошарків населення тяжка фізична праця, вочевидь, була невід'ємною частиною повсякдення, до якої привчалися змалку. Виникає резонне питання про експлуатацію дитини і підлітка. Скажімо,

---

¹⁹ [Георги И.] Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. Ч. 4: О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах с описанием всех именованных козаков так же История о Малой России и купно о Курляндии и Литве. СПб., 1799. С. 344.

²⁰ Капнист-Скалон С.В. Воспоминания // Записки русских женщин XVIII – первой половины XIX в. М., 1990. С. 283.

²¹ [Тимковский И.И.] Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. 1852. Т. 5. № 17–18. С. 4–6.

²² Острожско-Лохвицкий И.О. Записки новооскольского дворянина И.О. Острожско-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) (1771–1846) // КС. 1886. Т. XIV. № 2. С. 361–363.

використання їхньої праці в панському господарстві засвідчують і фольклорні матеріали. В історичній пісні про побиття Базилевських («Задумали Базилевці») у відомих Турбаях йдеться про те, що за знуцання й примус працювати панночку Марію Базилевську б'ють також діти:

Били жони праниками,
А ще й маленькії дітки:
«Оце тобі, Мар'я Федоровна,
За тоненькі півмітки!»²³

Варто зазначити, що за тодішніх обставин використання хлопчиків як помічників у панських дворах було досить поширеним явищем. Їх залучали до праці як посильних чи як виконавців неважких дрібних доручень²⁴. Себто даних про працю дитини не бракує, але істотношою проблемою є дослідження її видів і причин.

Проблематика використання дитячої й підліткової праці чітко пов'язана з полем традиційних взаємин. Йдеться про поширену практику віддавання дітей батьками на виховання чи утримання, в науку до інших людей, прихисту сиріт тощо. Наявна документація засвідчує, що віддавання дітей на «воспитаніє» чи в найми за борги, вочевидь, не було чимось винятковим. Соціальні та природні катаклізми другої половини XVIII ст. сприяли поширенню таких явищ. До того ж, окремою важливою темою є віддача дітей в науку за платню, існування інституту підмайстрів та учнів у цеховому устрою багатьох міст²⁵.

Тож засадничою тезою щодо характеристики використання дитячої та підліткової праці слід визнати відчуження дитини від родини, поширення низки таких соціальних практик, як виховання, служіння, забирання за борг, закріпачення, урешті, найми, пастухування на віддалі, утечі та мандри тощо. Проте подібну ситуацію — втягнення дитини та підлітка в соціально-економічні відносини — можна спостерігати і в інших державах²⁶.

²³ Історичні пісні. К., 1961. С. 533.

²⁴ ДАСО. Ф. 706, оп. 1, спр. 76, арк. 6. Чарівниця Марія Прядчиха розповідала, що княгиня Настасія Кудашева послала до неї «дворового мальчика» Федку. А після відвідин пані Прядчиха вирішила причаровувати поміщика Михайла Кондратьєва у супроводі чотирнадцятилітнього підданого Артема Дикуну (Там само. Арк. 2, 12).

²⁵ Див. цікаві приклади: Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К., 1980. Вип. 4. С. 57–59 тощо.

²⁶ Шлюмбом Ю. Детство в Германии: проблемы социализации и воспитания в 1700–1850 гг. // Адам и Ева: Альманах гендерной истории. М., 2003. № 5. С. 103–120.

Свідчення про соціалізацію дітей, поширення підліткового найманства та «науки» мають певні особливості. Так, дорослі наймачі намагалися обманути неповнолітнього наймита, не виплатити йому належну платню. Наприклад, жителька села Волковець (біля Ромен), вдова Сокотиха, подала в лютому 1751 р. скаргу до Роменської духовної управи на священника Петра Сохацького, який узяв на роботу її сина, однак не заплатив йому та ще й побив, тож хлопець утік від наймача²⁷. Інший момент втягування дитини та підлітка в економічні стосунки — їх робота нарівні з дорослими — пов'язаний з цим поділ праці. Наприклад, Мар'яна, вдова солеварного отамана Федора Пономарьова, 1773 р. зазначала, що її двоє дітей після смерті чоловіка використовуються бахмутською солеварною громадою «во всякие тягости» і просила начальство включити хлопчиків в «общество» з солеварами, доки вони не прийшли в «совершенный возраст»²⁸, тобто йшлося про те, щоб хлопчики отримували платню нарівні з іншими солеварами. Такі вияви соціально-вікової експлуатації досить важливі для подальших студій і спостережень.

Але цей традиційний світ зазнавав істотних змін. Із реформаційними змінами у Європі змінювалося саме ставлення до індивіда і праці. Нова протестантська етика створювала позитивне ставлення до праці — не як до покарання, а як до обов'язку, формувала ощадливість і працьовитість як основу нового буржуазного етосу²⁹. Своєю чергою, у XVIII ст. набували поширення ідеї про важливість виховання працюючих³⁰. Просвітницька ідеологія утверджувала позитивне ставлення до працьовитості. Поширення (трансфер) ідей Просвітництва в Російській імперії зіткнулося з традиційними відносинами на автономних околицях, і ця особливість виявилася досить вагомим для подальших змін у ставленні до дитини.

Власне, слід визнати характерну особливість «підросійських» українських земель другої половини XVIII ст. й ранішого часу — наявність мандрівного елемента та жебраків, значну частку яких становили діти. Держава докладала певних зусиль для контролю й виховання підданих. Поширення традиційних відносин, коли дитина змалечку вирушала з дому для науки чи заробітчанства й часто могла просто жебрати, було неконтрольованим імперією процесом. Становлення «добре керованої держави» передбачало низку ініціатив щодо сирітства й дитинства, виховання слухняного підданого.

²⁷ ДАСО. Ф. 960, оп. 2, спр. 197, арк. 1–1 зв.

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 1800, оп. 1, спр. 49, арк. 62–63.

²⁹ Про це детально у класичній праці: *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994.

³⁰ Найяскравіше ідеї щодо виховання працюючих висловлені відомим французьким просвітителем і філософом Жан-Жаком Руссо у його класичній роботі з педагогіки «Еміль чи про виховання» (1762), що визначило педагогічну думку XVIII ст.

Низка модернізаційних настанов пов'язана як із риторикою Просвітництва, так і з капіталізацією виробництва. 1758 р., після мандрівки Малою Росією, гетьман Кирило Розумовський розіслав розпорядження, де зазначалося, що в містечках та селах велика кількість старців, дорослих і дітей, чи то сиріт, чи тих, хто через убозтво відпущені від батьків та матерів, «которые заобыкли жить с малолѣтства в лѣнности и тунеядствѣ», прибиваються до шпиталів та богаділень та спілкуючись з іншими жебраками, розносять хвороби. Усіх таких працездатних жебраків, на думку Розумовського, слід було відправляти для прядіння шерсті на суконну фабрику барона фон Штейна в містечко Малі Млини. Щодо дітей та користі від такої практики гетьманська канцелярія зазначала, що неповнолітніх обох статей, крім «рукодѣлія», на фабриці будуть навчати ще й грамоті, а після «обученія» вони, коли забажають, можуть покинути фабрику. У підсумку від таких практик суспільству мала бути неабияка користь³¹. Власне, імперська влада поволі намагалася контролювати проблему жебрацтва. Згідно з указом Президента Малоросійської колегії Петра Рум'янцева 1778 р., встановлювався контроль над поширеними в Гетьманщині шпиталями (притулками для сиріт і жебраків). Передусім туди мали приймати калік та старих, а ні в якому разі не нероб і «тунеядцов», які шукають способів жити не працею, а обманом. Найголовнішим нововведенням було те, що старців не лише реєстрували у богадільні, а й кожен з них мав отримати також білет за підписом місцевого протопопа³². Старцювання переслідувалося державою і, відповідно, сироти чи мандрівні дітлахи не мали офіційного прихистку в шпиталях чи богадільнях та змушені були найматися до заможних хазяїв чи селитися у них на інших умовах. Обмеження переходів населення, створення сиротинців та встановлення опіки мало б сприяти й обмеженню використання дитячої та підліткової праці. Але, на жаль, ми не маємо вагомих досліджень, де аналізувалися б ці явища у пізніші часи, скажімо, на початку XIX ст.

Водночас універсал гетьмана Розумовського мав ширший європейський контекст. Він пов'язаний з відомою боротьбою з жебрацтвом та загальними передіндустріальними потребами в робочій силі. Найяскравіше ці процеси виявилися в країні промислового перевороту — в Англії, де уже на початку XVIII ст. виникла система «робітних будинків» для найзлиденніших мас і притулків для дітей, що постачали робочою силою нові підприємства, але

³¹ НБУВ ІР. Ф. 61, спр. 728, арк. 30–31. Див. також: Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII – 1861. Збірник документів і матеріалів. К., 1982. 82. С. 161–163 (Тут: Універсал гетьмана К. Г. Розумовського старшині Чернігівського полку про відправлення в містечко Нові Млини Ніжинського полку бездомних осіб для роботи на суконній фабриці).

³² Див. указ і цікавий реєстр мешканців, шпиталів у Берестовці та Константинівці поблизу Ромен: ДАСО. Ф. 960, оп. 2, спр. 1273, арк. 1–8.

перебували під опікою держави. Великий вплив на такі нововведення й подальший їх аналіз мала філософія Джона Локка (1632–1704), який проголосив працю джерелом власності та заявив, що справжня допомога злидарям полягає в наданні їм роботи, щоб вони не жили, мов трутні, з праці інших³³. Уже за життя Локка 1697 р. робітний будинок, куди злидарів відправляли силоміць, було відкрито в Брістолі, далі схема поширилася по всій Англії та, зі своїми особливостями, у Франції. Російська імперія також намагалася використовувати працю жебраків та злочинців, бродяг, підлітків, що шукали заробітку. Упродовж досліджуваного періоду було видано низку указів. Наприклад, указом від 19 вересня 1749 р. на Коливано-Воскресенських, Барнаульських і Шульбинських заводах наказувалося селити всіх — і старих, і малолітніх, та використовувати їх як робочу силу, бо старі можуть вирощувати хліб для заводів, а малолітні — підростуть для праці³⁴. Низка указів 1752–1765 рр. забороняла жебрацтво, особливо у столицях, і передбачала віддачу жебраків та безпаспортних на фабрики³⁵. У 1752 р. наказувалося вилучувати волоцюг і відправляти їх до війська, а нездатних до служби — на фабрики³⁶. Солдатські діти, що погано засвоювали навчання в гарнізонних школах, з 1749 р. віддавалися до досягнення повноліття на суконну фабрику в Москву³⁷, але ці підлітки виявилися неслухняною робочою силою та підняли заворушення на початку 1762 р.³⁸. Таким чином, рішення Кирила Розумовського було абсолютно логічним у контексті тогочасної політики щодо жебрацтва в Російській імперії.

До того ж, в часи правління Катерини Другої можна спостерігати спроби виховання працюючих на рівні ініціатив на автономних околицях. У першій детальній інструкції губернатору Євдокиму Щербініну та губернським канцеляріям, що постала одразу після скасування слобідських козацьких полків 1765 р., шостий пункт було присвячено малолітнім і сиротам. Сиріт дозволялося брати місцевим жителям і тримати їх у себе до двадцяти років, а якщо хто «мастерству» навчить, то й до тридцяти³⁹. Навчання «мастерству» було, напевно, досить важливою практикою у цьому контексті, бо коли в Калузькому намісництві 1779 р. спіймали без паперів «малоросійського»

³³ Подробиці див.: *Higginbotham P. Workhouses of the North*. London, 2006. P. 2–9.

³⁴ ПСЗ. Т. XIII. № 9666. С. 131.

³⁵ Там же. № 9992. С. 654, 1021, 866; Т. XV. № 11389. С. 873–874; Т. XVI. № 11859. С. 293; Т. XVII. № 12506. С. 379.

³⁶ Там же. № 10095. С. 828–829.

³⁷ Там же. Т. XV. № 11371. С. 854–856; Казус полягав у визначенні повноліття цих дітей солдатів, із гарнізонних шкіл з 1749 р. відсилали підлітків від 13 до 25 років, хоча, на думку Сенату, слід було відсилати на роботи з 10 до 20-ти років.

³⁸ Там же. № 11514. С. 983–985.

³⁹ Там же. Т. XVII. № 12430. С. 181.

тринадцятилітнього сироту Івана Богданова, його вирішили відправити до Слобідсько-Української губернії з метою віддати у навчання якомусь ремеслу⁴⁰. Досить широкі зміни передбачалися губернською 1775 та міською реформою 1785 рр., що узаконювали й регламентували цехову систему у містах, а також створювали нові інстанції для «призрения» та перевиховання — «смирительные» і «работные» дома на кшталт західних країн. Наслідком губернської реформи в намісницьких центрах мало стати спорудження робітних будинків, підпорядкованих «Приказам общественного призрения», де ув'язнені мали відпрацьовувати завдану шкоду. Важливе питання — про запровадження «работных домов», себто про нові риси дисциплінування соціуму й велике чергове запозичення з англійської соціально-правової традиції — залишається відкритим. Адже російський робітний дім був місцем утримання злочинця, а не прихистком для жебраків і волоцюг, та жодним чином не «виховував працею». Характерними рисами цього процесу стала затримка зі створенням цих установ у підімперських українських губерніях та розкрадання коштів⁴¹. Так, з Чернігівської намісницької управи 1782 р. вийшов указ про залучення злочинців та шахраїв до побудови «работных домов», але повітові управи рапортували, що таких «домов» ще немає й відправляти злочинців, відповідно, нікуди, а з колодниками будуть поводитися згідно з «височайшою» інструкцією 1782 р.⁴². Існує інформація про побудову «робітного дому» в Харкові, проте функціонувати ця установа почала десь з 1787 р. Кримінальна документація дає змогу простежити появу робітних домів у Харківському намісництві. Ці інституції, вочевидь, вважалися важчою карою, аніж одноразове тілесне покарання. Дорослі брати Крамаренки, Омелян та Григорій, за крадіжку пшениці у котельв'янського обивателя у 1787 р. відправлялися до робітного дому, щоб відробити там вартість пшениці та відсотки (14 рублів), водночас їхній молодший брат Кузьма 17-ти років за рішенням совісного суду мав бути покараний на місці злочину, тобто висічений «розгами»⁴³. Трьох крадіїв зі слободи Велика Данилівка під Харковом, Макара Панасенка, Максима Манзуренка та Якова Морозенка, 1792 р., після утримання у харківському робітному домі, наказали висікти на місці злочинів і знову відправити до Харківського нижнього суду для продовження слідства та дізнань⁴⁴. Михайло Чичай за підпал будинку обивателя Тимофія Січкаря в Охтирці 1791 р. за

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 1818, арк. 2.

⁴¹ Хоча інструкції щодо функціонування цих установ надійшли досить швидко до Київської намісницької управи, вже на початку 1782 р. (ЦДІАУК. Ф. 193, оп. 1, спр. 75, арк. 1–4).

⁴² ЦДІАУК. Ф. 1508, оп. 2, спр. 92, арк. 1 а.

⁴³ ДАХО. Ф. 56, оп. 1, спр. 310, арк. 1, 7.

⁴⁴ Там само. Спр. 671, арк. 13.

пропозицією Охтирської нижньої розправи відправлений у місцевий охтирський «рабочий дом» на два місяці, а опісля відданий батькові, «дабы имел за ним неослабное смотрение»⁴⁵.

Але засоби для перевиховання підлітка надавалися іще одним установам, утвореним унаслідок міської реформи 1785 р. — ремісничим управам, що мали керувати цехами та міським кустарним ремеслом. Підліток-сирота Семен Кириченко з Харкова за обкрадання м'ясної лавки 1796 р. був відданий до ремісничої управи⁴⁶. Поряд із численними прикладами з Харківського намісництва маємо приклад і з Київського. Під час перетину кордону з Річчю Посполитою в 1784 р. зловили безпаспортного хлопця, якого вислали до Київського намісницького правління, а далі реміснича управа мусила визначити, до якого ремесла підліток має нахил, аби віддати його в науку⁴⁷.

Раннє дорослішання, відокремлення від родини, дитячі мандрівки, велика кількість сиріт при спробах держави контролювати мобільність населення й запровадити контроль над демографічною поведінкою у другій половині XVIII ст. — це характерні риси для низки європейських країн. Використання підліткової та дитячої праці, вочевидь, було досить поширеним явищем на території Лівобережної та Слобідської України. Це пов'язувалося не лише з економічною доцільністю, але, насамперед, з традиційними суспільними засадами. Питання про «капіталізм» у цьому разі поводить на задній план через невизначеність рівня експлуатації, доцільності дитячої та підліткової праці і, найголовніше, наявності належної економічної структури й ринкових відносин.

Однак, існує низка інших важливих питань, і не лише щодо поділу праці та особливостей економіки. Варто визнати факт взаємодії просвітницьких ініціатив із традиційним полем соціальних взаємин. У цьому разі просвітителем і модернізатором виступала на даних теренах Російська імперія. Виховання працею і боротьба з волоцюгами та жебраками були важливими для імперії просвітницького абсолютизму. Раннє залучення до трудової діяльності поєднувалося з новими ціннісними орієнтирами, що визначали ставлення до праці, та з запровадженням нових установ для контролю над соціумом і окремою особою. Цей важливий процес багато в чому визначав подальшу соціальну спрямованість економічних перетворень і зародження паростків капіталізму на цих землях, а також своєрідність самих економічних перетворень.

⁴⁵ Там само. Спр. 612, арк. 5 зв.

⁴⁶ Там само. Спр. 1016, арк. 9.

⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 193, оп. 1, спр. 2634, арк. 3.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЄЗУЇТСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНИ

Товариство Ісуса виникло у період глибокої кризи католицької церкви, коли вона гостро потребувала здійснення нестандартних кроків для відновлення своїх суспільних позицій. Тому новий орден виявився чудово адаптований не лише до виконання духовних функцій, але й до здійснення широкого спектру світської діяльності (господарської, політичної, шкільної etc.). Подібний дуалізм знайшов відображення також в єзуїтській освітній системі. З одного боку, вона була спрямована на забезпечення фахової підготовки особового складу Товариства Ісуса, інших католицьких орденів, парафіяльного духовенства etc. З іншого ж — надавала світську освіту гуманістичного характеру і виховувала у потрібному для ордену річизні прийдешні покоління (і насамперед — представників соціальної еліти).

Складовою частиною теренів, які охоплювала освітня діяльність Товариства Ісуса, були й українські землі Речі Посполитої. На початку 1648 р. у цьому регіоні існувало 12 єзуїтських шкіл — у Ярославі (з 1575 р.), Львові (з 1608 р.), Луцьку (з 1608 р.), Кам'янці-Подільському (з 1610 р.), Острозі (з 1626 р.), Вінниці (з 1630 р.), Кросно (з 1631 р.), Новгород-Сіверському (з 1636 р.), Барі (з 1638 р.), Переяславі (з 1638 р.), Ксаверові (з 1647 р.) і Києві (з 1647 р.)¹. В адміністративному відношенні усі ці осередки входили до Польської провінції Товариства Ісуса. З початком Хмельниччини географія освітніх закладів ордену на терені України, звісно ж, зазнає суттєвих змін. Упродовж другої половини XVII ст. тут більш-менш стабільно існує шість єзуїтських шкіл (у Кросно, Луцьку, Львові, Ярославі², Острозі³ і Перемишлі⁴). Освітній заклад ордену у Кам'янці-Подільському

---

¹ *Paszenda J.* Szkoły jezuickie w porządku alfabetycznym // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* Kraków, 1994. S. 16-18.

² Див.: *Серяков С.* Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (к. 40-х – сер. 90-х рр. XVII ст.) // *УДЖ.* 2001. К., 2002. С. 126–150.

³ В період, який розглядається нами в даній роботі, Острозька єзуїтська школа діяла починаючи з 1656 р. (Див.: *Серяков С.* Єзуїтське шкільництво в Україні... С. 127, 136).

⁴ Цей навчальний заклад ордену почав функціонувати восени 1651 р. (*ARSI. Polonica* 12. F. 308; *Polonica* 13. F. 140).

припиняє діяльність у 1672 р.⁵, а єзуїтські школи в Овручі і Красноставі починають функціонувати лише наприкінці XVII ст. (відповідно у 1687⁶ і 1688⁷ рр.).

Побутові умови

Ефективність діяльності навчального закладу залежить зокрема й від того, в яких побутових умовах він вимушений функціонувати. Це питання завжди було предметом особливої уваги єзуїтів: їх вихованці, як правило, навчалися у просторах приміщеннях, де було вдосталь світла і свіжого повітря. Проте брак фундацій або часу, потрібного на розбудову інфраструктури осередків ордену, могли викликати й суттєві відхилення від цього правила. Не були винятком на загальному тлі й українські землі Речі Посполитої: станом на 1647/48 н. р. освітня діяльність ордену в цьому регіоні здійснювалася у вкрай нерівнозначних побутових умовах. У найбільш комфортній ситуації перебувала Кам'янець-Подільська школа: вона містилася в окремій кам'яниці, яка була побудована саме для цих потреб ще 1617 р.⁸. Власні будівлі мали також освітні осередки ордену у Луцьку і Кросно. Проте, порівняно з попереднім випадком, вони були менш адаптовані до проведення в них навчальної діяльності, адже опинилися у руках ордену вже у готовому вигляді (відповідно у 1608 р. і 1617–1620 рр.)⁹. Попри відсутність власної будівлі, порівняно кращі побутові умови мали у 1647/48 н. р. Ярославська, Львівська і Острозька єзуїтські школи. Адже для їх потреб було виділено значну частину кам'яних будівель відповідних колегіумів, спроектованих професійними архітекторами¹⁰. Натомість у значно гірших побутових умовах діяла в 1647/48 н. р. Барська єзуїтська школа. Разом з іншими об'єктами інфраструктури місцевої резиденції ордену, вона містилася у дерев'яному будинку. Решту тодішніх навчальних закладів ордену в Україні можна локалізувати хіба що гіпотетично. З огляду на брак даних про окреме розміщення Київської, Ксаверівської, Новгород-Сіверської і Вінницької шкіл, виглядає доцільним «розташувати» їх, за аналогією з попередніми випадками, у будинках

⁵ Сєряков С. Єзуїтське шкільництво в Україні... С. 143.

⁶ ARSI. Polonica 20. F. 10 v.; Polonica 45. F. 22 v.

⁷ ARSI. Polonica 19. F. 57 v.; Polonica 20. F. 54, 217 v.

⁸ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564-1995. – Kraków, 1996. S. 263.

⁹ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 393; Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.). Rzeszów, 1998. S. 91.

¹⁰ Leń K. Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu. 1573-1773. Kraków, 2000. S. 43-45; Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 379, 482.

місцевих осередків ордену. При цьому побутові умови для проведення в них освітньої діяльності могли істотно різнитися. Якщо у Києві вони за своїм рівнем наближалися до Ярославської, Львівської і Острозької шкіл, то в Ксаверові студенти навчалися у недобудованому приміщенні місцевої резиденції¹¹. Ще в гіршій ситуації перебувала у 1647/48 н. р. Переяславська єзуїтська школа. Вона не мала власного будинку і, враховуючи невеликі розміри приміщення колегіуму¹², навряд чи могла існувати під спільним з ним дахом. За таких умов можна припустити, що для потреб цієї школи використовували орендовані приміщення. Їх, звісно ж, можна вважати лише умовно придатними для освітньої діяльності.

Упродовж другої половини XVII ст. побутові умови українських єзуїтських шкіл зазнають певних змін. Скажімо, після татарського нападу на Ярослав у 1672 р. будівлі місцевого єзуїтського колегіуму і костюлу були оточені муром¹³. У 1674 р., у зв'язку з підготовкою до святкування сторічного ювілею Ярославського осередку ордену, одне з його шкільних приміщень перебудували у театральну залу, а її стіни — оздобили портретами фундаторів колегіуму і золоченими ліпними прикрасами¹⁴. З 1679 р. починається заміна дерев'яних будівель Перемишльського колегіуму на кам'яні¹⁵. Близько 1690 р. у ньому було споруджено спеціалізовану театральну залу, яка також використовувалася для викладання філософії¹⁶. Трохи раніше, впродовж 1679–1683 рр., оновлюються і реконструюються приміщення Кросненського колегіуму, а в 1689–1700 рр. для нього зводиться нова будівля¹⁷. У 1684 р. завершується спорудження другого шкільного будинку Ярославського колегіуму св. Іоанна¹⁸. Тоді ж окреме одноповерхове приміщення отримує у своє розпорядження Луцька єзуїтська школа¹⁹. Нарешті у 1690-х рр. реконструюється і розширюється шкільний будинок Львівського колегіуму²⁰.

¹¹ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 26, 272, 339.

¹² Ibid. S. 498.

¹³ *Gottfried K.* Jezuiti w Jarosławiu. Jarosław, 1933. S. 31.

¹⁴ *Pelczar R.* Szkolnictwo jezuitkie w Jarosławiu 1575-1773 r. // *Nasza Przeszłość*. 1995. T. LXXXIV. S. 44; *ARSI. Polonica* 16. F. 116 v. – 117.

¹⁵ *Pelczar R.* Szkolnictwo w miastach zachodnich... S. 87.

¹⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 548.

¹⁷ *Załęski S.* Jezuiti w Polsce. T. IV. Krakow, 1905. S. 1121; Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 330.

¹⁸ *Załęski S.* Jezuiti w Polsce. T. IV. S. 947.

¹⁹ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 393.

²⁰ *Finkel L., Starzyński S.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. I. Lwów, 1894. S. 25.

Структура і зміст освіти

Єзуїтське шкільництво ґрунтувалося на принципі *pietas litterata*, що обумовило щільне переплетіння в ньому світських і духовних складових, елементів *sacrum* і *profanum*. Загалом орденська освіта складалася із двох головних структурних елементів — граматики-риторичної школи (нижчих студій — *studia inferiora*) і філософсько-теологічних дисциплін (вищих студій — *studia superiora*).

Зміст навчання на нижчому щаблі єзуїтської освіти в цілому відповідав культурним потребам соціальної еліти Речі Посполитої. Ознайомлення з творами античних авторів, досконале опанування латини і мистецтва красномовства — всі ці знання, потрібні шляхтичеві у майбутній адміністративній, світській і суспільно-політичній діяльності, він міг отримати в рамках *studia inferiora*. Три найнижчі класи були присвячені здебільшого опануванню граматики класичних мов. Латина викладалася за підручником Емануеля Альвареса «*De institutione grammatica libri tres*» (Лісабон, 1572)²¹, у відповідності з запропонованою у ньому послідовністю опанування навчального матеріалу. У класі інфіми юнаки вивчали основи латинської граматики та синтаксису (від відмінювання іменників до загальної структури дієслова). У середньому граматичному класі вони опановували другу книгу Е. Альвареса — від її початку до фігуральних конструкцій, або (згідно з римською методикою) — від загальної до складної структури дієслова. В обох випадках долучалися лише найлегші додатки. У класі синтаксису юнаки завершували граматичне вивчення латини і повторювали з початку власне синтаксичний матеріал. При цьому долучалися вже усі додатки²². Давньогрецька мова, яка вивчалася за підручником Якоба Гретсера²³, посідала у навчальній програмі єзуїтського *studia inferiora* другорядне місце. У цьому переконув хоча б той факт, що нормальний рівень її знання для учня класу поезії (*humaniora*) передбачав лише цілісне розуміння творів письменників і вміння щось нею написати²⁴. Ця мова, як і гебрійська, відігравала в єзуїтському шкільництві допоміжну роль, відкриваючи учням насамперед шлях до екзегези Св. Письма. У цьому контексті промовистим є той факт, що в єдиному зафіксованому випадку викладання гебрійської мови у Львівському колеґіумі у другій половині XVII ст. (1679/1680 н. р.) цей курс читався вчителем контрверсійної і позитивної теології (о. Альбертом Рибчевським)²⁵.

²¹ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 8.

²² Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 99, 102, 105.

²³ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 252.

²⁴ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 96.

²⁵ ARSI. Polonica 16. F. 46; Polonica 18. F. 53; Polonica 44. F. 312.

Вивчення класичних мов ґрунтувалося на активному використанні прикладів з античної літератури²⁶. Завдяки цьому єзуїтські вихованці могли знайомитися з творами давньогрецьких і давньоримських авторів. Цей процес починався у першому семестрі середнього граматичного класу з вивчення «Листів до друзів» Цицерона і найлегших віршів Овідія. У другому семестрі учні, з дозволу префекта навчання, могли також знайомитися з грецьким катехізисом або Таблицею Цебеса²⁷. Значно ширшим було коло робіт, до яких зверталися вихованці класу синтаксису. З-поміж праць давньогрецьких і давньоримських ораторів вони опрацьовували твори Цицерона — «Листи до друзів», «Листи до Аттика», «Листи до брата Квінта», «Про дружбу», «Про старість», «Парадокси стоїків» etc. З-поміж поетичних творів учні читали насамперед елегії і листи Овідія, а також — фрагменти з Катулла, Тібулла й Проперція (критерієм відбору цих уривків була їх безпечність з точки зору збереження моральності). Водночас на розгляд юнаків пропонувалися еклоги Вергілія, четверта книга його «Георгік», а також — п'ята і сьома частини «Енеїди». З давньогрецької ж літератури вихованці класу синтаксису вивчали насамперед твори св. Хризостома, Езопа і Агапета²⁸.

Викладачі граматичних класів також приділяли певний час ознайомленню учнів з метафорами і метричним мистецтвом. Оволодіння ним продовжувалося вже у класі поезії (*humaniora*) на основі підручників Якоба Понтануса («*Poeticarum institutionum libri tres*», Інгольштадт, 1594) або Александера Донатуса («*Ars poetica*», Рим, 1631)²⁹. На цьому етапі єзуїтської освіти також широко використовувалася антична спадщина. Вона слугувала тлом при поясненні певних теоретичних положень та джерелом висловів і зворотів під час складання учнями поетичних творів. У подібних цілях вихованці класу поезії (*humaniora*) найчастіше зверталися до Вергілія (за винятком еклог і четвертої книги «Енеїди»). Водночас використовувалися окремі оди Горація, а також — елегії, епіграми й інші твори відомих поетів античності, які не містили непристойностей³⁰.

Активне залучення античної спадщини до навчального процесу у класі поезії (*humaniora*) було покликане також покращити лексичний арсенал учнів. З цією метою вони щоденно зверталися не лише до поетичних творів, але й до праць античних ораторів та істориків (Цицерона, Цезаря, Салюстія, Лівія і Курція). Ознайомлення з ними закладало підґрунтя для наступного здобуття

²⁶ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 99, 102-103, 105-106.

²⁷ *Ibid.* S. 102.

²⁸ *Ibid.* S. 99.

²⁹ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 96, 99; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 521.

³⁰ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 96, 97.

учнями риторичної освіти. Таку саму роль у класі поезії (*humaniora*) відігравав й короткий курс риторичних правил, а також — *eruditio*³¹. Його поява у навчальній програмі шкіл ордену була зумовлена бажанням полегшити учням розуміння тих текстів, зміст яких був тісно пов'язаний з історією, географією, міфологією і правом Давньої Греції та Риму. Для цього єзуїтський викладач під час тлумачення античних творів здійснював широкі екскурси у ці теми³², які згодом перетворилися на окрему складову навчального процесу.

Риторична підготовка безпосередньо починалась у другому семестрі класу поезії (*humaniora*), із засвоєння учнями низки відповідних правил, викладених у підручнику Кипріана Соареза «*De arte rhetorica*» (1562 р.). При цьому юнаки активно опрацьовували твори Цицерона («На користь законопроекту Манілія», «На захист поета Архія», «На повернення Марцелла» і деякі інші промови, спрямовані до Цезаря)³³. Риторична освіта в однойменному класі єзуїтської школи передбачала, окрім продовження вивчення *eruditio*, також оволодіння мистецтвом мовлення і стилю. У першому випадку пояснення необхідних правил здійснювалося на прикладах, взятих з творів Аристотеля і Цицерона, у другому — майже виключно з промов останнього³⁴.

Повний курс філософії в єзуїтських школах, згідно з «*Ratio studiorum*», мав тривати три роки, поділяючись відповідно на логіку, фізику і метафізику³⁵. Ключова роль у цій тріаді відводилася останньому елементу, який в змістовно-ідейному відношенні був перехідним містком до пізнання теології. Важлива роль метафізики саме у фаховій підготовці священників *de facto* визнається й у шкільному статуті ордену. Зокрема, він категорично забороняв скорочувати тривалість курсу філософії (з 3 до 2 років), якщо серед його слухачів були *scholastici nostri* (майбутні духовні особи). Коли ж курс філософії читався лише для світських учнів (*scholastici externi*), рішення про його тривалість ухвалював о. Провінціал³⁶.

На українських землях Речі Посполитої курс філософії зазвичай викладався у дворічному варіанті³⁷. У другій половині XVII ст. у місцевих осередках ордену (в Ярославі, Львові, Луцьку й Перемишлі) поширюється

³¹ Ibid. S. 96.

³² *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuitkich w Polsce. Studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego. Kraków, 1933. S. 254.

³³ *Яковенко Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // *КС.* 1997. № 1-2. С. 17; *Ratio atque institutio studiorum SJ...* С. 96.

³⁴ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 91.

³⁵ Ibid. S. 65-67.

³⁶ *Darowski R.* Studia z filozofii jezuitów w Polsce w XVII i XVIII wieku. Kraków, 1998. S. 321.

³⁷ Див., зокрема, *ARSI. Polonica* 12-22, 44, 45.

практика, коли на першому році курсу філософії читалася логіка, а на другому — фізика і метафізика³⁸. Водночас у Львівському колегіумі остання взагалі деякий час (в 1686/1687 – 1690/1691 н. рр.) не викладалася, а курс філософії складався з логіки і фізики³⁹. Подібний стан речей можна пояснити як браком фінансування, так і низькою практичною цінністю метафізики для здебільшого шляхетського учнівського загалу⁴⁰.

Викладання логіки в осередках ордену здійснювалося за підручниками Педро да Фонсеки чи Франціско де Толедо⁴¹ й у своїй основі спиралося на вчення Аристотеля. Зокрема, викладач мусив ознайомити учнів з найлегшими питаннями з «Категорій» цього давньогрецького філософа, коротко передати зміст другої книги його праці «Про тлумачення» («*Peri hermeneias*») і обох частин «Перших Аналітиків» («*Priorum Analiticorum*»)⁴². У тематичному відношенні ця складова філософської освіти поділялася на формальну логіку (*logica minor*) і філософію пізнання (*philosophia rationalis*). У першому випадку учні набували загальних уявлень про логіку як науку, її предмет і функцію; з'ясовували різницю між формальною і пізнавальною точкою зору; вивчали три дії розуму (творення понять, суджень і умовиводів), початки семіотики, терміни і їх властивості; дізнавалися, що таке метод.

³⁸ Ibid. До винятків належить лише курс філософії о. Якуба Янішовського, прочитаний у Ярославі в 1676/1677–1678/1679 н. рр. Але його слухачами були виключно *scholastici nostri*. Це цілком пояснює, чому було залишено класичний трирічний термін викладання. (Див.: ARSI. Polonica 17. F. 33; Polonica 18. F. 24 v., 133; Polonica 44. F. 303 v.).

³⁹ ARSI. Polonica 20. F. 24 v.; Polonica 45. F. 7; Polonica 20. F. 52 v.; Polonica 45. F. 20, 35; Polonica 18. F. 28 v.; Polonica 20. F. 53; Polonica 45. F. 48; Polonica 20. F. 52 v.; Polonica 45. F. 48; Polonica 19. F. 57 v.; Polonica 20. F. 54; Polonica 45. F. 60 v.; Polonica 18. F. 28 v.; Polonica 20. F. 53; Polonica 45. F. 60 v.; Polonica 20. F. 53, 231; Polonica 45. F. 71; Polonica 20. F. 54, 217 v.; Polonica 45. F. 71.

⁴⁰ З проблематики курсу філософії їх цікавила насамперед логіка як необхідний інструмент здійснення судово-адміністративної діяльності. Оволодіння ним було життєво необхідним для тієї частини єзуїтських учнів, які належали до дрібної і середньої української шляхти. Адже в другій половині XVI – першій половині XVII ст. у цьому середовищі формується ціла низка династій канцеляристів, які працюють возними, підписками, адвокатами etc. (Див., зокрема, Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. К., 2008. С. 257–259). Для них єзуїтський курс філософії (як і загалом – навчання в школах ордену) був порівняно дешевим засобом оволодіння необхідними атрибутами юридичного фаху (латиною, логікою, риторичними прийомами etc.), а отже – відкривав шлях до здобуття кращого «місця під сонцем».

⁴¹ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 66; Darowski R. Studia z filozofii jezuitów... S. 317.

⁴² Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 66.

У другому випадку єзуїтські вихованці вивчали загальні поняття (*universalia*) і їх різновиди, побутові категорії, теорію судження і точки зору; вчилися робити висновки й аргументувати власну позицію, здобували уявлення про наукове знання⁴³. На другому році курсу філософії (як уже зазначалося, в українських школах ордену він включав проблематику фізики й метафізики) учні могли ознайомлюватися з такими роботами Аристотеля, як «Фізика», «Про небо» (*De caelo*), «Про походження», «Метафізика» і «Про душу». Тоді ж вони опановували решту категорій Стагірита. Своєю чергою, викладання в орденських школах моральної філософії здійснювалося за «Етикою» Аристотеля. В результаті, з-поміж різних складових єзуїтського курсу філософії поза сферою безпосереднього впливу цього давньогрецького автора лишалася тільки математика (її вивчали на основі вчення Евкліда)⁴⁴.

Теологічний елемент єзуїтської освіти був досить слабо поширений на сході Польської провінції. Скажімо, у другій половині XVII ст. усі складові богослов'я викладалися лише у Львові: тут стало читалися курси схоластичного й морального богослов'я і більш-менш регулярно — позитивна (Св. Письмо) та контрверсійна (полемічна) теологія⁴⁵. Ці навчальні дисципліни мали різну значущість у ціннісній ієрархії єзуїтів. Однозначна першість у цьому відношенні належала курсу Св. Письма, предметом якого були найсвятіші речі — сакральні тексти християнства. Саме тому в «*Ratio studiorum*» особливо наголошується на необхідності піднесення рівня викладання цього предмету, у зв'язку з чим до викладачів висуваються жорсткі фахові вимоги⁴⁶. Контрверсійне богослов'я включало короткий огляд проблематики схоластичного богослов'я і детальний аналіз питань, які по різному трактувалися католиками та представниками інших гілок християнства⁴⁷. У другій половині XVII ст. цей навчальний курс відігравав у Львівському колеґіумі роль навчального сателіту позитивної теології (Св. Письма). У цьому переконує поширення практики зосередження викладання цих предметів в одних руках. Скажімо, в останній чверті XVII ст. подібне «сумісництво» фіксується у 16 з 19 можливих випадків⁴⁸. Курси контрверсійного і позитивного богослов'я читали о. Альберт Рибчевський

⁴³ *Darowski R.* *Studia z filozofii jezuitów...* S. 323.

⁴⁴ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 66, 69, 70.

⁴⁵ Див. детальніше: *Серяков С.* *Єзуїтське шкільництво в Україні...* С. 126–150.

⁴⁶ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 34.

⁴⁷ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 689–690.

⁴⁸ У 1675/1676–1677/1678 н. рр. ці курси взагалі не читалися, а в 1697/1698–1699/1700 н. рр. ймовірно викладалася лише контрверсійна теологія. (Див.: *ARSI. Polonica 17. F. 40 v., 127; Polonica 44. F. 286–286 v., 296 v. – 297; Polonica 22. F. 46 v., 156; Polonica 45. F. 180–180 v., 196, 216 v.*

(1679/1680 н. р.)⁴⁹, о. Адам Ходаковський (1680/1681 н. р.)⁵⁰, о. Себастьян Клещанський (1681/1682 і 1687/1688–1688/1689 н. рр.)⁵¹, о. Адам Ходорський (1683/1684–1684/1685 н. рр., а також, можливо, 1685/1686–1686/1687 н. рр.)⁵², о. Марцін Гримош (можливо у 1685/1686–1686/1687 н. рр.)⁵³, о. Георгіус Генгель (1689/1690 і 1693/1694–1695/1696 н. рр.)⁵⁴, о. Павел Завільський (1690/1691 н. р.)⁵⁵ о. Самуель Ростоцький (1692/1693 і 1696/1697 н. рр.)⁵⁶. Підрядний статус контроверсійної теології у тодішній Львівській єзуїтській школі можна пояснити нівелюванням її суспільної значущості через зниження градусу полемічного протистояння в Речі Посполитій у другій половині XVII ст.⁵⁷

Важливішою навчальною дисципліною вважалася схоластична теологія, яка відкривала учням шлях до пізнання теоретичного підґрунтя католицизму. До вивчення цієї складової єзуїтської освіти допускалися лише найкращі випускники курсу філософії. Натомість особи, які продемонстрували посередній рівень знань, продовжували навчання, опановуючи моральну теологію (*casus conscientia*)⁵⁸. У другій половині XVII ст. цей курс викладався у переважній більшості осередків ордену на сході Польської провінції (в Кам'янці-Подільському, Кросно, Луцьку, Львові, Острозі, Перемишлі і Ярославі)⁵⁹. По суті, він виконував роль замітника діацезіальної семінарії⁶⁰, забезпечуючи підготовку парафіяльних священників⁶¹. Викладання цієї

⁴⁹ Ibid. Polonica 16. F. 46; Polonica 18. F. 53; Polonica 44. F. 312.

⁵⁰ Ibid. Polonica 18. F. 45; Polonica 44. F. 320.

⁵¹ Ibid. Polonica 18. F. 46 v.; Polonica 19. F. 66 v.; Polonica 20. F. 61 v.; Polonica 44. F. 328 v.; Polonica 45. F. 20, 48.

⁵² Ibid. Polonica 19. F. 42; Polonica 20. F. 56; Polonica 44. F. 347 v., 356; Polonica 45. F. 7.

⁵³ Ibid. Polonica 19. F. 43; Polonica 20. F. 79 v.

⁵⁴ Ibid. Polonica 20. F. 52 v., 242 v.; Polonica 22. F. 47; Polonica 45. F. 60 v., 101 v., 126 v., 147.

⁵⁵ Ibid. Polonica 20. F. 74 v., 252; Polonica 22. F. 60, 211 v.; Polonica 45. F. 71.

⁵⁶ Ibid. Polonica 20. F. 239 v.; Polonica 22. F. 29; Polonica 45. F. 163.

⁵⁷ Див., зокрема: *Kloczowski J. Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa, 2000. S. 162.

⁵⁸ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 37.

⁵⁹ Див. детальніше: *Серяков С. Єзуїтське шкільництво в Україні...* С. 126-150; *Серяков С. Зовнішні умови існування, економічне підґрунтя діяльності і структура освіти єзуїтських шкіл в Україні у 1648–1660 рр.* // УГЖ. 2004. К., 2005. С. 92-108.

⁶⁰ Створення щільної мережі таких закладів для підвищення фахової підготовки парафіяльних священників було одним з наріжних каменів Католицької реформи, ініційованої Тридентським собором. (Див., зокрема, *Kloczowski J. Dzieje chrześcijaństwa polskiego...* S.137.

⁶¹ Ibid.; *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 63.

складової єзуїтської освіти включало надання відомостей щодо християнських таїнств і обрядів, суворості моралі, десяти заповідей, а також — стислої інформації про позбавлення посади, переведення на нове місце, чародійство etc. Ідеологічна значущість цього навчального курсу визначила детальну регламентацію усіх його аспектів. Показовим прикладом у цьому зв'язку є ситуація з поясненням християнських таїнств, стосовно чого в «Ratio studiorum» можна знайти цілу низку рекомендацій і застережень⁶².

Курси *studia superiora* перебували у тісному зв'язку з ідейною основою католицизму, тому не дивно, що орден приділяв велике значення забезпеченню узгодженості їх змісту з «певними непохитними нормами». Як і ж доктрини відповідали цьому визначенню, а отже — мали формувати зміст освіти на вищому щаблі навчання в єзуїтських школах? У § 4 розділу 5 частини IV цього документу містилося нагадування педагогам-єзуїтам про необхідність спиратися у своїй професійній діяльності на безпечніше та схвалене вчення⁶³. У схожому напрямку скеровував викладачів курсів *studia superiora* й шкільний статут ордену («Ratio atque institutio studiorum»), на підставі якого, починаючи з 1599 р., функціонували усі єзуїтські навчальні заклади. Зокрема, від викладачів філософії цей документ вимагав таким чином трактувати наукові проблеми, щоб учні «найкращим чином заохочувалися до пізнання Творця»⁶⁴. За таких умов було б наївним вважати саме доктрину Аристотеля головним ідейним орієнтиром для викладачів філософії. Насправді таку роль виконували ідеологічні засади католицької церкви. Зокрема, «Ratio studiorum» зобов'язував викладачів філософії ігнорувати ті питання «Метафізики» Аристотеля, які стосувалися Бога та ідей (*de Intelligentiis*) і «повністю чи у великому ступені залежать від істин, що передані божественною вірою». Орден також створював перешкоди на шляху ознайомлення учнів з деякими природничими поглядами Аристотеля. Конкретніше йдеться про застереження викладачів першого етапу *studia superiora* від розгляду тих розділів другої книги його роботи «Про душу», які були присвячені анатомії людини⁶⁵.

Навчання теологічним дисциплінам в єзуїтських школах також здійснювалось на засадах повного узгодження їх змісту із запропонованим католицькою церквою еталоном істини. Скажімо, під час викладання схоластичної теології заборонялося згадувати або захищати ті думки, які попередньо викликали негативну реакцію у певному католицькому університеті або іншому осередку богословської освіти. Поряд із таким засобом визначення

⁶² Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 63-64.

⁶³ ЦДІАУЛ. Ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 126.

⁶⁴ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 65.

⁶⁵ Ibid. S. 67.

межі дозволеного у навчанні схоластичної теології, в єзуїтських школах також застосовувався й інший — прив'язання змісту освіти до вчення Фоми Аквінського. Ті проблеми, яких він не торкався у своїх роботах, викладачі шкіл ордену були зобов'язані оминати у своїх лекціях. Прагнення запобігти проникненню до єзуїтських шкіл «небезпечних» теологічних ідей втілювалось також у детальній регламентації змісту курсу морального богослов'я. Зокрема, йдеться про пояснення християнських таїнств, щодо кожного з яких у «Ratio studiorum» міститься низка рекомендацій і застережень⁶⁶.

Перебіг навчального процесу і його дидактичні атрибути

Академічний рік в українських школах ордену зазвичай починався 1 вересня⁶⁷. Проте траплялися випадки, коли початок занять переносився на пізніший термін. Скажімо, у Луцькому колегіумі в 1676 р. через військову небезпеку заняття в повній мірі розпочалися лише наприкінці жовтня⁶⁸.

Навчальний процес був побудований таким чином, аби учні єзуїтських шкіл могли кожного третього-четвертого дня відпочивати від інтелектуальної діяльності. Скажімо, у неділю вихованці *studia superiora* цілком звільнялися від навчання, а учні решти класів — мали заняття лише до обіду. Окрім того, через насичений релігійний календар школи не функціонували принаймні ще один день на тиждень. Якщо ж на нього припадало два свята, тоді неділя могла бути звичайним навчальним днем. (Винятки робилися лише тоді, коли свята припадали на суботу і понеділок. У такому разі студенти відпочивали три дні поспіль). Додатковий день для відпочинку учні могли отримати й тоді, коли єдине свято на тижні припадало на понеділок чи суботу (у такому разі вони не навчалися також у середу чи четвер)⁶⁹.

Тривалість навчального дня коливалася в залежності від рівня єзуїтської освіти. Скажімо, у класі риторики учні вчилися по дві години до і після обідньої перерви. Натомість вихованці решти складових *studia inferiora* витрачали на це вранці і в другій половині дня по дві з половиною години. В обох випадках перерва між двома блоками занять тривала дві години⁷⁰. Центральним елементом навчального процесу була лекція. Як правило, викладачі надиктовували її зміст учням, хоча це й не було обов'язковою вимогою. По завершенні лекції викладач ще принаймні 15 хвилин мав залишатися в аудиторії для того, аби відповісти на можливі питання з тематики прочитаного

⁶⁶ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 60, 62, 63, 64.

⁶⁷ Зокрема, саме так було у Луцьку в 1676 р. (Див.: ARSI. Polonica 54. F. 156).

⁶⁸ Ibid. Polonica 54. F. 155 v.

⁶⁹ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 42.

⁷⁰ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 84.

матеріалу і переконатися, що учні добре засвоїли його⁷¹. З метою закріплення набутих знань вихованці усіх складових *studia inferiora* виконували письмові завдання (в класі інфіми, граматики й синтаксису — в усі дні, окрім суботи; в риториці — щодня, за винятком суботи і вільних днів; в поезії — двічі на тиждень)⁷². На початку навчального дня, поки викладачі перевіряли такі роботи, учні розповідали декуріонам напам'ять зміст засвоєного напередодні матеріалу⁷³ або виконували різні письмові вправи. Скажімо, вихованці класу риторики могли наслідувати фрагмент певної праці античного поета чи оратора, перекладати промову з латинської мови на давньогрецьку чи навпаки, переробляти поетичний твір на прозовий, створювати епіграми чи епітафії та ін.⁷⁴

З метою закріплення опанованого матеріалу в єзуїтських школах час від часу влаштовувалися репетиції (повторення). Скажімо, у класі інфіми розгляду нової теми обов'язково передувало повторення змісту попереднього уроку. Щосуботи учні мали розповідати напам'ять весь матеріал, який вони опанували впродовж 1-2 останніх тижнів. Після завершення роботи з певною навчальною книгою юнаки могли спробувати переказати її зміст з кафедри (за вміле виконання цього завдання можна було отримати нагороду). В цьому ж контексті варто розглядати й щотижневі і щомісячні диспути, які активно влаштовувалися у класах *studia superiora*. В них брали участь найкраще підготовлені учні, тоді як решта повторювала вивчений матеріал в індивідуальному порядку⁷⁵.

Поширеним атрибутом як навчального процесу, так і вільного часу вихованців єзуїтських шкіл, були концертації. Вони полягали у тому, що юнаки перевіряли рівень знань один одного шляхом перехресного опитування, критичного аналізу усної відповіді чи письмової праці свого опонента або зробленого ним перекладу тощо⁷⁶. Таке протистояння могло набувати характеру як індивідуального поєдинку, так і змагання репрезентантів двох частин класу. Водночас, щодругої суботи учні одного класу у присутності іншого повинні були публічно прочитати лекцію (латиною чи давньогрецькою мовою), виголосити промову або вірш. Окрім того, між приблизно рівними складовими *studia inferiora* (скажімо, класами поезії і риторики) кілька разів на рік влаштовувалися годинні диспути. У них брали участь по 2–3 найкращі учні, які дискутували між собою з питань, що належали до спільної тематики обох цих класів⁷⁷.

⁷¹ Ibid. S. 54.

⁷² Ibid. S. 85.

⁷³ Ibid. S. 102, 105 etc.

⁷⁴ Ibid. S. 92.

⁷⁵ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 54-55, 105.

⁷⁶ Ibid. S. 85, 87, 103-104, 106 etc.

⁷⁷ Ibid. S. 87, 88.

З метою стимулювання юнаків до старанного навчання в єзуїтському шкільництві було розроблено низку заохочувальних заходів. Раз на рік найкращим учням привселюдно, в урочистій обстановці, вручали нагороди. Вони надавалися коштом «загальновідомих людей» (представників соціальної еліти, які, ймовірно, мали певний стосунок до цієї школи — були її фундаторами, патронами, колишніми учнями тощо). Своєю чергою, учні під час церемонії нагородження мусили обов'язково подякувати своїм благодійникам⁷⁸. Число нагород залежало від рівня єзуїтської освіти (8 осіб отримували вихованці класу риторики, 6 — поезії і синтаксису і 4 — граматики та інфіми). Ці цифри могли змінюватися як в один, так і в інший бік через надто малу або, навпаки, велику наповнюваність класів. Окрім того, існували «приватні» (або — малі) нагороди. Вони фундувалися ректором і вручалися в кожному класі за локальні успіхи у навчанні (перемогу у диспуті, ознайомлення зі змістом певної книжки і його переповідання учнівському загалові тощо)⁷⁹. Найстаранніші вихованці єзуїтських шкіл могли також достроково перейти до наступного етапу єзуїтської освіти, склавши екстерном підсумковий іспит з тематики поточного навчального року⁸⁰.

Для полегшення роботи викладачів у єзуїтському шкільництві було створено систему функціональних учнівських посад. Їх носії визначалися кожні 1–2 місяці на підставі конкурсу студентських праць. При цьому, чим кращих результатів досягав певний учень, тим престижніший титул він отримував. Здобути функціональну посаду можна було також у процесі концертації, перемігши в інтелектуальному поєдинку її чинного володаря. Весь клас міг поділятися на дві конкуруючі частини, в межах кожної з яких існувала аналогічна номенклатура та ієрархія посад. Обіймання кожної з них передбачало виконання певних, чітко окреслених функцій. Скажімо, декуріон збирав для вчителя письмові роботи учнів, а згодом, поки педагог перевіряв їх, вислуховував відповіді своїх товаришів по класу, які розповідали напам'ять зміст попередньої теми. При цьому декуріон занотовував до спеціального зошита кількість помилок, яких припускався кожен з учнів, та вносив до нього усі їх оцінки. Публічний цензор (або — головний декуріон чи претор) слідкував за порядком у навчальних аудиторіях і учнівських спальнях, щоденно повідомляв префекту навчання про інциденти у класі та прізвища тих учнів, які були відсутні на заняттях. Аби підняти авторитет носія цієї почесної посади серед товаришів, йому надавалося право, за погодженням із вчителем, звільняти учнів від покарання за дрібні провини. Окрім того, для підвищення престижу всіх носіїв найвищих

⁷⁸ Ibid. S. 46.

⁷⁹ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 76, 81.

⁸⁰ Ibid. S. 72, 74.

функціональних посад, їм виокремлювали місця у перших рядах аудиторії⁸¹.

У єзуїтському шкільництві переважали навчальні, вербальні і моральні засоби покарання (несумлінним учням давали додаткові завдання, робили усні зауваження, відправляли на спеціальну лаву, одягали на них «віслючі» ковпаки та ін.). Однак щодо злісних ледарів чи порушників порядку допускалася можливість застосування фізичних покарань. Їх виконувала стороння світська особа (коректор) або один з учнів. Водночас ті єзуїтські вихованці, які вважали фізичне покарання особистим безчестям (зокрема, представники аристократичних родин) могли звільнитися від нього. У такому разі префект навчання мусив визначити для цих осіб інший тип покарання⁸².

Завершенню навчання передували прикінцеві іспити або диспути. Зокрема, 1672 р. слухачі курсу філософії Львівського колеґіуму наприкінці навчального року влаштували публічний захист головних положень цього курсу. При цьому один зі студентів також обороняв тези зі схоластичної теології⁸³. Прикінцевий іспит виконували у письмовій формі, як правило, прозою (хоча у класі синтаксису і поезії він міг передбачати й написання віршованого твору). Відповідний вчитель за 2–3 дні до проведення іспиту оголошував його безпосередні засади. Приймала іспит комісія з трьох осіб: очолював її префект шкіл або уповноважена ним особа, решта двоє мали бути компетентними у тематиці даного курсу. Якщо учнів було занадто багато, могли створюватися дві і більше трійок екзаменаторів. Під час написання роботи дозволялося користуватися допоміжною літературою і навіть виходити в разі потреби з аудиторії, залишаючи при цьому свою працю у префекта. Учням суворо заборонялося списувати один в одного (якщо траплялися дві ідентичні роботи, вони обидві визнавалися нечинними). Написані роботи префект шкіл розподіляв для перевірки між усіма членами екзаменаційної комісії. Після цього учні групами по три особи викликалися до зали, де перебувала екзаменаційна комісія. Процедура подальшого складання іспиту була наступною: вихованці 1) знайомилися зі своїми вже перевіреними письмовими працями; 2) пояснювали, в чому полягали підкреслені вчителем помилки; 3) відповідали на питання, що стосувалися тематики навчального курсу, який юнаки опановували впродовж навчального року. Вихованці класу граматики перед третім етапом іспиту також мусили перекласти на латину польський текст, запропонований їм членами екзаменаційної комісії⁸⁴. Оцінки виставлялися одразу ж після екзаменування

⁸¹ Ibid. S. 76, 87, 88.

⁸² Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 77, 89.

⁸³ ARSI. Polonica 54. F. 58 v.

⁸⁴ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 74, 79.

кожної трійки учнів, хоча й зберігалися у таємниці до моменту публічного їх оголошення (після складання іспиту усіма вихованцями). При визначенні оцінки враховувалися результати письмової роботи, усного іспиту, а також — думка вчителя щодо успішності певного вихованця упродовж навчального року⁸⁵. Якщо учень не складав річного іспиту, він міг бути зарахований до наступного класу лише за певних умов (якщо зміг продемонструвати мінімальні знання з проблематики курсу, мав досить дорослий вік або вже кілька років провів на тому ж самому етапі єзуїтської освіти). Проте, якщо цей учень не продемонстрував жодної старанності у навчанні, він мусив залишитися ще на рік у попередньому класі. Щодо найбільш безнадійних в інтелектуальному сенсі осіб, то їх пропонувалося взагалі усувати зі школи⁸⁶.

Вакації

Тривалість літніх канікул змінювалася в залежності від конкретного щабля єзуїтської освіти. По завершенні класів граматики та інфіми юнаки відпочивали лише один тиждень. Учні синтаксису і поезії мали влітку вже відповідно дво- і тритижневі канікули. Натомість вихованцям риторики виділявся на відпочинок цілий місяць, а слухачам курсів *studia superiora* від 1 до 2 місяців⁸⁷. Життєві обставини, втім, вносили корективи й у ці норми. Скажімо, активізація татарських нападів на околиці Луцька в 1675 р. примусила поставити крапку у навчальному процесі місцевої єзуїтської школи вже 12 липня⁸⁸. Поряд з «головними вакаціями» існували також і малі, які припадали на час великих релігійних свят. Скажімо, на Різдво старші класи відпочивали у період від Святвечора до 1 січня, а молодші — від полудня Святвечора до 28 грудня. На Великдень вихованці *studia superiora* відпочивали в період між Пальновою (Вербною) і Білою неділями (Антипасхи), а учні класів *studia inferiora* — від полудня передпасхальної середи до Великоднього вівторка. Учні єзуїтських шкіл також звільнялися від занять, починаючи з передня Свята св. Трійці (вихованці *studia superiora* з самого ранку, а *studia inferiora* — від полудня) і до наступного вівторка. Окрім того, заняття не проводилися й у четвер⁸⁹.

⁸⁵ При цьому вчитель оцінював його за семибальною системою (6 – найкращий, 5 – дуже добрий, 4 – добрий, 3 – посередній, 2 – слабкий, 1 – такий, що потребує залишення учня на другий рік, 0 – такий, що вимагає усунення юнака зі школи). Див. *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 89.

⁸⁶ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 75.

⁸⁷ *Ibid.* S. 41.

⁸⁸ *ARSI. Polonica* 54. F. 155.

⁸⁹ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 42.

Роль зовнішніх чинників у повсякденному житті освітніх закладів ордену

Негативний вплив на матеріальні умови діяльності єзуїтських шкіл та перебіг у них навчального процесу справляли військові дії, викликані ними спустошення та епідемії. Скажімо, навесні-влітку 1648 р., в міру розширення ареалу Хмельниччини, не менш ніж на рік зачиняють свої двері 8 із 12 тодішніх шкіл ордену в Україні⁹⁰. Першими, одразу ж після отримання звістки про початок повстання, припинили навчання єзуїти Переяславського і Київського колегіумів. У квітні 1648 р. їх приклад наслідували у Луцькому колегіумі. У травні 1648 р. було зачинено Новгород-Сіверську школу Товариства Ісуса. Приблизно наприкінці травня — на початку червня припинив діяти освітній заклад ордену в Острозі. Не пізніше, ніж у червні 1648 р., закривається Ксаверівська, до 1 липня — Вінницька, а до 5 серпня 1648 р. — Барська єзуїтські школи⁹¹. Спільною рисою подальшої історії цих колегіумів і резиденцій була щонайменше річна перерва у навчальній діяльності. У випадку Луцького осередку ордену вона тривала до осені 1649 р.⁹², Острозького — до 1656 р.⁹³, Ксаверівського — до 1689 р. (до відкриття школи в Овручі, куди у 1680 р. перенесли цей колегіум)⁹⁴, Вінницького та Барського — до 1728 р. Натомість, навчальні заклади ордену у Новгород-Сіверському, Переяславі і Києві у 1648 р. припинили своє існування назавжди⁹⁵.

Швидкому відновленню їхньої діяльності заважали три чинники — перманентна військова загроза, руйнування міської інфраструктури і спустошення замських маєтків. Саме вони визначили освітню недієздатність Луцького колегіуму у 1648/49 н. р.⁹⁶. Якщо його міські будівлі постраждали лише частково, то інфраструктурі інших осередків ордену було завдано набагато масштабніших збитків. Зокрема, будинок Барського колегіуму зазнав у 1648 р. настільки сильних руйнувань, що наступного року було важко

⁹⁰ *Paszenda J.* Szkoły jezuickie w porządku alfabetycznym... S. 16-18; ARSI – Polonica 12. F. 138-138 v., 300.

⁹¹ *Załęski S.* Jezuiti w Polsce. T. III. Lwow, 1902. S. 20, 22, 24; T. IV. Kraków, 1905. S. 944, 979, 1391, 1403; Жерела до історії України-Руси. Т. IV. Галицькі акти з р. 1648-1649. Львів, 1898. С. 39.

⁹² ARSI. Polonica 12. F. 300.

⁹³ *Ibid.* F. 138 v., 302; Polonica 13. F. 135-135 v., 206; Polonica 53. F. 22.

⁹⁴ *Ibid.* Polonica 20. F. 179; *Lukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. T. 4. Poznań: księgarnia J.K. Zupańskiego. S. 125.

⁹⁵ *Paszenda J.* Szkoły jezuickie w porządku alfabetycznym... S. 16-18.

⁹⁶ ARSI. Polonica 12 F. 239 v.; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. К., 1914. С. 448-449.

визначити навіть місце його знаходження⁹⁷. Схожа ситуація склалася в Острозі, де двічі (1648 і 1649 рр.) було спалено будівлю місцевого колегіуму⁹⁸. Внаслідок повного руйнування його міської інфраструктури решта місцевих єзуїтів (у тому числі — й вчителі) розбіглися по селах. Саме цим літописець Острозького колегіуму виправдовує нечинність місцевої школи ордену в 1648/49 н. р.⁹⁹. Про чималі масштаби тодішніх руйнувань свідчить те, що приміщення Острозького осередку ордену були частково відновлені лише 1652 р., а остаточно — перед 1668 р.¹⁰⁰. Швидкому поновленню освітньої діяльності осередків ордену в Україні заважали також масштабні спустошення їх замських володінь. Зокрема, 19 серпня 1648 р. повстанці завдали чималих збитків п'ятьом селам Острозького колегіуму (в них були знищені фільварочні будівлі, корчми та всі будинки селян, з-поміж яких 30 осіб було вбито, а 571 — захоплено в полон)¹⁰¹.

У подальші роки зустрічається ще чимало прикладів вимушеної нечинності українських шкіл ордену. Скажімо, у 1651 р. львівські єзуїти тимчасово припинили навчальний процес через поширення в Галичині епідемії чуми та викликані нею демографічні й господарські втрати¹⁰². Під питанням опинилися також подальші перспективи існування Кросненської єзуїтської школи. Можливість її закриття (через недостатні розміри фундацій і прибутків відповідного колегіуму) обговорювалася на Конгрегації Польської провінції ордену у 1651 р.¹⁰³. Хоча цей освітній заклад врешті-решт продовжив своє існування, проте вимушений був позбутися класу інфіми (у 1651/52 н. р.)¹⁰⁴. Значного удару по перебігу діяльності галицьких єзуїтських шкіл завдали події доби Потопу. Спустошення міської інфраструктури Ярославського колегіуму св. Іоанна і його замських маєтків викликало дворічну перерву у діяльності місцевої єзуїтської школи (1655/56–1656/57 н. рр.)¹⁰⁵. Більше поталанило Львівському колегіуму, міські будівлі якого лишилися неушкодженими. Завдяки цьому місцева єзуїтська школа не переривала роботи у роки Потопу, проте зазнала помітного структурного секвестру.

⁹⁷ ARSI. Polonica 53. F. 1.

⁹⁸ *Левицький О.* Анна-Алоїза, княжна Острожская // КС. 1883. Т. VII. С. 359; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 482.

⁹⁹ ARSI. Polonica 12. F. 138 v.

¹⁰⁰ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 482.

¹⁰¹ *Załęski S.* Jezuiti w Polsce. Т. III. S. 24.

¹⁰² *Załęski S.* OO. Jezuiti we Lwowie. Lwów, 1880. S. 68.

¹⁰³ ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських. Спр. 997/II. Арк. 9.

¹⁰⁴ ARSI. Polonica 12. F. 290; ARSI. Polonica 13. F. 121.

¹⁰⁵ *Ibid.* Polonica 13. F. 201.

Зокрема, у Львові припиняється викладання математики (з 1655/56 н. р.), схоластичної і контроверсійної теології та Св. Письма (з 1657/58 н. р.)¹⁰⁶. У 1667/68 н. р. «через ворожі напади» не проводилося навчання в Острозькому колегіумі¹⁰⁷. У 1672 р., внаслідок переходу Поділля під владу Османської імперії, починається тривала перерва у роботі Кам'янець-Подільської єзуїтської школи (вона відроджується лише 1700 р.)¹⁰⁸. Польсько-турецька війна 1672 р. далася взнаки й іншим українським осередкам єзуїтської освіти. Скажімо, у Львівській школі в 1672/73 н. р. через облогу міста тимчасово не функціонували класи *studia inferiora*, а також — було скорочено час викладання курсу філософії. Натомість у Луцькому колегіумі, через татарські напади, 12 липня 1675 р. взагалі було достроково завершено річний освітній цикл¹⁰⁹. Дискретність функціонування тих чи інших структурних складових єзуїтської школи могла бути також наслідком банального браку учнів. Зокрема, саме з цієї причини 1682 р. було згорнуто викладання курсу математики в Ярославському колегіумі св. Іоанна¹¹⁰.

Якість єзуїтської освіти і фаховий рівень викладачів

Наскільки політична нестабільність і дискретність навчального процесу впливала на якість освітньої діяльності ордену на терені України? Аналіз джерел з другої половини XVII ст. загалом приводить до суперечливих висновків. З одного боку, не підлягає сумніву погіршення обізнаності єзуїтських вихованців в окремих навчальних дисциплінах. Скажімо, в матеріалах Конгрегації Польської провінції 1678 р. відверто говориться про зниження математичної ерудиції місцевих *scholastici nostri*¹¹¹ і висуваються різні пропозиції щодо покращення *status quo*¹¹². Дещо раніше (в 1673 р.) цим же питанням переймався ректор Ярославського колегіуму св. Іонна о. Бартломей Вонсовський. Зокрема, він акцентував увагу очільника Польської провінції Гіацінта Кочовського і генерала ордену Іоанна Павла Оліви на тому, що периферійне місце математики в межах єзуїтської освіти та низький рівень її

¹⁰⁶ Ibid.F. 131, 203.

¹⁰⁷ Ibid. Polonica 15. F. 193.

¹⁰⁸ *Paszenda J.* Szkoły jezuickie w porządku alfabetycznym... S. 17.

¹⁰⁹ ARSI. Polonica 54. F. 58 v., 155.

¹¹⁰ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 171.

¹¹¹ До цієї категорії вихованців шкільного ордену належали ті особи, майбутнє яких було пов'язане з духовною діяльністю (Див.: *Губер Й.* Иезуиты. Их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политики и религии. СПб., 1898. С. 41.).

¹¹² ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських. Спр. 997/II. Арк. 112 зв., 116.

викладання спричиняють масовий відтік світських учнів із навчальних закладів ордену по завершенні класу риторики¹¹³.

У кризовому стані перебувало на той час і викладання давньогрецької мови. Її занедбаний стан, згідно з листом о. Провінціала до ректора Львівського колегіуму від 28 листопада 1669 р., полягав у тому, що ця мова перетворилася на «*terram incognitam*» не лише для учнів, але й для викладачів. Через це педагоги виявлялися неспроможними надавати своїм вихованцям потрібні знання із зазначеної дисципліни. Причину цієї вади очільник Польської провінції вбачав у нехтуванні місцевих викладачів-початківців обов'язковими етапами інтелектуальної формації єзуїтів¹¹⁴.

Які ж саме кроки пропонувало керівництво ордену, Польської провінції та її конкретних осередків для покращення ситуації? Загалом вони мають подвійний характер, спрямовуючись на посилення контролю за якістю знань учнів і зростання їх відповідальності за брак сумлінності у навчанні. Скажімо, у 1669 р. керівництво Польської провінції зобов'язало ректорів карати тих *scholastici nostri*, які нехтували давньогрецькою мовою та, у разі потреби, — влаштовувати іспит з цього предмету¹¹⁵. Схожу стратегію подолання низького рівня математичної освіченості запропонувала Конгрегація Польської провінції 1678 р. З одного боку, її делегати звернулися до генерала ордену з проханням дозволити проведення щотижневих повторень та кінцевого щорічного іспиту з цього предмету. Водночас Конгрегація виступила з ініціативою дозволити ректорам, з санкції о. Провінціала, карати тих осіб, які на іспиті демонстрували занадто низький рівень обізнаності у математиці. Реалізації цих заходів, утім, завадила нерішучість генерала Товариства Ісуса. У своїй постанові від 17 лютого 1680 р. він дозволив лише відбирати осіб, схильних до математики, та надавати їм певний час для опанування цієї науки. При цьому очільник Товариства Ісуса вимагав орієнтуватися на 20 ст. «Правил Провінціалів» з «*Ratio studiorum*», яка передбачає створення для таких осіб факультативних занять по завершенні основного курсу математики¹¹⁶.

Чи можна усі вищезгадані факти вважати ознаками системної якісної кризи єзуїтського шкільництва на українських землях Речі Посполитої? На нашу думку, подібний висновок не дає адекватного бачення ситуації, яка склалася у місцевих навчальних закладах ордену в другій половині XVII ст. Адже, скажімо, занепад значення давньогрецької мови можна вважати природним явищем, пов'язаним із зростаючою секуляризацією єзуїтської освіти і початком

¹¹³ ARSI. Polonica 54. F. 52.

¹¹⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 50–51.

¹¹⁵ Там само. Арк. 50 зв. — 51.

¹¹⁶ ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських. Спр. 997/II. Арк. 116, 118; *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 39.

її модернізації. Надаючи в даному випадку давньогрецькій мові статусу сакрального предмету, ми виходимо з того, що вона ніколи не користувалася інтересом у соціальної еліти Речі Посполитої. З давньогрецької спадщини шляхту цікавила лише міфологія, з якою можна було ознайомитися з допомогою латиномовних праць. Саме тому місцева соціальна еліта сприймала давньогрецьку мову лише як неминучий доважок до того пакету знань, які могли стати справді корисними у їх житті (латина, поезія, риторика, математика). Отже, реальну цінність давньогрецька мова могла мати лише для потенційних духовних осіб. Справді, у добу Реформації і Контрреформації, коли всі прагнули звернутися *ad fontes* християнства, оволодіння сакральними мовами розглядалося як необхідна умова ведення полемічної боротьби. Це, ймовірно, й утримувало єзуїтів від того, аби діяти у звичному для себе річищі, адекватно реагуючи на культурні смаки шляхти. Проте вже у середині XVII ст., в міру падіння практичної цінності давньогрецької мови для духовенства (у зв'язку зі зниженням градусу полемічної боротьби), в єзуїтських школах Речі Посполитої фіксуються перші випадки, коли її викладанням нехтують як «непотрібним»¹¹⁷. На цьому тлі не були винятком і східні землі Польської провінції, про що переконливо свідчить лист її очільника Александра Льоренцовіча до ректора Львівського колегіуму (28 листопада 1669 р.)¹¹⁸.

Так само неоднозначно можна інтерпретувати й ситуацію зі зниженням рівня математичної освіченості учнів шкіл Польської провінції. Надмірна стурбованість її представників саме цим питанням¹¹⁹ виглядає дивною з огляду на те, що «*Ratio studiorum*» відводила математиці лише периферійне місце в межах єзуїтської моделі освіти¹²⁰. За таких умов підвищену увагу членів Товариства Ісуса до якості математичних знань своїх вихованців можна вважати не лише їх реакцією на низький рівень викладання цього предмету, але й свідченням зростання його значущості в єзуїтському шкільництві. Підстави для такого висновку дає також загальна тенденція у зміні ставлення ордену до математичної освіти. Аналіз низки документів Товариства Ісуса з останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. (проекту «*Ratio studiorum*» 1586 р., його остаточної редакції 1599 р., Ординації

¹¹⁷ *Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce...* S. 45.

¹¹⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 50 зв. — 51.

¹¹⁹ Окрім проектів о. Бартоломея Вонсовського щодо створення у Ярославі Математичної школи і Військової академії, в даному контексті варто ще раз згадати про зміст офіційних документів Польської провінції за 1670–80-і рр. Вони рясніють ухвалами щодо необхідності підвищення рівня математичної підготовки єзуїтських викладачів і запровадження для них *repetitiones* (тобто — спеціальних курсів підвищення кваліфікації). (Див.: ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських, спр. 997/II, арк. 112 зв., 116, 162; ЦДІАУЛ. Ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 51.

¹²⁰ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 70.

генералів і провінціалів Литовської провінції, «*Consuetudines*» Польської провінції 1648 р.). переконує у тому, що за цей період питома вага математичних знань у навчальному процесі єзуїтських шкіл суттєво зростає, а самі вони починають викладатися не лише в рамках курсу філософії, але й протягом усього циклу *studia inferiora*¹²¹.

Думку про однозначне зниження якості єзуїтської освіти в Україні упродовж другої половини XVII ст. підважує й аналіз її суб'єктивної складової — ступеню професійної підготовки педагогів. Врахування останнього, на нашу думку, є вкрай важливим у випадку єзуїтського шкільництва, адже в його межах викладачеві відводилася вирішальна роль у забезпеченні ефективності навчання. Скажімо, відомий представник Товариства Ісуса на педагогічній ниві (автор виданого в 1576 р. твору «*Christiani pueri institution*») Йоан Боніфаціо підкреслював, що «все залежить від професора»¹²². Надання ключової ролі особі викладача засвідчує також зміст шкільного статуту Товариства Ісуса, який є, по суті, збіркою порад і директив, що адресувалися здебільшого викладачам окремих курсів і мали на меті забезпечити за їх допомоги реалізацію певного освітнього ідеалу¹²³. Трактатування особи викладача як важливого чинника ефективної діяльності школи обумовило турботу ордену про належну підготовку кадрів для педагогічної роботи. Складовою частиною цього було інтелектуальне вдосконалення єзуїтів, яке полягало у послідовному опануванні ними риторики, філософії і теології. Саме ці курси постійно фігурують у «*Cataloges triennales*»¹²⁴ при характеристиці освіти єзуїтів Польської провінції¹²⁵.

Сукупний рівень інтелектуальної підготовки певного члена Товариства Ісуса, безперечно, впливав на змістовність та якість пропонованих ним знань. Що ж до викладачів українських шкіл ордену, то аналіз рівня їхньої освіченості потребує, гадаю, попереднього поділу всього загалу єзуїтських педагогів на менші групи. Насамперед виглядає доцільним відокремити викладачів-священиків (*patres*) від магістрів-кліриків (*magistri*). Адже, згідно з послідовністю шаблів професійної підготовки осіб, що вступали до ордену, обов'язкове опанування богослов'я передбачалося лише по завершенні

¹²¹ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce... S. 108, 281; Biblioteka PAN w Krakowie. Rkps. 1022. F. 59.

¹²² Цит. за: *Piechnik L.* Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* Kraków, 1994. S. 63.

¹²³ Див., зокрема, його польський переклад: *Ratio atque institutio studiorum SJ* czyli *ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego* (1599). Warszawa, 2000.

¹²⁴ Йдеться про один із різновидів звітних документів, що періодично складалися в усіх колегіумах та резиденціях і мали на меті надати генералові Товариства Ісуса докладну інформацію про матеріальний стан осередку та його особовий склад.

¹²⁵ Див.: ARSI. Polonica 11-15 etc.

магістерської педагогічної діяльності¹²⁶. Таким чином, інтелектуальна підготовка магістрів і священників складалася з різної кількості неодмінних елементів, а отже — мала нетотожну граничну межу.

Варто також, на мою думку, не змішувати аналіз освіченості тих священників, які навчали в класах *studia inferiora*, і тих, що викладали *studia superiora*. Адже «вищі студії», як важливіші з перспективи реалізації завдань Товариства, цілком логічно зосереджувалися в руках осіб, що мали загалом вищий рівень освіти. Скажімо, у 1648–1655 рр. 28 зі 103 (27,2%) отців-вчителів *studia inferiora* не пройшли риторичної підготовки, тоді як серед викладачів *studia superiora* нараховувалося лише троє таких осіб (що складає близько 9,7%). Подібна різниця зберігається й надалі. Зокрема, з-поміж отців-викладачів *studia inferiora* 1655–1660 рр. риторичну підготовку не пройшли 6 із 42 (14,3%), в 1660–1665 рр. — 12 із 61 (19,7%), а в 1665–1670 рр. 9–11 з 45 осіб (20–24,4%). У групі викладачів *studia superiora* відповідні показники були, як правило, нижчі. У 1655–1660 рр. — 20% (5 із 25 випадків), у 1660–1665 рр. — 7,5% (3 із 40 випадків), в 1665–1670 рр. — 9,5% (4 із 42 випадків). Схожа ситуація спостерігається щодо представництва в обох цих групах осіб, які мали трирічну філософську освіту. Серед викладачів *studia inferiora* вони склали у 1648–1655 рр. — 80,6–81,6% (83–84 зі 103 осіб), у 1655–1660 рр. — 61,9–71,4% (26/30 із 42 осіб), у 1660–1665 рр. — 80,3–88,5% (49/54 з 61 осіб), а в 1665–1670 рр. — 77,8–80 % (35/36 із 45 осіб). Натомість серед педагогів *studia superiora* поширеність трирічної філософської підготовки склала у 1648–1655 рр. 83,9% (26 із 31 випадків), у 1655–1660 рр. — 92–96% (23/24 із 25 випадків), у 1660–1665 рр. — 85% (34 із 40 випадків), в 1665–1670 рр. — 85,7% (36 із 42 випадків)¹²⁷.

Аналіз зрушень, які відбулися в 1648–1670 рр. у ділянці інтелектуальної підготовки викладачів українських єзуїтських шкіл, не підтверджує думки про їх однозначний і послідовний якісний регрес¹²⁸. Очевидна деградація спостерігається лише в групі магістрів, котрі, на відміну від викладачів-священників, розпочинали свій шлях в ордені вже за часів політичної нестабільності, а, отже, не могли розраховувати на здобуття якісної освіти. Стабілізація ж умов діяльності місцевих шкільних осередків призводить до того, що у другій половині 1660-х рр. освіченість магістрів

¹²⁶ *Piechnik L. Początki seminariów nauczycielskich w Polsce...* S. 63-65.

¹²⁷ Ці статистичні дані подаються на підставі аналізу перших частин *Catalogorum triennialium* осередків Польської провінції за 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669 і 1672 рр. (Див.: ARSI. Polonica 11, 12, 13, 14, 15.

¹²⁸ Детальніший аналіз цього питання див.: *Сєряков С. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // КА. Вип. 8. К., 2010. С. 92-111.*

починає поліпшуватися. Ще менше підстав для висновку про якісний занепад єзуїтського шкільництва дає аналіз змін інтелектуальної підготовки викладачів-священиків. У стосунку до вчителів *studia inferiora* цей процес має хвилеподібний характер, коли періоди якісного регресу (1648/1655 рр., 1665/1670 рр.) межують з часами послідовного покращення ситуації (1655–1665 рр.), через що наприкінці досліджуваного періоду інтелектуальна підготовка педагогів постає як значно вища порівняно з 1647/48 н. р. Прогресивна тенденція домінує і в зміні рівня освіченості тих єзуїтів, які викладали в українських осередках Товариства курси *studia superiora*. Деякий регрес після початку Хмельниччини (1648–1655 рр.) змінюється стабілізацією ситуації (1655–1660 рр.) і її послідовним покращенням. Як наслідок, у 1665–1670 рр. у цій групі викладачів фіксується вищий рівень освіченості, ніж у 1647/48 н. р.

Великі сумніви викликає й усталена в історіографії теза про інтелектуально-культурну ізоляцію українських шкіл ордену як нібито ознаку їх якісного регресу¹²⁹. Навпаки, вимушена еміграція єзуїтів Польської провінції до Центральної Європи у роки Потопу спричинила розширення їх безпосередніх контактів із зовнішнім світом. Це підтверджує й аналіз ситуації в українських школах, де у другій половині 1650-х — кінці 1660-х рр. фіксується чимало викладачів із досвідом закордонних подорожей. Не менш вагомим показником ступеня інтелектуально-культурної відкритості/замкненості українських шкіл ордену є знання викладачами іноземних мов. Хоча зростання цього показника й було викликане ситуативними чинниками (скороченням мережі осередків, еміграцією єзуїтів Польської провінції до Центральної Європи), але воно призвело до того, що в 1670 р. мовна ерудиція викладачів була однозначно кращою, ніж у 1647/48 н. р.

Категорії учнів єзуїтських шкіл, їх чисельність і вік

Навчальні заклади Товариства Ісуса в Україні мали досить строкате коло споживачів. Вихованці українських шкіл ордену були неоднорідними насамперед щодо їх учнівського статусу, поділяючись на «*scholasticos nostros*» і «*scholasticos externos*». Уже самі по собі ці терміни є досить промовистими. Адже в них закладено принципову межу, яка відокремлює «своїх» з точки зору релігійної інституції (тобто — майбутніх священиків) від «зовнішніх» щодо неї осіб. У цілому перші змальовуються у шкільному статуті ордену як певна

¹²⁹ Див., зокрема: *Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuitkich w Polsce...* S. 26, 29; *Kot S. Historia wychowania. Zarys podręcznikowy. T. 1: Od starożytnej Grecji do połowy w. XVIII.* Lwów, 1934. S. 267; *Piechnik L. Akademie i uczelnie jezuitckie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. T. 2. Cz. 2. Lublin, 1975. S. 83; Grzebień L. Jezuitci. Kraków, 1999. S. 26.*

привілейована каста, обрані, до яких висуваються завищені (порівняно з екстернами) вимоги щодо інтелектуальної підготовки¹³⁰, поведінки і моральності¹³¹. Спеціальний статус *scholasticos nostros* також знайшов відображення у звітних документах осередків ордену на українських землях Речі Посполитої. Особові дані учнів даної категорії ретельно фіксувалися в цих джерелах, тоді як про екстернів не згадувалося¹³². Намагання єзуїтів виокремити, надати особливого значення і певною мірою сакралізувати *scholastici nostri* також виявилося у їх штучній фізичній ізоляції від решти учнів. Майбутні духовні особи посідали окремий сектор навчальної аудиторії, могли розмовляти з екстернами лише з питань навчальної програми чи духовного поступу, складали іспит з філософії лише у присутності собі подібних учнів. Натомість на аналогічних іспитах екстернів могли бути присутні учні обох категорій¹³³.

На відміну від «*scholasticos nostros*», «*scholastici externi*» як світські особи могли мешкати й поза межами єзуїтського осередку, у місті. Зокрема, один з учнів Кросненського колегіуму Станіслав Васеловіч у 1678 р. проживав на квартирі свого вчителя гри на органі, Матеуша Тарновського¹³⁴. Частину «*scholastici externi*» складали особи, які мешкали у розташованих при колегіумах інтернатах¹³⁵. У залежності від конкретного осередку ордену він мав назву конвікту або бурси. Ці установи створювалися як для бідних, так і для заможних студентів. Зокрема, в Ярославському колегіумі св. Іоанна існували окремі приміщення для обох майнових груп учнів¹³⁶.

¹³⁰ У цьому зв'язку наведемо кілька промовистих фактів, які свідчать про особливу «турботу» єзуїтів про забезпечення високого рівня освіченості *scholastici nostri*. По-перше, курс філософії в тих школах, де навчалися «наші учні», мусив обов'язково тривати 3 роки, тоді як в інших випадках міг скорочуватися. По-друге, академії з гебрійської і давньогрецької мов могли створюватися лише в середовищі «наших учнів». (Див.: *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 36, 44). По-третє, для *scholastici nostri* були встановлені жорсткіші умови складання кінцевого іспиту з метафізики — з більшим числом екзаменаторів, які мали вищу кваліфікацію. У цьому контексті також варто згадати, що у 1687 р. Конгрегація Польської провінції звернулася до генерала ордену з проханням, аби він дозволив запровадити саме для «наших учнів» екзамен з контроверсійної теології і математики (Див. *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 50; ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських. Спр. 997/II. Арк. 162).

¹³¹ Зокрема, вони були зобов'язані разом входити і виходити з публічних шкіл, зберігаючи при цьому спокійний, виважений і смиренний вигляд (Див.: *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 107).

¹³² Див. зокрема: *Cataloges breves i Cataloges triennales* осередків Польської провінції ордену за другу половину XVII ст. — ARSI, Germanica 132; Fondo Gesuitico 1537/9/ 44; *Polonica* 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 A, 22, 44, 45.

¹³³ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 50, 76, 107.

¹³⁴ *Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Rkps. 9660/II. F. 91.

¹³⁵ *Kot S. Historia wychowania*. T. 1... S. 231.

¹³⁶ *Gottfried K. Jezuiti w Jarosławiu...* S. 22.

У кількісному відношенні «scholastici nostril» і «externi» являли собою досить нерівнозначні категорії студентів українських єзуїтських шкіл. Адже перші завжди були нечисленною групою учнів. Зокрема, у 1647/48 н. р. вони були репрезентовані у Львівській школі лише вісьмома слухачами курсу моральної теології. У 1657/58 н. р. в Острозькому колегіумі було лише дев'ятеро «scholastici nostril», які вивчали метафізику¹³⁷. Стільки ж несвітських слухачів риторики мав Ярославський колегіум св. Іоанна у 1661/62 н. р., а у 1664/65 н. р. та 1672/73 н. р. їх взагалі було лише семеро¹³⁸. Відтоді до кінця XVII ст. на українських землях Речі Посполитої нараховується лише чотири випадки, коли число «scholastici nostril» перевищувало 10 осіб. Усі вони стосуються Ярославського колегіуму св. Іоанна, а саме 1676/77 н. р., 1678/79 н. р., 1690/91 н. р. та 1692/93 н. р. (відповідно 16, 11, 15 та 13 чол.)¹³⁹. Проте навіть у подібному випадку «scholastici nostril» залишалися краплею у студентському колективі. Адже більшість українських осередків ордену мала від 100 до 300, а за наявності класів філософії і теології — взагалі щонайменше 500 учнів¹⁴⁰.

Конкретна чисельність вихованців певного колегіуму чи резиденції залежала насамперед від зовнішніх умов їх розвитку. Скажімо, закономірним наслідком військових подій на терені Галичини у 1648 р. стало зменшення учнівської громади Львівського колегіуму. У березні 1649 р. вона нараховувала приблизно 100 осіб¹⁴¹, у той час як зазвичай до її складу входило від 400 до 700 юнаків¹⁴². Прецеденти різкого зменшення чисельності вихованців Львівського осередку ордену фіксуються й у подальшому. Зокрема, 1660 р. саме з цієї причини у Львові було ліквідовано чотирирічний курс схоластичної теології¹⁴³. Проте в цілому після 1649 р. його учнівський колектив нараховував менше 500 осіб (подібний мінімальний рівень чисельності вихованців Львівської єзуїтської школи був зафіксований, зокрема, у 1677 р.). Натомість максимальна чисельність її учнів у другій половині XVII ст. склала приблизно 700 осіб¹⁴⁴. Порівняно меншими були учнівські колективи інших українських шкіл ордену. Скажімо, в Ярославському колегіумі св. Іоанна у другій половині XVII ст. одночасно навчалося не більше 600 юнаків¹⁴⁵, що є звичним показником

¹³⁷ ARSI. Polonica 44. F. 101 v., 154 v.

¹³⁸ Ibid. F. 175, 245 v.; Fondo Gesuitico 1537/9/44. F. 12.

¹³⁹ Ibid. Polonica 44. F. 296, 304; Polonica 45. F. 70-70 v., 83.

¹⁴⁰ Historia wychowania / pod red. Ł. Kurdybacy. T. 1. Warszawa, 1967. S. 362; Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. Warszawa, 1983. S. 110.

¹⁴¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1114. Арк. 242.

¹⁴² Załęski S. Jezuiti w Polsce. T. IV. S. 621.

¹⁴³ Ibid. S. 620.

¹⁴⁴ Rudnicki J. Lwów. Karta z dziejów Polski. Glasgow, 1943. S. 25; ARSI. Polonica 54. F. 154.

¹⁴⁵ Paluszkiewicz F. Mały słownik jezuitów w Polsce. Warszawa, 1995. S. 36.

чисельності місцевих вихованців. У 1599 р. в Ярославі також фіксується 600 учнів¹⁴⁶. У Луцькому єзуїтському осередку зазвичай нараховувалося близько 300 чол. В Острозькій школі ордену, згідно з авторськими підрахунками, у 1660–1690-х рр. щорічно навчалася не більше 170 осіб, у той час як до 1648 р. цей показник коливався в межах 250–260 осіб. У період між 1658 р. і 1672 р. небагато учнів мав також Кам'янець-Подільський колегіум¹⁴⁷. Враховуючи несприятливі зовнішні умови існування даного осередку ордену, можна припустити, що в ньому постійно перебувало менше 150 студентів (цей показник було зафіксовано у порівняно спокійному 1706 р.)¹⁴⁸.

Якого ж віку юнаки навчалися в українських єзуїтських школах? Певне уявлення про це надає перелік вихованців Кросненського колегіуму, які померли в період з 1661 р. до 1686 р. Переважна більшість цих осіб (п'ятеро з семи) мала від 9 до 13 років. У той же час, поряд з ними, у школі навчалися 18-ти та 20-тирічні студенти¹⁴⁹. Подібна вікова диференціація могла обумовлюватися не лише перебуванням учнів на різних щаблях єзуїтської освіти, але й запізнілим приходом частини з них до школи. На користь цієї думки свідчить, зокрема, приклад Яна Гайдзіковича, який, маючи у 1664 р. 20 років, був вихованцем лише класу синтаксису¹⁵⁰. На цьому ж щаблі єзуїтської освіти в 1675 р. навчався Францішек Богуцький, якому було лише 13 років¹⁵¹.

Соціальне обличчя вихованців навчальних закладів ордену і матеріальна підтримка незаможних юнаків

У середовищі учнів українських єзуїтських шкіл у 1648–1700 рр. спостерігається помітне соціальне розшарування. Найширше репрезентованим у місцевих осередках ордену був вищий прошарок панівного стану Речі Посполитої. Підтвердження на користь цієї думки можна знайти у хроніці Львівського колегіуму, згідно з якою серед 500 вихованців місцевої єзуїтської школи у 1677 р. були «багаточисленні сини магнатів»¹⁵². Схожа ситуація склалася напередодні подій 1648 р. в Острозькій єзуїтській школі, учнівський склад якої був репрезентований переважно молоддю з респектабельних родин¹⁵³. Здебільшого ари-

¹⁴⁶ *Pelczar R.* Szkolnictwo jezuickie w Jarosławie 1575–1773 r. // *Nasza Przeszłość*. T. 84. Kraków, 1995. S. 36.

¹⁴⁷ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 960, 1273, 981.

¹⁴⁸ ARSI. Polonica 52. F. 12 v.

¹⁴⁹ Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 9660/II. F. 26, 37, 48, 80, 86, 91, 119.

¹⁵⁰ *Ibid.* F. 48.

¹⁵¹ ARSI. Polonica 54. F. 142.

¹⁵² *Ibid.* F. 154.

¹⁵³ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 1256.

стократичним називає особовий склад єзуїтських шкіл Речі Посполитої ректор Ярославського колегіуму св. Іоанна Бартломея Вонсовський у своїх відомих пропозиціях щодо відкриття математичної школи (1673 р.)¹⁵⁴. Схожий соціальний характер мав також Луцький колегіум у другій половині XVII ст. Зокрема, саме представники найкращих шляхетських родин 1658 р. утворювали місцеву маріанську содаліцію, до якої зазвичай входила переважна більшість учнів єзуїтських шкіл¹⁵⁵. Поряд із представниками політичної й економічної еліти Речі Посполитої в українських єзуїтських школах також навчалися діти з середнього і нижчого прошарку шляхетського стану. Скажімо, у 1675 р. серед вихованців Кросненського колегіуму фігурує син сяноцького підсудка Томаша Лещинського на ім'я Володислав, а у 1678 р. — Олександр Пьотровський, «з маєтку Шуфнарова»¹⁵⁶. Обидва ці учні, судячи з прізвищ та супутніх відомостей, походили відповідно з середньої і дрібної шляхти, хоча й не були особами без статків. Разом із тим, у Кросненській школі навчалися також бідні студенти. Зокрема, до їх кола належали Миколай Дидінський та Георгіус Клусович, які перебували в цьому осередку освіти відповідно у 1661 р. та 1674 р.¹⁵⁷

Наявність серед учнів українських шкіл ордену осіб з низьким рівнем достатку було можливим завдяки безкоштовному характеру єзуїтської освіти¹⁵⁸. Частина бідних учнів перебувала на повному утриманні Товариства Ісуса. Зокрема, в Острозькому колегіумі у другій половині XVII ст. на такі потреби спрямовувалися прибутки з його маєтку Суражу. Ці кошти дозволяли щорічно вирішувати матеріальні проблеми 20 учнів Острозької єзуїтської школи, які походили з незаможної шляхти¹⁵⁹. Поширенішим явищем було безкоштовне проживання бідних студентів. Вони мешкали у спеціальних будинках при колегіумах, які називалися бурсами або конвіктами. Побутові умови в них суттєво різнилися в залежності від обставин місця й часу. Скажімо, в Ярославському колегіумі св. Іоана в період з 1591 до 1608 рр. бурса містилася у дерев'яній будівлі (її спорудив Пьотр Фабрицій), після чого переїхала до зручнішої й просторішої кам'яниці, побудованої коштами коронного референдаря Швентославського. Окремий кам'яний будинок мав також Острозький конвікт — він був споруджений за рахунок прибутків від цільової фундації Г.-А. Острозької (1640 р.)¹⁶⁰.

¹⁵⁴ ARSI. Polonica 54. F. 52.

¹⁵⁵ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 945.

¹⁵⁶ Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 9660/II. F. 80, 91.

¹⁵⁷ *Ibid.* F. 26, 73.

¹⁵⁸ *Kot S.* Historia wychowania. T. 1... S. 230.

¹⁵⁹ *Stecki T.J.* Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876. S. 76.

¹⁶⁰ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy... S. 242, 482; *Левіцький О.* Анна-Алоїза, княжна Острожская. С. 346.

У будинку бурси розміщувалася спеціальна однойменна єзуїтська установа, яка мала власні фундації¹⁶¹, існувала на засадах адміністративної автономії та відігравала значущу роль у житті місцевого осередку ордену. Спочатку бурси виконували лише соціальну функцію (забезпечували житлом незаможних учнів), а тому йменувалися бурсами бідних (*bursas pauperum*). Але в подальшому, упродовж першої половини XVII ст., ці заклади поступово трансформуються у якісно нове явище — бурси музикантів (*bursas musicorum*)¹⁶². Типовим прикладом цього є відповідна установа Львівського колегіуму. Вона була заснована 1615 р. як *bursa pauperum*, проте вже за п'ять років перетворилася на бурсу музикантів¹⁶³. У документах ордену другої половини XVII ст. ці заклади, втім, за інерцією час від часу згадуються під старою назвою. Зокрема, термін «*bursa pauperum*» фігурує у «*Catalogis triennalis*» Кросненського колегіуму, які підбивають підсумки його діяльності за 1655–58 і 1672–75 рр. Натомість у джерелах за періоди 1651–55, 1658–60, 1675–78 і 1685–90 рр. згадується про існування у Кросно єзуїтської *bursae musicorum*¹⁶⁴. Аналогічну ситуацію спостерігаємо у випадку Ярославської і Львівської бурс. Натомість у Кам'янець-Подільському і Луцьку відповідний заклад фігурує у другій половині XVII ст. лише як бурса бідних. Відсутність у всіх цих випадках паралельного використання обох термінів підтверджує поширену в історіографії думку¹⁶⁵ про те, що ми маємо справу з альтернативними назвами одного і того ж явища. Винятком на загальному тлі є лише Острозький колегіум, в якому з 1640 р. паралельно існували конвікт для незаможної шляхти і бурса музикантів¹⁶⁶.

Яка ж сума йшла на матеріальні потреби незаможних вихованців єзуїтських шкіл в Україні? У 1648/49 н. р. *bursae pauperum* Львівського колегіуму утримувалася за рахунок 10%-річного прибутку з цільової суми 1000 фл.¹⁶⁷. Матеріальне підґрунтя існування *bursae pauperum* у Луцьку в 1649–1678 рр. складало 40 фл., які щорічно виокремлювалися з бюджету цього єзуїтського осередку¹⁶⁸. У 1678–1681 рр. ця бурса утримувалася з цільової суми у розмірі

¹⁶¹ ARSI. Polonica 12. F. 135 v.; Polonica 13. F. 197 v.; Polonica 16. F. 108 etc.

¹⁶² Про них і їх роль у культурному житті українських осередків ордену детальніше див. далі.

¹⁶³ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy... S. 379.

¹⁶⁴ ARSI. Polonica 13. F. 197 v.; Polonica 16. F. 108.

¹⁶⁵ Див., зокрема: *Kochanowicz J. Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych. Kraków, 2002. S. 60.*

¹⁶⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy... S. 482-483.

¹⁶⁷ ARSI. Polonica 12. F. 135 v.

¹⁶⁸ Ibid. F. 300; Polonica 13. F. 133-134, 205; Polonica 14. F. 110-111; Polonica 16. F. 121-121 v.; Polonica 17. F. 129.

830 фл., що приносила фіксований десятивідсотковий річний прибуток¹⁶⁹. У подальші роки існування *bursae pauperum* при Луцькому осередку ордену безумовно простежується, лише починаючи з 1683 р. Саме тоді луцька капітула затверджує постійну милостиню для бідних і старанних учнів місцевої єзуїтської школи, яка щосуботи розподілялася між ними префектом¹⁷⁰. Бурса Ярославського колегіуму св. Іоанна впродовж XVII ст. забезпечувалася за рахунок фундації Ганни Острозької (1609 р.) у розмірі 1200 фл. За аналогією з попередніми випадками, щорічні прибутки від неї можна визначити у розмірі 120 фл.¹⁷¹ Натомість на потреби Острозького конвікту щороку передбачалося 4000 фл, джерелом яких слугувала цільова фундація Г.-А. Острозької (1640 р.). У 1672–1675 рр. конвікт щорічно отримував значно скромнішу суму (90 фл.)¹⁷². Трохи краще забезпечувалася у другій половині XVII ст. Острозька бурса музикантів (у 1678 р. її матеріальне підґрунтя складалося з 326 зл., а в 1690 р. — зі 125 зл.)¹⁷³.

Чисельність мешканців *bursae pauperum* істотно різнилася в залежності від часу і конкретного осередку ордену. Зокрема, у відповідному закладі Ярославського колегіуму св. Іоанна у 1591–1608 р. перебувало не більше 30 незможних студентів. Згодом, після спорудження для бурси окремої кам'яної будівлі, в ній, як правило, щорічно перебувало 70 учнів¹⁷⁴. Натомість в Острозькому колегіумі зазвичай було лише 30 бурсаків, а в кінці 1660–1690-х рр. у місцевому конвікті ніколи не було повного числа 20 конвікторів¹⁷⁵.

Умовна ефективність системи соціальної підтримки незможних учнів і студентська злочинність

Хоча *bursae pauperum* і покращували долю незможних студентів українських єзуїтських шкіл, проте вони не вирішували всіх їхніх матеріальних проблем. Обумовлене цим погане харчування викликало хворобливість бідних учнів, яка іноді завершувалася їх смертю. Зокрема, саме за таких обставин 2 вересня 1661 р. помер Миколай Дидінський, 18-річний вихованець Кросненського колегіуму¹⁷⁶. У 1675 р. несподівана і швидкоплинна хвороба

¹⁶⁹ Ibid. Polonica 18. F. 137 v.

¹⁷⁰ *Załęski S. Jezuiti w Polsce*. T. IV. S. 947.

¹⁷¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy...* S. 242.

¹⁷² ARSI. Polonica 16. F. 122.

¹⁷³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy...* S. 482-483.

¹⁷⁴ Ibid. S. 242; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в.* / Под ред. Э.Д. Днепров. М., 1989. С. 270.

¹⁷⁵ *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР...* — С. 270; *Załęski S. Jezuiti w Polsce*. T. IV. S. 1273.

¹⁷⁶ *Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Rkps. 9660/II. F. 26.

із летальним наслідком спіткала іншого учня місцевої єзуїтської школи — 13-річного Францішка Богуцького¹⁷⁷.

Доказом того, що наявність бурс лише частково розв'язувала соціальні проблеми незаможних студентів українських єзуїтських шкіл, є також їх періодична участь у кримінальних злочинах, пов'язаних із пограбуванням. Зокрема, у 1664 р. таким чином відзначилися вихованці Львівського колегіуму, які вчинили криваві погроми в єврейських районах у центрі міста і на Підзамчі¹⁷⁸. Схожий характер, певно, мав і конфлікт, що виник у 1681 р. між кросненськими міщанами і студентами місцевої єзуїтської школи¹⁷⁹. Водночас траплялися й протилежні ситуації, коли саме вихованці ордену ставали жертвами злочину. Скажімо, 19 вересня 1678 р. така доля спіткала вихованця Кросненського колегіуму Станіслава Васеловича, який вчився грі на органі у Матеуша Тарговського. Проводжаючи увечері того дня своїх родичів, він у передмісті Кросна натрапив на двох «лютих» злодіїв, у зіткненні з якими й був смертельно поранений¹⁸⁰. Слід також зауважити, що бажання юнаків поживитися за рахунок міщан могло бути не єдиним чинником студентських заворушень. Вони могли також додатково обумовлюватися освітньою конкуренцією і релігійним фанатизмом. Результатом дії такого складного букету детермінант стали, зокрема, напади учнів Луцького колегіуму на школу і церкву місцевого православного братства¹⁸¹.

Конфесійний склад вихованців освітніх закладів Товариства Ісуса

Попри подібні випадки, було б помилкою стверджувати, що в українських єзуїтських школах у 1648–1700 рр. були відсутні православні учні. Скажімо, у Львівському колегіумі у другій половині XVII ст. прихильники східного християнства становили близько 30% від загальної кількості учнів¹⁸². Значну частину учнівського колективу напевно склали й православні вихованці Луцького колегіуму. На користь цієї думки свідчить реакція греко-католицького митрополита К. Жоховського під час відвідання ним Луцька у 1678 р. Конкретніше йдеться про його заклик до єзуїтів відмовитися від надання освіти православним дітям, що, на думку цього церковного ієрарха, робило їх по-

¹⁷⁷ ARSI. Polonica 54. F. 142.

¹⁷⁸ Історія Львова / Під ред. В.В. Секретарюка. К., 1984. С. 74; *Załęski S.* OO. Jezuici we Lwowie. S. 48-49.

¹⁷⁹ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 1126.

¹⁸⁰ Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 9660/II. F. 91.

¹⁸¹ *Stecki T.J.* Łuck starożytny i dzisiejszy. S. 194.

¹⁸² Історія Львова... С. 74.

тенційно небезпечними для уніатів¹⁸³. Радикальність цієї пропозиції, так само як і бачення загрози позиціям греко-католицької церкви з боку освічених православних вихованців Луцького колегіуму, могли виникнути лише за умови перетворення їх на впливовий чинник релігійного життя регіону. А це було можливо лише у випадку значного представництва серед учнів Луцької школи православних вірян, що не могло лишитися непомітним для К. Жоховського.

Релігійне життя учнів єзуїтських шкіл, маріанські содаліції й академії

Дотримання принципу *pietas litterata* обумовило насичене релігійне життя вихованців Товариства Ісуса. Перед початком занять учні разом із викладачем здійснювали спільну молитву. Вони були також зобов'язані щоденно у супроводі вчителя відвідувати месу в єзуїтському храмі, щомісячно сповідатися, щотижня навчатися катехізису, регулярно причащатися, бути присутніми на проповідях у святкові дні¹⁸⁴. Надмірна набожність учнів часом порушувала хисткий баланс між їх інтелектуальним розвитком і релігійним вихованням. Про актуальність цієї проблеми у 1680-х рр. свідчить одне з рішень Конгрегації Польській провінції 1687 р. Зокрема, її делегати зобов'язали ректорів місцевих осередків ордену відмовитися від практики, коли учні («наші» і «екстерни») звільнялися від занять у свята св. Ігнатія і св. Франциска Ксаверія для того, аби вони могли подовше залишатися на богослужінні у храмі¹⁸⁵.

Релігійне життя вихованців єзуїтських шкіл проходило здебільшого в рамках студентських релігійних конгрегацій (маріанських содаліцій). Керівництво ордену приділяло велику увагу цьому інституту, про що свідчить зобов'язання шкільним статутом ордену ректорів колегіумів докласти усіх зусиль для створення у ввірених їм осередках маріанських содаліцій¹⁸⁶. Студентські релігійні конгрегації створювалися з метою популяризації серед учнів культу Діви Марії і були покликані прищеплювати їм набожність, моральність і засади християнської поведінки¹⁸⁷. З цією метою содаліси у неділі і свята спільно здійснювали необхідні духовні вправи і богослужіння, брали участь в урочистих релігійних процесіях, а також — надавали допомогу хворим і бідним мешканцям міста¹⁸⁸. Складовою частиною релігійних обов'язків содалісів була участь у церемоніях, пов'язаних із урочистим похованням їх товаришів.

¹⁸³ *Załęski S.* *Jezuici w Polsce*. T. IV. S. 946, 947.

¹⁸⁴ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 53, 77, 112.

¹⁸⁵ ЛННБВС ВР. Фонд Баворовських. Спр. 997/II. Арк. 161 зв.

¹⁸⁶ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 47.

¹⁸⁷ *Leń K.* *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu...* S. 98-99.

¹⁸⁸ *Załęski S.* *Jezuici w Polsce*. T. IV. S. 1046; *Leń K.* *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu...* S. 99-100.

Скажімо, у 1675 р. члени маріанської содаліції Кросненського колегіуму виголосили низку промов («загальноприйнятим звичаєм, латиною і місцевою мовою») над щойно спочилим учнем класу синтаксису Францішком Богуцьким. Після цього його тіло було перенесене викладачами-отцями і магістрами до вітваря церкви для проведення подальших поховальних церемоній¹⁸⁹.

Вступаючи до маріанської содаліції, світські учні єзуїтських шкіл автоматично зараховувалися до лав академії. В іншому випадку стати її членом можна було лише з особистого дозволу ректора. Подібний стан речей, звісно ж, заохочував вступати до маріанських содаліцій усіх (зокрема — й некатоліцьких) вихованців ордену. Адже, потрапляючи завдяки цьому до академії, вони отримували можливість систематично покращувати свої знання в процесі спільного виконання різних навчальних вправ¹⁹⁰. Їх перелік та питома вага у загальній структурі академічної діяльності учнів залежали від конкретного етапу єзуїтської освіти. Зокрема, в середовищі вихованців *studia superiora* головна увага приділялася влаштуванню закритих і публічних диспутів. В останньому випадку тексти вступу і висновків учасників подібних заходів підлягали попередній цензурі префекта навчання. Поряд з диспутами вихованці *studia superiora*, які входили до складу академії, здійснювали щоденні повторення і публічні лекції¹⁹¹. Натомість «академіки» з класів *humaniora* і риторики виголошували промови, вірші та уривки з прозових творів, інсценізували звинувачення і захисти, створювали і розв'язували написи і загадки, складали емблеми, символи, діалоги, поеми і трагедії, наслідували виступи чи вірші знаменитих ораторів і поетів, знаходили в книгах античних авторів потрібні вислови та цитували їх. Певні підсумки подібної творчої діяльності підводилися раз на рік під час важливих свят (зокрема — Найсвятішої Діви Марії). Саме тоді на заклик керівника певного осередку ордену всі бажаючі могли демонструвати набуті поетичні і риторичні вміння, пропонуючи підготовлені ними промови, вірші і емблеми. У той же час, найкращі з учнівських лекцій, декламацій і захистів тез могли набувати публічного характеру¹⁹². Так само, як і в середовищі вихованців *humaniora* і риторики, академічна діяльність учнів граматичних класів була спрямована на підвищення рівня їх філологічної освіти. Це досягалося в процесі читання юнаками художніх творів, вивчення і декламації віршів, виконання вправ з грецької граматики та проведення частих диспутів з метою виправлення стилю чи тренування пам'яті. Окрім того, перебуваючи у складі академії, вихованці граматичних класів, вірогідно, вчилися прого-

¹⁸⁹ ARSI. Polonica 54. F. 142.

¹⁹⁰ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 47, 114, 116.

¹⁹¹ Ibid. S. 117-118.

¹⁹² Ibid. S. 117, 120.

лошувати лекції. У цьому переконає той факт, що вони періодично брали участь у публічній формі подібної діяльності. Привселюдні лекції за участі учнів інфіми, граматики і синтаксису могли поєднуватися з дискусією за участі двох чи трьох осіб, а іноді також з роздачею нагород¹⁹³.

Існування академії дозволяло також розв'язувати деякі проблеми виховання учнів. Зокрема, за такої навантаженості неможливою була непродуктивна трата ними свого позакласного часу, яка, на думку єзуїтів, спричиняла виникнення в юнаків поганих звичок. У цьому зв'язку в «Ratio studiorum» цілком логічно наголошувалося на необхідності діяльності учнівської конгрегації у святкові дні, коли учні звільнялися від більшості щоденних справ¹⁹⁴.

На українських землях Речі Посполитої учнівські академії і маріанські содаліції в переважній більшості випадків не існували як два окремі об'єднання. Скажімо, у 1648–1700 рр. у місцевих осередках ордену лише епізодично фіксуються спеціальні керівники навчальної і духовної студентських конгрегацій. Власне, подібний дуалізм зустрічається лише у Ярославському колегіумі св. Іоанна у 1661/62 і 1690/91 н. рр.¹⁹⁵. Натомість у 1694/95–1698/99 н. рр. серед посадовців цього осередку ордену можна однозначно виокремити лише керівника маріанської содаліції¹⁹⁶. Аналогічна ситуація, проте за участі двох членів Товариства Ісуса, існувала у Львівському колегіумі у 1686/87 рр.¹⁹⁷. У решті випадків в українських осередках ордену фігурує лише одна відповідна функціональна особа, а саме — Pater Congregationis, Pater Congregationis Studiorum, Pater Congregationis maioris та ін.¹⁹⁸, яку не можна чітко ідентифікувати саме як керівника академії чи маріанської содаліції. З огляду на майже ідентичний особовий склад цих учнівських конгрегацій, доцільно припустити, що в даній ситуації вони існували як організаційно єдина спільнота.

У переважній більшості українських осередків ордену у 1648–1700 рр. члени цієї організації утворювали спільний колектив, не поділяючись на підрозділи¹⁹⁹. Виняток становив лише Львівський колегіум, у якому існували спеціальні конгрегації вихованців studia superiora (1663/64, 1679/80, 1687/88, 1689/90 і 1690/91 н. рр.), риторики і humaniora (1663/64, 1692/93–1695/96 рр.) і граматичних класів (1679/80, 1690/91 і 1696/97 н. рр.)²⁰⁰.

¹⁹³ Ibid. S. 76, 121.

¹⁹⁴ Ibid. S. 90.

¹⁹⁵ ARSI. Polonica 44. F. 183-183 v.; Polonica 45. F. 70-70 v.

¹⁹⁶ Ibid. Polonica 45. F. 125-125 v., 147, 162-162 v., 179 v.-180, 195 v.-196.

¹⁹⁷ Ibid. F. 7-7 v.

¹⁹⁸ Див.: ARSI. Polonica 44, 45.

¹⁹⁹ Див., зокрема: ARSI. Polonica 54. F. 99; Polonica 53. F. 196.

²⁰⁰ Ibid. Polonica 44. F. 312-312 v.; Polonica 45. F. 20-20 v., 60-60 v., 71, 83 v.-84, 101-102, 126-127 v., 147-147 v., 163-163 v.

Число членів маріанських содаліцій суттєво коливалося в залежності від загальних розмірів місцевих учнівських колективів. Скажімо, у велелюдному Ярославському колегіумі св. Іоанна у 1599 р. нараховувалося понад 100 содалісів (це складало щонайменше 1/6 від числа його вихованців)²⁰¹. Натомість до маріанської содаліції невеличкого Переяславського колегіуму у лютому 1648 р. входило лише 32 особи²⁰². Порівняно невелика студентська релігійна конгрегація існувала й у Кросненському колегіумі. У 1675 р. поховальні промови над труною 13-річного Францішка Богуцького вислуховували щонайменше тридцятьоро його колег по маріанській содаліції. Наступного ж року тут нараховувалося понад 40 содалісів²⁰³.

Публічно-культурні заходи за участі учнів єзуїтських шкіл

Складовою частиною релігійного життя вихованців ордену були урочистості з нагоди різних свят (Різдва, Великодня, Зелених Свят, св. Ігнатія, бл. Станіслава Костки і ін.). Юнаки брали активну участь у публічних філософських і теологічних диспутах і насамперед — у релігійних процесіях²⁰⁴. Скажімо, содаліси Кросненської єзуїтської школи у другій половині XVII ст. щороку у травні здійснювали урочисту хресну ходу. У 1676 р. по її завершенні члени місцевої маріанської содаліції, у присутності багатьох віруючих, стали перед вітварем, тоді як ректор поклав до нього вінок²⁰⁵. Релігійно-виховну мету переслідували й інші різновиди публічно-культурної активності єзуїтських учнів, навіть, як на перший погляд, цілком світського характеру. Зокрема, промови чи вірші, які виголошували публічно *scholastici nostri*, згідно з «*Ratio studiorum*», мали бути складені таким чином, аби заохочувати усіх вихованців ордену до духовного вдосконалення. Суто побожним мав бути також зміст вистав, які публічно презентувалися учнівським шкільним театром²⁰⁶.

До 1648 р. публічно-культурні акти влаштовувалися принаймні у семи українських осередках ордену (у Ярославському св. Іоанна (з 1575 р.), Луцькому (з 1609 р.), Кам'янець-Подільському (з 1610 р.), Львівському (з 1611 р.), Острозькому (з 1625 р.), Вінницькому (з 1625 р.) та Кросненському (з 1631 р.)²⁰⁷. З початком Хмельниччини інтенсивність привселюдних виступів за участі

²⁰¹ *Pelczar R.* Szkolnictwo jezuickie w Jaroslawie... S. 36.

²⁰² ARSI. Polonica 77/II. F. 377.

²⁰³ *Ibid.* Polonica 54. F. 142, 143.

²⁰⁴ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 68.

²⁰⁵ ARSI. Polonica 54. F. 143.

²⁰⁶ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 45.

²⁰⁷ Biblioteka PAN w Krakowie. Rkps. 255. F. 2; ARSI. Polonica 52. F. 81 v.; *Okon J.* Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku // *Studia staropolskie.* 1970. T. XXVI. S. 218-219, 368.

вихованців цих колегіумів і резиденцій природньо знижується. Найгірша ситуація склалася у Вінниці і Кам'янець-Подільському, де у другій половині XVII ст. не відбулося жодних подібних заходів. Аналогічний стан речей існував деякий час після 1648 р. у Луцьку (до 1668 р.) і Кросно (до 1676 р.). Небагато кращою була аналогічна ситуація з публічними актами за участі вихованців Острозького колегіуму. Зокрема, у третій чверті XVII ст. їх зусиллями було влаштовано лише один такий культурний захід (13 листопада 1670 р.), тоді як упродовж 1625–1642 рр. їх нараховувалось вісім. На цьому тлі певний виняток серед українських осередків ордену складав лише Львівський колегіум, в якому після 1648 р. публічні акти влаштовувалися більш-менш регулярно (зокрема, у 1651, 1657, 1658 та 1663 (двічі) рр.)²⁰⁸.

У першій половині 1670-х рр. спостерігається збільшення частоти проведення подібних заходів. Зокрема, вихованці Львівського колегіуму в цей час привселюдно проголошують декілька промов, а також — організують постановку трьох драм і одного діалогу. Приблизно тоді ж, а саме — на межі 1660–70-х рр., відновлюється проведення публічно-культурних заходів за участі учнів Луцької єзуїтської школи. Упродовж 1669–71 рр. подібна діяльність була представлена трьома діалогами і двома драмами. Після 1675 р. як у Львівському, так і у Луцькому осередках Товариства Ісуса спостерігається покращення ситуації. Зокрема, вихованці Львівського колегіуму в останній чверті XVII ст. взяли участь у щонайменше 22, а Луцького — 10 публічно-культурних заходах (діалогах, виставах, виголошенні промов і декламаціях)²⁰⁹. Значну активність у цій сфері демонстрували в останній чверті XVII ст. також єзуїтські школи у Кросно та Острозі. Перша з них у 1676–1700 рр. виявилася причетною до привселюдного проголошення щонайменше шести промов, стількох же діалогів та восьми сценічних вистав (у т. ч. — двох містерій). Натомість вихованцями Острозького освітнього закладу у період з 1683 р. до 1699 р. було публічно влаштовано по дев'ять драм і діалогів²¹⁰. Поряд із вищезгаданими колегіумами, упродовж 1670–90-х рр. до публічно-актової діяльності звертаються й ті осередки ордену, які досі не мали подібного досвіду. Зокрема, така зміна відбувається у житті Перемишльського колегіуму (не пізніше 1673 р.)²¹¹ та Красноставської резиденції (з 1692 р.). Остання виявляє значну активність щодо проведення публічно-культурних заходів. Упродовж 1692–1698 рр. у цьому осередку ордену було привселюдно презентовано щонайменше три драми, дві промови і один діалог²¹².

²⁰⁸ *Okoń J. Dramat i teatr szkolny...* S. 364–368.

²⁰⁹ *Ibid.* S. 366–368.

²¹⁰ *Ibid.* S. 365, 368.

²¹¹ ARSI. *Polonica* 54. F. 74, 75 v.

²¹² *Okoń J. Dramat i teatr szkolny...* S. 364.

Слід сказати, що публічні акти за участі українських шкіл ордену були багатофункціональним явищем. Вони не лише ознайомили місцеве населення з культурою ренесансу і бароко, але й відігравали важливу роль у навчальному процесі. У цьому переконує належність деяких публічно-культурних заходів до кола обов'язкових учнівських вправ. Зокрема, йдеться про привселюдні лекції (у граматичних класах) та диспути (в межах *studia superiora*). Обидва ці різновиди публічної діяльності використовувалися також як засіб заохочення учнів до навчання. Зокрема, з-поміж вихованців класів *humaniora* і риторики на активну участь у публічних лекціях і диспутах могли розраховувати лише ті особи, які були кращими у відповідних вправах під час щоденних занять²¹³.

Ще однією функцією публічно-культурних заходів за участі українських шкіл ордену було поширення позитивної думки про їх освітній рівень. Кінцевою метою подібної рекламної акції було збільшення чисельності учнів даної школи. Саме такі цілі переслідували єзуїти з Кросненського колегіуму, запрошуючи поважних осіб на проголошення промови у зв'язку з початком 1675/76 н. р.²¹⁴. Прагнучи збільшити коло глядачів подібних заходів, члени ордену вдавалися до різних хитрощів. Зокрема, вони намагалися влаштувати публічно-культурні заходи релігійної тематики на великі християнські свята (під час Різдва, Великодня, Зелених Свят, Тіла Христового (Львів, 1676) тощо)²¹⁵, коли до міст з'їжджалося навколишнє населення. Слід сказати, що ця тактика була досить ефективною. У цьому переконують численні випадки, коли публічно-культурні заходи українських осередків ордену збирали велику аудиторію глядачів, які репрезентували не лише прилеглі до міста території, але й віддалені від нього регіони, зокрема — й розташовані поза межами Речі Посполитої (у Кросно (1674 р.), Луцьку (1675 р.), Львові (1676 р.) та ін.)²¹⁶. За своїм соціальним походженням глядачі належали переважно до шляхетського стану Речі Посполитої. Скажімо, на філософському диспуті вихованців Львівського колегіуму, який було влаштовано на свято Тіла Христового у 1676 р., був присутній руський воєвода, а також — численні «вищі священники і благочестиві шляхетні»²¹⁷. Аналогічна ситуація мала місце у Кросненському колегіумі у 1675 р. під час проголошення промови з приводу початку навчального року. Глядацька аудиторія цього публічного акту складалася з «благочестивих великої шляхетності і вінценосних священників»²¹⁸.

²¹³ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 88, 117, 120.

²¹⁴ ARSI. Polonica 54. F. 142.

²¹⁵ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 118; ARSI. Polonica 54. F. 153 v.

²¹⁶ ARSI. Polonica 54. F. 48 v., 155, 153 v., 154.

²¹⁷ Ibid. F. 153 v., 154.

²¹⁸ Ibid. F. 142.

Ця аудиторія могла мати, втім, і полісоціальний характер. Зокрема, в 1674 р. у тому ж Кросненському колегіумі на виставі під назвою «*Tragica Poloniae felicitas, quam sub tempus victoriae ad Chotinum reportata dedit Invictissimi Regis Poloniae Michaelis I e vita decessus*» («Сумне щастя Польщі, породжене в момент здобуття перемоги під Хотиним смертю Найпереможнішого короля Польщі Михайла I») були присутні «числені шляхетні і піддані»²¹⁹.

Мовою публічно-культурних заходів за участі українських шкіл ордену була переважно латина. Виключно цією мовою звучали комедії, трагедії, драми, містерії, публічні промови і найповажніші діалоги²²⁰. Натомість нелатинськими могли бути інтермедії, які виконували роль прологу театрального твору, змісту його окремих дій та епілогу. Аналогічний характер мали також ті діалоги, які проголошувалися у храмах чи на міських площах під час релігійних свят (Різдва, Великодня, Божого Тіла, бл. С. Костки і ін.). На українських землях Речі Посполитої нелатинські публічні акти за участі єзуїтських шкіл влаштовувалися у другій половині XVII ст. переважно давньогрецькою і польською мовами²²¹. Разом із тим, з такою метою могла використовуватися і «руська мова». Саме нею була написана і проголошена драма про бл. С. Костку, яку в листопаді 1670 р. презентували вихованці Львівського колегіуму²²².

Місцем влаштування публічних актів українських єзуїтських шкіл могли бути міська ринкова площа, внутрішнє приміщення храму²²³, майдан біля нього, класна аудиторія²²⁴, двір осередку ордену або його актові зала. Зокрема, саме в останній відбувалися привселюдні лекції, проголошувалися, разом і окремо, найважливіші промови та вірші, а також — проводилися диспути у формі судового процесу²²⁵. Зустрічалися й приміщення спеціального призначення. Зокрема, у Ярославському колегіумі св. Іоанна (з 1674 р.) та Перемишльському осередку ордену (з 1690 р.) існували спеціальні театральні зали²²⁶.

Публічним актам передувало визначення конкретної дати його влаштування, яке залежало від кількох обставин. Насамперед передбачений для таких заходів день мав бути вільним від навчальних занять. Зокрема, саме

²¹⁹ Ibid. F. 48 v.

²²⁰ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 45; *Левицький О.И.* Луцкая старина. К., 1891. С. 11.

²²¹ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 94; *Pelczar R.* Teatr w kolegiach jezuickich na terenie diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku // *Nasza Przyszłość.* 1997. T. LXXXVII. S. 188.

²²² *Okoń J.* Dramat i teatr szkolny... S. 366.

²²³ Ibid.

²²⁴ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 111.

²²⁵ Ibid. S. 94, 121.

²²⁶ *Pelczar R.* Teatr w kolegiach jezuickich... S. 189.

це було головною умовою проведення публічного диспуту за участі слухачів курсів філософії і теології. Пріоритет надавався тим дням, на які припадали великі християнські свята (Різдво, Великдень, Зелені Свята тощо)²²⁷. Аналогічна ситуація спостерігається і щодо привселюдних театральних вистав, час проведення яких також залежав насамперед від релігійного календаря. Ця обставина, разом із тим, визначала й різновид сценічного твору, який обирався для публічної демонстрації. Зокрема, під час Великого Посту, Великого Тижня чи Різдва влаштовувалися, як правило, привселюдні діалоги і містерії²²⁸. Натомість публічна театральна вистава у день певного святого чи блаженного, зазвичай, мала форму драми на його честь. Зокрема, саме у такому жанрі 14 і 16 листопада 1670 р. у Луцькому колегіумі, а в період з 13 до 20 листопада 1670 р. у Львівському осередку ордену було влаштовано привселюдні вистави, присвячені бл. С. Костці²²⁹.

Зміст публічних актів і час їх проведення українськими єзуїтськими школами у другій половині XVII ст. міг також обумовлюватися подіями політичного життя Речі Посполитої. Зокрема, у 1651 р. учні Львівської єзуїтської школи зіграли драму на честь повернення з-під Берестечка короля Речі Посполитої Яна Казимира. У 1657 р. студенти цього ж навчального закладу аналогічним чином вітали вже С. Чернецького, який завдав поразки трансільванському князю Юрію II Ракоцію²³⁰. Подібні за своїм характером заходи влаштовувалися упродовж другої половини XVII ст. також і в інших українських осередках ордену. Зокрема, у Кросненському колегіумі у 1674 р. було поставлено виставу під назвою «*Tragica Polonia felicitas, quam sub tempus victoriae ad Chotinum reportata dedit Invictissimi Regis Poloniae Michaelis I e vita decessus*» («Сумне щастя Польщі, породжене в момент здобуття перемоги під Хотиним смертю Найпереможнішого короля Польщі Михайла I»)²³¹. Слід зауважити, що поштовхом до публічної діяльності українських єзуїтських осередків могли бути події не лише загальнодержавного, але й місцевого масштабу. Скажімо, влаштування у 1695 р. сценічної вистави вихованцями Ярославського колегіуму св. Іоанна було пов'язане з тодішнім з'їздом у цьому місті представників шляхти (за участі краківського воєводи Ф. Потоцького)²³². Разом із тим, в українських осередках ордену могли створюватися панегіричні твори, не пов'язані з якоюсь певною подією. У цьому зв'язку можна згадати польськомовну драму «Слава процвітаючої юності, що визріла у

²²⁷ Ratio atque institutio studiorum SJ... S. 118.

²²⁸ Pelczar R. Teatr w kolegiach jezuickich... S. 127.

²²⁹ Okoń J. Dramat i teatr szkolny... S. 367.

²³⁰ Załęski S. Jezuici w Polsce. T. IV. S. 637.

²³¹ ARSI. Polonica 54. F. 48 v.

²³² Pelczar R. Teatr w kolegiach jezuickich... S. 189.

молодому арагонському королевичі Якубові, але у побожність, науку і мужність ... в польському королевичі Якубові ... є відновленою». Ця вистава була поставлена у 1682 р. студентами Ярославського колегіуму св. Іоанна і представляла своєрідну подяку королю Яну III Собеському²³³.

Ще одним приводом для влаштування єзуїтськими вихованцями публічно-культурних заходів були видатні події шкільного життя. Зокрема, йдеться про початок навчального року, у зв'язку з яким в українських осередках ордену обов'язково проголошувалася привселюдна промова («Oratio in renovatione studiorum»)²³⁴. Цей захід, як правило, відбувався у перший день занять — 1 вересня (зокрема, у Кросно в 1675 р. та Луцьку у 1677 р.²³⁵), або в останніх числах серпня (у Луцьку упродовж другої половини XVII ст.)²³⁶. Проте іноді «Oratio in renovatione studiorum» могла істотно відокремлюватися від події-чинника свого виникнення. Скажімо, у Луцькому колегіумі у 1676 р. ця промова була проголошена лише в кінці жовтня, майже через два місяці після початку навчання²³⁷.

Коло можливих учасників публічних актів залежало від різновиду останніх. Зокрема, у публічних лекціях могли брати активну участь учні всіх структурних рівнів єзуїтської школи (граматичних класів, *humaniora*, риторики, філософії і теології). Єдиною обов'язковою умовою була належність юнака до учнівської академії. Ситуація щодо учасників публічних диспутів, на перший погляд, нічим не відрізнялася від вищенаведеної²³⁸. Однак при детальнішому аналізі стає очевидним, що учні різних класів єзуїтської школи мали нерівні можливості для участі у привселюдному захисті певних положень. Зокрема, у середовищі слухачів філософії і теології публічний диспут був поширеним і звичним явищем, адже входив до кола їх обов'язкових навчальних вправ. Єдиною перешкодою для участі у подібному акті слухача курсів *studia superiora* могла стати його належність до категорії екстернів, які мали отримувати на це додатковий дозвіл²³⁹. Значно складніше було взяти активну участь у публічному диспуті учням класів *humaniora* та риторики. Адже подібна честь надавалася лише обраним з-поміж них, які досягали найбільших успіхів у захисті тез на щоденних навчальних заняттях²⁴⁰. На відміну від вищезгаданих актів, публічне проголошення промов могло здійснюватися не лише вихованцями, але й викладачами українських єзуїтських шкіл. Зокрема, саме

²³³ *Pelczar R.* Szkołnictwo jezuickie w Jarosławie... S. 44.

²³⁴ Див.: ARSI. Polonica 44, 45.

²³⁵ *Ibid.* Polonica 54. F. 142, 156.

²³⁶ *Левіцький О.И.* Луцкая старина... S. 11.

²³⁷ ARSI. Polonica 54. F. 155 v.

²³⁸ *Ratio atque institutio studiorum SJ...* S. 118, 120, 121.

²³⁹ *Ibid.* S. 117-118.

²⁴⁰ *Ibid.* S. 120.

найкращим з них, згідно з «Ratio studiorum», дозволялося виступати зі щорічною промовою, присвяченою відкриттю нового навчального року²⁴¹. На українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. подібна честь, як правило, належала викладачам риторики²⁴².

Авторами творів, що пропонувалися глядачеві під час публічних актів за участі українських шкіл ордену, були переважно дійові особи подібних заходів. Виняток складали театральні вистави. У них грали лише єзуїтські вихованці, у той час як тексти п'єс могли створюватися ректорами колегіумів і суперіорами резиденцій, або викладачами відповідних шкіл²⁴³. Іноді роль останніх у створенні п'єси обмежувалась формулюванням її теми, у той час як безпосереднє написання тексту вистави здійснювалося самими учнями. Їх спроможність до подібної діяльності ґрунтувалася на можливості запозичувати сюжети з уже написаних творів (Св. Письма, життя святих, робіт з всесвітньої і вітчизняної історії)²⁴⁴.

Єзуїтські бурси музикантів

Важливим чинником релігійного й культурного життя українських шкіл ордену були бурси музикантів (*bursae musicorum*). Упродовж 1648–1700 рр. вони більш-менш регулярно функціонували у семи місцевих осередках ордену, які здійснювали тоді освітню діяльність (у Кам'янці-Подільському, Кросно, Луцьку, Львові, Острозі, Перемишлі і Ярославі)²⁴⁵. Культурний вплив цих установ на місцеве населення мав подвійний характер. З одного боку, вони забезпечували музично-хоровий супровід богослужінь і публічних урочистостей (вистав, диспутів, проголошення лекцій, промов і віршів etc.), які проводилися відповідним осередком ордену. Скажімо, літописець Перемишльського колегіуму занотував, що на початку вересня 1673 р. представники місцевої бурси музикантів, згідно з традицією, взяли участь в урочистому відкритті чергового навчального року²⁴⁶. Водночас ці установи готували кваліфікованих фахівців, які могли реалізовувати свої творчі здібності й далеко поза межами *alma mater*²⁴⁷. Бурси музикантів мали також подвійне функціональне призначення. З одного боку, вони були спеціалізованою формою освітньої

²⁴¹ Ibid. S. 46.

²⁴² Див.: ARSI. Polonica 44, 45.

²⁴³ Pelczar R. Teatr w kolegiach jezuickich... S. 175, 176, 190.

²⁴⁴ Wojtkowski A. Z dziejów szkolnictwa jezuickiego i pijarskiego w Polsce // Zeszyty Naukowe KUL. 1966. R. IX. Nr. 1-2. S. 103.

²⁴⁵ Kochanowicz J. Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych. Kraków, 2002. S. 42-45, 47-48, 60, 62-63, 115-116, 123, 140-142, 145-146, 149-150, 171-172, 194-196.

²⁴⁶ ARSI. Polonica 54. F. 75.

²⁴⁷ Pelczar R. Szkolnictwo jezuickie w Jaroslawie... S. 40.

діяльності осередків ордену, з іншого ж — професійні музичні колективи. Неоднорідним був і статус тих осіб, які входили до складу бурси музикантів. Одні з них (*inscripti bursae* — вписані до бурси) лише здобували музичну освіту. Як правило, це були представники незаможних родин, які мали схильність до музики. Частина цих осіб паралельно навчалася у місцевій єзуїтській школі (в межах *studia inferiora*). Інші мешканці бурс (*respectivi*) вже подолали трирічне навчання і віддавали своєрідний борг колегіуму, безкоштовно навчаючи музиці молодших колег. По завершенні другого трирічного терміну перебування у бурсі музикантів ці особи могли залишити її або працювати в ній як наймані за гроші співробітники (ці останні відомі під назвою *musicis salariati*)²⁴⁸. Представники усіх категорій мешканців бурс музикантів разом утворювали нечисленні колективи. Зокрема, у Ярославському колегіумі св. Іоанна у другій половині XVII ст. одночасно перебувало від 2 до 12 осіб²⁴⁹.

В українських осередках ордену бурси музикантів функціонували на засадах адміністративної автономії. Вона полягала не лише в окремому розташуванні²⁵⁰ цих закладів і наявності у них спеціальних джерел фінансування²⁵¹, але й — у домінуванні в управлінні бурсами музикантів принципів самоврядування. Зокрема, головну роль у вирішенні педагогічних і господарських питань даних установ відігравали саме їх безпосередні керівники²⁵². На українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. вони іменуються префектами бурс, бурс музикантів, музикантів, музики або хору²⁵³. Упродовж 1648–1700 рр. в українських осередках ордену також час від часу з'являється посада магістра хору. Зокрема, вона фіксуються у Кросненському (1689/90 н. р.), Львівському (1648/49, 1679/80, 1687/88 і 1689/90 н. рр.), Перемишльському (1686/87 н. р.) і Ярославському колегіумі св. Іоанна (1686/87, 1689/90 та 1690/91 н. рр.). Переважну більшість магістрів хору складали єзуїти-клірики (7 з 9 чол.). У решті випадків цю посаду займали слухачі моральної теології (Францішек Гневковський (Львів, 1648/49 н. р.) і Адам Каритовіч (Ярославський колегіум св. Іоанна, 1689/90 н. р.). За винятком двох останніх, усі інші маістри хору займалися педагогічною діяльністю. Троє з них навчали синтаксису, двоє — граматиці і стільки ж осіб були викладачами *humaniora*²⁵⁴.

²⁴⁸ *Kochanowicz J.* Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych. S. 93-94.

²⁴⁹ *Pelczar R.* Szkołnictwo jezuickie w Jarosławie... S. 38-39.

²⁵⁰ *Obirek S.* Jezuiti w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Kraków, 1996. S. 85.

²⁵¹ ARSI. Polonica 13-18, 20, 21 A, 22.

²⁵² *Obirek S.* Działalność kulturalna jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564–1668). Próba syntezy. Kraków, 1996. S. 37.

²⁵³ Див., зокрема: ARSI. Polonica 44, 45.

²⁵⁴ ARSI. Polonica 44. F. 114 v., 312 v.; Polonica 45. F. 7, 9 v., 35, 58, 60, 60 v., 70.

* * *

Таким чином, перебіг повсякденного життя українських єзуїтських шкіл залежав від цілої низки чинників: починаючи від положень шкільного статуту ордену і завершуючи поточними військово-політичними подіями у регіоні, поширенням епідемій, наявністю/браком належних побутових умов для здійснення навчальної діяльності. Повсякденне життя єзуїтських шкіл в Україні мало дві головні складові — навчальну і позанавчальну. Їх умовна рівноцінність (зокрема — й у часовому вимірі) була пов'язана насамперед із тим, що єзуїтське шкільництво ґрунтувалося на принципі *pietas litterata* і було типовим продуктом культури Бароко. Саме це й визначило насичене релігійне життя учнів, їх активну роль у культурно-масових заходах осередків ордену та дискретність навчального процесу. «Зворотний бік» життя єзуїтських шкіл був, утім, тісно пов'язаним із його аверсом. Скажімо, до навчального процесу були органічно вплетені релігійні практики, а під час різних урочистостей презентували здобутки повсякденної важкої праці учнів, пов'язаної з опануванням різних наукових дисциплін. Вона не обмежувалася лише традиційними формами аудиторної взаємодії між викладачем і учнем: важливу роль у навчальному процесі єзуїтських шкіл відігравала також самостійна робота студентів, система функціональних посад, академії, емуляція, конкурси тощо.

Повсякденне життя навчальних закладів ордену мало двох суб'єктів — учня і вчителя. Вихованці єзуїтських осередків на українських землях Речі Посполитої були надзвичайно неоднорідними з точки зору їх формального статусу, вікового, конфесійного і соціального складу. Присутність у навчальних закладах ордену учнів із середнім і низьким рівнем достатку стала можливою завдяки безкоштовному характеру єзуїтської освіти й існуванню системи соціальної підтримки незаможних вихованців (спеціальних стипендій, безкоштовних інтернатів (бурс) тощо). Це не вирішувало, втім, у повній мірі соціальні проблеми даного прошарку студентів: його представники іноді вдавалися до кримінальних вчинків, провокуючи тим самим міські заворушення. Викладач традиційно відігравав ключову роль у якісному наповненні навчального процесу в школах Товариства Ісуса.

Відсутність очевидного регресу у рівні освіченості єзуїтських педагогів на терені України у другій половині XVII ст. дозволяє трохи інакше трактувати тодішні явища, пов'язані з занепадом викладання окремих навчальних дисциплін (насамперед давньогрецької мови і математики). У даному випадку скоріше маємо справу не з освітньою деградацією, але з початком структурної перебудови єзуїтського шкільництва, яка передувала його масштабній просвітницькій модернізації у середині XVIII ст.

«АКАДЕМІЧНЕ ПОВСЯКДЕННЯ» ВИКЛАДАЧІВ ТА УЧНІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ ХVІІІ СТ.

Поняття «академічне повсякдення» вітчизняні історики почали використовувати не так давно. На думку багатьох дослідників, світ повсякденності об'єднує тих, хто навчає, та тих, хто навчається, а поняття «академічне повсякдення» позначає конкретний спосіб існування викладачів та студентів, а також сукупність ритуалів, комунікативних та повсякденних практик, сформованих співтовариством навчального закладу, які використовувалися у сфері «академічного життя». Уважаємо, що до «академічного повсякдення» викладачів та студентів православних колегіумів можна віднести такі явища: повсякденний побут, святкову культуру, ритуали, церемонії та символи, традиційні форми спілкування та міжособистісні стосунки, творені згідно з певними правилами тощо.

Наприкінці ХVІІ — у першій половині ХVІІІ ст. на українських землях, які входили до складу Російської імперії, за зразком Києво-Могилянського колегіуму були засновані ще три аналогічні заклади — Чернігівський, Харківський та Переяславський (відповідно у 1700, 1726, 1738 рр.). Ці інституції зберігали своєрідність освітньої моделі від початку свого постання до реформи духовних навчальних закладів 1808 р., яка була спрямована на подальшу професіоналізацію духовної освіти та її уніфікацію. Православні колегіуми мали генетичний зв'язок із єзуїтськими колегіумами, який виявлявся у схожості організаційної структури, наборі таких же «класів» та послідовності їх проходження учнями. Навчання передбачало поетапне засвоєння матеріалу граматичних класів, класів поезії, риторики, філософії та теології. Змістове наповнення курсів, особливо у першій половині ХVІІІ ст., фактично орієнтувалося на єзуїтську програму «Ratio Studiorum». Час виникнення та існування православних колегіумів дослідники визначають як важливий етап «зустрічі» та взаємодії традицій Заходу та Сходу у всіх сферах культури та на різних її рівнях. У ході такої взаємодії й була вироблена культурно-освітня форма православного колегіуму, який, базуючись на «латинській ученості», став сплавом західноєвропейської та східнослов'янської культурних традицій¹.

---

¹ Див. про православні колегіуми: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці ХVІІ – на початку ХVІХ ст. Харків, 2011.

Метою цієї розвідки є виявлення прихованих сенсів «академічного повсякдення», особливостей протікання процесів культурної дифузії на рівні щоденного життя учнів та викладачів православних колегіумів. Дослідник «академічного повсякдення» може рухатися різними шляхами, зокрема, через виявлення «внутрішніх» та «зовнішніх» структур щоденного життя у класній кімнаті, до якої увійшов викладач, а також того світу, який охоплював учнів та учителів після занять.

Початкові зауваги до розуміння спільноти колегіуму

Вихованці окремих колегіумів писали у спогадах, що «студентами» називали лише тих, хто навчався у філософському та богословському класах, всі інші були «учнями». Однак зі спогадів деяких вихованців Переяславського колегіуму кінця XVIII ст. довідуємося, що там усіх називали студентами². Але в офіційній документації колегіумів послідовного розрізнення понять «учень» і «студент» не спостерігається: так, учнів філософського та богословського класів зазвичай називали «студентами»³, іноді акцентували на такій назві (1774 р.)⁴, але могли уживати щодо них і слово «ученики» (1793 р.)⁵. Очевидно, що поділ «учні — студенти» був досить умовний.

Віковий діапазон учнів досить строкатий. У граматичних класах Харківського колегіуму навчалися хлопці віком від 10 до 20 років, у класах поетики та риторики їх вік коливався від 12 до 23 років, у вищих класах — від 18 до 28 років⁶. У граматичних класах Чернігівського колегіуму наприкінці XVIII ст. вік учнів коливався від 7 до 22 років, у класах піітики та риторики — від 14 до 24 років⁷. Не дивно, що молодші учні, згадуючи про старших, передовсім зауважували, що «паны эти были усатые»⁸.

Як відомо, в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої, зокрема, й у тих, які існували на українських землях, здобували освіту представники усіх

² Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. 1852. № 17. С. 21–22; Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. 1876. № 11. С. 431.

³ ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1395, арк. 19; спр. 1446, арк. 2; спр. 1730, арк. 1–3, 18; ф. 1973, оп. 1, спр. 1949, арк. 1, 2; спр. 1971, арк. 1.

⁴ Див.: Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. М., 1886. С. 94.

⁵ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 366, арк. 1; спр. 368, арк. 29, 37.

⁶ Государственный архив Белгородской области Российской Федерации. Ф. 127, оп. 1, д. 2, л. 7–21.

⁷ ДАЧО. Ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 21, 27, 40.

⁸ Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века. С. 432.

станів. Аналогічна ситуація склалася і в православних колегіумах⁹. Для жодної категорії населення навчання не було передбачене як обов'язкове. Найбільший відсоток світських учнів спостерігаємо в Чернігівському колегіумі у 1730–1740-ті рр. (67–69%), менша кількість їх була у Харківському колегіумі. Зменшення відсотка світських учнів перебуває у прямій залежності від збільшення загальної кількості учнів у колегіумі (яке зростало передовсім за рахунок синів духовенства). У Харківському колегіумі з перших десятиліть його існування загальна чисельність студентів була майже вдвічі більша, ніж у інших колегіумах (середня коливалася в межах 400 осіб). Слід наголосити: кількість (та не відсоток) світських учнів кожного колегіуму до кінця XVIII ст. практично не мінлася. Про те, що світські родини наприкінці XVIII — на початку XIX ст. свідомо обирали колегіуми для навчання дітей, свідчать не тільки цифри, але й спогади. Скажімо, Є. Тимківський писав, що він «вместе с другими дворянскими детьми» пішов до Переяславського колегіуму¹⁰. Деякі дослідники початку XX ст. підкреслювали, що, на відміну від Києво-Могилянської академії, яка приваблювала дітей вельможних осіб, до колегіумів ішли сини менш заможних та знатних козаків¹¹. До речі, в духовних семінаріях Російської імперії у XVIII ст. майже всі учні походили з духовенства¹². Число учнів православних колегіумів на тлі загальних показників учнівства духовних шкіл Російської імперії (академії та семінарії) було досить значним, хоча й поступово зменшувалося. Так, загальне число учнів Російської імперії у 1738 р. становило 2589 осіб, у 1764 р. — 6 тисяч, у 1783 р. — 11 329, у 1807 р. — 24 167¹³, відповідно, число учнів колегіумів по відношенню до загальної кількості учнів у 1730-ті рр. складало 29%, у 1760-ті — 13%, на початку 1780-х років — 10%, на початку XIX ст. — 6%. Відсоток учнів колегіумів зменшувався через зростання загального числа духовних шкіл та їх учнів у Російській імперії. Хоч завдання створення мережі таких освітніх установ зіткнулося з низкою труднощів. Багато шкіл, які формально відкрилися у 1720–30-і рр., після надісланого до Синоду звіту про їх функціонування були закриті. Відновилася діяльність духовних шкіл лише у другій половині XVIII ст. Утім, в окремі роки набір

⁹ Див. докладно про учнів православних колегіумів: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох... С. 197–233.

¹⁰ *Тимковський Е.Ф.* Воспоминания о моей жизни // КС. 1894. № 3. С. 377.

¹¹ *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. Нежин, 1913. С. 123–124.

¹² *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань, 1873. С. 90; *Малицкий Н.В.* История Суздальской духовной семинарии (1723–1788). Владимир, 1905. С. 92.

¹³ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. Казань, 1881. С. 185, 578.

учнів до духовних семінарій значно зменшувався (наприклад, у 1766 р. усіх учнів було 4 673), стабілізувалася ситуація лише після 1780-х років¹⁴.

За кількістю вихованців найбільшим закладом у Гетьманщині та Російській імперії, а також одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом у Європі, була Києво-Могилянська академія¹⁵. У 1727 р. у ній навчалося 654 студенті¹⁶, у 1730-ті рр. — до 500, у середині 1740-х — 1100 осіб¹⁷. Найчисельніші єзуїтські колегіуми Речі Посполитої на початку XVIII ст. мали 200–800 учнів, упродовж століття у львівських «школах» навчалося від 550 до 700 студентів, у Віленській академії — у середньому 800¹⁸. Як відомо, в перших університетах Російської імперії тривалий час навчалося лише по кілька десятків студентів.

Склад викладачів православних колегіумів був доволі строкатим. Аналіз наявної бази даних дозволяє зафіксувати основні їх «типи», а також певні зміни у їх кількісному складі, які відбувалися з плином часу¹⁹. Більшість викладачів походила з родин духовенства. Вихідці зі шляхетських (дворянських), міщанських та козацьких родин становили невеликий відсоток наставників протягом усієї історії колегіумів. Число учителів-ченців, яке на початку заснування колегіумів дорівнювало 100%, поступово зменшувалося вже у наступні десятиліття. У середині століття цей показник складав 41,3%, а наприкінці століття він дорівнював 21,4 % (до загального числа викладачів). Число білого духовенства зросло з середини до кінця століття, відповідно, з 22,2% до 25,2%. Число світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину), зросло за цей же проміжок часу з 36,5% до 53,4%. На початку XIX ст. ченці становили 18%, біле духовенство 20,5% і світські викладачі — 61,5% від загальної чисельності наставників колегіумів. Хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця. Більшість із них на момент призначення на викладацьку посаду певний час перебували в монастирях українських єпархій. У колегіумах вони працювали зазвичай тривалий час. Серед учителів-ченців православних колегіумів бачимо відомих у по-

¹⁴ Freeze G. L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century. Cambridge – London, 1977. P. 87–88.

¹⁵ Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: матеріали міжнародної наукової конференції. К., 2008. С. 193–195.

¹⁶ Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом: В 2 т. СПб., 1862. Т. 1. С. 109.

¹⁷ Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. // Труды КДА. 1903. № 8. С. 614–615.

¹⁸ Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи... С. 194.

¹⁹ Аналіз бази даних «Викладачі православних колегіумів», до якої внесено інформацію про 255 осіб, див.: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох... С. 236–252.

дальшому діячів церкви (Фадей Кокуйлович, Іраклій Комаровський, Тимофій Максимович, Антоній Стаховський, Йов Базилевич, Платон Малиновський, Варлаам Тешинський, Варлаам Шишацький). Другий тип викладача — молодий учитель, який почав викладати одразу після завершення свого навчання. З третьої чверті XVIII ст. число їх значно зросло (у понад два рази). Ці молоді вчителі починали роботу в нижчих класах, а за рік-два залишали колегіум. Третій тип викладача можна умовно назвати «професійний викладач», який з'являється у другій чверті XVIII ст. Такі викладачі працювали у колегіумах тривалий час, а згодом учителювали в інших навчальних закладах.

Наставників, які викладали у старших класах, у справочинній документації іменували не інакше як «професорами» (так називали, наприклад, викладача Чернігівського колегіуму Тимофія Максимовича (1724–1727 рр.)²⁰ та викладача Харківського колегіуму Стефана Вітинського (1743 р.)²¹). Викладачі саме так підписували документи («богословія профессор ієромонах Епифаній»²²). Інколи професорами іменували й викладачів риторики («звання профессорского учителя риторики» Чернігівського колегіуму Гавріїл Огінський²³, «риторики профессор» Харківського колегіуму²⁴). Прикметно, що викладача Харківського колегіуму Амвросія Поппеля, який був у минулому ксьондзом, навчався в європейських навчальних закладах, у документах називали «доктор філософії»²⁵. Іменування «професор», що фіксується уже на початку існування колегіумів, закріпилося у подальші роки. За середньовічними університетськими традиціями викладачів молодших класів називали «магістрами». Викладання у колегіумі було їх першим місцем роботи (магістри Харківського колегіуму Григорій Антонський²⁶, Андрій Гаванський²⁷, магістри Переяславського колегіуму Петро Барлуй, Йосип Каменський, Лука Романовський²⁸). Все це свідчить про прагнення прилучитися до загальноєвропейської ієрархії вчених ступенів та звань. Хоча у справочинній документації термін «учитель» використовувався досить широко, позначаючи увесь загал наставників колегіуму, «учителями» нерідко називали саме викладачів нижчих класів.

Викладачі послідовно переходили від викладання в одному класі до наступного. Чимало наставників «пройшли» всі щаблі, від граматичного й

²⁰ ОДД. Пг., 1915. Т. 18 (1738 г.). Стб. 952.

²¹ РГИА. Ф. 796, оп. 23, д. 905, л. 1.

²² ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1488, арк. 1.

²³ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 655 л, арк. 83.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1488, арк. 1.

²⁵ РГИА. Ф. 796, оп. 28, д. 111, л. 1–2.

²⁶ РГИА. Ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 1, л. 241.

²⁷ Там же.

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 641; спр. 754, арк. 1.

до вищих класів філософії та богослов'я (звісно, за умови старанного виконання обов'язків). Середня тривалість перебування на посаді учителя коливалася від 4 до 7 років. Але викладачі-ченці працювали в колегіумах у середньому 9 років, а деякі — і значно довше, 11–17 років (Авксентій Кивачицький, Йосип Занкевич, Іоан Дубинський, Фадей Кокуйлович, Феофан Федоровський, Йоакимф Карпинський, Варлаам Шишацький, Варлаам Тещинський, Рафііл Мокренський, Йов Базилевич). Показник середньої тривалості викладання знижений через короткий термін викладацької роботи значної кількості молодих викладачів граматичних класів — лише рік-два. «Професійні» ж викладачі присвятили тривалий час свого життя викладанню. Наприклад, Симеон Борецький працював у Чернігівському, Харківському колегіумах, згодом у Московській академії. Митрофан Слотвинський після 10 років викладання у Харківському колегіумі був запрошений до Московської академії, Гедеон Антонський після 16 років перейшов до тієї ж академії, Анастасій Савинський після 12 років у Переяславському колегіумі став професором Олександрівської семінарії у Петербурзі.

Дані джерел показують, що у Чернігівському, Харківському та Переяславському колегіумах число наставників зазвичай дорівнювало числу класів. У першій половині століття більше вчителів було у Харківському колегіумі, менше — в інших (у яких пізніше було відкрито вищі класи). Так, у Харківському колегіумі вже у 1727/28 н. р. нараховується семеро викладачів²⁹; після появи богословського класу там фіксується вже вісім учителів (наприклад, у 1738 р. та пізніше)³⁰. Утім, в окремі роки їх було менше (у 1741/42 та 1773/74 н. р. сім осіб³¹). Довгий час у Чернігівському колегіумі було п'ятеро викладачів (зокрема, у 1767/68 н. р.³²). У 1770–1780-ті рр. у колегіумах працювало не менше восьми викладачів. Причому у Харківському колегіумі у квітні 1785 р. був окремий учитель історії та географії, а також грецької мови³³. У Переяславському колегіумі на межі XVIII–XIX ст. фіксується дев'ять викладачів³⁴. Найбільше число наставників нараховується у 1793 р. у Харківському колегіумі, де, окрім ректора, викладало 13 осіб³⁵.

²⁹ РГИА. Ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

³⁰ РГИА. Ф. 796, оп. 19, д. 378, л. 147; оп. 18, д. 32, т. 1, л. 242–263.

³¹ ІЛ ВР. Ф. 37, спр. 360, арк. 26; ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.

³² *Травкіна О.І.* Про склад учнів Чернігівського колегіуму // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 35.

³³ РГИА. Ф. 796, оп. 66, д. 154, л. 47.

³⁴ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1887. № 20. С. 730–734; № 24. С. 963.

³⁵ РГИА. Ф. 796, оп. 74, д. 97, л. 172–182.

«Латинська ученість» у повсякденному житті учнів

Добре відомо, що метою навчання в європейській гуманістичній школі було формування благочестя, а теоретичним підґрунтям виступав принцип *pietas litterata* (освіченого благочестя). Виховним ідеалом *pietas litterata* було «знання латини, [...] діяльна побожність і вміння скрізь поводити себе належно»³⁶. Дидактичні і педагогічні прийоми, застосовувані у колегіумах, переймалися з досвіду Києво-Могилянської академії, яка, своєю чергою, чимало запозичила з єзуїтської педагогіки. Стрижнем навчального процесу в граматичних класах православних колегіумів було опанування молодшими школярами латини. Природно, що для її навчання використовували посібники, які набули популярності в єзуїтських закладах всієї Європи, а також відповідні прийоми навчання. Наприклад, задля того, щоб привчати учнів колегіумів до латини, їх зобов'язували спілкуватися нею у школі і вдома. Для цього використовували такий засіб, як «*calculus*», відомий із досвіду всіх православних колегіумів. Ішлося про паперовий сувій («калькулюс»), в якому записували ім'я учня, що порушив правило говорити лише латиною або припускався помилок³⁷. «Калькулюс» перебував у нього до тих пір, поки не зауважували іншого порушника, до якого він і переходив. Той, у кого «калькулюс» затримався на ніч, карався учителем. Тож кожен учень, отримавши до рук ганебний знак, намагався якомога швидше його позбутися.

Організація шкільних вправ у православних колегіумах також свідчить про запозичення форм та видів навчальних практик єзуїтських шкіл (перш за все вправ, які виконувалися у класі (*exercitiae*), та домашньої роботи (*occupaciones*). У спогадах вихованців православних колегіумів з усіма подорожцями описані «екзерциції» і «окупації». Ці перекази про минуле рясніють латинськими виразами, які демонструють навчальне повсякдення учнів. Особливо часто колишні учні згадували, як їх роботу оцінювали вчителі колегіумів. У спогадах зустрічаються приклади, які демонструють широкий діапазон вчительських оцінок — від схвалення (*laudatissime*) до засудження (*pessime*), сформульованих у декількох словах або у розлогіх характеристиках³⁸. Прикметний діалог викладача Переяславського колегіуму Йосипа

³⁶ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. Львів, 2005. С. 44.

³⁷ Там само. С. 430–431.

³⁸ Кулжинский И.Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // ЧЕИ. 1877. № 7. С. 190–193; Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века. С. 432; Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. 1877. № 3. С. 91–92; Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. 1880. № 9. С. 403.

Козачківського зі своїм учнем, чию вправу учитель оцінив на такий спосіб: «*Taliter, qualiter — nihil fundamentaliter*» (так-сяк, нічого фундаментального). Коли учитель запропонував учневі перекласти оцінку, той відповів, що на його думку, це означає «не терши, не м'явши — не буде калача»³⁹. Вчитель, подумавши кілька секунд, погодився з перекладом. У іншому спогаді зустрічаємо переказ-жарт переяславських школярів про те, як учень-початківець скаржився префекту на свого товариша: «*Domine Praefecte! Ego йшов, ille — пхнув, ego покотився, pasus розбився, а sanguis — дзюр-дзюр!*»⁴⁰. Тож, як бачимо, реальні труднощі вивчення латини були складовою повсякденного життя школярів.

У всіх православних колегіумах широко застосовувався ще один відомий прийомом єзуїтської педагогіки — змагання учнів. Викладач оприлюднював «рейтинг» успішності вихованців, кожен з яких міг виконати вправу, підписати її «*de loco*» й вказати прізвище особи, на місце якої претендував. Якщо амбіції мали під собою підстави й учень виконував завдання краще від свого суперника, він займав його місце. Ця практика організації змагань учнів докладно описана у спогадах вихованців колегіумів⁴¹. У цих же джерелах натрапляємо й на інформацію про існування «аудиторів», кращих учнів, яких обирав учитель для перевірки завдань інших школярів⁴².

У граматичних класах викладання поступово переходило на латину, тож від її засвоєння залежало подальше навчання. Саме тому вихованець Харківського колегіуму Є. Топчієв писав, що у перших трьох класах латина панувала над іншими дисциплінами, тож від класу до класу переводили виключно за успіхи в її засвоєнні⁴³. Колишні учні згадували, що вчителі вимагали від вихованців думати латиною⁴⁴. Отриманих знань вистачало для того, щоб вести нею буденні розмови⁴⁵. Так, колишній учень Харківського колегіуму Я. Толмачов писав, що на третій рік навчання він міг добре розуміти латинських класиків і прочитав «Розмови» Еразма Роттердамського та історію Саллюстія⁴⁶. Учень того ж колегіуму Ф. Луб'яновський згадував,

³⁹ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища // КС. 1889. № 2. С. 431.

⁴⁰ Там же. С. 431.

⁴¹ *Кулжинский И. Г.* Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 192; *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 431.

⁴² *Кулжинский И. Г.* Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 190–191; *Крамаренко И.* Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 91–92.

⁴³ *Топчиев Е.* Воспоминания // Южный край. 1883. № 881.

⁴⁴ *Крамаренко И.* Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 91–97.

⁴⁵ *Крамаренко И.* Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия. С. 404.

що в граматичному класі «с учителями и товарищами болтал по-латыни, сочинял хриі и речи»⁴⁷. Спогади демонструють, як латина, а разом із нею антична та середньовічна європейська культури, ставали частиною навчального повсякдення учнів від молодших класів колегіумів.

Спогади учнів засвідчують існування спільних рис навчального повсякдення православних і єзуїтських колегіумів, які зберігалися аж до початку XIX ст. Як тільки учень переступав поріг класу, його вітали гучним: «Salutamus! Salutamus!»⁴⁸ Спогади І. Крамаренка, В. Демідовського, І. Кулжинського в окремих місцях настільки подібні, що складається враження про їх навчання в одному колегіумі.

У класах поетики та риторики учні продовжували опановувати латину. На цьому етапі вони мали вільно нею володіти і писати твори на різні теми, передовсім наслідуючи зразки. Дослідники відзначають, що популярність класу поетики у колегіумах зумовлювалася тим, що знання та навички, які там отримували, мали певну суспільну вагу. Юні поети могли, як це було заведено у тогочасному суспільстві, складати вірші на пошану поважних персон та вітати ними під час урочистостей, отримуючи за це винагороду.

Античний спадок та повсякденне життя

Твори учнів колегіумів об'єднує домінування античної тематики, насиченість образами античної міфології. Студенти перебували у полоні античного світу, його літератури та героїв. У повісті «Панна сотниковна» Григорій Квітка-Основ'яненко описав характерний епізод виступу учня класу поетики Харківського колегіуму із привітанням сотнику (вірш написав учитель колегіуму)⁴⁹. «Гори Парнаські», вище яких злітав юнак, «дух мистецтва», Геркулес, Марс, Сатурн — про все це йдеться у вітальному вірші, який був досить типовий. У збірці віршованих привітань студентів префекту Переяславського колегіуму Федору Домонтовичу «соборы муз» на Парнасі, Кронос, Феб, Орфей, інші подібні персонажі склали її питому частину⁵⁰. Учні Харківського колегіуму у своїх віршах називали себе «питомцами Харьковской Минервы» (1804 Р.)⁵¹ У привітаннях харківському єпископу

⁴⁶ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка // Русская старина. 1892. Т. 75. С. 702.

⁴⁷ Лубяновский Ф.П. Воспоминания // РА. 1872. Вып. 1. С. 100.

⁴⁸ Кулжинский И.Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 188.

⁴⁹ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Панна сотниковна // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. Прозові твори. К., 1979. С. 304.

⁵⁰ Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии // КС. 1889. № 11. С. 450–454.

⁵¹ Цит. за: Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. — Т. 2. Харьков, 1993. С. 792.

Христофору Сулимі (від студентів різних років) Харківський колегіум іменується «Парнасом», «Харьковским Парнасом», «собором Парнаских муз», «храмом Паллады», себе ж студенти називали «чадами Паллады», які перебували «среди муз на Геликоне»⁵². Захоплення античністю, яке виразно демонстрували учні православних колегіумів у своїх віршах, поєднувалося із християнськими основами їхнього світогляду. Християнська символіка й тематика не конфліктували, а органічно поєднувалися з античною, творили культурний симбіоз. Водночас фіксуються випадки використання античних символів для окреслення української ідентичності. Так, разом із «Зефірами» та «Ефірами» у віршах натрапляємо на визначення учнів самих себе як «наук Украинских птенцов»⁵³. У віршованому похвальному слові на честь засновника Харківського колегіуму єпископа Єпифанія Тихорського від учня І. Філіповича у 1727 р. звучали слова про радість «Украины» з приводу організації колегіуму⁵⁴. У віршованих партіях харківському єпископу Христофору Сулимі теж натрапляємо на побажання, щоб у колегіумах (на «Олімпі» та «Парнасі», як вони названі) «Украина процветала», була «Украина благословенна» й розквітав «сад украинских наук»⁵⁵. «Перенесення Олімпу» на український ґрунт відбилося також в оформленні конспектів курсів, у малюнках, які робили учні. В одному з конспектів піітики та риторики, записаному студентом Чернігівського колегіуму у 1730 р., титульний аркуш оздоблений композицією, насиченою античними мотивами: над назвою курсу зображено гору Олімп, на якій сидить наставник із розкритою книгою, оточений спудеями, поруч з Олімпом зображено музу з бандурою та Пегаса⁵⁶. Подібне зображення Олімпу з Аполлоном і дев'ятьма музами знаходимо також у курсі риторики, прочитаному в Харківському колегіумі в 1737 році⁵⁷. Античній символіці нерідко надавали національного колориту. За особливо яскравий приклад тут можуть служити зображення грецьких муз на Олімпі у панегірику на честь архімандрита Тимофія Максимовича, складеному студентами Чернігівського колегіуму 1730 р.⁵⁸, у конспекті піітики та риторики

⁵² ЦНБ ХНУ ВР. Зібр. рукописів, спр. 682-р 1336/с, арк. 1, 30 зв., 57.

⁵³ Излияние благодарных чувств Его Сиятельству кн. А. М. Голицыну от питомцев Харьковского коллегіума по случаю полученных новых милостей. Харьков, 1806. С. 5.

⁵⁴ Див.: *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. — Т. 1. С. 460–461.

⁵⁵ ЦНБ ХНУ ВР. Зібр. рукописів, спр. 682-р 1336/с, арк. 2, 9.

⁵⁶ НБУВ ІР. Ф. 305, спр. 259, арк. 1.

⁵⁷ Там само. Ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 1 зв.

⁵⁸ Греческие музы в малорусском изображении // КС. 1884. № 4. С. 714.

цього ж колегіуму 1730 р.⁵⁹, конспекті риторики Харківського колегіуму 1737 року⁶⁰. У цих прикладах зауважуємо українські елементи вбрання та головних уборів і специфічні музичні інструменти: Аполлон та деякі музи грають на бандурах, а решта муз — на військових козацьких трубах.

Поліфонія мов

Окрім латини, у колегіумах вивчали ще декілька мов. Церковно-слов'янську мову вчили у граматичних класах із допомогою читання текстів, які використовували під час богослужіння. Хоча окреме викладання російської мови у колегіумах розпочалося у 60-х роках XVIII ст., та латина ще довгий час зберігала провідне місце у навчальній практиці всіх класів⁶¹. Відомо, що у Чернігівському колегіумі від самого початку викладання провадилося також польською мовою⁶². У «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), добре знаному виданні, пов'язаному із Чернігівським колегіумом, розміщено звернення до гетьмана Івана Мазепи учнів граматичних класів, у якому вони демонстрували володіння тонкощами польської мови⁶³. Про вивчення польської мови у Чернігівському та Переяславському колегіумах свідчать копії атестатів та інші справочинні джерела⁶⁴. В історіографії переважала думка, що у Харківському колегіумі польської мови не вчили, хоча збереглися переклади з неї, які регулярно робили учні під орудою Андрія Прокоповича (викладача, потім ректора колегіуму) наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з метою популяризації наукових знань (насамперед сільськогосподарських)⁶⁵. Серед віднайдених нами шкільних вправ учнів Харківського колегіуму (1750–1753 рр.) зустрічаються латино-

⁵⁹ НБУВ ІР. Ф. 305, спр. 259, арк. 1.

⁶⁰ Там само. Ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 1 зв.

⁶¹ Див. про викладання мов у колегіумах: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох... С. 55–68, 73–80, 115–119.

⁶² *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. 1905. № 9. С. 244.

⁶³ *Маслов С.І.* Етюди з історії стародруків. К., 1925. С. 53–54.

⁶⁴ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1065, арк. 1.

⁶⁵ Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище. Харьков, 1799; Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище. Харьков, 1799; Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии: пер. с польск. Харьков, 1806; Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е: пер. с польск. Харьков, 1808; Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: пер. с польск. в Харьк. коллегииуме. Харьков, 1808.

польсько-російські переклади та переклади з польської й на польську⁶⁶. Отже, польська мова звучала в усіх колегіумах. Окрім названих мов, певне число учнів вивчало німецьку, французьку, грецьку та давньоєврейську мови.

Жива народна мова гармонійно впліталася в букет інших мов. У науковій літературі⁶⁷ згадувалася цікава рукописна збірка вправ учня Харківського колегіуму Івана Ушивського (1738–1743 рр.)⁶⁸. Окрім уривків із духовних книг, творів античних авторів, світських повістей, його учитель пропонував для перекладу чимало прислів'їв народного походження (деякі були видозмінені), причому в збірнику бачимо російські, польські й українські прислів'я («Баба з воза, колесам легше», «Осмак копи стереже», «Який пан, такий його крам» тощо).

Ритм життя учнів та викладачів православних колегіумів задавався усталеною православною церковною традицією, перш за все системою свят. Православний календар та церковні канони суттєво впливали на розпорядок дня, час іспитів та вакацій, форми діяльності до і після навчання. Ілля Тимківський, згадуючи своє навчання у Переяславському колегіумі, писав, що учні зобов'язані були відвідувати церковну службу в недільні та святкові дні, кожен клас мав визначене місце у храмі, викладачі фіксували присутність вихованців та їхню поведінку⁶⁹. Подібна практика існувала і в інших колегіумах. Також учні обов'язково співали в колегіумному хорі, який брав участь у службах у храмах колегіумів, а також у святкуваннях визначних подій як в межах своїх навчальних закладів, так і в місті⁷⁰. Типовими виглядають спогади Ф. Луб'яновського, який писав, що вийшов із Харківського колегіуму «с благоговенієм к Евангелію и ученію церкви, с покорністю начальству и не от страха, а по чувству необходимости в руководстве» (він підкреслив, що його не готували до духовного звання)⁷¹. У недільні та святкові дні студенти богословського класу та викладачі виголошували проповіді не тільки в класі, а й у церкві колегіуму⁷². Студенти

⁶⁶ ОПИ ГИМ. Ф. 310, д. 72, л. 17.

⁶⁷ *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы XVIII века. Киевская искусственная литература XVIII века, преимущественно драматическая. К., 1880. С. 2–5.

⁶⁸ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 661 п.

⁶⁹ *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу. С. 21.

⁷⁰ *Крамаренко И.* Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 98, 100; *Буткевич Т. И.* Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора. Харьков, 1894. С. 54.

⁷¹ *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания. С. 113–114.

⁷² *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. 1898. № 17. С. 665.

Переяславського колегіуму проповідували у неділю та свята в храмах міста та в домовій архієрейській церкві⁷³. У колегіумах укладався розклад проповідей викладачів та студентів на недільні і святкові дні⁷⁴.

Під час великих свят (Великдень, Різдво) колегіуми відвідували архієреї, інші знатні особи, на честь гостей учні різних класів писали вірші та промови. Існує чимало джерел, які розповідають про приготування учнів усіх класів до релігійних свят (зокрема, у Харківському колегіуму до Великодня у 1792 р.)⁷⁵.

Розподіл часу учнів колегіумів протягом доби та навчального тижня був досить чітко регламентований. Основою був розклад занять, у якому фіксувалися години шкільних занять з усіх дисциплін та години відпочинку.

Форми організації учнів

Задля підтримки дисципліни та порядку у колегіумах існувала певна система нагляду, в рамках якої виробилося коло обов'язків наставників та учнів. Така система мала чимало спільного із традиціями єзуїтських колегіумів та Києво-Могилянської академії. За учнями мали наглядати всі викладачі, про що їм постійно нагадувало керівництво. Так, префект Харківського колегіуму Ієракс 22 січня 1793 р. закликав наставників з'являтися у класи до початку занять і наглядати за учнями, які «производят шалости»⁷⁶. Посада префекта передбачала здійснення загального нагляду, зокрема й за викладачами. Відомо також про існування у колегіумах посади суперінтенданта (який обирався з викладачів молодших класів), до обов'язків якого входив нагляд за учнями (серед іншого відвідування кімнат учнів, які проживали як у бурсі, так і у приватних помешканнях).

У всіх колегіумах також існувала система взаємного нагляду учнів. Для цього на кращих з них покладалися обов'язки «сеньйорів», «інспекторів», «візитаторів», «директорів», «цензорів», які допомагали суперінтендантові⁷⁷. «Учреждение о содержании бурсы» Чернігівського колегіуму (1792 р.)⁷⁸ дозволяє зауважити тотожність обов'язків суперінтенданта, сеньйора, директора

⁷³ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1887. № 24. С. 965.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1446.

⁷⁵ Там само. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1256, арк. 1–1зв.

⁷⁶ Там само. Спр. 1825, арк. 1–1зв.

⁷⁷ *Левицький П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 434; *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). Чернігів, 2000. С. 60–63.

⁷⁸ *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1904. № 4. С. 152.

та інспекторів із відповідними посадами в єзуїтських колегіумах. Скажімо, сеньйори відвідували приватні помешкання учнів, а сеньйори бурси — наглядали за кімнатами. Такий порядок зберігся до початку XIX ст.⁷⁹ Найбільше відомостей маємо про посаду інспектора. Ними були учні старших класів (зазвичай філософії та богослів'я, іноді риторичного класу), які мали допомагати навчатися учням молодших класів та наглядати за ними. У кожену кімнату бурси призначався свій інспектор. На приватних квартирах, де мешкало традиційно по кілька учнів, разом із ними жив і інспектор, який стежив за навчанням та поведінкою своїх підопічних, а також за веденням ними господарства. За це він отримував від батьків учнів грошову винагороду (5–8 рублів за кожного учня на рік). Інспектори мали регулярно повідомляти суперінтендантові про поведінку учнів. У інструкції для інспекторів Харківського колегіуму (за списком 1796 р.) містяться поради, що окреслюють нагляд як засіб запобігання можливим неприємним ситуаціям. Укладачі правил радили інспекторам усіляко сприяти тому, аби вільний час їх підопічні використовували для читання книг. Тож їм рекомендували без особливої потреби не відпускати учнів з помешкань та пильнувати, щоб ті «не ходили по базару без нужди». Самим інспекторам теж радили читати книжки, не тинятися вулицями і «не шататися по чужим квартирам»⁸⁰. Інспекторів застерігали, щоб ті в нічний час не виходили з дому, не посилали з дорученнями учнів, не залишали на ніч сторонніх та не запрошували до себе гостей.

Велике значення у житті студентів єзуїтських шкіл та їх релігійному вихованні відігравали студентські конгрегації⁸¹. Добре відомо про існування студентських братств (конгрегацій) у Києво-Могилянській академії⁸². У Чернігівському колегіумі теж функціонувала конгрегація в ім'я Богородиці Непорочного Зачаття⁸³; відомо, що існував певний обряд прийняття бурсаків у її члени⁸⁴, однак докладних відомостей про нього знайти не вдалося. М. Лілеєв уважав, що посвята в братчики відбувалася у конгрегаційній церкві Усіх Святих⁸⁵, як і у Києво-Могилянській академії.

Залишилися згадки про те, що в колегіумах велася книга «Album», яку дослідники Києво-Могилянської академії розглядають як один із різновидів

⁷⁹ ДАХО. Ф. 40, оп. 2, спр. 571, арк. 2.

⁸⁰ Цит. за: *Лебедев А.С.* Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. С. 81.

⁸¹ *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях... С. 81.

⁸² *Петров Н.И.* Киевская академия во второй половине XVII века. К., 1895. С. 103.

⁸³ *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). С. 65–66.

⁸⁴ НБУВ ІР. Ф. 127, спр. 151, арк. 1, 3.

⁸⁵ Там само. Арк. 3.

фіксації збору пожертв на потреби «академіків»⁸⁶. Микола Ханенко, перебуваючи у Чернігові в жовтні 1730 р., записав у щоденнику: «студентам приходившим кумалбо дан червоний»⁸⁷ Про існування конгрегаційного збору згадували історики Чернігівського колегіуму. Збір коштів і, відповідно, записи в книгу розпочинали у день Св. Анни після богослужіння; студент, «екклезіарх» конгрегаційного збору, обходив у церкві жертводавців, подання яких йшли виключно на бідних студентів бурси⁸⁸.

Організація самої бурси, самоорганізація учнів, їх почесні титули, взаємоконтроль, який був традиційно притаманний бурсам колегіумів, добре описані В. Наріжним у повісті «Бурсак». Один із героїв захоплено й піднесено пояснював новачку Неону добре продуману і дієву організацію життя: «Почетное сословие бурсаков образует в малом виде великолепный Рим, и консул управляет оным вместе с сенатом. В консулы избирается старший из богословов, а прочие богословы и философы образуют сенаторов; риторы составляют ликторов, или исполнителей приговоров сенатских; поэты называются целерами, или бегунами, которые употребляются на рассылки; прочие составляют плебеян, или чернь — простой народ. Видишь, как все это прекрасно устроено!»⁸⁹. З розповідей героїв повісті Наріжного постає картина життя у бурсі з її ефективною системою нагляду та підтримання порядку. Зауважимо, що у бурсі існували свої традиції покарання порушників правил: окремі переступи учнів розглядалися керівництвом колегіуму, інші — «сенаторами» (до речі, найбільшим злочином бурсаки вважали крадіжку).

Відомо декілька інструкцій кінця XVIII ст. щодо організації нагляду за вихованцями бурс, які за змістом та духом дуже близькі між собою. Як наголошувалося в листі білгородського єпископа Феохтиста Мочульського керівництву Харківського колегіуму від 28 вересня 1793 р., нагляд за вихованцями мав відбуватися з метою «отвращения безчиния и неблагопристойности»⁹⁰. Так, в «Учреждении о содержании бурсы» Чернігівського колегіуму⁹¹ зауважувалися неприпустимі для учнів форми дозвілля. Їм, скажімо,

⁸⁶ Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів // Соціум. Вип. 5. К., 2005. С. 96.

⁸⁷ Ханенко Н.Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. К., 1884. С. 16.

⁸⁸ Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. 1896. № 13. С. 420–421.

⁸⁹ Нарезный В.Т. Бурсак, малороссийская повесть // Нарезный В.Т. Сочинения: в 2 т. — Т. 2: Романы и повести. М., 1983. С. 14.

⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 368, арк. 45.

⁹¹ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1904. № 4. С. 152.

заборонялося ходити містом, особливо «по шинкам, трактирам, свадьбам и другим зазорным местам», тож наставники мали «бродящих удерживать и совсем бродяжничество запрещать и искоренять». Щодо студентів старших класів зазначалося: «... чтобы никто трубки не курил, в карты не играл и чтоб не было никакого шума»⁹².

Покарання та заохочення учнів

Покарання та заохочення до навчання виступають важливими складовими характеристики «академічного повсякдення», адже для учнів і викладачів колегіуму вони були щоденними практиками. Як уже зазначалося, при організації православних колегіумів чимало було запозичено з єзуїтської педагогіки. Тілесні покарання, які застосовувалися в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, практикувалися передовсім у тогочасних єзуїтських колегіумах та інших гуманістичних школах, не кажучи вже про домашнє виховання. Шмагання різками було звичним, часто вживаним покаранням⁹³. Навіть призначені до учнів інспектори нерідко застосовували різки до своїх підопічних. Резонансний випадок стався у Переяславському колегіумі у 1746 р. Інспектор Полонський побив «свого» учня Савонова, керуючись популярним висловом із латино-польських абеток:

«Розга, духъ свентый, косці не пшеломіе,
А розумъ барзо въ глову выгонє»⁹⁴.

За згадками колишніх вихованців Чернігівського колегіуму, у класі інфими у кутку біля груби стояли березові різки й сидів учень, який пускав їх у хід за наказом учителя⁹⁵. Зі спогадів відомо, що різки застосовували за певним порядком, залежно від оцінок, які учні отримували від аудиторів за виконані завдання. У випадку постійного отримання учнем поганих оцінок учитель, перш ніж перейти до покарання, декілька разів висловлював йому догану. І лише коли школяр не виправлявся, звучало «flecti!» — учень мав стати навколішки на порозі класу. Сигналом до шмагання різками було «pescit»; за згадками учнів, число ударів учитель призначав відповідно до того, наскільки часто школяр отримував незадовільну оцінку⁹⁶. Екзекуторами

⁹² Цит. за: *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1904. № 4. С. 154.

⁹³ *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. 1888. № 20. С. 750; *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 433.

⁹⁴ [*Вишневский Д.*] Случай из губернерской жизни // КС. 1895. № 1. С. 7.

⁹⁵ *Кулжинский И.Г.* Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 189.

⁹⁶ Там же. С. 191.

виступали найгірші за успішністю учні, яких називали «сікарями» або «са-
lefactor'ами» («зігріваючими»); за тяжкі провини вихованця наказували
одразу двоє «сікарів» під дзвін колегіумського дзвону, звуки якого розноси-
лися містом⁹⁷. Сікли нерідко до крові, що мало загальновідому тоді назву
«березова каша». За спогадами колишніх учнів колегіумів, у дві різки під
дзвін сікли лише за надзвичайні вчинки (крадіжку, пияцтво, безчинство)⁹⁸.
Серед покарань, які застосовували у колегіумах, згадуються «палі» (удари
лінійкою по руках), поклони, стояння на колінах (іноді на гречці). При цьому
необхідно зауважити, що удари «палями» та деякі інші покарання засто-
совувалися як певний ритуал, укорінений у колегіумах (особливо для тих, хто
щойно вступив до закладу). В автобіографічній повісті «Бурсак» Василь На-
ріжний показав це на прикладі головного героя Неона, якого покарали уда-
рами «палі» в перший же день навчання у Переяславському колегіумі. До-
свідчений учень пояснив новачкові, що таким чином привчають до
покірності та терпіння, і порадив трошки потерпіти, запевнивши, що коли
той буде добре вчитися, кривди скоро закінчаться⁹⁹. Переживання літера-
турного героя перегукуються зі спогадами М. Т. Каченовського, видатного
історика, який закінчив Харківський колегіум. Він згадав відому з історії
колегіумів традицію сікти всіх без винятку вихованців кожної суботи й під-
креслив, що це було більше ритуалом, аніж безглуздою розправою: для
учнів, «особенно выдающихся прилежанием и благонравием, обращался в
одну лишь формальность поднимания и опускания розги»¹⁰⁰. Загально-
прийнятою у всіх колегіумах була практика покарання різками учнів-утіка-
чів, зазвичай молодшого віку, адже втеча вважалася серйозним переступом.
Резолюції про те, щоб утікача повернули до колегіуму та висікли, фік-
суються протягом XVIII ст.¹⁰¹. Так, в указі переяславського єпископа Йова
Базилевича наголошувалося, що за першу втечу учня мають карати різками,
якщо це трапиться вдруге — карати у шкільних сінях, за третю спробу —
сікти «при собрании всех учеников публично перед школами»¹⁰².

Колишні учні у спогадах неодноразово підкреслювали, що покарання
різками застосовували лише до класу поетики. Викладачі колегіумів розу-
міли, що це покарання завдає й морального приниження. Свідчення цьому

⁹⁷ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 433.

⁹⁸ *Крамаренко И.* Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти те-
кущего столетия. С. 98.

⁹⁹ *Нарезный В.Т.* Бурсак, малороссийская повесть. С. 12.

¹⁰⁰ *Каченовский В.М.* Михаил Трофимович Каченовский // Библиографические за-
писки. 1892. № 4. С. 260.

¹⁰¹ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1295, арк. 1.

¹⁰² Там само. Ф. 990, оп. 1, спр. 837, арк. 27.

знаходимо у листуванні між префектом Чернігівського колегіуму Сильвестром Новопольським та префектом Києво-Могилянської академії Георгієм Кониським з приводу учня колегіуму Петра Мінца (1749 р.), який увів в оману керівництво академії: не пройшовши навчання у класах поетики й риторики колегіуму, він записався до класу філософії в академії. Виявивши неправду, Георгій Кониський покарав учня, але, як він писав у листі, «я по увещании наказал его довольно розгами приватно, а не публично, [...] чтобы публичная конфузия не могла быть ему препятствием к науке, ежели сходит наперед где обучатись»¹⁰³. Однак після цього Георгію Кониському довелося виправдовуватися перед київським митрополитом, бо учитель Чернігівського колегіуму Г. Іскра звинуватив його у жорстокості, назвавши «тираном и мучителем».

В інструкції інспекторам Харківського колегіуму (1796 р.) зазначалося, що необхідно прагнути виправляти учнів не стільки покаранням, скільки напучуванням, і карати за переступи вельми помірковано («не от гнева, не от злобы»): наказувалося «учеников никогда не бить по щекам, за волосы не рвать, не бить по спине, не штрикать ничем в глаза, в зубы и в груди, также по рукам палкою или толстою палею так, чтобы паля от удара разбилась, как то делают запальчивые»¹⁰⁴. Текст інструкції (1796 р.) дає можливість стверджувати, що інспекторів намагалися утримати не тільки від тілесних покарань, але й від моральних принижень учнів. Правила забороняли примушувати школярів знімати з інспекторів чоботи та чистити їх (тобто використовувати вихованців як слуг), давати прізвиська, обзивати («не называют каналиями, бестиями, сукиными сынами и другими язвительными словами»)¹⁰⁵.

Випадки побиття інспекторами своїх підопічних не залишалися поза увагою. Так, у листопаді 1793 р. члени правління Харківського колегіуму розглядали справу інспектора Микити Максимовича, який побив учня Павла Волошинова через, як він пояснив, запальність свого характеру. Було вирішено, зважаючи на недосвідченість інспектора, залишити його при учнях, однак з умовою — у разі повторного застосування фізичної сили Максимович мусив платити штраф. Як покарання за порушення інструкції було призначено 50 поклонів перед іконою Богоматері в монастирській церкві,

¹⁰³ *Страдомский А.* Переписка префектов Черниговского коллегіума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. 1866. № 22. С. 712. Пізніше справу опублікував М. Петров (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. К., 1904. С. 400–407).

¹⁰⁴ Цит. за: *Лебедев А.С.* Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины... С. 82.

¹⁰⁵ Там само. С. 83.

а також наказано переписати правила на своєму папері для всіх інших інспекторів¹⁰⁶. Школярам рекомендувалося не нагадувати Микиті Максимовичу про подію, ставитися до інспектора доброзичливо, щоб надалі не множити ворожнечі¹⁰⁷.

Відомо, що студентів філософського та богословського класів колегіумів різкими взагалі не карали. Хоча чернігівський єпископ Віктор Садковський тільки в 1803 р. заборонив тілесні покарання для учнів старших класів¹⁰⁸, однак таких поглядів дотримувалися й раніше. Джерела показують, що наприкінці XVIII ст. у Переяславському колегіумі за ректора Йосипа Козачківського, зятого противника тілесних покарань, різки застосовували лише у крайніх випадках, не більше ніж 5–10 ударів¹⁰⁹. Наприкінці XVIII ст. й у Харківському колегіумі різки застосовували тільки у надзвичайних ситуаціях¹¹⁰. Колишні вихованці навіть критикували таку поблажливність. Є. Тимківський писав, що у Переяславському колегіумі недостатньо суворе ставлення до вихованців призводило до того, що у деяких учнів виявлялася «излишняя преданность Бахусу»¹¹¹.

Деяких учителів звільняли з посад не тільки за тілесні покарання учнів, а й за їх приниження. І. Крамаренко згадував про учителя граматичного класу Переяславського колегіуму С. Андрущенко, який ображав тих, хто погано навчався латини, називаючи їх уїдливіми словами: «Пень, колода, чурбан, чемодан». Інколи він звертався до них так: «Эх ты, грязный бурсащище! Тебе бы только копысткой мешать галушки в котле бурсацком»¹¹². Через скарги учнів наставника було звільнено. Привертає увагу скарга сеньйора Чернігівської бурси Федора Григоровича ректору колегіуму на учителя граматичного класу Козьму Осокова (12 червня 1798 р.), який називав його «дураком, ничего не смыслящим». Скаржник був обурений тим, що йому завдали таке «крайнее посрамление» у присутності учнів¹¹³. Прикметно, що подібні ситуації стосувалися учителів нижчих граматичних класів. Вочевидь осіб, які виявляли якості, несумісні з учительською посадою, керівництво звільняло,

¹⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1925, арк. 1 зв.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 2.

¹⁰⁸ Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума... С. 713.

¹⁰⁹ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 47216 (2 зошит), арк. 4.

¹¹⁰ Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. 1895. Т. 1. Ч. 2. С. 655.

¹¹¹ Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни. С. 77.

¹¹² Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 97, 98.

¹¹³ ДАЧО. Ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 256.

тому ми майже не зустрічаємо таких випадків у середніх та вищих класах. Водночас у спогадах колишніх учнів неодноразово згадувалися викладачі, які були нетерпимі до фізичних покарань. Так, у спогадах про вчителя (згодом ректора) Переяславського колегіуму Йосипа Козачківського зауважувалося, що він вкрай рідко застосовував різки, натомість намагався вплинути на учнів словом, повчаннями, дошукуючись контакту з ними¹¹⁴.

У колегіумах не були чітко прописані покарання за певні порушення. Скажімо, на «чорну роботу» було відправлено учня за втечу з колегіуму¹¹⁵. Таке ж покарання призначив архієрей Сильвестр Лебединський студентові філософського класу Переяславського колегіуму, який прийшов просити вільного священницького місця «во французском жилете, а равно с таковою же палкою» (за це учню було наказано виконувати «чорну роботу» чотири дні)¹¹⁶. Відомі випадки, коли вихованців старших класів штрафували за певні вчинки. Таке покарання було передбачене інструкцією Сильвестра Лебединського (1801 р.), де говорилося, що недобросовісного учня учитель має «штрафовать, яко ленивца»¹¹⁷. Зі спогадів І. Крамаренка відомо про існування карцеру в Переяславському колегіумі, куди за тяжкі провини саджали на декілька діб на хліб та воду¹¹⁸.

Покарання залежали і від соціального стану учня. У православних колегіумах рідко застосовували такий крайній захід, як відрахування, адже для дітей духовенства це означало переведення їх у податковий стан. Тому навіть коли переступи були серйозні, керівництво колегіумів намагалося не виключати юнаків. Наприклад, чотирьох учнів риторики Харківського колегіуму зупинили на міській заставі, коли вони намагалися пронести у місто чвертку горілки, за що їм загрожувало відрахування з колегіуму та позбавлення духовного звання. Однак єпископ Христофор Сулима заступився за них і випросив у губернатора помилування, пояснюючи вчинок студентів юним віком і необережністю, а не зіпсутістю чи схильністю до пияцтва. Викладачі теж характеризували їх позитивно. Тож учнів покарали різками й узяли від них письмове зобов'язання, що подібного не повториться¹¹⁹. Втім,

¹¹⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 47216 (2 зошит), арк. 4–5.

¹¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 1889.

¹¹⁶ Цит. за: Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1887. № 21. С. 775.

¹¹⁷ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1888. № 2. С. 84.

¹¹⁸ Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта. С. 98.

¹¹⁹ Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор — первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьковский сборник. 1893. Вып. 7. С. 167–168.

студента філософського класу Г. Моклаковського, сина священника, відрахували з колегіуму за постійні пропуски занять, хоча спроби вплинути на порушника тривали упродовж кількох місяців¹²⁰.

На синів поважних осіб, для яких навчання у колегіумах не було обов'язковим, наставники колегіумів намагалися впливати умовляннями. Прикладом може слугувати лист ректора Харківського колегіуму Йова Базилевича, написаний латиною, до учня Симеона Шабельського, представника відомої дворянської родини. У перших рядках ректор рекомендував учневі «благочестіє, страх Божій і прилежання к наукам». Далі Йов Базилевич закидав Симеону, що той постійно буває у товаристві недостойних людей, «призрев науки, к изучению которых сюда послан»¹²¹, а житло юнака стало місцем збору шахраїв та гультяїв. Ректор закликав його відмовитися від такого життя та нагадував: якщо учень не зміниться, він може бути «безславно удаленным и от студенческого братства, и от моей науки»¹²². Однак загальна тональність листа характеризується турботою та доброзичливістю, яку зафіксував і підпис: «от души тебе благожелающей».

З листами-напученнями до учнів зверталися і їх батьки. Дослідник історії Чернігівського колегіуму М. Благовіщенський навів такий лист, звернений до учня з класу риторики (1748 р.). У ньому батько писав, що знає про поведінку сина, який частіше відвідує шинки, ніж храм та школу, і закликав більше цінувати «добродетель и науку», а насамкінець лаконічно пообіцяв синові, що як тільки добереться до нього, буде йому непереливки: «Сорву тебе ухо»¹²³. Цікавий лист до сина міститься у записничку студента Харківського колегіуму Г. Булгакова. Батько писав, що мати посилає п'ять карбованців і якщо син застосує їх «в пользу, то это будет для меня приятно. Когда же издержишь понапрасно на пустыки, то будешь ты осел, а я твой верный отец»¹²⁴.

У православних колегіумах використовували досвід стимулювання учнів до навчання, вироблений в єзуїтських школах. Варіанти заохочення залежали від віку учнів. У молодших класах широко застосовували систему схвалень (Laudes), які підраховувалися і фіксувалися за кожним учнем. Від

¹²⁰ Держархів Харківської обл. Ф. 40, оп. 5, спр. 321, арк. 1–19.

¹²¹ Цит. за: *Войтков А.Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776) // Труды КДА. 1903. № 6. С. 324.

¹²² Там само.

¹²³ *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1904. № 4. С. 149, 150.

¹²⁴ ЦНБ ХНУ ВР. Зібр. рукописів, спр. 117/с 136, арк. 387.

загальної кількості «схвалень» учитель відраховував бали за провини вихованця. Колишній студент Переяславського колегіуму І. Тимківський згадував, що взимку він заслужив 500 «схвалень», половину з яких «прогуляв» навесні, бо полюбляв грати у м'яч¹²⁵. Як нагороду за гарне навчання та поведінку можна розглядати й призначення учнів на посади інспекторів та сеньйорів. Інспекторами до дітей знатних і багатих осіб керівництво колегіумів призначало найбільш талановитих та успішних учнів¹²⁶. Відзнакою також вважалося надання учневі можливості виступити на святкових подіях у колегіумі, на публічних іспитах тощо. За виступи учням заведено було дарувати книги. До відзнак можна віднести рекомендацію старанного та здібного учня на вигідне місце «кондицій». Кондиціями називали договір між студентом та певною родиною (родами), який визначав умови та термін роботи студента як домашнього вчителя дітей. Кондиції були достатньо розповсюдженою практикою заробітку грошей для продовження навчання. Бідним учням також допомагало закріплення за ними священницького місця, з якого вони починали отримувати прибутки вже під час навчання. Найздібніших учнів посиляли для продовження студій за кордон (документально підтверджено декілька таких випадків), до Києво-Могилянської академії чи університетів Російської імперії.

У Харківському колегіумі з липня 1813 р. застосовували також нагородження кращих учнів срібними медалями, що було унікальним для духовних академій та семінарій Російської імперії¹²⁷. Це право для колегіуму виклопотав родич князів Голіциних, відомий меценат М. П. Румянцев. Вкрай цікаві символи, викарбувані на медалях. У центрі, поруч із маслиною, зображалася покровителька наук, мистецтв і ремесел Мінерва. Композицію доповнювали символи чотирьох видів мистецтв — бюст, палітра, колона та ліра¹²⁸. На позір, така символіка була невластивою для духовного навчального закладу. Однак дослідження алегоричних зображень, поширених у православних колегіумах України XVIII ст., засвідчили їх еволюціонування від традиційної християнської символіки до ренесансно-барокової образності, зіпертої на античні зразки. Змішування обох систем творило особливу форму образно-аналогічного пізнання світу¹²⁹.

¹²⁵ *Тимковський І. Ф.* Мое определение в службу. С. 20.

¹²⁶ *[Вишне夫斯基 Д.]* Случай из губернской жизни. С. 6.

¹²⁷ Див. про це: *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 112–114.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Див. про це: *Посохова Л. Ю.* Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (XVIII — початок XIX ст.) // *КА.* 2010. Вип. 8. С. 111–121.

ДОЗВІЛЛЯ ТА ВІДПОЧИНОК

Культура дозвілля учнів та викладачів православних колегіумів вже стала предметом спеціальної розвідки¹³⁰. Важливо відмітити, що, окрім традиційного для всіх прошарків населення відпочинку, який був пов'язаний із церковними святами, у православних колегіумах у XVIII ст. з'являються та закріплюються нові практики дозвілля. Через посередництво Києво-Могилянської академії православні колегіуми запозичили деякі форми дозвілля учнів, характерні для єзуїтських колегіумів. Перш за все вихованці згадували практику рекреацій, яка швидко поширилася й стала звичною¹³¹. Прогулянки за місто викладачів та учнів колегіумів були дуже популярні. Найчастіше вони відбувалися у травні, тож за ними закріпилася назва «травневі рекреації». В одному з видань початку XIX ст. час влаштування травневої рекреації пояснюється тим, що це був період «открытия благотворной весны»¹³². Рекреації провадилися за певним ритуалом. Студенти збиралися під вікнами келії ректора й співали прохання відпустити їх на рекреацію. Ректор звертався за порадою до префекта і вони разом приймали рішення про перерву у заняттях на один день (зазвичай такий відпочинок влаштовувався один-два рази на місяць). Після отримання дозволу студенти вітали викладачів та керівництво колегіуму співом написаних на їх честь кантів, дякуючи за згоду на прогулянку. Рекреації відбувалися в одних і тих же мальовничих місцях за містом, які обирали студенти та викладачі. На природі починалися веселощі, ігри та розваги учнів (серед ігор називаються кеглі, ігри з м'ячем тощо). Окрім рухливих ігор, учні розважалися грою на різних музичних інструментах, співали хором¹³³. Викладачі теж відпочивали та розважалися. Серед спогадів випускників колегіумів є згадки про професора, який на відпочинку любив співати українську пісню «Ой у полі могила з вітром говорила», а також співав її у перекладі латиною, розважаючи слухачів¹³⁴. Традиційно у рекреаціях брали участь і мешканці міста, нерідко високопосадовці. Урочиста хода студентів і професорів від будинку колегіуму, з центральної частини, через усе місто на рекреації ставала подією у місцевому культурному житті. У цій формі

¹³⁰ *Посохова Л.Ю.* «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. Харків, 2008. Вип. 40 (816).

¹³¹ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 110; *Левицький П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 436.

¹³² *Майская рекреация.* Харьков, 1815. С. 1.

¹³³ *Левицький П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 436–437.

¹³⁴ Там же. С. 432.

дозвілля поєднувалися елементи традиційної народної та європейської університетської культури. До речі, за спогадами, рекреації у Харківському університеті у 1820-ті рр. відбувалися з такими ж церемоніями і видами дозвілля, як і в колегіумі¹³⁵.

«Рекреаційними годинами» називався і щоденний відпочинок учнів Києво-Могилянської академії та інших колегіумів¹³⁶. Збереглося декілька варіантів розкладу занять, наприклад, Харківського колегіуму з жовтня по квітень 1769 р.¹³⁷. Згідно з ним учні після вранішніх занять мали кількогадинну перерву, якої вистачало на обід, прогулянку чи інші варіанти відпочинку. Після цього заняття поновлювалися ще на кілька годин.

Спільні прогулянки студентів та професорів стали у XVIII ст. звичайним видом відпочинку. Відомо, що філософ Г. С. Сковорода, який викладав у Переяславському, а потім у Харківському колегіумах, здійснював такі невеличкі мандрівки зі своїми учнями. Деякі з них залишили спогади про прогулянки, під час яких вони милувалися краєвидами та обговорювали з учителем різні теми¹³⁸. Відомо, що професори та студенти Гейдельберзького університету з XVIII ст. й до сьогодні прогулюються так званою «філософською стежкою», яка проходить мальовничими схилами над містом. Такі практики спілкування і виховання ставали частиною повсякденного життя професорів та учнів європейських освітніх центрів.

Чим ще розважалися під час рекреаційних годин учні колегіумів? Ймовірно, це були ігри (не обов'язково рухливі). Можливо, саме про таку гру йдеться у конспекті курсу філософії, який читав Сильвестр Новопольський у Чернігівському колегіумі (1749–1751 рр.). Після запису першої частини курсу (логіки) студент занотував умови гри, яку можна віднести до мнемонічних ігор (на розвиток рахунку, логіки, абстрактного мислення)¹³⁹. Три «персона» грали 24 «бирками» і «трьома речами», причому серед можливих «речей» в описі згадуються «пиво, вино та мед».

У православних колегіумах з'явилися й деякі нові види інтелектуального відпочинку учнів. Білгородський єпископ Самуїл Миславський у 1770 р.

---

¹³⁵ *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Харківський університет XIX — початок XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. — Т. 1. Харків, 2008. С. 87.

¹³⁶ *Линчевский М.* Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 576.

¹³⁷ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 665, арк. 1–4; спр. 666, арк. 1–3.

¹³⁸ *Ковалинский М.* Жизнь Григория Сковороды // *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів: у 2 т. — Т. 2. К., 1973. С. 57.

¹³⁹ ОР РГБ. Ф. 152, д. 131, л. 390 об.

в інструкції викладачам Харківського колегіуму, яку він відправив разом із підшивками газет, наказував, щоб викладачі ретельно та уважно читали учням газети у недільні, святкові та інші вільні від навчання дні та години. Якщо вихованці у газетах знаходили щось незрозуміле, вони за поясненнями мали звертатися до наставників¹⁴⁰. Читання газет стало звичайним заняттям учителів та учнів у вільний час; газети (наприклад, «Санкт-Петербургские ведомости») надходили до Харківського колегіуму достатньо регулярно¹⁴¹. До речі, цей вид відпочинку не був характерним для духовних шкіл (семінарій) Російської імперії у XVIII ст., адже вони не отримували газет. Передплата коштувала дуже дорого, скажімо, у 1770 р. Академія наук виписувала тільки 12 газет, тож вони рідко зустрічалися у приватних зібраннях.

Збереглося обмаль джерел, які б відображали атмосферу спілкування учителів колегіумів між собою, їхнє спільне дозвілля. Яків Толмачов, викладач Харківського колегіуму, писав, що йому «приємно теперь вспоминая о тех дружеских беседах своих сослуживцев, которые своим чистосердечием, откровенностью и остроумием оживляли эти беседы»¹⁴². Зі спогадів випливає, що викладачі зустрічалися часто, особливо на свята (іменини тощо), й до них іноді приєднувався єпископ Христофор Сулима. Під час дружніх зустрічей професорів іноді були присутні студенти. У спогадах учня Харківського колегіуму Федора Луб'яновського йшлося про те, що Григорій Сковорода раз чи двічі на рік приходив до Харкова, щоб «повидатися с другом своим», викладачем риторики Іваном Двигубським. Саме в гостях у Двигубського Луб'яновський зустрів Григорія Сковороду¹⁴³. Залишилися спогади про те, якими веселими та дотепними були жарти Йосипа Козачківського у товаристві викладачів Переяславського колегіуму. Він любив розповідати курйозні анекдоти, причому нерідко їхній сенс полягав у кумедному «розшифруванні» та «тлумаченні» латинських висловлювань¹⁴⁴. Про нього також згадували, що він поблизу свого дому гостинно пригощав чаєм та закусками учнів та викладачів колегіуму після повернення їх з рекреаційних гулянь за містом¹⁴⁵.

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

¹⁴¹ Там само. Спр. 1832, 1833, 1834.

¹⁴² Толмачев Я. В. Автобиографическая записка. 75. С. 708.

¹⁴³ Лубяновский Ф. П. Воспоминания. С. 107.

¹⁴⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 47216, арк. 9 зв. –10 зв.

¹⁴⁵ Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 100.

«Утечі від науки»

Такий сюжет часто постає на сторінках видань, присвячених історії колегіумів. Тож цей аспект життя потребує спеціального аналізу. У 1927 р. О. В. Водолажченко писала про втечу учня як «останній крок», як реакцію протесту на намагання єпархіальної влади силоміць забрати до школи, коли всі інші засоби уникнути навчання були випробувані¹⁴⁶. Такий погляд є вочевидь упередженим. Необхідно зазначити, що керівники колегіумів утікачами вважали учнів, які невчасно повернулися до навчального закладу з вакацій, свят, або ж надовго затрималися вдома «за хворобою». До категорії «утікачів» потрапляли виключно сини священнослужителів, які мали обов'язково навчатися у духовній школі. Діти представників світських станів залишали колегіуми за власним бажанням, це не розцінювалося як «утеча». Керівництво колегіумів складало «реєстри» утікачів-синів духовенства¹⁴⁷, однак час постановня їх припадає на серпень, тобто переддень і початок навчального року. Їх метою було дисциплінувати батьків учнів¹⁴⁸. У середині XVIII ст. керівництво колегіумів зобов'язувало викладачів одразу після свят складати списки студентів із приміткою про відсутніх учнів¹⁴⁹. Отже, певне число вихованців потрапляло до категорії «утікачів» на короткий час через спізнення на навчання і відсутність інформації про його причину. Типова ситуація виявилася на допиті «учня-утікача» з Харківського колегіуму Івана, сина священника Максима (квітень 1758 р.), який захворів і не приїхав до колегіуму після вакацій¹⁵⁰. В останній третині XVIII ст. свідоцтва про хвороби дітей надсилали до колегіумів напередодні навчального року, щоб їх не включили до списків «утікачів». Так, у серпні 1798 р. у свідоцтві, виданому Івану Мирковицькому, протопоп Гаврило та священник Михайло засвідчували, що учень захворів на пропасницю і на видужання надії мало¹⁵¹.

В історії колегіумів траплялися випадки, коли учні тікали безпосередньо зі стін колегіуму. Матеріали справ містять нехитрі історії, де учні часто навіть не могли пояснити причини такого вчинку. З допиту учня Харківського колегіуму Трохима (12 березня 1750 р.) дізнаємося, що він у нічний час знаходився поза колегіумом, за що його висікли. Після цього учень утік до Софронієвої пу-

¹⁴⁶ *Водолажченко О.* З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 108–110.

¹⁴⁷ ЦДАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 538, 836; ф. 1973, оп. 1, спр. 2127; ф. 2007, оп. 1, спр. 555, 786.

¹⁴⁸ Там само. Ф. 1973, оп. 1, спр. 2097.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 1825, арк. 4 зв.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 1881, арк. 1.

¹⁵¹ Там само. Спр. 2093, арк. 1.

стині, але ченці повернули його назад¹⁵². У лютому 1750 р. наймит І. Тарасов за наказом свого господаря, попа Євстафія, спробував забрати додому з Харківського колегіуму під час навчання його сина Михайла. На допиті наймит розповів, що він викликав хлопця з колегіуму на вулицю, посадив на візок і повіз його додому¹⁵³. Назустріч утікачам випадково трапився архимандрит, який упізнав школяра і затримав його. Достатньо типовими є свідчення Федора Александровського про те, як він свавільно втік додому, але батько піймав його і повернув до колегіуму¹⁵⁴. Духовні правління нерідко зобов'язували батьків самостійно розшукувати утікачів. Таке розпорядження надали священникові Воскресенської церкви містечка Андріївки Григорію, чий син утік з колегіуму у вересні 1759 р.¹⁵⁵ Батько почав об'їздити села, у які міг податися хлопець, швидко знайшов його і повернув до колегіуму. При розгляді справ частіше за все свідчення надавали батьки, адже переважна більшість утікачів навчалася в нижчих граматичних класах, а їхній вік становив 10–14 років.

Причинами утеч учнів з колегіумів дослідники називали насамперед скрутне матеріальне становище та суворі умови життя у бурсі (більшість утікачів були бурсаками)¹⁵⁶. В. Демідовський серед причин назвав також дух козацької вольниці¹⁵⁷. Вочевидь, для значної частини учнів причинами втечі були сум за рідною домівкою, близькими та друзями.

Число утікачів коливалося упродовж років. Так, у 1750 р. до реєстру Харківського колегіуму потрапило 45 осіб (один із найчисельніших списків)¹⁵⁸. У 1765 р. керівництво цього колегіуму повідомляло, що з вакацій та свят не повернулося 10 учнів¹⁵⁹. На цей час там навчалася понад 400 учнів з духовенства, отже, число втікачів було відносно невелике. Для порівняння зазначимо, що у середині століття з великоросійських семінарій тікало до половини учнів¹⁶⁰.

¹⁵² Там само. Спр. 1870, арк. 1.

¹⁵³ Там само. Спр. 1871, арк. 1–3.

¹⁵⁴ Там само. Спр. 1878, арк. 3.

¹⁵⁵ Там само. Спр. 1885, арк. 1.

¹⁵⁶ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 442; [*Демидовский В.*] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // ПЕВ. 1887. № 21. С. 782; *Хитров М.* Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. 1896. № 8. С. 520–521.

¹⁵⁷ [*Демидовский В.*] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // ПЕВ. 1888. № 14. С. 559–560.

¹⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 2099, арк. 1–2.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 654, арк. 3–5.

¹⁶⁰ *Экземплярский И.* Причины нерасположения нашего белого духовенства к школе и науке в продолжение XVIII ст. // Руководство для сельских пастырей. 1864. Т. 2. № 22. С. 186.

Засоби існування учнів

У дослідженнях з історії колегіумів робилися спроби реконструювати раціон харчування бурсаків, визначити, наскільки забезпечувалися їхні щоденні потреби¹⁶¹. Висновки зводяться до того, що утримання бурсаків було вкрай незадовільним, тож учні мали кожен день шукати шматок хліба. Історія всіх колегіумів доносить таке явище, як «епетенції» (від латинського «petere» — просити), коли бурсаки ходили по домівках мешканців міст, виступали з «ораціями і декламаціями». Вони читали вірші та розігрували невеликі духовні інтермедії, вихваляючи чесноти хазяїна, вітаючи його зі святами¹⁶². О. Шафонський писав: «Если бы не было народного подавания, то бы они с голода и холода помирать должны»¹⁶³. У спогадах чернігівського старожила натрапляємо на опис того, як бурсаки ходили попід вікнами городян, співали хором й просили «борщику». При цьому автор спогадів висловлював сумніви в тому, що саме голод примушував бурсаків просити милостиню¹⁶⁴. Дослідники XIX ст. відзначали, що поневіряння бурсаків вулицями міст у пошуках народного подавання — явище, характерне виключно для українських міст. Таких практик не фіксується у великоросійських містах, де існували семінарії¹⁶⁵. Себто ходіння студентів вулицями у пошуках пожертв було не лише засобом їх виживання, але й сформувалося у певну традицію, корені якої можна віднайти в історії середньовічних європейських університетів. Учні колегіумів також охоче ставили «вертепні драми» та містерії¹⁶⁶, глядачами яких були пересічні мешканці міст. За ці вистави виконавців винагороджували зазвичай їжею. Студентам вищих класів господар міг налити чарку горілки. Адже, за колегіумською приказкою, пити риторам — non licet (не можна), філософам — licet (можна), богословам — debet (потрібно)¹⁶⁷. Винагороджували за виступи також грошима: Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у своєму щоденнику, що дав чернігівським «студентам-інтермедіантам

¹⁶¹ Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму. С. 36; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 50–53.

¹⁶² Левицький П. Прошлое переяславского духовного училища. С. 441–442.

¹⁶³ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851. С. 283.

¹⁶⁴ Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) // Черниговские губернские ведомости. 1851. № 51. С. 5.

¹⁶⁵ Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. 1860. Сент. С. 188.

¹⁶⁶ Сірополко С. Історія освіти в Україні. К., 2001. С. 185.

¹⁶⁷ Левицький П. Прошлое переяславского духовного училища. С. 441.

1 рубль»¹⁶⁸. Популярності набули різноманітні «музичні поздоровлення», з якими учні колегіумів вчашали до домівок міщан¹⁶⁹. У спогадах чернігівського старожила підкреслювалося, що виконання кантів бурсаками городяни завжди вітали щедрими подаяннями¹⁷⁰. Історики зазвичай підкреслювали важкі умови отримання освіти учнями колегіумів, необхідність просити милостиню, жебрати задля підтримки свого існування. Проте, як уже зазначалося, така практика заробляння грошей бідними студентами європейських міст була традиційною¹⁷¹. З часом із цією звичкою бурсаків почали вести боротьбу місцеві архіпастирі. Наприклад, переяславський єпископ Йов Базилевич 25 квітня 1771 р. заборонив учням Переяславського колегіуму збирати пожертви, адже вважав, що для колегіуму це ганебно, а учні «лишаються учения производимого и должного в нем успеху, а притом и собственное свое теряют здравие, нередко же и разным опасным случаям себя подвергают»¹⁷². Хоча й інші єпископи намагалися покласти край «ходінням», випрошування подаяння учнями спостерігається упродовж усієї історії колегіумів; воно поступово зникає лише з початком XIX ст. У своїх спогадах колишні учні, оцінюючи своє перебування у бурсі як суворі часи, все ж зауважують багато приємних моментів¹⁷³.

Умови життя, раціон харчування «своєкоштных» студентів, на відміну від «казеннокоштных» (бурсаків), залежали від фінансових можливостей їхніх батьків. Діти із заможних родин проживали на квартирах разом із інспектором, менш заможні мешкали по декілька осіб (також з інспектором). У декого були навіть слуги. Так, у 1796 р. разом зі студентом Чернігівського колегіуму Олександром Матвієвичем у приватному помешканні проживав «учитель» (інспектор), старий слуга, слуга-хлопець, служниця-жінка (яка готувала їжу та прибирала)¹⁷⁴. Частина провізії для нього завезли одразу (борошно, крупи, сало, сир, сіль), а у подальшому привозили курей, гусей, качок, індиків, яйця тощо¹⁷⁵. Але таких учнів у колегіумах було небагато.

¹⁶⁸ Ханенко Н.Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. С. 7.

¹⁶⁹ Миклашевський Й. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967. С. 11.

¹⁷⁰ Чернигов за 45 лет (Заметки старожила). С. 5.

¹⁷¹ Струков Б.Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV — первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: межвузовский сборник научн. трудов. Воронеж, 1984. С. 53.

¹⁷² ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 855, арк. 1.

¹⁷³ Толмачев Я. В. Автобиографическая записка. С. 703.

¹⁷⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 64348–64350, арк. 1 зв.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 2–2 зв.

Так, у 1741/42 н. р. у Харківському колегіумі навчалося 210 осіб, а слуги були тільки в чотирьох (у синів ізюмського полкового судді Івана Лисаневича, ізюмського полкового обозного Андрія Двигубського, у небожа білгородського архієпископа Петра Роденкова)¹⁷⁶.

«Своєкошті» студенти з незаможних родин для поліпшення свого становища шукали заробітку. Вони переписували книги та рукописи для всіх охочих, перш за все для заможних учнів. Деякі наймалися «будильниками» для своїх товаришів, прибігали вранці, стукали у вікно і будили¹⁷⁷ (про свого «будильника» Харитона, розумного та старанного сина дячка, з теплом згадував І. Тимківський¹⁷⁸).

Зовнішній вигляд учнів

У спогадах зазначалося, що деякі з учнів класів риторики, філософії, богослів'я носили довге волосся, інші підстригали його «в кружок», мали вуса¹⁷⁹. За спогадами, учні зазвичай одягалися в жупани, деякі віддавали перевагу довгим «кафтанам», які підперізували паском. Вирушаючи в дорогу, частіше за все одягали так звані «киреї» — різновид «кафтана» зі стоячим коміром¹⁸⁰. Прикметно, що батьків-священиків зобов'язували навчати синів носити певне вбрання, аби вони «не ходили босіи и в мужичьем платне»¹⁸¹. Відомо, що на урочистості учні одягалися по-святковому, іноді — в спеціальне вбрання. Так, на свято, яке відбувалося в Чернігові в 1781 р., за указом єпископа керівництво колегіуму мало потурбуватися, щоб учні були вбрані «в лучшее одяение со всеми коллегиатскими знаками»¹⁸². Цікаві спогади залишив І. Тимківський про свято в Переяславі, під час якого студенти колегіуму, що супроводжували архієрея, були вбрані в «старинный ученый наряд, широкие темносиние либерии, обшитые цветным сурком, с широкими разрезанными рукавами и пуговицами до низу», на голову одягали чорну чотирикутну шапку¹⁸³.

¹⁷⁶ ІЛ ВР. Ф. 37, спр. 360, арк. 31.

¹⁷⁷ *Крамаренко И.* Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия. С. 93.

¹⁷⁸ *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу. С. 21.

¹⁷⁹ *Демидовский В.* Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века. С. 431–432.

¹⁸⁰ Там же. С. 432.

¹⁸¹ НБУВ ІР. Ф. 232, спр. 330, арк. 7, 8, 12.

¹⁸² ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 32.

¹⁸³ *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу. С. 19–20.

У гардеробі заможних учнів були речі європейського походження. Наприклад, серед переліку речей студента Чернігівського колегіуму Олександра Матвеевича (1796 р.) фіксується фрак, сюртук, камзол, шуба, панчохи шовкові, сорочки тонкі з манжетами та сорочки німецькі¹⁸⁴. Стежили за модою не лише діти світських осіб. Як згадувалося, син священника, студент філософії Переяславського колегіуму Василь Батієвський (у 1800 р.), прибув до архієрея просити священницького місця, вбравшись у французьку жилетку та з французьким ціпком¹⁸⁵. Обурення архієрея викликав не тільки одяг, а й брутальна поведінка студента, який під час літургії не знімав капелюха. Юнака відправили до колегіуму з доганою та письмово зобов'язали ходити лише у дозволеному вбранні¹⁸⁶. Мабуть, цей випадок став поштовхом до розпорядження, яким від студентів вимагали, щоб вони «не выстригали на голове протупеев французских», а, готуючись до священства, зачісували волосся назад¹⁸⁷.

Отже, певне розмаїття зовнішнього вигляду студентів засвідчує, що керівництво колегіуму не ставило своїм першочерговим завданням його уніфікувати, а стежило передовсім, щоб вихованці «пристойно» виглядали, особливо у святкові дні, прагнучи, щоб учні відрізнялися від селян. Наприкінці XVIII ст. помітні регламентації одягу та вигляду учнів колегіумів. Такі кроки мали на меті привести у відповідність зовнішність студентів з їхнім майбутнім призначенням.

«Робочий день» викладача

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що викладацька посада у православних колегіумах, академіях та семінаріях у XVIII ст. потребувала від людини надзвичайних зусиль. Для з'ясування навантаження викладачів колегіумів необхідно встановити обов'язкові та додаткові види робіт. Викладачі православних колегіумів, на відміну від учителів більшості семінарій Російської імперії, мали значне число учнів у класах, яке коливалось від 30–40 до 100 осіб. За традиціями, які встановилися у Києво-Могилянській академії, а потім утвердилися у колегіумах, учитель

---

¹⁸⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 64348-64350, арк. 1.

¹⁸⁵ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1887. № 21. С. 775.

¹⁸⁶ Там же. С. 776.

¹⁸⁷ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. 1887. № 24. С. 962.

відповідної школи (класу) викладав усі навчальні дисципліни класу. «Головні» предмети вивчалися кожного дня дві або чотири години. Окрім цього, викладач проводив практичні класні вправи декілька разів на тиждень (на цих заняттях аналізувалися переклади, твори, дисертації, проповіді тощо). Викладання «другорядних» предметів (якими певний час були історія, географія тощо) відбувалося 2–3 рази на тиждень (кожне заняття по дві години). Якщо підсумувати, викладач разом з учнями мав проводити в аудиторіях практично увесь день. Яків Толмачов писав, що, викладаючи у Харківському колегіумі піїтику, математику, грецьку, латинську та французьку мови, він мав 52 години навантаження щотижня¹⁸⁸. Після великої кількості годин, проведених в аудиторії, учитель мав готуватися до уроків наступного дня. Не дивно, що професори нерідко читали свої курси за записками, зробленими їхніми попередниками, без додаткових змін.

Окрім проведення занять в аудиторіях колегіумів, наставники мали виконувати додаткові обов'язки, до яких, передусім, належало виголошення проповідей. Така практика утвердилася в середині XVIII ст., адже саме з цього часу в діловодних документах про службову кар'єру почали фіксувати читання кожним викладачем проповідей¹⁸⁹, у наступні десятиліття ці відомості зазначалися регулярно¹⁹⁰. З 1770–1780-х років у всіх колегіумах складали списки викладачів із зазначенням кількості виголошених проповідей, а також розклади проповідей (на рік чи півріччя), які мали виголосити професори та студенти колегіумів у недільні та святкові дні¹⁹¹. До речі, викладачі семінарій Російської імперії у XVIII ст. не мали такого обов'язку. Проповідь на великоросійських просторах на початку XVIII ст. ще сприймалася як культурно чуже явище, яке привнесли українські вчені-клірики¹⁹².

Викладачі колегіумів були кращими ораторами у місті, тож не дивно, що вони мали обов'язок виголошувати проповіді також і в кафедральних соборах. Деякі з них були надруковані (наприклад, проповідницькі слова

¹⁸⁸ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. С. 706.

¹⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 1973, оп. 1, спр. 236, арк. 1.

¹⁹⁰ ОДД. СПб., 1910. Т. 39 (1759 г.). — Стб. 593; ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1101, арк. 32.

¹⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1446; ф. 1973, оп. 1, спр. 2193.

¹⁹² Кагарлицкий Ю.В. Некоторые аспекты изучения истории культуры переходного типа: русская проповедь XVIII века как источник // История и филология: проблемы научной и образовательной интеграции на рубеже тысячелетий: сб. статей. Петрозаводск, 2000. С. 212.

ректора Харківського колегіуму Гедеона Антонського¹⁹³; «Слова» викладача Харківського колегіуму Андрія Прокоповича, виголошені у Харківському Успенському соборі з 1787 р. до початку XIX ст.¹⁹⁴). Темами проповідей нерідко ставали роздуми про користь «наук», підкреслювалася необхідність їх вивчення (не тільки теологічних). Так, Іларіон Григорович, розмірковуючи над людськими чеснотами, до яких слід прагнути, наголошував, що «философии день и ночь поучатися нам есть»¹⁹⁵. Думки про «науки» звучали у «словах» Кирила Флоринського (надруковані невдовзі після залишення ним посади викладача філософії Харківського колегіуму)¹⁹⁶. У проповідях викладачі нерідко зверталися до студентів таким чином: «почтенные наук любители»¹⁹⁷.

Хоча навантаження викладачів колегіумів було чималим, деякі з них писали навчальні посібники, перекладали твори іноземних авторів, займалися видавничою діяльністю тощо. Так, у 1792 р. префект Чернігівського колегіуму Іоанн Левицький уклав «Реєстр князям Чернігівським», в якому зібрав відомості про чернігівських князів та деяких інших осіб. Реєстр побачив світ як додаток до «Літопису Грабянки»¹⁹⁸. Викладач богослів'я Харківського колегіуму Андрій Прокопович був причетним до усіх відомих видань першої харківської друкарні (при наказі суспільної опіки). Серед них були й календарі, які Андрій Прокопович переклав з польської мови, деякі — разом із студентами колегіуму¹⁹⁹. Цікаво, що починаючи з 1806 р. у календарях, окрім основної частини, перекладеної з польської, з'явився «Короткий опис Слобідської України», який готував Андрій Прокопович²⁰⁰.

¹⁹³ *Гедеон (Антонский)*. Слово в день Сретения Владимирской иконы Богоматери. М., 1744; *Гедеон (Антонский)*. Слово в неделю двадесять первую по Сошествии Св. Духа. М., 1742.

¹⁹⁴ *Прокопович А.С.* Поучительные слова. [М], [1803].

¹⁹⁵ *Иларион (Григорович)*. Слово в неделю шестую по Пасхе. М., 1742. Л. 6.

¹⁹⁶ *Кирилл (Флоринский)*. Слово в высокаторжественный день рождения Елисаветы Первья, императрицы всея России. СПб., [1741]. Л. 6.

¹⁹⁷ *Епифаний (Канивецкий)*. Слово на день иже во святых отцев нашего Иоанна Златоустого, об обязанностях наставника. СПб., 1807. С. 1.

¹⁹⁸ Реєстр князям Черниговским // *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*. К., 1853. С. 329–334.

¹⁹⁹ *Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского... в Харьковском духовном училище*. Харьков, 1797; *Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище*. Харьков, 1799.

²⁰⁰ *Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии: пер. с польск.* Харьков, 1806; *Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е: пер. с польск.* Харьков, 1808; *Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: пер. с польск.* в Харьк. коллегіуме. Харьков, 1808.

Додаткова частина містила опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць, які писалися з метою ознайомлення широкого читача з особливостями та історією свого краю. На цьому тлі цілком закономірним було обрання А. Прокоповича почесним членом Товариства наук Харківського університету.

Бюджет викладача

Хоча у джерелах міститься чимало даних про платню викладачів колегіумів у XVIII ст., однак зазвичай вони уривчасті, не охоплюють усіх видів прибутків, не надаються для порівняння. У джерелах зазначалася, як правило, тільки грошова складова винагороди викладачів і не наводилися інші. Тож при дослідженні засобів утримання професорського складу у XVIII ст. потрібно враховувати традицію виплат та особливості їх фіксації, відповідно, завданням є встановлення основних різновидів джерел прибутків, визначення постійних та епізодичних їх складових.

При заснуванні колегіумів архіпастирі передбачали оплату викладачам з прибутків архієрейського дому, а також за рахунок благодійних пожертв. Тривалий час забезпечення викладачів залежало тільки від цих «місцевих» джерел. Вони отримували жалування не тільки у грошовій формі, але значну його частину — «натурою» (продуктами харчування, дровами тощо), особливо у першій половині XVIII ст. Після введення штатних окладів, які встановлювалися на кожну духовну школу єпархії, в тому числі й колегіуми, можна говорити про фіксовані суми жалування викладачам. Утім, до цих окладів також додавалося утримання від монастиря (та інші форми додаткової винагороди). Історики XX–XXI ст. не завжди фіксували цей комплекс, часто-густо не враховували, що протягом XVIII ст. поняття «заробітна плата» («жалованье») й «прибуток» викладача не були тотожними. Широко розповсюдженою була змішана форма оплати, в якій грошова частина поєднувалася з натуральною. У звітній документації колегіумів фіксувалася лише грошова форма виплати викладачам. Обсяги «натуральної» винагороди коливалися, залежали від прибутків монастирів, з якими були пов'язані колегіуми. У документації колегіумів зустрічаються відомості про видачу викладачам борошна (пшеничного, житнього, гречаного), пшона, ячменю, інших продуктів²⁰¹, додаткових грошей на рибу, м'ясо, свічки, папір та чорнила, на «вариво для учителів»²⁰². Однак фрагментарність цих даних унеможлиблює встановлення розміру всіх складових прибутків викладачів.

²⁰¹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, спр. 24, 44, 121, 1121.

²⁰² *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1903. № 23. С. 828.

Платню видавали за «третини» року (січневу, травневу, вересневу). Викладання дисциплін оплачувалося по-різному: учителі нижчих класів отримували менше. Викладання у вищих класах зазвичай поєднувалося з виконанням обов'язків префекта та ректора, що передбачало додаткову винагороду за ці адміністративні функції. Додатково оплачувалося виконання обов'язків економа, бібліотекаря. Іноді платили за виголошення проповідей²⁰³. Співвідношення грошової складової оплати викладачів нижчих та вищих класів різних колегіумів сильно коливалося. Якщо наприкінці 1770-х — на початку 1780-х років у Чернігівському колегіумі грошова винагорода префекта становила 50 рублів на рік, а усіх інших викладачів 40 рублів²⁰⁴, то у Переяславському це співвідношення становило один до двох²⁰⁵, Харківському — один до трьох²⁰⁶. Більшу заробітну плату одержували учителі-іноземці. У 1760 р. викладачеві іноземних мов Харківського колегіуму Герцю вирішили платити так само, як і ректору (100 рублів)²⁰⁷. На загал, розмір грошової винагороди залежав від архієрея, який враховував тривалість служби, сумлінність, іноді сімейні обставини викладачів.

Окрім грошового окладу, важливою статтею надходжень до бюджету викладачів з «білого» духовенства були прибутки від священнослужительських місць, на які їх могли зараховувати. Однак таке явище не було загальним правилом. У 1730-ті рр. трьом викладачам Харківського колегіуму, які отримували прибутки зі своїх церков, зменшили грошові виплати та відмовили в наданні продуктів харчування; у 1750-ті рр. викладачам, котрі проживали поза стінами колегіумів, також видавали тільки гроші (без продуктового забезпечення)²⁰⁸. Разом із цим, зменшення грошової оплати могло зовсім несуттєво впливати на матеріальний стан викладача, адже прибутки з церковного місця (особливо з багатих парафій) могли значно перевищувати викладацьку платню²⁰⁹. Тож наставники, які належали до «білого» духовенства, сполучали прибутки з парафії з оплатою викладача. Те саме можна казати про прибутки учителів-ченців, які, окрім платні,

²⁰³ ОДД. СПб., 1910. Т. 39 (1759 г.). Стб. 596.

²⁰⁴ *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1903. № 23. С. 828.

²⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1733, арк. 1.

²⁰⁶ Там само. Спр. 681, арк. 1.

²⁰⁷ *Стеллецкий Н.* Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. 1895. Т. 1. Ч. 2. С. 224.

²⁰⁸ Там само. С. 222–223, 228.

²⁰⁹ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. С. 675.

отримували й частку прибутків своєї обителі. Вони могли також поєднувати обов'язки викладача з деякими монастирськими посадами. Отже, невеликі суми грошової винагороди викладачів колегіумів до введення штатних окладів доповнювалися утриманням від монастирів (харчі, помешкання тощо).

Після запровадження штатних окладів викладачі почали отримувати більші грошові суми заробітної платні, однак у цілому втратили. Адже їхні попередні загальні прибутки були більшими, ніж новий грошовий оклад²¹⁰; особливо це стосувалося викладачів багатих шкіл, які отримували значну частину «натурою». Скажімо, така ситуація існувала у Харківському колегіумі, який до секуляризації мав чимале господарство: декілька сіл, чимало орної землі, лісів, млинів тощо²¹¹. У джерелах відомості про «натуральні» виплати після секуляризації не зустрічаються.

У колегіумах існувала традиція, за якою викладачі отримували дарунки («приношения») від заможних батьків при вступі їхніх синів до школи, а також на Різдво та Великдень, при від'їзді учнів додому на літні вакації²¹². У звіті чернігівського єпископа Іларіона Рогалевського 1737 р. такі подарунки названі «политическими приношениями»²¹³. Ці подарунки поповнювали бюджет викладачів, проте, звичайно, їх неможливо обрхувати.

Відомості про матеріальне забезпечення викладачів колегіумів засвідчують, що деякі з них мали добрий статок. Це можна сказати про префекта Переяславського колегіуму Петра Базилевича та його брата, учителя того ж колегіуму, також Петра Базилевича. Вони доводилися братами переяславському єпископу Йову Базилевичу. Архієрей не тільки забезпечив своїх кривних усім необхідним на ранніх етапах їхнього життя та кар'єри, але й опісля десятиліттями опікувався братами, аж доки вони не стали протопопами на дуже прибуткових місцях²¹⁴.

Досліджуючи статті прибутків наставників, можна згадати також, що деякі з них працювали репетиторами, навчаючи дітей місцевих дворян. Про це згадував Яків Толмачов, викладач Харківського колегіуму. У своїх спо-

²¹⁰ *Знаменский И.* Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. М., 1880. С. 96.

²¹¹ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 25–27, 33–34.

²¹² *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. 1896. № 8. С. 280

²¹³ *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. 1903. № 21. С. 734.

²¹⁴ РГИА. Ф. 796, оп. 57, д. 294, л. 1–12.

годах він писав, що, дякуючи репетиторству, його викладацьке бідне жалування суттєво зросло, хоча йому й доводилося навчати дітей після своїх занять у колегіумі аж до глибокої ночі²¹⁵.

До прибутків професорів можна віднести й винагороди за твори, які вони писали та друкували. Серед тих, чия літературна праця була оплачена — Йоан Максимович. Яків Толмачов писав, що видання посібників серйозно збільшило його статки, він отримав кошти, щоб «прилично жити в Харькове», придбав будинок для батька, а згодом — і для себе (на Холодній Горі, між маєтками поміщика Квітки та купця Карпова)²¹⁶. Така робота викладачів не лише оплачувалася готівкою, а й приносила інші дивіденди. За «учені твори» професора могли рекомендувати на посаду префекта або ректора, нагородити почесними відзнаками тощо.

Зі спогадів Якова Толмачова стає зрозуміло, що наставники Харківського колегіуму були знайомі з такою поширеною серед європейських університетських професорів практикою заробітку, як пансіонерство. Деякі викладачі, які мали власні будинки, не просто здавали кімнати учням, але й піклувалися про них, допомагали у навчанні, за що отримували певну винагороду від батьків²¹⁷. Про існування інституту пансіонерства відомо з історії Харківського університету вже з початку XIX ст., але, як свідчать спогади, така практика поширилася у Харкові ще до появи університету. Хоча це явище з певного часу почали вважати одним із темних сторін університетського повсякдення, а деякі професори Харківського університету у середині XIX ст. активно виступали проти нього, існування пансіонерства у православних колегіумах служить ще одним доказом поширення в них типових для Європи університетських практик.

Слід мати на увазі також, що деякі викладачі як духовного, так і світського стану, володіли родинними маєтками, землями і підданими. Наприклад, ректора Харківського колегіуму Андрія Прокоповича у 1792 р. записали до «Родословної книги дворянства Харківського намісництва» (його родині належали землі в хуторі Іванівському й 15 душ)²¹⁸.

Одружені учителі проживали за межами монастиря, іноді отримували провізію на квартиру. Деякі одружені священники-учителі мали власні помешкання у місті. Наприклад, викладач Харківського колегіуму Андрій Прокопович, який був дворянином за походженням, мав родину й проживав

²¹⁵ Толмачев Я. В. Автобиографическая записка. С. 706.

²¹⁶ Там же. С. 707.

²¹⁷ Там же.

²¹⁸ ЦНБ ХНУ ВР. Зібр. рукописів, спр. 1470/с., ч. 1.

у власному будинку у місті²¹⁹. У джерелах неодноразово зустрічаються згадки про те, що викладачі жили у «колегіумських будинках», певні приміщення яких були пристосовані для проживання. Хоча відомості про такі «квартири» викладачів вкрай скупі, відомо, що для їхнього проживання виділялися або келії монастирів, або невеличкі кімнати у самих колегіумських будинках. Саме про таке розміщення викладачів писав ректор Харківського колегіуму Йов у відповідь на запит преосвященного у 1767 р. З опису келій випливає, що кожна з них включала три невеликі «чулани»; ці кімнати виділялися для проживання викладачам тому, що були замалими для занять з учнями²²⁰. Ректор, який був настоятелем монастиря, мешкав у окремих приміщеннях. Поодинокі відомості щодо умов проживання викладачів свідчать, що певних норм не існувало, колегіуми пропонували викладачам те, що мали.

Життєвий простір викладачів та учнів колегіумів

До простору колегіуму відносимо як основні будівлі, так і службові приміщення, бурси, кімнати та квартири, в яких жили студенти у міських будинках, а також кімнати (келії) викладачів колегіумів. Процеси складання колегіумських комплексів мають чимало спільного з подібними процесами формування комплексів колегіумів (коледжів), університетів у містах Західної та Центральної Європи (які почалися значно раніше й відбувалися стихійно). У середині XVIII ст. архітектура університетів Європи вже вирізняється вишуканістю, адже поступово утверджувалося переконання, що заняття наукою, як і служіння Богу, має бути втілене у гідну архітектурну форму. Тож університети та академії стають домінантами містобудівних ансамблів європейських міст поруч із парламентами, палацами правосуддя тощо²²¹. Колегіумський локус у міському середовищі також складався стихійно, однак певною мірою він відображає культурні процеси, які відбувалися у місцевому суспільстві. Фундатори колегіумів, підшуковуючи приміщення для навчальних закладів, зупинили свій вибір на монастирях та церквах, які знаходилися в історичних центрах полкових міст Чернігова, Харкова і Переяслава, на території міських фортець. Придивімося уважніше

---

²¹⁹ Див.: *Посохова Л.Ю.* Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Сер. Історія. Вінниця, 2008. С. 25–30.

²²⁰ Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // Курск.ЕВ. 1874. № 1. С. 36.

²²¹ *Кулешова Г.И.* Образы науки и архитектура научных комплексов // Вопросы философии. 1992. № 4. С. 24.

до перших будівель колегіумів: Чернігівський та Переяславський розташовувалися на території монастирів Чернігівського Борисо-Глібського та Переяславського Вознесенського. Харків не був центром єпархії, відповідно, у ньому не було архієрейської резиденції. Однак колегіум розташовувався поруч з Покровською церквою (також у центрі міста), з якою вони згодом утворили Покровський училищний монастир. Після утворення Харківської єпархії Покровська церква стала кафедральною.

У Чернігові класи колегіуму розмістили у чотирьох кімнатах дерев'яної оселі, де до того містилися келії ченців-домініканців²²². Новий кам'яний корпус Чернігівського колегіуму постав у ході реконструкції, яка відбувалася у 1700–1702 роки²²³. Тоді ж добудували дзвіницю: споруду продовжили на схід, з'явився другий поверх над східною і центральною частинами. Будинок містив класи, трапезну, службові приміщення²²⁴. Під час його реставрації в 1952–1953 рр. була знайдена закладна керамічна дошка (51x58 см) з чудовим рельєфним рослинним орнаментом і гербом гетьмана Івана Мазепи²²⁵. Цей корпус Чернігівського колегіуму неодноразово добудовувався, що було викликано потребами додаткових приміщень для навчальних класів²²⁶. У 1776 р. колегіум усе ж перевели у кам'яний будинок за річкою Стрижень (який побудував чернігівський полковник П. Полуботок). Ця споруда була просторою та давала можливість відкривати нові класи.

Для розміщення Харківського колегіуму в 1726 р. єпископ Єпіфаній Тихорський придбав у полковника Л. Шидловського один із найкращих у місті кам'яних будинків — великий двоповерховий дім з просторим двором. Його перебудували відповідно до потреб навчального закладу²²⁷. Для розширення території придбали декілька сусідніх дворів харківських мешканців.

Для спорудження навчального корпусу Переяславського колегіуму у 1738 р. на прохання єпископа Арсенія Берла настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький подарував чотири дерев'яні хати. Їх розібрали,

²²² Святитель Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский // КЕВ. 1916. № 24. С. 546.

²²³ *Адрюг А.* Будинок Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Зб. матеріалів ювіл. наук. конф. Чернігів, 2001. С. 37.

²²⁴ *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). С. 14.

²²⁵ *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1965. С. 64–65.

²²⁶ *Маркевич Н.* Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. С. 33–34.

²²⁷ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 23–24.

перевезли й побудували корпус²²⁸. Підлогу будинку засипали землею, стіни обмазали глиною. У липні 1748 р. пожежа знищила споруду, а навчальний заклад перемістили до іншого помешкання, яке також розташовувалося на території монастиря²²⁹. У 1753 р. з ініціативи переяславського єпископа Іоана Козловича звели навчальний кам'яний корпус, який мав чотири класні кімнати²³⁰. Будинок зазнав декілька реконструкцій, особливо масштабну у 1782–1783 рр., коли були добудовані класні кімнати²³¹.

Достатньо важко відтворити первісний вигляд будинків колегіумів, ще складніше реконструювати їх внутрішнє оздоблення. Екстер'єри й особливо інтер'єри змінювалися під час перебудов. Будинок Чернігівського колегіуму зберігся і донині є окрасою міста. Він надзвичайно цікавий в архітектурному плані, поєднуючи двоповерхову частину будівлі та вертикальну вежу-дзвіницю. Привертає увагу архітектурний різностильовий декор; з великою майстерністю виконані рельєфи Богоматері-Знаміння та Спаса Нерукотворного²³². Особливо оригінальним є верхній ярус вежі-дзвіниці²³³. Загалом дзвіниця належить до небагатьох цивільних багатопверхових будинків із ускладненим об'ємно-просторовим рішенням та багатозаломною покрівлею²³⁴.

Відомо, що над двома вхідними дверима будинку Переяславського колегіуму існували ліпні алебастрові зображення: первісного хаосу та Духу Божого у вигляді голуба та монограми єпископа Йоана Козловича із архієрейськими атрибутами²³⁵. Трактуння понять «істина», «просвіта» та «знання» тісно пов'язувалося з символічними зображеннями, усталеними для Православної Церкви. Хоча не слід забувати, що суто релігійні символи традиційно існували як частина символіки європейських середньовічних університетів. У оздобленні колегіумів одночасно із церковними символами використовувалися алегоричні зображення, які нерідко мали античне коріння. Професор Харківського університету І. Тимківський, згадуючи навчання в Переяславському колегіумі, описав малюнки на дверях сіней у

²²⁸ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 425.

²²⁹ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. С. 239.

²³⁰ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 429.

²³¹ *Пархоменко В.* Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). Полтава, 1910. С. 149–150.

²³² *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. С. 67, 71–74.

²³³ *Цапенко М.П.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. М., 1967. С. 210.

²³⁴ Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3 т. — Т. 1. Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. К., 1989. С. 80.

²³⁵ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища. С. 429.

колегіумі. Учня граматичних класів адресувалося зображення мудреця, який з долотом та молотком обтесував пень, що під ударами майстра-вчителя перетворювався на зграбного учня з книгою в руках. Піітам та риторам призначалося зображення криниці, в яку опускався порожній цебер, а піднятий був переповнений водою, яка аж стікала через вінця. Спеціально для філософів та богословів був намальований орел, який покинув землю й летів до сонця²³⁶. Отже, спостерігаємо співіснування сакрального та світського на рівні символів, які втілювали поняття науки та просвіти й ставали частиною «академічного повсякдення». Чітко провести межу між сакральним та світським у той час було неможливо.

Для Харківського колегіуму від початку спеціально був придбаний будинок, який на початку 1890-х рр. розібрали при спорудженні нової духовної консисторії²³⁷. Класні кімнати колегіумів мали вкрай лаконічні інтер'єри (лави, парти, дошка, ікони), але один із класів, у якому відбувалися диспути та інші урочистості, був обставлений та прикрашений з неабиякою розкішшю. У Харківському колегіумі у «богословській залі» знаходилися особливо шановані ікони, портрет білгородського єпископа Єпіфанія Тихорського²³⁸, а також бюсти меценатів — князів Голіциних²³⁹, вилиті в бронзі на мармурових п'єдесталах²⁴⁰. Ці скульптури, а також майстерно виконаний образ Розп'яття Христа італійського письма привертали увагу всіх гостей. Про них згадував Д. Бантиш-Каменський, який знайомився із колегіумом у 1808 р.²⁴¹ «Богословську залу» колегіумів студенти нерідко називали «in museo publico»²⁴². Окрім класних кімнат до «території просвіти» відносилися й приміщення бібліотек колегіумів. Книгосховища розташовувалися в одній з кімнат навчального корпусу (у Харківському та Переяславському колегіумах). Утім, деякий час (з 1761 р.) бібліотека Харківського колегіуму містилася у кам'яних монастирських брамах у спеціально для неї влаштованих «камерах»²⁴³.

²³⁶ Тимковський І.Ф. Мое определение в службу. С. 23.

²³⁷ Стеллецький Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. 1895. Т. 1. Ч. 1. С. 648.

²³⁸ Солнцев П. Краткие сведения о белгородско-курских иерархах. Харьков, 1871. С. 4.

²³⁹ Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума // Духовная беседа. 1863. Т. 18. № 23. С. 196.

²⁴⁰ ОР РГБ. Ф. 32, картон 16, д. 31, л. 31–31 об.

²⁴¹ Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М., 1810. С. 47, 48.

²⁴² Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // Курск.ЕВ. 1897. № 41. С. 809.

²⁴³ Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. Харьков, 1843. С. 27.

Характеризуючи будівлі колегіумів, варто поставити питання про їхню пристосованість до навчального процесу. Спогади вихованців нерідко містять описи умов проведення занять. Я. Толмачов писав, що навчальні класи колегіуму не опалювалися взимку й від холоду навіть чорнила замерзали²⁴⁴. Про холод у класах згадував і Ф. Луб'яновський²⁴⁵. Така ситуація була характерна для всіх колегіумів. У спогадах про Чернігівський колегіум колишній учень згадував велику аудиторію з грубкою, але зазначав, що її не розпалювали²⁴⁶. Холод вимагав від учнів уміння швидко зігрітися на перерві між заняттями. Завдяки цьому виникло декілька дитячих фізичних рухливих ігор («тісна баба», гра, у якій учні намагаються посунути один одного, сидячи на лаві; «мала куча», коли учні падали на підлогу посередині класу один на одного, створюючи велику купу)²⁴⁷.

Відомо, що в 1720–1730 рр. бурса Чернігівського колегіуму розташовувалася у двох житлових будинках²⁴⁸. У Переяславському колегіумі будинок бурси був дерев'яним, знаходився поза стінами монастиря²⁴⁹; у 1750-ті рр. було збудоване нове дерев'яне приміщення²⁵⁰. У 1782–1783 рр. його перебудували так, що утворилося вісім житлових кімнат, «особлива кухня» та дві комори. Цей комплекс обнесли парканом²⁵¹. У повісті В. Наріжного бурса Переяславського колегіуму описується як проста хата під солом'яною стріхою²⁵². Кам'яний будинок бурси Харківського колегіуму (замість дерев'яного) будувався у 1770–1773 рр. на пожертви мешканців Харкова²⁵³.

Я. Толмачов згадував, що у бурсі Харківського колегіуму учні мешкали у чотирьох великих кімнатах. Спали вони на лавах, які стояли біля стін у

²⁴³ Основание Харьковского коллегіума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. Харьков, 1843. С. 27.

²⁴⁴ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. С. 702.

²⁴⁵ Лубяновский Ф.П. Воспоминания. С. 101.

²⁴⁶ Кулжинский И.Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 188.

²⁴⁷ Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища. С. 440.

²⁴⁸ Пархоменко В. К истории образования на Украине. С. 243.

²⁴⁹ Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). С. 135.

²⁵⁰ Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские губернские ведомости. 1862. № 52. С. 434.

²⁵¹ Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). С. 150.

²⁵² Нарезный В.Т. Бурсак, малороссийская повесть. С. 10.

²⁵³ Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). С. 50.

кімнатах, а також на підлозі. Кімнати рідко опалювалися взимку²⁵⁴ через брак коштів та задля забезпечення протипожежної безпеки. Саме тому в листі до ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета білгородський єпископ Самуїл Миславський радив зробити у будинку не цегляні груби, а «изразцовые голландские»²⁵⁵. Після того, як у 1803 р. до існуючого приміщення був добудований новий кам'яний флігель, а з учнів стали брати додаткову плату за опалення, у бурсі стало значно тепліше.

Місць у бурсі бракувало для всіх охочих, тож певна частина синів бідних батьків мала шукати приватні квартири. В. Наріжний підкреслив, що бурса створювалася як допомога тим батькам, які за бідністю не могли винаймати квартири²⁵⁶. Але, як відомо із різних джерел, щоб отримати місце у бурсі, необхідно було докласти зусилля. Той же Я. Толмачов у першій рік свого навчання в колегіумі жив на найманій квартирі, «на отцовском крайне бедном содержаніи». Лише на другий рік за відмінне навчання та поведінку він отримав місце у бурсі²⁵⁷. Звісно, студенти, вихідці із заможних родин, проживали на квартирах, які мали декілька кімнат.

Підкреслимо, що життєвий простір учнів та викладачів православних колегіумів ніколи не обмежувався територією бурси, географія їх проживання виходила далеко за межі навіть центральної частини міста. Тож учні колегіумів щодня пересувалися містом (вихованець Переяславського колегіуму І. Тимківський писав про відвідання базару²⁵⁸). Як уже зазначалося, викладачі-ченці, а також неодружені викладачі жили у спеціальних келіях. Відомі випадки, коли викладачі-ченці проживали у сусідніх монастирях і ходили до колегіумів на заняття²⁵⁹.

До речі, спеціально збудованих приміщень для навчальних закладів (університетів чи колегіумів) було не так багато й у Західній та Центральній Європі. Найстаріші університети розташовувалися у будівлях, які давно не відповідали їх новим розмірам і потребам. Дослідники неодноразово відзначали, що непристосованість приміщень була однією з найбільших вад духовних шкіл Російської імперії не тільки у XVIII, але й у першій половині XIX ст. Однак Комісія Духовних училищ, яка вивчала становище духовних навчальних закладів у 1820-ті рр., на тлі загальної картини

²⁵⁴ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. С. 702.

²⁵⁵ Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // Курск.ЕВ. 1888. № 5. С. 91.

²⁵⁶ Нарезный В.Т. Бурсак, малороссийская повесть. С. 10.

²⁵⁷ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. С. 701.

²⁵⁸ Тимковский И.Ф. Мое определение в службу. С. 23.

²⁵⁹ Кулжинский И.Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. С. 189.

жахливого стану приміщень семінарій в імперії дійшла висновку, що класи та житлові кімнати Харківської та Чернігівської семінарій перебували у задовільному стані²⁶⁰.

Храми також відносяться до простору колегіумів. Храм Іоанна Богослова у Чернігові з'явився на початку XVIII ст.²⁶¹. Після переведення колегіуму за річку Стрижень учні та викладачі відвідували різні церкви міста, а в 1784 р. була збудована домова колегіумська церква Різдва Христового поруч із будинком колегіуму²⁶². У Покровській церкві Харкова нижній храм був висвячений на честь Трьох Святителів і став колегіумським.

Докласичні університети (коледжі) зазвичай розташовувалися у центральній частині міст. Загальноєвропейською тенденцією, яка особливо виявилася у XVIII ст., стало прагнення вберегти науку і викладання від мирських спокус та життєвої суєти, відділити колегіумську/університетську спільноту від інших городян, а територію навчального закладу — від міста. Та обставина, що всі православні колегіуми були різною мірою прив'язані до своїх монастирів, надавала їм від початку можливість виокремлюватися на території міста. З іншого боку, низка приміщень колегіумів знаходилися поза стінами монастирів, велике число учнів проживало на приватних квартирах. Студенти Харківського колегіуму відвідували заняття «додаткових класів», які також містилися за монастирськими стінами. Колегіуми ставали композиційними центрами міст, у них відбувалися урочисті події, які привертали увагу городян. Саме тому колегіумський простір можна охарактеризувати як напіввідкритий/напівзакритий. З плином часу, в 1830-і рр. були розроблені «плани місця» для Харківської духовної семінарії, які передбачали розміщення закладу вже на околиці міста, на великій території, де, окрім навчального корпусу, мали постати житловий корпус та службові приміщення²⁶³. Такі ж тенденції стануть визначальними й для Чернігівської духовної семінарії у XIX ст. Тобто семінарський локус, який складався у XIX ст., мав вже інші риси.

Святкові дієства у колегіумі та поза його стінами

«Академічні свята» — колегіумські акти, філософські та богословські диспути — відомі з перших десятиліть існування православних колегіумів. Диспути були складовою навчального процесу, але на «генеральних» були

²⁶⁰ *Титлинов Б.В.* Духовная школа в России в XIX столетии. Вильна, 1908. С. 336.

²⁶¹ *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 2. Чернигов, 1873. С. 128.

²⁶² *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. С. 290.

²⁶³ РГИА. Ф. 835, оп. 1, д. 981, 984.

присутні поважні особи, вони ставали помітними подіями міського життя. За спогадами І. Тимківського, на свята у колегіумі кращі учні з кожного класу читали вірші ректору, архієрею²⁶⁴. Водночас студенти і викладачі брали участь у святкових подіях світського і церковного життя міста, скажімо, у святкових богослужіннях. Святкові подорожі архієрея по єпархії (наприклад, для служби у парафіяльних церквах на храмові свята) також відбувалися у супроводі кращих студентів колегіумів. У Переяславському колегіумі для цього відбирали чотирьох богословів, які їхали на ошатно вбраних конях, супроводжуючи карету архієрея — два попереду і два по боках²⁶⁵. Колегіумські хори співали під час церковних служб не тільки у своїх церквах, але й у інших храмах міста.

Студенти та викладачі виступали на різних міських урочистостях з промовами, проповідями, кантами, привітаннями. Ректор колегіуму з кращими учнями вітав губернатора з іменинами, учні виголошували промови, вірші та діалоги декількома мовами²⁶⁶. Відомо, що викладачі Чернігівського колегіуму, відповідно до «академічних та колегіатських» звичаїв, підготували промову новообраному гетьману Кирилові Розумовському²⁶⁷. Дослідження «сценаріїв», описів святкових подій у колегіумських містах, зустрічей знатних персон тощо демонструють, що вони не обходилися без викладачів та учнів колегіумів. Майбутній сенатор Ф. Луб'яновський залишив спогади про зустріч Катерини II та принца Ангальта, яких студенти Харківського колегіуму вітали латинськими промовами²⁶⁸. У них, окрім прославлення гостя, йшлося й про «храми наук», «собор Парнасских муз» та успіхи учнів у науках. У 1791 р. під час зустрічі князя Г. Потьомкіна-Таврійського студенти і викладачі Харківського колегіуму виступали з промовами, кантами і діалогами російською, латинською та грецькою мовами²⁶⁹. Коли у Чернігові у 1781 р. очікували на приїзд «поважних персон» з Петербурга, керівництво міста запропонувало колегіуму розробити «зримые изображения» з емблемами, які планувалося розмістити на тріумфальних брамах. Завдання було виконане, а в їх описах знову зустрічаємо античну символіку. Візуальний ряд еднався з усними привітаннями російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами²⁷⁰.

²⁶⁴ Тимковський І. Ф. Мое определение в службу. С. 22.

²⁶⁵ Там же. С. 19–20.

²⁶⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харькове // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори: в 6 т. Т. 6. К., 1957. С. 163.

²⁶⁷ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 655 л, арк. 83.

²⁶⁸ Лубяновский Ф. П. Воспоминания. С. 101–102.

²⁶⁹ Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. Харьков, 1902. С. 244–245.

²⁷⁰ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 16, 20–24.

Прикметно, що після заснування Харківського університету колегіум неодмінно брав участь у різних святкових подіях міста вже разом із університетом. Під час університетських актів колегіумський хор виконував ораторії і концерти. Г. Пехотинський згадував про виконання на одному з актів ораторії Гайдна «Створення світу»²⁷¹.

* * *

Тканина повсякденного життя учнів та викладачів православних колегіумів строката і барвиста. Її осмислення дозволяє не лише відтворити минуле у його неповторності та багатовимірності, але й виокремити певні тенденції, типові моменти. «Академічне повсякдення» учителів та учнів Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів відображало своєрідну культурну амальгаму, характерну для цих навчальних закладів. На всіх рівнях повсякденного життя православних колегіумів спостерігаємо сприйняття практик гуманістичної школи та європейського докласичного університету, відповідність тим глибинним процесам, які відбувалися у Західній та Центральній Європі. Втім, очевидним є й те, що відбувалося не просто запозичення культурних форм, але й їх успішна адаптація, творче переформатування, поєднання з традиціями місцевого суспільства. Тож православні колегіуми України постали як особливий культурно-освітній феномен, вартий не лише згадки, але й всебічного дослідження.

---

²⁷¹ Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего // Духовный вестник. 1865. Т. 11. С. 441–442.

Оксана Прокон'юк

ПАРАФІЯЛЬНЕ ПОВСЯКДЕННЯ: ПРАКТИКА ПРОПОВІДНИЦТВА В ХРАМАХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

У ранньомодерних суспільствах, де повчання про віру звикли сприймати на слух, жива літургїчна проповідь, завданням якої було навчати, переконувати і «зворушувати» слухачів, безумовно мала б справляти глибокий вплив на формування релігійної свідомості соціуму. Наразі нас цікавить, наскільки буденним/повсякденним явищем була проповідь у звичайному парафіяльному храмі Київської митрополії в другій половині ХVІІІ ст. та як часто вона проголошувалася. А, отже, чи дієвим був такий механізм формування релігійної свідомості вірних, їх системи цінностей та світоглядних парадигм.

Відомо, що в період з середини ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. у Київській митрополії спостерігається сплеск проповідницької активності. Проповіді, складені архімандритом Іоаннікієм Галятовським, архієпископом Лазарем Барановичем, ігуменом Антонієм Радивиловським, архімандритом Інокентієм Гізелем, митрополитом Стефаном Яворським, архієпископом Феофаном Прокоповичем, митрополитом Варлаамом Ясинським, митрополитом Димитрієм Тупталом, друкувалися і часто поширювалися як зразкові. Чи не першим з архієреїв, хто звернув увагу на розвиток парафіяльного проповідництва і здійснив вагомі кроки щодо його активізації, був Петро Могила. Зокрема, у 1636 р. він видав Учительне Євангеліє, яке вміщувало тлумачення на недільні і святкові читання патріарха Єрусалимського Каліста, а в 1646 р. — свій знаменитий Євхологїон або Требник¹. Знаковою подією стала поява у 1659 р. книги Іоаннікія Галятовського «Ключ розуміння», яка довгий час була першим і єдиним підручником з гомілетики, за яким вчилися складати проповіді². Все це, безумовно, мало вплив на розвиток парафіяльного проповідництва, але наскільки сильний, наразі сказати важко.

Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату в 1686 р. реформування в сфері повчання пастви у ХVІІІ ст. ініціювалися та координувалися перш за все Св. Синодом, а вже потім — київськими архіпастирями. Більше того, в цей час справа проповідництва як складова ширшої

---

¹ Детальніше див.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: в 2-х томах. К., 1883–1897; *Терновский Ф.* Южнорусское проповедничество ХVІ и ХVІІ вв. // *Руководство для сельских пастырей.* 1869. № 21, 30, 34.

² *Біда К.* Іоаннікій Галятовський і його «Ключь разумения». Рим, 1975; *Іоаннікій Галятовський.* Ключ розуміння / Підгот. І.П. Чепіга. К., 1985.

програми релігійного виховання вірних набуває актуальності не тільки для Церкви, але й для держави³. У Російській імперії виховання благочестивого християнина, тобто такого, що знає основи віри, стає однією з важливих складових стратегії «соціального дисциплінування». Питання недостатньої уваги до пастирського вчительства й релігійного виховання вірних офіційно у 1721 р. було поставлене у Духовному регламенті. У цьому документі були сформульовані основні завдання, які необхідно було вирішити для успішного навчання пастви й введення проповіді в богослужбову практику⁴.

З новою силою світська та церковна влада повернулися до проблеми в 40-і рр. XVIII ст., віднайшовши потрібний потенціал та підтримку в Київській митрополії. Саме київські інтелектуали далі розвинули положення Духовного регламенту. В 1744 р. архімандрит Іосиф (Занкевич), два лаврські ієромонахи Варнава (Старжицький) та Арсеній (Піонтницький), викладач Києво-Могилянської академії ієромонах Гедеон (Слонимський) та ректор Києво-Могилянської академії архімандрит Сильвестр (Кулябка) подали Св. Синоду підготовлену ними книгу — «Книжица о собственных всякаго чина должностях»⁵. У збірнику, укладеному київськими вченими, положення про проповідництво та вчительство виносяться на перше місце в ієрархії обов'язків священника, тоді як про надання причастя вірним ідеться лише в сьомому пункті розділу про обов'язки священників і дияконів⁶. Остаточна модель діяльності парафіяльного священника, в якій першим обов'язком визначалося пастирське вчительство, була закріплена в «Книге о должностях пресвитеров приходских», складеній двома ієрархами XVIII ст. — єпископом Могилевським, Мстиславським і Оршанським Георгієм (Кониським) та єпископом Смоленським і Дорогобужським Парфенієм (Сопковським)⁷. У книзі про обов'язок священника навчати паству говорилося наступне: «... оучити народъ долгъ есть какъ епископа, такъ и пресвитера, не токмо собственный и необходимо потребный, но и первейший»⁸. Є всі підстави стверджувати, що до кінця 70-х рр. XVIII ст. на перше місце в ієрархії обов'язків пастиря

³ *Смилянская Е.* Воспитание благочестия: стратегии светской и духовной власти в России XVIII в. // *Человек в культуре русского барокко. Сборник статей по материалам международной конференции.* ИФ РАН Москва. М., 2007. С. 452–469.

⁴ *Духовный регламент.* М., 1761, лл. 23 об.–26, 70 об.–74 об.

⁵ *Здравомыслов К.Я.* О сочинении душеполезных книг в XVIII столетии // *ХЧ.* 1905. № 1. С. 97–100.

⁶ *Здравомыслов К.Я.* Оглавление на книжицу о должностях: приложение к напечатанной в январской книжке статье «О сочинении душеполезных книг в XVIII столетии» // *ХЧ.* 1905. № 3. С. 405–407.

⁷ *Книга о должностях пресвитеров приходских, от слова Божия, соборных правил и Учителей церковных сочиненная.* СПб., 1776.

⁸ *Книга о должностях пресвитеров приходских.* М., 1787. Л. 10 об.

виноситься навчання пастви, а проповідництво визначається як один із засобів реалізації цього завдання. Паралельно для потреб парафіяльних священників укладаються та видаються збірники з готовими на кожний день проповідями та повчаннями⁹. Таким чином, упродовж XVIII ст. поступово створюється ідейне, законодавче та «текстове» підґрунтя для охоплення проповіддю якнайширшого кола віруючих¹⁰.

Для священників Київської митрополії всі ці ідеї, положення та приписи переходять у практичну площину з висвяченням митрополитом Київським Арсенія (Могилянського). Заради справедливості зауважимо, що усі київські архієреї в тій чи іншій мірі приділяли увагу проповідництву. Проте дії Арсенія (Могилянського) в цій сфері набувають всеохоплюючого і системного характеру. Важливо, що до часу посідання ним Київської кафедри складаються всі передумови для організації парафіяльного проповідництва. Не останню роль відіграло те, що церковна кар'єра владики вдало склалася завдяки доброму володінню проповідницькою майстерністю. По закінченню Московської Слов'яно-греко-латинської академії він викладав граматику та був катехізатором. Пізніше близько трьох років займав посаду придворного проповідника¹¹.

У 60-х рр. XVIII ст. Арсеній (Могилянський) провів низку організаційних заходів у сфері пастирського вчителювання, розпочавши з Києво-Могилянської академії. Якщо раніше проповідництво віддавалося на волю вчителів, то указом від 16 жовтня 1758 р. митрополит зобов'язував викладачів по неділях виголошувати власноручно складені проповіді у Братському Богоявленському монастирі¹². У 1761 р. указом духовної консисторії вводилась посада проповідника в усіх монастирях Київської митрополії. Також інститут проповідників започатковувався при Софійському соборі і найбільших київських церквах. І що головне, 27 грудня 1760 р. митрополит Арсеній (Могилянський) у «променорії» духовній консисторії наказував розіслати в протопопії указ про обов'язкове проповідування в парафіяльних храмах. Владика вимагав, щоб проповіді виголошували протопопи та намісники, а також «учительні»

---

⁹ Напр.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. В 2-х книгах. Кн. 2, ч. 2. К., 1984, № 2679, 2716, 2717, 2859, 3116.

¹⁰ Детальніше див.: *Прокоп'юк О.Б.* Заходи з організації парафіяльного проповідництва в Київській митрополії у XVIII ст. // Труды КДА. 2011. № 15. С. 187–198.

¹¹ *Шпачинский Н.А., свящ.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). К., 1907. С. 218; *Корольков К.* Арсений Могилянский, митрополит киевский, и его заботы об улучшении проповеднического дела (во второй половине XVIII века) // КЕВ. 1875. № 12. С. 405–414; № 19. С. 642–651.

¹² *Серебрянников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. К., 1897. С. 196.

священики та диякони. Апробація проповідей передбачалася на засіданні духовного правління, колегіального органу управління протопопії. Особливий наголос архієрей робив на проповідництві у полкових містах (у них, як правило, знаходилися центри протопопій), та в тих населених пунктах, де були намісники, а також у соборних храмах. Проповіді належало виголошувати часто, обов'язково в недільні дні. За ослух Арсеній (Могилянський) погрожував заборонаю священнослужіння. Священикам, котрі не навчалися в Києво-Могилянській академії, наказувалося зачитувати повчальні уривки, наприклад, з бесід Іоанна Златоуста, Прологу чи «Православного сповідання віри» Петра Могили¹³. Відповідний указ духовної консисторії, датований 31 грудня 1760 р., у протопопях Київської митрополії отримали вже на початку наступного року. Згідно з указом, ієреї давали підписку в духовному правлінні на підтвердження своїх зобов'язань виконувати постанову, а протопопи мали рапортувати, хто із священиків, коли і де прочитав проповідь. На підставі звітів, що збереглися в архіві духовної консисторії, можна проаналізувати практику проповідництва в парафіях Київської митрополії, а, отже, оцінити реальний результат усіх заходів з організації парафіяльного проповідництва.

Нам вдалося віднайти рапорти з трьох протопопій — Лубенської (1761–1765), Пирятинської (1761–1765) та Глухівської (1764–1769) за різні роки першого десятиліття функціонування указу¹⁴. Підкреслимо, що це три найбільші протопопії Київської митрополії. У 1780–1783 рр. у Лубенській нараховувалося 66–67 храмів; у Пирятинській — 65–68; у Глухівській — 68–69¹⁵. У звітах представлена інформація про те, хто зі священиків протопопії, коли і в якому храмі виголошував проповідь. Лише у документах, надісланих з Глухівської протопопії, не вказувалося місце проповідництва. Таким чином, ми оперуємо першими даними після появи указу Арсенія (Могилянського), котрі відображають ситуацію до і в перші роки активного реформування парафіяльного проповідництва. Важливо, що це не поодинокі дані про проповідництво того чи іншого священика, а інформаційні зрізи по окремих адміністративно-територіальних округах, що дозволяє узагальнити ситуацію. Окрім того, збереглися графіки виголошення проповідей в храмах Києва в другій половині XVIII ст., а також зафіксована в різних джерелах інформація про проповідництво окремих ієреїв.

Уже в самому указі митрополита Арсенія (Могилянського) наголошувалося на проповідництві, перш за все, в соборних храмах та у церквах, котрі знаходилися в центрах намісництв. Звіти з Лубенської та Пирятинської протопопій дозволяють з'ясувати, в яких саме церквах виголошувалися проповіді. У Лубенській протопопії проповіді можна було почути переважно лише

¹³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1188, арк. 1–2.

¹⁴ Там само. Оп. 1020, спр. 3330, арк. 1–93 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 4852, арк. 1–181; Спр. 5157, арк. 2 зв. – 132; Спр. 5418, арк. 1–172.

в чотирьох лубенських храмах: соборному Різдва Богородиці, Свято-Троїцькому, Миколаївському та Варваринському. Лише один раз виголошення проповіді фіксується в Преображенській церкві містечка Чигирин-Дуброва, яке було центром намісництва.

Більше розмаїття спостерігаємо в Пирятинській протопопії, тут проповіді виголошувалися не лише в місцевих храмах — соборному Успенському, Преображенському та Вознесенському, але й у церквах міста Чорнухи — Покровській, Воскресенській, Миколаївській; у Воскресенській церкві містечка Курінька; в Преображенській церкві містечка Городище. Також у Пирятинській протопопії для проповідництва обираються не лише міські, а й сільські храми: Успенська церква села Луговики, Георгіївська церква села Бондарі, Ковалівська церква¹⁶, Михайлівська церква села Харківці, Вознесенська церква села Пізняки¹⁷.

Серед проповідників Лубенської протопопії у 1761–1765 рр. фігурують: намісники¹⁸ — лубенські Іоанн Богданович та Федір Барвінський, лукомський Іоанн Левицький, горошинський Федір Каруновський; священники — Василь Кузьмінський (Свято-Троїцька церква, містечко Снітин), Данило Ющенко (Преображенська церква, містечко Вереміївка), Дмитро Білостоцький¹⁹, Олексій Олександрович (Миколаївська церква, місто Лубни), Симон Соколовський (Георгіївська церква, місто Чигирин-Дуброва), Стефан Семяновський (Преображенська церква, містечко Оржиця), Василь Прокопович (Георгіївська церква, село Тарандинці), Гаврило Гулянецький та Петро Юзефович²⁰, Лука Міхнякевич (церква Зішестя Святого Духа, слобідка Великий Узвіз), Марко Богдановський (єрковецький священник²¹), Матвій Войнаровський (Георгіївська

¹⁶ Очевидно, йдеться про Михайлівську церкву в підварку Ковалі Чорнуської сотні Лубенського полку.

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330, арк. 1–93 зв.

¹⁸ У XVIII ст. Київська митрополія в адміністративно-територіальному відношенні поділялася на окремі округи — протопопії. Часто в складі протопопій могли виділятися менші адміністративно-територіальні одиниці — намісництва, очолювані намісниками. Детальніше про це див.: *Прокон'юк О.Б.* Адміністративно-територіальний устрій Київської митрополії у XVIII ст.: поділ на протопопії та парафіяльна мережа // Болховітінський щорічник 2010. К., 2011. С. 172–185.

¹⁹ Служив в одному з трьох храмів міста Чигирин-Дуброва: Георгіївському, Різдво-богородичному чи Преображенському.

²⁰ Про обох вказано — хорошковський священник. Проте в Лубенській протопопії було два села з такою назвою, а, відповідно, і два храми: церква Різдва Богородиці в селі Хорошки Снітинської сотні Лубенського полку та Петропавлівська церква в селі Хорошки Лубенської другої сотні Лубенського полку.

²¹ Прикметникова форма «єрковецький» не дозволяє нам точно сказати, в храмі якого села служив Марко Богдановський, вкажемо можливі варіанти: Михайлівська церква в селі Єрківці Лубенської другої сотні Лубенського полку; Георгіївська церква в селі Єрки Голтв'янської сотні Миргородського полку.

церква, село Тишки), Павло Николев та Петро Васильєв (Вознесенська церква, село Новаки), Петро Китринський (Миколаївська церква, «деревня» Дем'янівка), Федір Данилевський (Андріївська церква, село Калайдинці), Федір Мілчевський (Покровська церква, село Липове), Федір Одинець (Преображенська церква, село Черевки); диякони — Федір Васильківський (Преображенська церква, містечко Оржиця) та Іоанн Пясецький (Миколаївська церква, село Михнівці). У Пирятинській протопопії у 1761–1765 рр. проповідували: яблунівський намісник Іосиф Котляревський; священики — Андрій Жураківський (Різдва Іоанна Предтечі церква, село Малютинці), Василь Іжванецький (?), Василь Петрановський та Влас Яновський (Георгіївська церква, село Бондарі), Григорій Козловський (?), Іоаким Фальковський (Введенська церква, село Білоцерківці), Кирило Мстиславський (Миколаївська церква, місто Чорнухи), Петро Ненадський (?), Трофим Яцевич (Ковалівська церква²²), Федір Множинський (церква Різдва Христового, село Вороньки)²³.

Як бачимо, священики не обов'язково виголошували проповіді в храмах, у яких служили, частіше проповідували в соборній або міській, рідше, іншій сільській церкві протопопії. Справа в тому, що проповіді читалися згідно з затвердженими на початку року в духовних правліннях графіками, у яких вказувалося місце, день та ім'я священика, котрий мав проповідувати. Постає питання: ієреї, виконуючи вимоги, проповідували в головних храмах протопопії згідно з затвердженим графіком та чергою, але чи виголошували вони при цьому проповіді у себе на парафіях? Видається, що ні, адже згадки про таку практику відсутні. Підтвердженням цій тезі може слугувати і той факт, що у проханнях священиків винагородити їх правом носити скуфію, яке давалося за проповідницькі заслуги, перераховуються лише гомілії, виголошені згідно з затвердженим графіком²⁴. В усіх звітах зазначалося, що в тих храмах, де не виголошувалися проповіді, ієреї читали повчальні місця з книг, як цього вимагав указ. Проте ці узагальнені фрагменти звітності були, швидше, відпискою, аніж дійсною практикою, чому підтвердженням слугують наші дослідження наповненості парафіяльних храмів необхідною для проповідництва та катехізації літературою. За джерельною інформацією 70–80-х рр. XVIII ст., парафіяльні храми Київської митрополії достатньою мірою були забезпечені лише богослужбовими книгами, у той час як учительна та проповідницька література зустрічається вкрай рідко²⁵. Звісно, потрібні ієрею книги, яких не було в храмі, могли знаходитися в його особистій

²² Очевидно, йдеться про Михайлівську церкву в підварку Ковалі Чорнуської сотні Лубенського полку.

²³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330, арк. 1–93 зв.

²⁴ Там само. Арк. 24, 26, 27, 57–57зв.

²⁵ *Прокон'юк О.Б.* Книги в парафіяльних храмах Київської митрополії (70–80-і рр. XVIII ст.): функції, кількість, репертуар, шляхи надходження // КС. 2010. № 3. С. 97–98.

бібліотеці. Проте лише окремі особи мали власні книгозбірні, очікувати цього від широкого загалу не доводиться. Отже, в 60-х рр. XVIII ст. у Лубенській та Пирятинській протопопях проповіді можна було чути тільки в окремих храмах, переважно міських. Думається, що такою ж була ситуація і в інших протопопях Київської митрополії впродовж усієї другої половини XVIII ст.

В указі митрополита Арсенія (Могилянського) обов'язковим днем, в який ієреї мали виголошувати проповіді, була неділя. Графік проповідей, затверджений для храмів Києва на 1768–1769 рр., подає саме такий розклад казань. Окрім неділь, проповіді мали звучати на великі свята: Різдво Христове (25 грудня), Богоявлення (6 січня), Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня) та у Велику п'ятницю (17 квітня), тобто напередодні Воскресіння Христового²⁶. Але чи справді в храмах Київської митрополії практика проповідництва відповідала вимозі звертатися до віруючих зі словом Божим щонеділі?

Якщо про регулярність виголошення проповідей в храмах Києва ми знаємо лише з графіків, які могли відрізнитися від реальної ситуації, то звіти з Глухівської, Пирятинської та Лубенської протопопій дозволяють встановити реєстр днів, в які ієреї справді проповідували. Отже, у храмах трьох протопопій парафіяни найчастіше могли чути проповіді у неділі, проте — далеко не в усі, а також в інші дні тижня, якщо на них припадало велике свято чи день пам'яті шанованого святого²⁷. Перш за все, проповідь приурочувалася до двох найбільших свят — Воскресіння Христового та Різдва Христового. Священники зверталися до парафіяльної громади як у сам день Пасхи, так і на наступний день, тобто на початку Пасхального (Світлого) тижня. Перед тим проповіддю могли відзначити і Велику п'ятницю. Таке зосередження проповідницької активності навколо свята Воскресіння Христового цілком зрозуміле, адже це центральна подія літургійного року. Те саме стосується і Різдва Христового. Проповідь виголошували не лише у саме свято Різдва Христового, а й в суботу перед ним та наступного дня після Різдва Христового. Окрім того, парафіяни мали змогу чути проповідь і в інші дванадцять Господські свята: Вознесіння, Преображення та Воздвиження. Цікаво, що для виголошення проповіді частіше обиралося не свято Святої Трійці, а наступний після нього день — День Святого Духа. Значна кількість казань припадає на Богородичні дні, а саме — Різдво Пресвятої Богородиці, Введення, Благовіщення, Успіння та Покрови Пресвятої Богородиці. Окрім того, що ці свята входять до переліку дванадцятих (за винятком Покрови Пресвятої Богородиці), слід сказати і про популярність Богородичного культу. Так, на території Київської митрополії у 1780–1783 рр. третина парафіяльних храмів

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1860, арк. 1–3.

²⁷ Там само. Оп. 1020, спр. 3330, арк. 1–93 зв.

була присвячена Божій Матері²⁸. Особливо популярним, за матеріалами про посвяти храмів, був культ Покрови Богородиці, що поступався лише шануванню святителя Миколая Мірлікійського.

Порівняно часто проповіді виголошувалися напередодні та під час посту, перш за все, це стосується найсуворішого, Великого посту. Очевидно, що в цей період віруючі особливо потребували пастирської підтримки. Казання говорилися вже в підготовчі до Великого посту тижні, Блудного сина та Сирний. Найбільша увага приділялася, власне, тижням Великого посту, коли проповідь могла виголошуватися не лише в неділі — Торжества Православ'я, Григорія Палами, Хрестопоклонну, Марії Єгипетської, Вербну, а й в інші дні. У храмах Києва, згідно укладеного графіку на 1768–1769 рр., проповіді планувалося виголошувати і в кожному з чотирьох Пасій Великого посту. Чин Пасії здійснювався на вечірній службі в першу, другу, третю та четверту п'ятницю Великого посту (6, 13, 20 та 27 березня), коли читалося Євангеліє про хресні страждання Спасителя. Обов'язкове виголошення проповіді на кожному з чотирьох Пасій засвідчує, що ця найпізніша за часом виникнення служба, складена в середині XVII ст. Петром Могилою, очевидно, за західними зразками, в другій половині XVIII ст. міцно утвердилася в богослужбовому житті якщо і не всієї митрополії, то, без сумніву, в храмах Києва²⁹.

Вибір інших днів для проповідництва цікавий тим, що демонструє систему пріоритетів соціуму та Церкви у шануванні святих, а також дозволяє помітити різновекторні впливи, що моделювали «список святості», отже, претендували на формування релігійної свідомості. Без сумніву, що саме найчастіше згадувані у проповіді святі та їх діяння мали запам'ятатися віруючим, тим самим формуючи у пастви певний ідеал. Думаємо, що саме популярністю святих пояснюються проповіді в день пам'яті пророка Іллі та в ті дні, коли згадується Іоанн Предтеча — Усікновення глави Іоанна Предтечі та Різдво Іоанна Предтечі. Також популярність культу святителя Миколая Мірлікійського спричинила той факт, що проповіді на його честь виголошувалися двічі на рік — у День пам'яті святителя (6 грудня) та День перенесення мощів Миколая Мірлікійського (9 травня), — на відміну від багатьох святих, яких оминули вшануванням. У багатьох храмах звучали проповіді на день пам'яті архістратиґа Михаїла, популярність якого також була досить велика. Станом на 1780–1783 рр. кількість храмів Київської митрополії, що носили ім'я Михаїла, поступалася лише освяченим на честь святителя Миколая та Покрови Пресвятої Богородиці.

²⁸ Тут і далі про домінування і популярність культів, див.: *Прокон'юк О.* Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Науково-довідкове видання. К., 2012 (у друці).

²⁹ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1860, арк. 1–3.

Проповідництво щороку в день пам'яті великомучениці Варвари в храмах Лубенської протопопії, очевидно, стало одним із результатів активної популяризації культу святої, що проводилася з другої половини XVII ст. Михайлівським Золотоверхим монастирем за участі та при сприянні світської влади, зокрема, гетьмана Івана Мазепи. Згідно з літописними свідченнями і церковними традиціями, мощі св. Варвари потрапили до Києва близько 1108 р. як весільний посаг візантійської принцеси Варвари з роду Комнінів (історичність цієї особи в світлі нових досліджень викликає сумніви), яка була заручена з київським князем Святополком Ізяславичем. За переказами, до 1240 р. святиня відкрито зберігалася у Михайлівському Золотоверхому монастирі, пізніше переховувалася і знову повернулася до монастиря лише наприкінці XVI ст. З кінця XVII ст. культ великомучениці Варвари набуває загальноцерковного єпархіального шанування³⁰.

По окремих протопопіях проповіді могли виголошуватися і в дні пам'яті інших святих, однак, як бачимо зі звітів, вкрай нерегулярно: у Глухівській протопопії — на день пам'яті великомученика Димитрія Солунського та Собору дванадцяти апостолів в 1765 р., у Лубенській та Пирятинській протопопіях — на дні пам'яті пророка Захарії та праведної Єлисавети у 1761 р., Зачаття праведною Анною Пресвятої Богородиці у 1761 і 1763 роках, первомученика і архidiaкона Стефана у 1765 р.

Проте вибір днів для проповіді визначався не тільки більшою/меншою популярністю тих або інших святих чи їх активною церковною популяризацією. У XVIII ст. додається ще один вагомий фактор — державний. До свят, які активно пропагувалися в Російській імперії і на українських землях, зокрема, і через проповідь, можна віднести дні пам'яті апостола Андрія Первозванного, великомученика Георгія, апостолів Петра і Павла та великомучениці Катерини Олександрійської. Як правило, в такі дні в храмах Київської митрополії проповідували, до того ж не рядові священники, а протопопи чи намісники, що ще

³⁰ Докладніше про культ св. Варвари в Україні див.: *Кабанець Є.П.* До історії патрунування гетьманом Іваном Мазепою християнських реліквій // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця», м. Батурин, 25-26 травня 2004 р. Ніжин, 2006. С. 55–60; *Его же.* К вопросу о формировании локальных христианских культов на Украине (на примере почитания св. великомученицы Варвары) // Культурные памятники в мировой культуре: Археологический, исторический и филологический аспекты. Сборник научных трудов. Севастополь, 2004. С. 179–187; *Клос В.* Шанування святої великомучениці Варвари Ілліопольської // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Львів, 2007. Кн. 1. С. 496–505; *Кізлова А.* Шанування мощей св. вмц. Варвари у середині XVII — середині XIX ст.: соціальний аспект // Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки та культури. К., 2007. Вип. 6. С. 302–316; *Її ж.* Побутування шанованих святих у монастирях Старого Києва і Києво-Подолу (середина XVIII — середина XIX ст.) // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. К., 2007. Вип. 19. С. 64–69.

більше підкреслює офіційний характер заходу. Насамперед, «руку» держави помітно в утвердженні культів апостола Андрія Первозванного та великомученика Георгія. На честь цих святих були засновані ордени — «Орден святого апостола Андрія Первозванного» (1698) та «Військовий орден святого великомученика і побідоносця Георгія» (1769), а дні їх пам'яті визначалися як кавалерійські свята. Згадаймо, що для імператриці Єлизавети Петрівни в Києві будують саме Андріївську церкву.

На початку XVIII ст. у Російській імперії актуалізується культ великомучениці Катерини Олександрійської. Петро I за допомогою релігійних ідей, перш за все, легенди про св. Катерину, намагається легітимізувати жіноче правління. За висновками американського дослідника Г. Маркера, Катерина I стала його ключовою фігурою: вона перша носила титул імператриці, була матір'ю Єлизавети Петрівни, її ім'я отримала майбутня Катерина II — при переході в православ'я німецька принцеса Софія перетворилась на «нову» Катерину Олексіївну, дружину «нового» Петра³¹. Петро I у 1724 р. ініціює коронацію Катерини I, яка, зійшовши на престол, наказала відзначати 24 листопада як день її тезоіменитства та день ордена св. Катерини. Катерина II взагалі започаткувала чотири свята на свою честь: День народження (21 квітня), День коронації (22 вересня), День зішестя на престол (28 червня) та День тезоіменитства (24 листопада). Як свідчать звіти з Глухівської, Пирятинської та Лубенської протопопій, а також графіки виголошення казань в храмах Київської митрополії, в усі ці дні звучали проповіді. Таке часте згадування великомучениці Катерини разом із правлячою російською імператрицею, безумовно, сприяло поширенню культу святої. Також у поєднанні з представниками імператорської родини в проповідях XVIII ст. звучали імена апостолів Петра і Павла. У храмах Київської митрополії виголошувалися проповіді на День народження спадкоємця престолу Павла Петровича (20 вересня). У розкладі проповідей в храмах Києва на 1784–1785 рр. список днів народження та тезоіменитства членів імператорської родини стає ще ширшим³². Треба сказати, що у 70–80-х рр. XVIII ст. практично всі церкви Київської митрополії мали тексти служб для відправлення урочистих богослужінь у дні коронації, народження, тезоіменитства членів імператорської родини та у «вікторіальні» дні на честь перемог у військових баталіях. Практично у кожному храмі були: Книжечка молебнів при зішесті на престол і коронації імператора, Реєстр панахид, Книжечка ектеній про перемогу над ворогами, Табелі високоурочистих днів³³.

³¹ *Одесский М.* «Женское правление» и русская святость: культ св. Екатерины (Рец. на кн.: *Marker G.* Imperial saint: The Cult of St. Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia. DeCalb: Northern Illinois University Press, 2007. 307 p. // Новое литературное обозрение. Независимый филологический журнал. М., 2010, № 104, електронне видання книги: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/104/od41.html>

³² ЦДДАУК. Ф. 127, оп. 178, спр. 146, арк. 7–8.

³³ *Прокон'юк О.* Книги в парафіяльних храмах Київської митрополії... С. 97.

Також у XVIII ст. через проповідь відбувається утвердження нового літочислення. У 1700 р., згідно з указом Петра I, Російська імперія перейшла на європейську систему відрахунку часу, початок року було перенесено з 1 вересня на 1 січня³⁴. У другій половині XVIII ст. в храмах Київської митрополії в цей день відбувалася служба з обов'язковою проповіддю. Як підтверджують відомості з трьох протопопій, а також розклади проповідей, іереї виголошували казання, приурочені саме до початку нового року, а не до свята Обрізання Господнього чи пам'яті святителя Василя Великого, які припадають на цей день.

На перший погляд може здатися, що держава використовувала церковні інститути собі на користь, особливо в контексті секуляризаційних процесів, проте, як видається, продуктивніше ставити питання про певний взаємодіалог та взаємопроникнення. Важливо, що у XVIII ст. в Російській імперії складається ціла система державних свят. Водночас до календаря державних свят вносяться також і церковні свята, більше того, саме їм надається перевага. У 1733 р. вперше було опубліковано та розіслано по парафіях Табелі урочистих і святкових днів. З середини 60-х рр. XVIII ст. в Російській імперії почали видавати «Адрес-календарі», в яких, серед іншого, друкувався і список державних свят³⁵. До світських за своїм походженням належали Новий рік, свята, пов'язані з імператорською родиною, та дні перемог у військових баталіях. Список церковних свят, включених до переліку державних, наступний (наведемо за «Адрес-календарем» на 1779 р.): Богоявлення, Стрітіння Господнє, четвер, п'ятниця і субота Сирного тижня, повністю Страсний та Світлий тижні, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, Перенесення мощів святителя Миколая Мірлікійського, День Святої Трійці, День Святого Духа, Різдво Іоанна Предтечі, апостолів Петра і Павла, Преображення Господнє, Успіння Пресвятої Богородиці, День нерукотворного образу Христа Спасителя, Усікновення глави Іоанна Предтечі, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, апостола і євангеліста Іоанна Богослова, Покрова Пресвятої Богородиці, архістратиґа Михаїла, Введення в храм Пресвятої Богородиці, великомученика Георгія, апостола Андрія Первозванного, святителя Миколая Мірлікійського і чотири дні відводилося на святкування Різдва Христового³⁶. Неважко помітити, що список практично збігається з днями, на які можна було почути проповіді в парафіяльних храмах Київської митрополії в другій половині XVIII ст.

³⁴ Кириллов А. «Наша эра»: в поисках присвоенного времени // Логос. Философско-литературный журнал. 2004. № 5 (44). С. 169–177, електронне видання журналу: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/44/09.pdf>

³⁵ Туманова М.Ф. Организация учета чиновничества в 60–90-х гг. XVIII ст. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. Сборник статей. М., 1983. С. 173, 177.

³⁶ Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1779. СПб., 1779. С. XV–XVIII.

Наразі, ще раз означимо головне: насамперед, проповіді виголошувалися на великі свята, що цілком відповідає церковній традиції — Воскресіння Христове та Різдво Христове, а також інші дванадесять Господські та Богородичні свята. Проповідництво в дні пам'яті Миколая Мірлікійського чи Іоанна Предтечі підтверджує глибоке шанування цих святих. Те саме можемо сказати про популярний в другій половині XVII–XVIII ст. культ Покрови Пресвятої Богородиці. Тоді як проповідництво в дні пам'яті апостола Андрія Первозванного, великомученика Георгія, апостолів Петра і Павла, великомучениці Катерини Олександрійської чи в перший день нового року пов'язуємо не лише з популярністю святих, а, насамперед, з вимогами світської/державної влади.

Загалом упродовж року в протопопії могло виголошуватися від десяти до двадцяти проповідей. У переважній більшості парафій проповіді взагалі не звучали, частіше живу літургічну проповідь можна було почути в храмах, що знаходилися в головних містах протопопій.

Проте були парафії, настоятелі яких виявляли зацікавлення проповідництвом та ініціативу. Згадаймо чи не найяскравіший приклад парафіяльного проповідника другої половини XVIII ст. — о. Іоанна Леванду. Після закінчення навчання в Києво-Могилянській академії він був священником на Подолі, послухати якого збиралися сотні віруючих. Слава Леванди як видатного проповідника з часом зростала, особливо коли він почав виголошувати казання в Софійському кафедральному соборі. Значна кількість його проповідей збереглася до наших днів: у 1821 р. було видано 110 слів і речей протоієрея Іоанна Леванди, загалом, відомо більше 200 виголошених ним проповідей³⁷.

Бурхливу просвітницьку діяльність у Роменській протопопії розгорнув протопоп Костянтин Крижанівський. Досить освічений ієрей, що навчався у Києво-Могилянській академії, у травні 1747 р. поїхав здобувати знання в столицю Угорського королівства м. Пресбург, де до 1750 р. студював у протестантському ліцеї. У серпні 1751 р. перейшов на навчання до Академії Фрідерікана (Прусія). У 1751 р., а за іншими даними — у 1752 р., Костянтин Крижанівський повернувся до Києво-Могилянської академії, в якій у 1751/1752 рр. (чи у 1752/53 рр.) викладав німецьку та єврейську мови. У 1753 р. був призначений першим викладачем відкритого французького класу, а у 1754 р. — настоятелем академічної Благовіщенської церкви. 13 жовтня 1758 р. о. Костянтин Крижанівський зайняв місце кафедрального проповідника, водночас залишаючись викладачем в Академії³⁸. У 1767 р.

³⁷ Слова и речи протоиерея Иоанна Леванды. СПб., 1821. Т. 1–3.

³⁸ *Хижняк З.І.* Крижанівський Костянтин Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К., 2001. С. 295; *Корольков К.* Арсений Могилянский, митрополит Киевский... С. 643.

висловлював намір відправити свого сина та племінника, сина гадяцького полковника Антона Крижанівського, по закінченні навчання в Києво-Могилянській академії на навчання до Лейпцігського університету³⁹, що засвідчує не лише його освіченість, а й систему цінностей.

Сам Костянтин Крижанівський зазначає, що з початку 1761 р., одразу після отримання Роменської протопопії, він тлумачив віруючим катехізис кожної неділі на літургії після запричасного стиха перед причастям. Продовжував цю роботу до квітня 1763 р., намагаючись зрозуміло пояснити віруючим заповіді Божі, Символ віри, таїнства і блаженства, ілюструвати все це прикладами зі святих Отців і Святого Писання. Надалі мав намір тлумачити літургію, всі «церкви нашей восточной православной узаконения и обряди». Для цього просив надати у користування з бібліотеки Києво-Могилянської академії дві книги — *Evhologion graecolatinum* та *Liturgia graeca*⁴⁰.

Прикладом ще одного храму, де часто звучала проповідь, може бути церква в селі Ховзівка Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва, що початково перебувала у складі Київської митрополії. У 1771 р. вона була передана від Глухівського Петропавлівського монастиря до Глухівської протопопії⁴¹. Очевидно, під час відбудови у 1776 р. змінили посвяту церкви з Антонієфеодосіївської на Миколаївську⁴². Після того, як у відповідності до

---

³⁹ Петров Н.И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796) // Труды КДА, 1906, № 7. С. 486; *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. К., 1856. Ч. 2. С. 160–161; *Хижняк З.І.* Крижанівський Костянтин Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах... С. 295.

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1397, арк. 2–3 зв. Скоріше за все мається на увазі видання, підготовлене відомим французьким літургістом монахом-домініканцем Жаком Гоаром, що містило в собі грецькі тексти богослужбових чинів Східної Церкви з паралельним латинським перекладом. Повна назва видання: *Evhologion sive rituale Graecorum: complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum, etc.* Editio secunda expurgata, et accurata. Venice, 1730. У бібліотеці Київської духовної академії було три примірники цієї книги (можливо, що вони туди потрапили з бібліотеки Києво-Могилянської академії). Див.: Системный каталог книг библиотеки Киевской Духовной Академии, сост. А. С. Крыловский. Т. 1. Вып. 2. К., 1892. С. 251, № 4274. Електронне видання книги: <http://books.google.com.ua/books?id=zKQ-AAAACAkJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Jacques+Goar%22&hl=ru&sa=X&ei=WJwJT92mOMOzhAfMo4mgCQ&ved=0CC8Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false>. Ідентифікувати другу книгу складніше. Очевидно, мається на увазі якийсь із видань православної літургії грецькою мовою.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2040, арк. 5–98.

⁴² *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 7: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов, 1873. С. 335.

указу від 27 березня 1785 р. кордони Київської митрополії були обмежені територією однойменного намісництва, Миколаївський храм у с. Ховзівка опинився у складі Чернігівської єпархії⁴³. Зберігся щоденник священика села Андрія Кирнецького та його сина, дяка Федора Кирнецького, в якому зафіксовано парафіяльне богослужбове життя майже впродовж року, з грудня 1787 по жовтень 1788 рр.⁴⁴ У цей час проповідь лунала в ховзівському храмі майже кожної неділі, за винятком тих випадків, коли серед тижня припадало велике свято, під час якого священик виголошував казання. До таких належали: Стрітєння Господнє, Вознесіння Господнє, Різдво Іоанна Предтечі, Винесення чесних дрів Хреста Господнього, Успіння Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Зішестя Святого Духа, Сорока Севастійських мучеників та Світлий понеділок. Особливо часто проповідь можна було чути, знову-таки, у Великий піст. У «імператорські» та «вікторіальні» дні священик села не виголошував проповіді, але відправляв молебні.

Щоденник з с. Ховзівка також дозволяє з'ясувати, коли саме, тобто під час якої частини служби звучала проповідь. Тут можливі кілька варіантів. Проповідь виголошували на утрені, такі випадки фіксуються у особливо важливі періоди богослужбового року, наприклад, у перший тиждень Великого посту. Інколи проповідь звучала під час читання часів або ж після них. Найпоширенішими були казання у неділю на літургії, що цілком зрозуміло, адже це дуже важлива частина недільного богослужіння і саме в цей час у храмі перебувала найбільша кількість слухачів слова пастиря⁴⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що, незважаючи на низку організаційних заходів, теоретичне обґрунтування й законодавче закріплення проповідництва як одного з першочергових обов'язків священика, лише в деяких храмах Київської митрополії в другій половині XVIII ст. проповідь стала невід'ємною складовою недільного та святкового богослужіння. У більшості парафій жива літургійна проповідь або взагалі не практикувалась, або рідко вводилась до богослужбової практики. Проповідництво так і не перейшло в категорію повсякденного, навпаки, щоразу ставало подією в житті парафіяльної громади. Проповідували окремі священики у визначених храмах у затверджені розкладом дні. Звісно, в такому обсязі парафіяльне проповідництво не могло достатньо вагомо впливати на формування релігійної свідомості вірних, їх системи цінностей та світоглядних настанов.

⁴³ ПСЗ. Т. 22. № 16174. С. 329–330; Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.). Историческая записка. СПб., 1866. С. 12–13.

⁴⁴ Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 — жовтень 1788 рр.) / Упоряд. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів, 2006.

⁴⁵ Там само. С. 8–83.

ЗАДУНАЙСЬКІ ЗАПОРОЖЦІ: КОЗАЦЬКЕ БУТТЯ В «ПІСЛЯКОЗАЦЬКУ ДОБУ»

Адаптація й інституалізація в нових умовах

Задунайське козацтво як окрема соціальна група з'являється внаслідок остаточного зруйнування Запорозької Нової Січі у 1775 р., коли значна частина козаків перейшла з Російської імперії до Очаківської області, а також у пониззя Дністра та Дунаю (Буджаку та Добруджі), тобто територій, що належали на той час Османській імперії. Оселенню запорожців на цих землях сприяла османська політика, спрямована, з одного боку, на затримання Буджацької орди в регіоні, а, з іншого, на залучення усіма можливими засобами (пільги, найм, полон, переховування, продаж тощо) дешевої робочої сили в господарства чиновників та аянів (феодалів). Кількість запорожців, які поступово перейшли в Османські володіння, сягала близько десяти тисяч. Своєрідність способу життя цієї групи полягала в поєднанні запорозьких звичаїв із новими умовами існування.

Варто зауважити, що вихід запорожців у межі Османської імперії викликав неабияку стурбованість російського уряду, адже, за відомостями прикордонної російської адміністрації, султан схильний був розглядати їх як своїх підданих. Ця обставина визначила і ставлення російської влади до запорожців, що відбилося в їхній назві — у російських документах вони називались «невірними» турецькими запорожцями або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі існує назва «задунайські запорожці» або «задунайці». Тож і всі Січі, що вони утворювали, відомі під загальною назвою «Задунайські». В Османській імперії запорожців називали Буткальськими або Поткальськими козаками (Potkahl/Butkahl Kazakları). Існують різні версії щодо походження цієї назви, серед них — «такі, що споживають кашу».

У перші роки після зруйнування Січі запорожці не мали власної організації і були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Численні звернення запорожців до султана Абдули-Хаміда I і константинопольського патріарха Софронія II із проханням прийняти їх у підданство і надати землі під заснування Січі увінчалися успіхом лише в серпні 1778 р., коли султанський уряд, незважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію¹.

---

¹ *Могульова С.М.* Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. № 2. С. 111.

Спочатку місцем осідку запорожців було визначено землі між Бендерами й Акерманом. Але під тиском російської сторони султанський уряд погодився переселити їх за Дунай, в Румелію², та розселити там «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село», кошовий же зі старшиною мали оселитися в Адріанополі³. Щоправда, ці наміри реалізовані повною мірою не були — численні ватаги козаків і надалі проживали, «починаючи від турецького міста Білгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимі та по Бугу до Очакова»⁴.

Отож на середину 80-х рр. XVIII ст. склалися три центри задунайських козаків у межах Османської імперії. Один об'єднав козаків Очаківщини, Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, другий — на території Молдавського князівства (поблизу м. Сороки, Ясс та ін.), а третій — у Буджаці та в гирлі Дунаю.

Повернення частини козаків з османських володінь до Росії (зокрема, під впливом російської агітації та проголошеної Петербургом амністії 1779 р.), а також міграція до Молдавського князівства та Австрійської імперії⁵, в умовах підготовки до нової війни з Росією змусили керівництво Османської імперії піти на поступки запорожцям та дозволити їм створити власну військово-адміністративну одиницю — Січ з певними автономними правами. Імовірно, вже з середини 80-х рр. XVIII ст. вона знаходилась у с. Катирлез у гирлі Дунаю⁶. Задунайці офіційно підпорядковувались сілійстринському паші, але через його віддаленість на практиці підлягали назирю Браїли або інших сусідніх фортець. Січ мала відповідні владні атрибути, зокрема, клейнодами задунайської старшини були байрак (значок-прапор), прапор, бунчук та печатка з написом: «۱۲۱۷ یوشوق یس مدرکرس یلاق توپ کن یرلق اذق» — «Potkali kazaklarının ser-kerdesi koşovı. 1217», тобто «Поткальських козаків головний, кошовий. 1802/1803»⁷. Задунайський запорожець Й. Білецький у 1803 р. розповідав, що в Катирлезі «вони [задунайці] мають свою церкву, курені й існують з рибних ловів»⁸.

² Румелія — еялет, що включав на цей час майже весь Балканський півострів.

³ Грецька назва міста Едирне у Східній Фракії, до 1453 р. — столиця Османської імперії.

⁴ *Степовий В.* До історії Задунайської Січі // Україна. 1914. № 3. С. 5, 9.

⁵ Детальніше див.: *Мільчев В.* Запорожці на військовому кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя, 2007. С. 39–82.

⁶ Тепер с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія).

⁷ 1217 рік Хіджри — розпочався 04. V. 1802 р. і закінчився 22. IV. 1803 р.

⁸ *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса, 1994. С. 37.

Повсякдення військової служби «османських» запорожців

Повсякденне життя задунайців насамперед було підпорядковане виконанню їхньої головної державної повинності — військової служби. З другого боку, запорожці, як і раніше, займались господарською діяльністю, були дрібними сільськогосподарськими виробниками. Причому, військові завдання тепер визначалися вже не самими козаками, як це було раніше, а керівництвом Османської імперії, що неабияк впливало на господарську діяльність козаків.

Незначні порушення січового порядку й козацьких звичаїв розглядались у куренях отаманами, у райях — зібранням громади. У серйозніших справах рішення ухвалювали кошовий отаман, зібрання отаманів або й усього січового товариства. Найпоширенішим покаранням був штраф — «джереме» та побиття бичами (важкими кизиловими палицями). Ними карали винних за крадіжки або незаконне ходіння на здобич. За тяжкі кримінальні злочини винуватцям загрожувала смертна кара, тож у випадку таких переступів оскаржених відправляли до суду в Браїлу або Галац.

Тяжким злочином, за який карали на смерть, у задунайців вважалась агітація за перехід до Російської імперії. Наприклад, навесні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на уряді з 1791 р. Проти нього виступили лояльно налаштовані до Порти козаки; вночі вони оточили його будинок, однак, не знайшовши там отамана, пограбували майно. Після цього Помело не наважився залишатися серед задунайців, а перейшов у межі Росії, де отримав звання секунд-майора й грошову винагороду⁹.

Військова служба задунайців полягала в участі у походах османської армії під час війн, які вела імперія, та несення охоронної служби у фортецях в мирний час. Так, під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. турецький уряд спрямував головні сили в табір неподалік м. Тузли, де вони підпорядковувались кримському ханові Селім-Гірею. Значні козацькі контингенти були зосереджені під Очаковом і на острові Березань (близько 1200 козаків піхоти, 300 — кінноти, невеличка кількість човнів). У Дністровському лимані та в гирлах Дунаю знаходилась флотилія «турецьких» запорожців, вони входили також до залог фортець Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії тощо.

Цікаво, що під час перемир'я «невірні» та «вірні» козаки («вірні» — козаки Чорноморського козацького війська, сформованого в Російській імперії з колишніх запорожців) часто відвідували один одного, особливо родичі

⁹ Там само. С. 29–32.

або старі товариші по колишній Запорозькій Січі. Як доповідав російському командуванню полковий осавул чорноморців Г. Лисенко — «їздять і компанію водять»¹⁰.

Заохочуючи козаків до військової служби, османський уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що склалися із платні та продовольства. Землероби й рибалки, які підпорядковувались Січі, також платили десятину з прибутку на козацький курінь. Так, за різними даними, курінь одержував 1200–1400 ок (ока — бл. 1,26–1,3 кг) провіанту та 200–300 левів, кошовий — три тисячі левів, курінні отамани — 400 левів на рік (1 лев — 40 пара; в даному випадку «лев» є назвою срібної турецької монети куруш/гуруш, на одному з різновидів якого — *esedi guruş*, на аверсі зображався лев). Крім того, Січ одержувала сочевицю, оцет і дерев'яне масло, порох і свинець. У той час 100 ок пшеничного борошна коштувало 7 левів, 4 ок кукурудзяного борошна — 3 пара, два воли з возом — 70 левів, корова — 30–35 левів.

Під час походів гроші та провіант видавались окремо на кожного козака: 6–10 левів на місяць, по три літри на день провіанту з порцією яловичини¹¹. За даними, що їх віднайдено в осmano-турецьких документах, під час одного з походів у 1803 р. задунайці мали отримати: кошовий отаман — 131 куруш, писар і осавул — по 26 курушів, перекладач — 24, полковник — 32,5, пушкар — 17,5, козак — 6¹². Деякі документи дозволяють припустити, що податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр. збирали з території воєводи Волощини (*Eflak voyvodası*)¹³. Так, наприклад, у березні 1802 р. воєвода давав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він мав забезпечити усім необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман султанського війська¹⁴. У 1826 р. козацькому капітану (*Yüzbaşı*) сплачували на місяць — 100 курушів, хорунжому (прапорщик, *sancakdar*) і сержанту (*Çavuş*) — по 50, капралу (сотник, *Onbaşı*) — 30, священику — 25. Така платня була практично однаковою з подібними підрозділами турків або татар¹⁵.

¹⁰ Там само. С. 22–23.

¹¹ Там само. С. 80.

¹² BOA. Fon adı: C. AS, dosya № 409, gömlek № 16908, sof. 1–4.

¹³ Ibid. Sof. 4; Fon adı: C. AS, dosya № 505, gömlek № 21087, sof. 4; Fon adı: HAT, dosya № 50, gömlek № 2355A, sof. 4.

¹⁴ Ibid. Fon adı: HAT, dosya № 133, gömlek № 5492, sof. 1; Fon adı: C. AS, dosya № 505, gömlek № 21087, sof. 1.

¹⁵ *Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes // Harvard Ukrainian Studies. 1982. V.VI, № 3. P. 381-382.*

Зазвичай у регулярних частинах османської армії служили лише мусульмани, а немусульманські піддані імперії (греки, серби, албанці та ін.) виконували допоміжну військову службу. Внаслідок реформування армії на початку XIX ст. першими до регулярних частин залучили на добровільній основі козацьке населення Добруджі — запорожців і некрасівців. Зокрема, вже з осені-зими 1826 р. козацькі частини входили до регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) — турецького, татарського й запорозько-козацького. Формування регіменту було покладено на сілістрійського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р.¹⁶ До числа 1323 офіцерів і рядових кавалеристів входило і 329 козаків. Щоправда, запорозько-козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин (Kazak Başı). Крім нього в частині було 3 капітани (Yüzbaşı), 6 лейтенантів (Yüzbaşı Mülâzimi), 3 прапорщики (sancakdar), 6 сержантів (Çavuş), 30 капралів (сотників, Onbaşı) і 270 кавалеристів, священник, 3 постачальники, 6 трубачів. Усім офіцерам і рядовим кавалеристам надавалась уніформа та майже однакова платня (козаки отримували удвічі менше провіанту, ніж їхні колеги по регіменту). Капітан запорозько-козацької частини носив «трансильванський «капрак» білої смушки» зі шликом, а всі інші — «чорної смушки», куртки блакитного кольору, плащ (gömlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (şimşir), а рядових — ще й кавалерійський пістоль¹⁷.

На початку нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків для дислокації в Румелії¹⁸. Частина задунайців (близько двох тисяч) на чолі з кошовим отаманом пішла до Сілістри. Частина козаків, яка залишилась на землях колишньої Дунайвецької Січі після переходу кошового Й. Гладкого до Росії продовжувала служити в османських частинах. У лютому 1829 р. за безпосередньої участі сілістрійського валі Ахмед паші був сформований новий регімент із 1300 вершників, до складу якого входили колишні задунайські козаки¹⁹. Протягом 1829 р. у ньому служили близько 150 козаків і 25 священників, але вже без власних козацьких керівників. Їх об'єднали в управлінні з турецькою частиною регіменту²⁰. У липні 1830 р. козаків разом з іншими частинами

¹⁶ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks... P. 392–407, doc. 1–2.

¹⁷ Ibid. P. 382, 407.

¹⁸ BOA, fon adı: NAT, dosya № 1087, gömlek № 44249, sof. 1.

¹⁹ Ibid. Fon adı: NAT, dosya № 296, gömlek № 17641 [1244. Z. 29].

²⁰ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks... P. 387.

направили до Стамбула для проходження військової підготовки та переобмундирування²¹. Після 1830 р. козацька частина регіменту не формувалась²², а козаки лише супроводжували та охороняли представників османської адміністрації²³.

Мирне повсякдення задунайців

Про мирне повсякдення «османських» запорожців відомо ще менше, аніж про їхню військову службу. Переважна більшість дослідників спирається на свідчення, записані етнографом та істориком Ф. Вовком (Кондратовичем) від 120-річного задунайця Ананія Коломійця²⁴. Значною мірою на цих матеріалах, а також зібраних по крупицях відомостях з архівних джерел, побудував свої дослідження козацького життя в Задунайській Січі історик А. Бачинський²⁵.

Перш за все зауважимо, що не всі козаки несли військову службу, а також вона не конче була постійною. Серед них були й такі, які, почувши, що у козаків «за Дунаєм воля й добре жити», приписувались до задунайців лише задля того, щоб отримати землю, завести господарство й не сплачувати податків. Унаслідок цього склався прошарок козаків (переважно з переселенців, утікачів-селян), які пов'язували своє життя винятково з веденням сільського господарства. Поступово козацький елемент, який дотримувався старих запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до трансформації самої суті козацького життя.

Території, на яких запорожцям довелося відновлювати свій традиційний спосіб життя — Очаківська округа, Буджак та Добруджа, займав дикий цілинний степ, що був продовженням степів Нижнього Подніпров'я. Офіцер Генерального штабу Російської імперії О. Защук писав про ці землі так: «Око подорожуючого марно буде шукати об'єкт, на якому можна зупинити свій погляд — ніде жодного деревця, навіть, курганів, цих свідків далекого минулого, не видно в цих місцях». Там «не було нічого, крім трави і високого бур'яну; в степу випасались величезні табуни диких коней татар; оброблених, засіяних полів було дуже мало, і то лише поблизу поселень,

²¹ BOA. Fon adı: NAT, dosya № 296, gömlek № 17595 [1245. Z. 29].

²² *Avigdor L.* The Contribution of Zaporozhian Cossacks... P. 388.

²³ BOA, fon adı: C. AS, dosya № 307, gömlek № 12665 [1255. S. 29].

²⁴ *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998.

²⁵ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 pp.: історико-документальний нарис. Одеса, 1994.

рослини належали тому, хто надумав користуватися ними. Мешканцями степів були хижі звірі та зграї птахів, що ховалися при появі людей. Людина була тут тимчасовим гостем, який побоюється надовго залишатися в цій пустелі»²⁶. Водночас майже в усіх описах ішлося й про високу родючість краю. Так, ще на початку XVIII ст. Д. Кантемир відзначав, що ці землі «прекрасні за своєю родючістю, далеко перевершують багатства гір»²⁷. Той самий О. Защук наголошував, що тут «чорноземний ґрунт саме такий, який [...] називають пшеничною землею» і вона не потребує навіть штучного добрива²⁸. Степ мав повноводні річки — Буг, Дністер і Дунай, болотисті береги яких були вкриті заростями очерету, плавнями, а рибні лови забезпечували їжею навіть під час війни.

Варто наголосити, що ці землі були обрані запорожцями невипадково, з ними вони були знайомі вже з XVI–XVII ст.: козаки здійснювали походи на османські фортеці у пониззях Дністра і Дунаю, билися з турецько-татарськими загонами на території Очаківської округи та Буджацького степу. Масова поява запорожців на території Очаківського степу та Придунав'я на початку XVIII ст. була пов'язана також із повстанням С. Палія, діяльністю гетьманів І. Мазепи та П. Орлика, заснуванням Олешківської Січі. Перебування козаків на заробітках («аргатуванні») у пониззях Дністра й Дунаю було звичним явищем і під час Нової Січі. Вони регулярно з'являлися на так званих сезонних роботах, що ставало приводом для скарг київського генерал-губернатора²⁹.

Зв'язки козаків із турецькими територіями використовувала й Запорозька Січ, і гетьманський уряд — як нагоду розвідати турецькі справи. Отож і купці, і наймити, і рибалки із Запорожжя одночасно були й розвідниками. Так, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. граф Х. Мініх зазначав, що інформацію про шляхи сполучення він одержав від «козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок»³⁰. У 1765 р. запорозький «товмач» К. Іванов, який начебто був надісланий з листами до кримського хана «за Буг в Каушани», повідомив про розбудову османами

²⁶ *Защук А.* Бессарабская область. СПб., 1862. Ч. 1. С. 48, 207.

²⁷ *Кантемир Д.* Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. М., 1987. С. 57.

²⁸ *Защук А.* Бессарабская область. Ч. 1. С. 324, 529.

²⁹ *Голобуцький В.О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. К., 1961. С. 58–67.

³⁰ *Всепопданейшие донесения гр. Миниха.* Ч. 2: Донесения 1737–1738 гг. // Сборник военно-исторических материалов. / Под ред. А. З. Мышлаевского. СПб., 1899. Вып. XI. С. 408.

«нової фортеці Хаджибей», що було цілковитою несподіванкою і для запорожців, і для російського уряду³¹.

Отже, в кінці XVIII ст. території Очаківської області, Буджака та Добруджі були степовим кордоном, де козаки могли відновити традиційне господарство та власну організацію, втрачену в 1775 р.

Землі, які виділялись османським урядом козакам, насамперед мали бути зручними для рибальства (адже за словами самих запорожців, «людність їх займалась майже виключно рибальством») та одночасно мати певну кількість землі, придатної для ведення невеликого землеробського і скотарського господарства³². Січ у Катирлезі розміщувалась ліворуч Георгіївського гирла Дунаю. З обох його сторін знаходились великі за розміром острови Св. Георгія та Дранів, а також значна кількість маленьких острівців, розділених протоками, лиманами, озерцями.

Землі Дунавецької Січі також включали острови Св. Георгія та Дранів, а також землі від Прислава, або Кам'яного лиману, до лиману Разін. Січ знаходилась на підвищенні щодо рівня плавнів, поблизу невисоких добруджанських гір Бештепе («п'ять пагорбів»). Січ у с. Верхній Дунавець оточували частково відновлені вали колишньої генуезької фортеці, плавні та обривисті береги річки Дунавець. Посеред Січі проходила одна широка вулиця, по обидва боки від якої розташовувались курені, паланка, шинок, титарня, невелика дерев'яна церква та пристань. Курені були звичайними українськими хатами, де жили неодружені козаки від двох до п'яти осіб, решта перебувала на заробітках або в походах. У паланці проживав кошовий отаман, знаходилась канцелярія, комори, погріб. У титарні розміщувались духовні особи.

За різними даними, населення, що підлягало юрисдикції Дунавецької Січі, становило від 15 до 20 тисяч осіб³³. Навколо Січі розташовувалися селища, де оселялися одружені запорожці і ті сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Вони звалися райя, як і все християнське населення Османської імперії, що сплачувало податки. Тому і населені пункти звалися запорозькою або козацькою райєю. До неї належали селища — Райя (Козацька), Караорман, Саранасув, Катирлез (Сфинту Георгє), Озаклія, Іглиця, Нижній Дунавець, Горга, Муригьоль та інші. Усього в них нараховувалось від 150 до тисячі дворів³⁴.

³¹ Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). Одеса, 2011. С. 18–19.

³² Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 46.

³³ Там само. С. 85–97.

³⁴ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі... // Україна. 1929. Кн. 36, верес. С. 325.

Дунавецька Січ з її землями користувалася досить значною автономією. Січовики зберігали традиційні форми управління, військового та соціального побуту. Всю адміністративну, судову, військову владу й деякі господарські обов'язки виконувала старшина. Вона, як і в Наддніпрянській Січі, була виборною. Форми проведення виборів отаманів дивували керівництво Османської імперії, яке приглядалось до кожного новообраного січового керманіча. «За провину, — розповідав паша, — буває повалять (отамана) [...] та бичів 200 й дадуть [...]. А після поскликають козаків, отаманів, та іншого виберуть [...]. Султан питає пашу: «Якже вони сміють? Я, каже, нагороду тому Кошовому дав, а вони його скинули!?» А паша каже: «Що ж, у їх вже закон видать такий: кого схочуть, того й вибирають!»³⁵. Вибори старшини проходили у жовтні на свято Покрови Богородиці. На таку раду збирались неодружені козаки; райя участі у виборах, як правило, не брали. На майдан виносили стіл, вкритий килимом, на нього клали хрест, хліб, військові клейноди, грамоти від уряду. Обрання нового отамана відбувалося після звіту діючого отамана. Після виборів організували «обід і гуляння»³⁶.

До старшини, крім кошового отамана, входили писар, осавул, товмач (перекладач). За турецьким регламентом, кошовий отаман мав звання двобунчужного. Цікаво, що в одному з документів зустрічається назва звання кошового отамана, що не вживається у вітчизняній літературі, «двутульний паша»³⁷. («Двутульний», «тульний» — від трансформованого слов'янського еквівалента турецької назви бунчука як символу влади — Туг). З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана (перекладача), навіть якщо б він і володів турецькою мовою. При кошовій старшині знаходився османський «повірений у справах» або драгоман для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків. Драгоман і писар вели листування, видавали білети козакам для виїзду на промисли. Драгоманом міг бути місцевий османський чиновник. Кошовий отаман перебував під наглядом у сілістринського або тульчинського пашів, останній навіть одержав звання козак-баші.

Січ нараховувала близько 40 куренів, з яких 38 називалися так само, як і в Новій Січі³⁸. Курінна старшина складалася з отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Якщо була необхідність

³⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 80.

³⁶ Там само. С. 85.

³⁷ ДАОО. Ф. 1, оп. 214, спр. 11 за 1816, арк. 150.

³⁸ А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г. // Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 263–267.

у поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, отримував наказ від кошового й пернач як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним. Курінь був подібний до «однієї сім'ї». За згадками Ананія Коломійця, «іли усі разом, хто що принесе, хто що притягне, те й буде — за брата жили! Рибу було возили, і кабанів, та візігу, і кабаки (тикву), й усе [...]. П'ять-шість столів поставлять було в хаті та їдять!»³⁹.

Клейноди склалися з бунчука, пернача, топуза (вид кинджала), печатки. Кожен курінь мав свій байрак-значок. У дослідженнях Ф. Вовка, пророблених на основі свідчень того ж Коломійця, зазначалося, що задунайські козаки взагалі не мали січового прапора, «він замінювався у них турецьким бунчуком [...]. Кожний курінь задунайців мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків перед куренем виставлявся цей байрак як військова почесність померлому». Ф. Вовк пояснює відсутність прапора тим, що християнські емблеми на прапорах колишнього Війська Запорозького були неприйнятні за умов перебування задунайських запорожців у мусульманській країні⁴⁰. За свідченнями інших козаків, кольори прапорів, їхня кількість та походження мали безліч варіантів⁴¹. Крім того в працях про «Оттоманське військо» М. Чайковського 1854 р. є свідчення про червоний або червоно-синій колір задунайського прапора з зіркою, півмісяцем та хрестом, який був вилучений у частини козаків у Сілістрі після переходу Й. Гладкого до Росії⁴².

Задунайська Січ загалом зберігала особливості побуту Запорозької Січі. Тут не було кріпацтва. Незмінним залишалось правило брати в козаки усіх бажаючих. Виняток склали татари, турки та мусульмани взагалі, яких приймати офіційно забороняв османський уряд. Інші потрапляли до козацьких лав без особливої перевірки та процедур: «Прийде чоловік у паланку, розпитають його, звідки і як», — розповідав Ананій Коломієць, — «Будеш козакувати?». У відповідь: «Буду, пане!». Отаман і каже: «Ну козакуй — та якщо коли й бувало, то більше не роби! [...] От рибаль, а на добич не ходи!». «Ходіння на добич», тобто розбій, був злочином, що провокував серйозні конфлікти з османською адміністрацією. За нього карали дуже суворо: «Задеруть було ноги догори, та бичами по п'ятах, а то й повісять»⁴³.

³⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 117.

⁴⁰ Там же. С. 81, 87.

⁴¹ Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. Кінець XVIII–XIX ст. Одеса, 2009. С. 126–127.

⁴² Стойчев И. Две знамена с кръсть и полумесець. София, 1940. С. 4–5.

⁴³ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 83.

Особа, яка приходила на Січ, як і раніше, легалізувала своє становище через отримання нового прізвища-прізвиська. З одного боку, це унеможливило його повернення до попереднього господаря чи звичного способу життя. З іншого, як свідчать дослідники, йшлося про ініціацію, яка означала народження людини у новому стані⁴⁴. Так з'явилися прізвища Білуга, Вареник, Вершибала, Губа, Завірюха, Костогриз, Кінська-Шерсть, Люлька, Міняйло, Перебийніс, Пробийголова, Сіроштан, Усатий, Чернобаїв, Чернозуб.

До задунайських козаків людей приводили різн шляхи. Одні шукали волі, другі — легалізації і захисту від січової громади, треті прагнули землі і господарювання. Все це могла дати Січ. Так, Ананій Коломієць згадував, що у 1802 р. він утік зі служби в російській армії, куди потрапив через рекрутську повинність, а тут «чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був [...]». От я собі думаю: «Дай мені Господи тільки туди!»⁴⁵. Інший задунайський козак, Іван Білий, розповідав, що він спочатку проживав «за Дніпром», в селищі Олешки, а у 1791 р. пішов «по чумацькому промислу» на Дон і Волгу, звідти — у Бессарабію, де «перебував по різних місцях», врешті, опинився в Ізмаїлі, де перейшов до задунайців⁴⁶. Після довгих блукань був завербований у задунайські запорожці й Семен Дубина, уродженець Чигирини, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному з портів задунайського отамана Гната Коваля і «вступив за його пропозицією в козаки»⁴⁷.

Козаки, які оголошували себе турецькими підданими та отримували від місцевої османської влади незначні підйомні (виплата супроводжувалась словами «запорожан — козак — гайда!»), відправлялися в Задунайський Кіш⁴⁸. Всі вони записувалися до певного куреня, але дуже мало з них затримувались там на постійне проживання. Більшість розходилась на заробітки або рибалити. За Ананієм Коломійцем, у куренях залишались інколи «отаман та кухар, та може ще два-три старих козаки, вже нездатних до роботи і змушених кінчати свої дні біля рідного куреня, що замінив їм і родину і все»⁴⁹.

⁴⁴ *Балушок В.* Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 54–68.

⁴⁵ *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь... С. 21.

⁴⁶ Комунальна установа «Ізмаїльський архів». Ф. 514, оп. 1. спр. 2.

⁴⁷ *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 87.

⁴⁸ *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь... С. 21.

⁴⁹ *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 88.

Поступово механічний приріст населення на Січі став доповнюватися природним. До козаків вступали діти задунайців, які народились уже в турецьких володіннях — на землях Катирлезької та Дунавецької Січей або в інших українських поселеннях Добруджі й Буджака. Так, Іван Кучеренко у 1824 р. розповів, що йому 35 років, неодружений, народився у «турецькому володінні» в с. Катирлез «від батька Афанасія Кучеренка запорожця, а матері Катерини», після їхньої смерті перебував на рибних ловах. Протягом 1789–1794 рр. у Катирлезі та Сейменах народилися від батьків запорожців Степан Чумак, Петро Чернега, Василь Чумак, близько 1786 р. у Сейменах від тамтешнього запорожця Афанасія та матері Софії народився запорожець Гаврило Білий, а його дружина Авдотя Концева народилась у Катирлезі близько 1800 р. від «тамошнього» запорожця Лук'яна і матері Ірини⁵⁰. У 1776 р. народився на Дунаї від батька запорожця Григор Барвинок, у 1796 він одружився та перейшов у Запорозьку Раю, де у нього народилось четверо дітей. Значна кількість козаків походила й з інших селищ і міст Добруджі — Монастирища, Іглиця, Беш-тепе, Сарнус, Туркоїв, Сомова, Торговиці, Старої Кілії, Бабадаза, Каралашаха.

На Січі, як і пізніше в колишніх козацьких селах Добруджі, у шлюб вступали зазвичай без вінчання, але обов'язково з дотриманням обряду весілля. Траплялися випадки співжиття з особами інших конфесій або інших етнічних груп, також без проведення освяченого в церкві обряду шлюбу. Так, близько 1799 р. у «запорозькому селищі Рая на урочищі Катирлез» незаконно від «дівки сербської Євдокії» народився Трохим Сербиненко, котрий був узятий на виховання запорожцем Герасимом Похилою у Вишестебнівський курінь⁵¹. Поряд із вільним вступом у шлюб існувало й вільне розлучення⁵².

Незважаючи на досить вільне ставлення січовиків до особистого життя, яке не мало чітких регламентацій, зокрема, щодо соціального стану та етнічного походження партнерки, релігійна належність козаків досить жорстко контролювалася — на Січі дотримувалися православ'я. Так, наприклад, Іван Чорноморець був «повернутий в грецький закон» з греко-католицької Церкви, а Микола Діброва, «введений у громаду запорожців, прийняв греко-російське сповідання віри з католицького»⁵³.

⁵⁰ ДАОО. Ф. 1, оп. 190, спр. 13 за 1824 р., арк. 6–9 зв., 124, 250–250 зв., 341 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² *Лутулеску*. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 200.

⁵³ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 84.

Задунайці переважно самі обирали собі священиків і уклали з ними договір на утримання від громади — грошима, зерном тощо. Причому, у священики вибирали не обов'язково осіб, котрі мали відповідну богословську підготовку. Так, у селі Катирлез 1880-х рр. священиком обрали отця Василя — колишнього катирлезького рибалку «запорозького роду», який самотужки оволодів грамотою й отримав посвяту в сан за дві тисячі левів «від грецького архієрея»⁵⁴.

Січовики, за традицією, коли їх покидали сили і вони ставали неспроможними до несення військової служби чи господарювання, вступали до монастирів. Як твердять дослідники, ченцями стали кошові Михайло Литвин та Семен Мороз, останній — священик о. Іустин. Таким «козацьким» монастирем став Мирпоян, де за свідченнями, ченцем був колись «мазепинський писар»⁵⁵.

Козаки нечасто дотримувалися церковних обрядів, зокрема, сповіді і причастя: «іноді через рік, оскільки був на рибних ловах», «роки три не був [...], тому що був в плавнях»⁵⁶ тощо. А. Бачинський наводив пісню, що її співали за Дунаєм, і яка свідчить про гумористичне ставлення козаків до церковного причту:

«Ой нехай мене не ховають ні попи, ні дяки,
А хай мене поховають задунайські козаки!
Бо ті попи, бо ті дяки за парами б'ються,
А задунайські козаченьки хоч меду-вина нап'ються!»⁵⁷.

Священики не лише виконували свої безпосередні душпастирські обов'язки, але й навчали грамоті. Функції вчителів виконували й кошові писарі. На думку А. Коломійця, на Січі було чимало грамотних козаків, існувала навіть своя бібліотека, яка знаходилась у будинку у писаря⁵⁸.

⁵⁰ ДАОО. Ф. 1, оп. 190, спр. 13 за 1824 р., арк. 6–9 зв., 124, 250–250 зв., 341 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² *Лутулеску*. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 200.

⁵³ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 84.

⁵⁴ *Лутулеску*. Русские колонии в Добрудже... С. 199.

⁵⁵ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 85.

⁵⁶ ДАОО. Ф. 1, оп. 190, спр. 13 за 1824 р., арк. 6–9 зв., 124.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 86.

Пам'ять про минуле козаків відобразилась в історичних піснях про Байду, Нечая, Саву Чалого, Семена Палія, Івана Мазепу⁵⁹. Зберігалась і така важлива складова їхньої ідентифікації, як мова. Вона була специфічна, містила елементи говірок утікачів із різних регіонів України, зазнавала впливу інших мов — турецької, молдавської, болгарської, однак займала міцні позиції в житті козаків. Цікаво, що у своєму дослідженні про українські колонії в Добруджі у 80-х рр. ХІХ ст. Ф. Вовк ужив на означення придунайських земель термін «добруджанська Україна», «задунайська Україна»⁶⁰, залучаючи їх на такий спосіб до історико-географічних та етнографічних українських областей, таких, наприклад, як Кубань.

В одязі задунайців поєднувались різні — українські, тюрські, молдавські — елементи, що було обумовлено особливостями їхнього проживання та господарювання. Кошовий отаман носив сиву смушкову шапку, шовковий елек (турецьку куртку на зразок жилета), каптан або антерев (верхня турецька куртка з шовкового червоного сукна), сині шаровари, підперезані персидським кушаком, чоботи з широкими халявами. Однак запорожці, як і раніше, не дуже переймались своїм зовнішнім виглядом. Отож, наприклад, бурлака Полікарп Семенів мав лише одну сорочку, одні штани, одну свиту, шапку й одну пару постолів (взяття)⁶¹. Проте, як і раніше, чи не найціннішою річчю для козака була зброя, а також люлька. За свідченням Ананія Коломійця, хоч який обідраний був козак, «а зброя дорога і хороша! [...] Люльки було запорожці обковували червінцями-тинфами, а сам без чобіт, п'ятами світить»⁶².

Одним із найважливіших промислів для задунайців залишалось рибальство. Навіть у часи конфліктів із некрасівцями з приводу розмежування рибних ловів та відсутності повноцінної Січі, вони, «живучи в Сейменах, все ж таки займались рибальством у гирлі Дунаю та кожне літо виходили в Дельту 80-ма, а то й сотнею заводів, тримаючись переважно околиць кілійського гирла»⁶³. Переважну більшість козаків, які займались рибальством на узбережжях Чорного моря, лиманів між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай, складала запорозька сірома. Жила вона в землянках і напівземлянках, у складчину утримували так звані рибальські заводи —

⁵⁹ *Лупулеску*. Русские колонии в Добрудже... С. 210.

⁶⁰ Там же. С. 169, 210.

⁶¹ *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. Одеса, 1995. С. 59.

⁶² *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 88.

⁶³ *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь... С. 36, 40.

неводи та човни, а виловлену рибу обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавського князівства та інших прилеглих земель. Морський завод («карман») був набагато дорожчим, ніж річковий завод («матули»). Деякі «аргатували» на неводах турків, інші наймалися на тимчасові, сезонні роботи в навколишніх селищах і хуторах. Зокрема, Азовська губернська канцелярія мала відомості, що у 1776–1777 рр. козаки, які перебували в гирлі Дунаю, «отримують хліб з найближчих до того місця волоських селищ купівлею, в роботах вони вправляються лише в одній по тамошніх косах рибним ловом, своїми неводами, що купують у Волощині»⁶⁴.

Робота на рибальських заводах була досить виснажлива і свідчить про наявність на Січі зовсім незаможних козаків — «голоколінчиків» і «безштаньків»: «У більшій частині особливо прості кармашники, матульняки, різальники та інші — трохи не зовсім гола сіромашня, а деколи й зовсім гола, така гола, що на іншому таки справді нічогосінько нема, окрім хіба шмаття старої сітки-матули, що обернута навкруги тіла нижче пояса; сіромашня без ніякого притулку окрім рибальського куреня на заводі та шинку в місті, як рибальство скінчиться [...]. Коли ж такі сіромахи старіли, так якось пропадали невідомо куди»⁶⁵. Пияцтво було поширеним явищем серед сіроми. Щороку в Дунавецькій Січі шинок давав близько 22 тисяч карбованців* прибутку. І, як висловлювався наказний отаман Гнат Василевський, «як би вони не так пили — свого короля б мали!»⁶⁶.

Для організації «кармана» або «матули» потрібні були значні кошти. Для кармашного заводу споряджали кілька човнів-баркасів. Для матули необхідно було мати також кілька човнів та невід до 800 метрів. Крім самих рибалок, на заводі потрібні були різальники, солільники. Усього в ньому могло працювати до 50 осіб. Заводи ж могли бути як спільною власністю окремих

⁵⁹ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже... С. 210.

⁶⁰ Там же. С. 169, 210.

⁶¹ Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. Одеса, 1995. С. 59.

⁶² Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 88.

⁶³ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 36, 40.

⁶⁴ Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. Док. 5. С. 43.

⁶⁵ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже... С. 177.

* «Рублі» — валюта Російської імперії.

⁶⁶ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 95.

куренів, так і належати приватним особам. Сірома, яка працювала в них, не завжди була найманою робочою силою. Часто вони були пайщиками, товаришами; мали спільні інструменти, неводи й човни.

Скотарством на землях Січі займались здебільшого болгари і молдавани, які сплачували за оренду пасовиськ гроші до січової скарбниці. Населення райї жило переважно із землеробства. Незначна частина козаків, зазвичай старшина, займалась торгівлею. Нерідко запорожці ходили на заробітки в сусідні турецькі, молдавські, болгарські села — «на пасовиська, жнива, папушою бити, сапувати, підбивати». Деякі козаки переходили кордон з Росією й чумакували, займались поденною роботою та будь-чим, що давало заробіток⁶⁷.

Як і в останні часи існування Запорозької Січі, в Задунайській Січі практикувався військовий найм. Заможні козаки, які утримували декілька заводів або виноградники, значну кількість худоби та землі, лишались удома, виставляючи замість себе найманця⁶⁸.

Майнове розшарування задунайського населення сприяло соціальній диференціації козацького товариства. З початком 20-х років XIX ст. на Січі чітко простежуються процеси виділення заможної верхівки козацтва та райї (яких називали «дуки», «срібляники») і козаків-бурлаків, сіроми («голоколінчики», «безштаньки»). Перші мріяли повернутися на батьківщину та скористатися правами, привілеями й землею, які були обіцяні російським урядом, а голота та старе козацтво бажали залишитися за Дунаєм, боячись втратити єдине, що мали — волю.

Зауважимо, що упродовж свого існування Дунавецька Січ поповнювалася здебільшого за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії та інших. Отож з часом зменшувалась кількість запорозького населення, яке дотримувалось старих звичаїв. Це зменшення змінювало розподіл сил на Січі між січовиками і райєю, посилювало трансформацію самої суті існування козацтва, перетворюючи Січ у звичайне військово-господарське поселення.

Таким чином, задунайцями досить ретельно зберігались традиції та звичаї у побуті, військовій службі та господарстві. Незважаючи на це, трансформація самої військової служби, мети та завдань існування козацтва незмінно призводила до перетворення бойової сильної одиниці на спокійне військово-господарське поселення. Вносило свої корективи у традиційне повсякденне життя козаків і перебування далеко від батьківщини в поліетнічному оточенні Османської імперії.

⁶⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... С. 105.

⁶⁸ Там же. С. 87.

КРАДІЖКИ, П'ЯНСТВО, БІЙКИ, РОЗПУСТА: ЗВОРОТНЯ СТОРОНА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШЕВЦІВ ЛЬОВОА XVII–XVIII ст.

Щоденне життя ранньомодерного міста стало предметом прискіпливого аналізу багатьох європейських історіографій у післявоєнний період¹. Модернізаційні зміни, що відбувалися в суспільстві у зв'язку з винаходом друкарського верстату, відкриттям Америки Христофором Колумбом, процесом конфесіоналізації після реформи Лютера, поступовим розвитком капіталістичних відносин в економіці тощо вимагали інших дослідницьких перспектив, аніж застосовувані досі здебільшого політичні та соціально-економічні моделі вивчення минулого.

В історіографічному доробку української історіографії обмаль досліджень зі щоденного життя Львова². Причому недостатнім є вивчення не тільки малозабезпечених джерельним матеріалом непривілейованих прошарків населення, але й еліти тогочасного українського суспільства (шляхти, духівництва). Ранньомодерний Львів, минуле якого представлене численними актовими матеріалами, виглядає оптимістично на загальноукраїнському тлі, де часто трапляються джерельні лакуни, а чи й загалом відсутні матеріали. Утім, і у випадку щоденного життя Львова збережена джерельна база не дозволяє навіть наблизитись до багатоаспектної джерельної бази західноєвропейських міст з їх численними мемуарами, щоденниками міщан

---

¹ Див. огляд літератури здебільшого німецької історіографії, що найактивніше досліджує щоденне життя: Haus und Familie in der Spätmittelalterlichen Stadt / Hrsg. A. Haverkamp. Köln; Wien, 1984. S. 37-65; *Dülmen Richard, van.* Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. München, 1990–1994. B. 1-3; Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Die Referate des Internationalen Symposiums in Častá-Píla vom 11. – 14. September 1995. Bratislava, 1998; *Bernd Roeck.* Civic culture and everyday life in early modern Germany. Leiden, 2006; *Elizabeth Foyster, Christopher A. Whatley.* A History of Everyday Life in Scotland, 1600 to 1800. Edinburgh, 2009.

² *Ісаєвич Я.Д.* Культура і побут міського населення Галичини XVII–XVIII ст. // Народна творчість і етнографія. К., 1963. № 4. С. 91-94; *Пляшко Л.А.* Подорож до міста XVIII ст. К., 1980; *Гронський Й.Ф.* Будні середньовічного Львова // Жовтень. Львів, 1980. № 10. С. 115-128; 1983. № 3. С. 99-107; 1983. № 4. С. 90-95; 1984. № 7. С. 95-101; 1984. № 8. С. 90-96; *Балушок В.Г.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993; *Дашкевич Я.Р.* Типологія актів з історії щоденного життя Львова: вірменська колонія XVI – початку XVII ст. // УАЩ. К., 1999. Т. 3-4. С. 169-199.

(не тільки представників еліти, але й середнього прошарку³), а також друком численних гравюр, книг, брошур, газет, врешті, збереженими пам'ятками матеріальної культури. Для дослідження побуту шевського цеху XVII–XVIII ст. основним джерелом інформації є актові книги расцького та бурграбського урядів, під юрисдикцією яких перебували львівські шевці, а також їх цехові книги.

Ситуація з щоденним життям у шевському цеху Львова цікава тим, що дослідження торкатиметься не елітних, а середніх, навіть нижчих прошарків міського населення, якими були ремісники. У цехових книгах шевського цеху й актових книгах львівського расцького та бурграбського урядів відкладалася інформація переважно про конфліктні взаємини, судові справи та ексцеси, що стосувалися їхнього побуту. Вони дають змогу побачити переважно «темний бік» їхнього співжиття: сварки, конфлікти, бійки, звинувачення у крадіжках, п'янстві тощо.

Крадіжки: закиди та правда

Низький соціальний статус шевців зумовлював багато суперечок, які торкалися низинних, а навіть принизливих моментів міського життя. Порівняно часто у суперечках та бійках шевці та їхні дружини звинувачували один одного у крадіжках, подружніх зрадах, розпусті тощо. Хоча більшість цих обвинувачень були непідтвердженими образами, але вони часто ставали предметом судових процесів.

1668 року швець Прокіп Городецький протестував проти звинувачень його шевцем Іваном Городецьким у крадіжці копченого м'яса (вудженини)⁴. В інших судових справах упродовж того ж року прозвучали подібні звинувачення: єврей Мендель із замкового передмістя назвав сусідів-шевців злодіями, що «вкрали йому 6 півмисок»⁵, а швець Якуб був звинувачений у злодійстві шмуклером Томашем без конкретної вказівки, чого саме стосувалися претензії⁶.

Теодора Марковичова, вдова шевця Григорія Марковича, у 1682 р. змушена була захищати честь свого сина, про якого розповсюджувалися чутки

³ Добрим прикладом такого щоденника є нещодавно виданий кодекс Мартина Груневега, вихідця з середнього міщанства Гданська, що залишив чи не єдині щоденникові спогади про Львів кінця XVI – початку XVII ст.: *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen* / Hrsg. Almut Bues. Wiesbaden, 2008. Bde. 1-4 (= Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 19, 1-4).

⁴ ЦДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 627.

⁵ Там само. С. 674-675.

⁶ Там само. С. 780.

як про злодія. Вона виставила двох свідків, шевців Теодора Григоровича та Теодора Лазаровича, які заявили, що у шинку Пастернака на вул. Руській швець Андрій Прокопович кілька разів говорив про злодійство її сина⁷.

Звинувачення у злодійстві могли призводити до бійок. Наприклад, 1689 р. у кам'яниці єврея Алхіміста на Краківському передмісті побилися два шевці Симон Манчукевич (Мунчукевич) та Василь Воловатий, коли «на горілці» останній почав говорити про крадіжку Манчукевичем свічок коло єврейської синагоги («школи»)⁸.

Утім, такі «жарти зі злодійською честю» справді могли закінчуватися для неправдивих інформаторів ув'язненням та сплатою досить значних штрафних сум. У 1717 р. суд покарав дружину шевця Ярославського ув'язненням та штрафом за наклеп та образу Параскеви Гродзьової, яка була безпідставно звинувачена в крадіжці пари чобіт із шевської ятки⁹. Саме цей переступ найчастіше зустрічався серед оскаржень у шевському середовищі, але траплялися ситуації, коли сусіди позивалися за вкрадений пиріг «штрупцель» або дорогоцінний ланцюг, «срібні ложки з апостолами», півсоток полотна, навіть за «кузьку» льону¹⁰.

У 1681 р. виникла ситуація, коли шевське подружжя Ожеховичів звинувачувалося іншим шевцем, Яцентом Данішевським, у крадіжці пістолетів. Якийсь пан Зубрицький заставив ці пістолети Данішевському у той час, коли у нього працював, очевидно підмайстром, Кшиштоф Ожехович. Після розслідування бурмістром справи з'ясувалося, що ці пістолети зникли під час турецької облоги 1672 р., коли багато людей (християн та євреїв) перебувало в будинку шевця. До того ж Ожеховського тоді не було в місті, бо він пішов зі Львова напередодні облоги. Уряд постановив, що він повинен очиститися від закидів присягою, після чого Данішевський був зобов'язаний назавжди звільнити його від оскарження й ніколи про це не згадувати під карою у 50 гривень.

Шевські підмайстри часто оскаржувалися в крадіжках, особливо тоді, коли в них не склалися взаємини з майстрами чи вони вимагали підвищення платні. 1707 р. челядник-швець Андрій Зенкевич, у майбутньому – багатолітній цехмістер (у 1719, 1721, 1724-1727, 1732 рр.), скаржився на свого майстра Григорія Стшемецького про те, що він його бив, обзивав, називав «злодієм». Стшемецький відповідав, що він «як господар та пан свого слуги» намагався в такий спосіб засудити та обмежити його зухвальство, «щоб він гультайських справ не мав та їх не тримався, але щоб пильнував

⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 85, с. 292-293.

⁸ Там само. Спр. 88, с. 921-922.

⁹ Там само. Спр. 107, с. 219.

¹⁰ Там само. Спр. 558, с. 182; спр. 562, с. 449; спр. 97, с. 452; спр. 90, с. 113-114.

ремесло»¹¹. Після цього суд звільнив майстра від обвинувачень, попередивши, щоб він надалі не чинив безправ'я слугам, а челядникові наказав повернутися до майстерні та не приставати до поганих товариств. 1667 року кравець Ігнатій Перфумович повідомив урядові про крадіжку одягу. Він запідозрив у цьому шевчика-підмайстра Вільгельма Мора, що жив та працював у шевця Даніеля Ріхтера, кімната якого знаходилася на тому ж поверсі, що й кімната кравця¹². Однак у джерелах відсутнє продовження цієї справи, отже, Мор міг повернути одяг або відшкодувати його вартість. Хоч і не виключено, що непричетність обвинуваченого до пропажі вдалося з'ясувати і на цьому справа й припинилася. Однак цехові акти за цей час не містять даних про його вступ до цеху. Тож ситуація могла розвиватися і несприятливо для підмайстра – він міг бути несправедливо покараний та відійти з міста у пошуках кращих заробітків та спокійнішого життя¹³.

Рідко коли майстер своїм авторитетом намагався захистити свого підмайстра, який незаслужено отримував славу злодія. Однак такі випадки трапляються. Коли в 1683 р. швець Миколай Жилінський звинуватив челядника шевського ремесла Теодора Грондзького у знеславленні та крадіжках, його майстер Андрій Міляновський поручився за свого слугу та визволив його з ув'язнення, куди того запроторив надто підозрілий колега¹⁴.

У 1717 р. розгорівся конфлікт навколо підмайстра, що працював у шевця П'ясецького. У цеху поширилися чутки, що він був причетний до крадіжки двох пар черевиків. Коли одного дня до шинку Гловацького, де святкували шевці-майстри, зайшов цей челядник і сів у кутку, швець Вишинський публічно заявив, що йому тут не місце¹⁵. За свого підмайстра вступилося

¹¹ Там само. Спр. 562, с. 295.

¹² Там само. Спр. 76, с. 618.

¹³ Як часто несправедливо міг бути покараний учень, підмайстер чи слуга за злочин, який він не здійснював, показує приклад Пьотра Косовського, слуги пана Яна Манчукевича. У 1706 р. Маріанна Горгодельовна, вдова багатого вірменина Пьотра Кіркора, обвинуватила Косовського у крадіжці грошей в нічний час з її будинку. Після того, як не виявилось свідків, вона наполягла на його ув'язненні та застосуванні тортур. Львівський замковий суд провів повну процедуру: три рази його тягнули на дибі та тричі прикладали розпечене залізо до боку (ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 562, с. 146). Після проведення тортур з'ясувалося, що Косовський був невинним. І тільки після цього позивачка звільнила його від звинувачень, що зафіксував бургграфський суд. (Там само. С. 153).

¹⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 557, с. 136, 137-138.

¹⁵ Там само. Спр. 107, с. 330. Загалом майстри прагнули показати різницю в соціальному статусі між ними та підмайстрами, тому в шинках вони разом з підмайстрами не пили чи, принаймні, не сиділи за одним столом, див.: *Farr J.R. Artisans in Europe: 1300–1914. Cambridge, 2000. S. 263.*

подружжя П'ясецьких, що спровокувало сварку, а потім і бійку. «Ти гірший злодія, бо шкіру у пана Беллі¹⁶ вкрав», – закидала Вишинському при сварці жінка П'ясецького. «Не злодія я маю, а підмайстра, бо цехмістер дав мені не злодія, а підмайстра», – ніби виправдовувався П'ясецький. «Цей злодій і той, хто тримає злодія, є ним», – кричав Вишинський, вказуючи на підмайстра, а потім на П'ясецького¹⁷. Через кілька днів Вишинський представив двох свідків, котрі ствердили, що він повернув пану Беллі гроші за шкіру червоного сап'яну, про яку згадала П'ясецька.

Інколи звинувачення у крадіжці були скеровані у протилежну сторону: від підмайстра до майстра. У 1684 р. швець Василь Сидорчак зі Зборівщини був звинувачений своїм підмайстром Стефаном у крадіжці трьох шкір. Возний Ян Шагальський з наданими йому свідками, шевцями Антоном Солонкевичем та Теодором Лазаровичем, опитав шістьох євреїв на передмісті, але вони факту крадіжки не підтвердили¹⁸.

Траплялися випадки не лише обвинувачень у крадіжці, а й справді вчинених злочинів. Так, шевця-підмайстра Яцента Гаєвича, що працював у майстра Георгія Зенкевича, у 1716 р. спіймали з двома ворками крадених речей з дому свого майстра, коли там стаціонував пан Шварц, префект регіменту драгунів¹⁹. Шевчика ув'язнили на замку. Його мати Анна Свежаковна, вдова Олександра Гаєвича, та сестри – Анастасія, дружина римаря Мартина Сікорського, та Гелена, дружина Яна Гарасимовича – поручилися за свого сина та брата. Цілком імовірно, що їхнє втручання та домовленість про відшкодування всіх витрат могли врятувати хлопця від важкого судового вироку, бо дальших актів у цій справі до нас не дійшло.

У 1690 р. два челядники шевця Григорія Пташкевича (або Магомета), шевчик Іван Шибка та учень Ілля Кульчицький, обікрали у будинку свого господаря, що мав дім перед Краківською брамою, шляхтича Яна Магеровського; вартість вкрадених речей склала 42 зл. 4 гр.²⁰. Хоч їм і загрожувала тяжка кара, але, оскільки крадіжку вони вчинили вперше у житті, «і не з умислу, а з сваволі», та через необережність Магеровського, то отримали тільки тілесне покарання – 150 плаг Івану Шибці та 60 плаг Іллі Кульчицькому «татарською барбарою» на замку.

¹⁶ Ідеться про Франциска Беллі, львівського райцю у 1691–1715 рр., див.: *Kapral M. Urzędniczy miasta Lwowa*. S. 375.

¹⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 107, с. 331.

¹⁸ Там само. Спр. 557, с. 194.

¹⁹ Там само. Спр. 562, с. 676.

²⁰ Там само. Спр. 559, с. 418-419.

Гицельство, чари та розпушта

Як не дивно, найважчими чи найдошкульнішими в ремісничому середовищі вважалися закиди у гицельстві, тобто у вбивстві собак. Можливо, цьому непрямо сприяла католицька традиція домініканського ордену з його символом: послідовник св. Домініка є «псом Господнім» (*Domini canis*), що через молитву бореться з демонами, котрі викрадають душі християн²¹. У 1679 р. котляр Францішек Капіцович позвав до суду шевця Миколая Гавловського, учень якого Ян Римський нібито забив собаку²². Після з'ясування обставин суд заборонив поширювати чутки про це під карою 10 гривень. Іншого разу, 1706 р., Дмитр Пшемиський з Сенявщини оскаржив іншого учня-шевчика Анджея Масловського в тому, що він у п'яному вигляді вийшов від свого майстра Казимира Скшекевича і, побачивши собаку, кинув у нього каменем та забив²³. Хлопець заперечував це, переводячи обвинувачення на свого колегу Войцеха Тарчинського (Торчинський). Уряд звільнив обох учнів від цих закидів навіть без складання ними присяги, щоб «такою марною справою Бога Всемогутнього не турбувати». Через чотири роки, коли Тарчинський уже був майстром, йому нагадали про цю подію, прозиваючи під час сварки в шинку зневажливо «гицлем»²⁴. Але справи про вбивства собак, гицельство шевців і далі час від часу з'являлися на сторінках судових документів. Лайка «гицель» часто вживається поруч зі звинуваченнями у злочинстві і спрямована на образу честі. У 1723 р. Іван Пташицький зі Святоянської юридики скаржився на Себастьяна Зажицького про публічну образу честі через обзивання його словами «гицель, старий пес, злодій»²⁵. Зажицький на своє виправдання розповів, що Пташицький без причини вистрілив у рукавицю, закладену у пліт, сполошив коня, що, своєю чергою, настрашило його дитину, через що вона досі хворіє.

Якщо чоловіків під час сварок лаяли «гицлями» та «злочинцями», то жінок найчастіше називали «чарівницями» та «курвами». У 1710 р. Анастасія Романовичова оскаржувала Регіну Зупалінську у завданій образі при шевських ятках, коли та назвала її «чарівницею». Звинувачення у практикуванні чар були досить серйозні, адже в Галичині випадки спалювання чарівниць

²¹ *Lanzi Fernando*. Saints and their symbols: recognizing saints in art and in popular images. Collegeville, Minn., 2004. S. 158.

²² ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 1945–1946.

²³ Там само. Спр. 562, с. 140.

²⁴ Там само. С. 48.

²⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 577, с. 274–275.

відомі і в першій половині XIX ст.²⁶ У 1719 р., теж при ятках, сталася сварка між Анною Ярославською та дружиною шевця Паснікевича, яку Анна назвала «чарівницею»²⁷. Суд ув'язнив Ярославську «за колодкою»²⁸, до сплати штрафу, а також перепросин. Швець Іван Ярославський теж мав присягнути, що в майбутньому ні він, ні його дружина не будуть обмовляти Паснікевичову.

Треба зауважити, звинувачення у практикуванні чарів мали певні підстави, оскільки багато людей низького соціального становища лікувалися народними методами і не могли собі дозволити оплатити послуги не тільки лікаря з докторським ступенем, але й звичайного цирульника, що у той час надавав першу допомогу й виконував найпростіші медичні функції²⁹. Виходили друком та поширювалися в рукописних варіантах різноманітні зільники, травники, які потрапляли до львівських книгозбірок³⁰. У львівських актах занотовано кілька прикладів, коли сусідам видавалися підозрілими якісь лікувальні практики, що нібито виходили поза межі народної медицини. У 1728 р. сусіди позвали до суду Мартинову шевчиху, яка мешкала під костелом св. Софії у дворі, що належав до королівської каси. В одній із розмов Мартинова нарадила зібрати зілля з дев'яти хат та скупати в ньому хворого чоловіка³¹. А в 1732 р. швець Яцент Ворона звинуватив Єву Росоловичову у чарівництві на тій підставі, що вона ходила до чинбаря і купалася в чинбарській дубовій рідині (*dębinie garbarskiej*), в якій вимочують шкіри³². Суд відкинув ці звинувачення, присудивши за наклеп два дні ув'язнення та сплату по 7 гривень суду та позваній стороні.

Іншими поширеними образами та звинуваченнями жіночої половини шевського міського середовища були оскарження у розпусті та подружній зраді. У 1678 р. швець Марко Василевич з дружиною Анастасією звинуватили іншого шевця Анджея Мікера у розповсюдженні чуток про Анастасію,

---

²⁶ Гнатюк В. Купане й палене відьм у Галичині // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. 15. С. 178-201; Див. також останнє дослідження Катерини Дисини на загальноукраїнському матеріалі: Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. К., 2008.

²⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 102, с. 777.

²⁸ Йшлося про закриття жінки в одній з кімнат у ратуші, що вважалося найлегшою формою ув'язнення.

²⁹ Див., наприклад, статут цеху цирульників у Львові від 20 серпня 1578 р.: Економічні привілеї міста Львова. С. 694-698.

³⁰ Див.: Fritz J. Księgozbiory lekarzy lwowskich. Lwów, 1929.

³¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 110, с. 652.

³² Там само. Спр. 563, с. 880.

яка ніби мала тілесний гріх (*uczynek sprosny*) з Миколаєм Гавловським³³. На розпитах бурмістрівського уряду Мікер все заперечував. Бурмістер наказав йому присягнути про непричетність до поширення образливої інформації та наклав заруку в 15 гривень для сторін у випадку відновлення сварок.

У 1697 р. Панько Пташкевич з дружиною Маріанною оскаржували Єву Городецьку в публічній образі при ятках Маріанни, яка нібито мала зв'язок з її чоловіком. За образу суд покарав Городецьку ув'язненням у тюрмі на Сенявщині, наказав перепросити позивачів та сплатити їм 4 гривні. Також вона мала перепросити свого чоловіка за знеславлення та жити з ним у згоді. До того ж уряд наказав Городецькому шанувати дружину, не влаштовувати пиятик та дбати про господарство.

Публічно, при шевських ятках, у 1716 р. виникла сварка між Регіною Зуполінською, її дочкою Барбарою Малконьовою та Анною Пташкевичовою. Остання привселюдно під час збору податків «проклінала цехмістрів, що в ланцюгах та перлах ходять, на кількох ятках сидять», а також згадала про «куреводство» Барбари Малконьової та ганила її іншими словами³⁴. За дочку заступилася мати Зуполінська, яка Пташкевичову назвала злодійкою: нібито вона щось вкрала чи викопала на згарищі в цехгаузі після шведського захоплення міста у 1704 р.

Непрості сімейні стосунки могли стати предметом загального обговорення, що загрожувало зганьбленням, як це сталося у 1701 р. з подружжям Олеських. Швець Міхал Олеський позвав свого тестя, пекаря Адама Каспровича до суду, вимагаючи повернення додому його дружини, дочки Каспровича³⁵. Раєцький уряд, що отримав цю справу після апеляції від вироку бурмістра, провів слідство. З'ясувалося, що Олеський у розмові з іншими людьми твердив, нібито його дружина «спала з драгуном». Коли ці слова досягли вух Каспровича, він забрав дочку з дому чоловіка.

Рідко коли звинувачення у розпусті стосувалися чоловіків. Наприклад, 1699 р. Дорота Тшецячка, вдова цирульника Тшецяка, звинуватила шевця Войцеха Шафранковича у подружній невірності, коли його дружина перебувала на службі «за мамку у певної великої пані»³⁶. Втім, вона не змогла це довести, тому уряд наказав їй перепросити позивача.

³³ Там само. Спр. 83, с. 1310-1311.

³⁴ Там само. Спр. 102, с. 634-635. Чоловіком майстрівни Барбари у 1716 р. став Якуб Малкон (Малкович), якого звільнили після одруження на дочці майстра від сплати вступних внесків, що він не міг сплатити від 1703 р., див.: Ossol. 428, k. 60 v.

³⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 93, с. 277.

³⁶ Там само. Спр. 91, с. 1239.

«П'яний як швець»: товариське життя шевського цеху

Достеменно невідомо, відколи у народній творчості склалася сумнозвісна слава про шевців як великих любителів алкоголю. Повсякдення львівського шевського цеху останньої третини XVII ст. – першої третини XVIII ст. певним чином підтверджує ці влучні народні спостереження. Шевці напивалися насамперед у цеху, для чого було багато нагод. Найбільше випивалося з приводу виборів у цеху. Приємна процедура розтягувалася на кілька етапів. Спочатку мед пили перед презентацією кандидатур цехмістрів панам райцям, потім після обрання їх цехмістрами, далі – після присяги. Мед лився рікою, а на закуску була риба та хліб³⁷. Регулярні, кварталні та періодичні збори шевців у господах цехмістрів, як правило, закінчувалися тривалими застіллями, на яких були присутні практично всі майстри цеху. Щорічна процесія через місто всіх цехів на католицьке релігійне свято – день Божого Тіла – також закінчувалося довготривалим спільним цеховим бенкетом. Колективно цеховики святкували також щорічні міські змагання в стрільбі з рушниць, що влаштовувало стрілецьке братство³⁸. Шевці не оминали нагоди випити колективно при вступі до цеху нового майстра, «визволинах» їхніх учнів тощо. А скільки нагод використовував кожен з них задля того, щоб зняти напруження після важкої фізичної праці, особливо в невеликому колі колег, невідомо.

Для місць зустрічей – цехових господ – обирався певний шинок. З його власником встановлювалися неписані домовленості про першочергове обслуговування шевців, передовсім під час виборів цехмістрів. Шевські цехмістри за традицію брали частину витрат на частування цехової братії на себе, зазвичай отримуючи алкогольні напої в борг. У 1670 р. цехмістер після своєї присяги за традиційне пригощання заплатив зі своєї кишені за 7,5 гарнців меду³⁹. Крім цього, шевці випили ще 50 гарнців меду, але за них мав розрахуватися цех, хоча цехмістер поручився за оплату.

³³ Там само. Спр. 83, с. 1310-1311.

³⁴ Там само. Спр. 102, с. 634-635. Чоловіком майстрівни Барбари у 1716 р. став Якуб Малкон (Малкович), якого звільнили після одруження на дочці майстра від сплати вступних внесків, що він не міг сплатити від 1703 р., див.: Ossol. 428, k. 60 v.

³⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 93, с. 277.

³⁶ Там само. Спр. 91, с. 1239.

³⁷ Осс. 430, с. 72 зв. (1668 р.).

³⁸ Див. конкретніше про стрілецьке братство у Львові в: *Kulczycki T. Rys historyczny wraz ze zbiorem przywilejów Towarzystwa Strzelców Lwowskich...* Lwów, 1848.

³⁹ Осс. 430, арк. 75 зв.

Через заборгованість шинкарям шевці часто змінювали шинки, де провадилися цехові бенкети. У 60-х роках XVII ст. таким місцем був шинок «у Салезіянки», який пізніше замінили численні алкогольні заклади: «у Злотнички», «у пані Вінценти», «у пані Черкесової», «у пані Снопкової» та інші. На цехові гроші замовлявся мед, за який платили в середньому 25-30 зл., що дозволяло замовити 40-50 гарнців напою. Однак ця цифра могла суттєво різнитися від року до року: у 1698 р. шевці витратили на вибори 14 зл. 12 гр., а у 1709 р. – вже 72 зл.⁴⁰ На той час у Львові місткість одного гарнця становила 3,84 л⁴¹, отже, шевці, святкуючи обрання керівництва свого цеху, могли спожити за вечір більше 160-180 літрів медового алкогольного напою.

З кінця XVII ст. поряд із медом все частіше шевці замовляли горілку, що стає в пияцьких колах дедалі популярнішою, а, отже, й витрати на застілля у першій третині XVIII ст. зростають до 50-60 зл.⁴² Десь вдвічі менше цехових грошей витрачалося на алкоголь під час свята Божого Тіла – другого за популярністю заходу у шевському середовищі. Так, у 1690 р. на бенкет «за старим звичаєм» на Боже Тіло було витрачено з цехової скарбниці 10 зл.⁴³

Цехові реєстри видатків засвідчують, що значну частину грошей із цехової скарбниці щороку щедро видавалося на гостини, бенкети, частунки та інші заходи, що закінчувалися щедрими застіллями. У 1665 р. більше половини цехового прибутку пішло на прийняття: 183 із 330 зл.⁴⁴ У 1669 р. ця сума «на пиятику» ще більше зростає, сягаючи 315 зл., але цехова братія не вважала це проблемою⁴⁵. Райці обурювалися поведінкою шевців, що ви-

⁴⁰ Осс. 427, с. 88; Осс. 428, с. 145 зв.

⁴¹ Економічні привілеї міста Львова. С. 757.

⁴² Для порівняння, в Аугсбургу за давнім звичаєм також у день міських виборів відбувалися великі почастунки з найбагатшими бенкетами, вишуканими стравами, випитим цеховим вином та пивом. Але з 1682 р. такі бенкети влаштовувалися тільки для керівництва цеху, присяглих майстрів (у Львові аналогом були столові), можливо, цехових слуг. Прості майстри не запрошувалися на них, проте витрати на бенкети з часом зростали. Так, у 1653–1683 рр. вони склали 5 гульденів, а у 1684–1720 рр. – 7-8 гульденів (*Clasen Claus-Peter. Gerber und Schumacher in Augsburgs Vergangenheit 1500–1800. Augsburg, 2003. S. 247*). При порівняльному числі майстрів у двох містах (близько 100 осіб), витрати у львівському цеху на бенкети виглядають значно вищими: 50-60 зл. у Львові проти 7-8 гульденів у Аугсбургу, що дорівнювали близько 16-18 зл. (за тодішнім валютним еквівалентом чи обмінним курсом вартість одного гульдена відповідала 2-2,2 зл., або 0,66 талера: *Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. Тернопіль; Львів, 1998. С. 102, 354*).

⁴³ Осс. 427, с. 9 зв.

⁴⁴ З цієї суми тільки незначна частина пішла на страви (41 зл.), а більша сума витрачалась на замовлення алкогольних напоїв: меду, пива та горілки.

⁴⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 77, с. 238-239.

словлювали претензії до своїх цехмістрів за витрати значних сум на судові процеси з партачами, у той же час вважаючи цілком прийнятними великі витрати на алкогольні застілля. Райці наказали шевському цеху визнати судові витрати як цілком умотивовані та запровадити окрему складку для таких потреб. А також застерegli шевців, щоб вони не витрачали гроші на непотрібні речі та «не пропивали їх, але обертали на збереження прав, ремонт вежі, на забезпечення її провіантом та інші цехові потреби»⁴⁶.

Утім, п'янство у цеху продовжувалося й надалі, поки у середині 70-х років XVII ст. не з'явилася опозиція, яку склали молоді майстри, що виступила проти цехмістрів і старших майстрів. У 1674 р. Ян Береза та Ференс Вишинський скаржилися від імені молодих майстрів-шевців на цехмістрів, що не виконують декретів міської ради; пропили цехову скриньку два роки тому; те, що мали на вежі з амуніції та зброї, поділи невідь-де, а нічого нового не купили; брали від братів, що від'їжджали, великі суми грошей та невідомо де їх поділи⁴⁷. Закінчували скаргу заявою про те, що коли «хто з молодших майстрів озивається про кривду, то зразу ж цехмістри такого саджають до в'язниці». Скаржники звернулися до раєцького уряду з проханням втрутитися, бо цехмістри «все, що візьмуть, те проп'ють».

Обрана міською радою комісія з двох райців, перевіривши цехові рахунки, підсумувала, що «в цеху немає жодного порядку, цехмістри не вписують усіх прибутків, витрачають гроші більше на пиятики та сварки між собою»⁴⁸. За часу цехмістрівства Бартоша Гонсьорковича (або Барана) та Григорія Паснікевича цех закупив камінь пороху, втім, жодної кулі не виявилось, «але на мед значні витрати виявилися, адже і скриньку з правами та привілеями в меді заставили (w miedzie zafantowali)». Депутати-райці запропонували цехмістрам власним коштом викупити цехову скриньку, що «до цього часу п'є мед»⁴⁹. Їм мають допомогти грошовою складкою ті з братів-шевців, хто допомагав їм пити мед, а тих осіб цехмістри самі мають знати. У 1678 р. під час п'яної бійки в шинку цирульника Юзефа Янковича Антоній Солонкевич нагадав одному з цехмістрів Івану Головецькому якусь справу «про мідні таблички, що він пропив». За словами одного зі свідків, цехмістер Головецький, б'ючи києм Солонкевича, приказував: «Бив тебе і ще буду бити, як пса»⁵⁰.

⁴⁶ Там само. С. 239.

⁴⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 80, с. 1415-1417.

⁴⁸ Там само. С. 1495.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 498. Очевидно, йшлося про клейноди, що склали підмайстри, вступаючи на працю до львівського шевського цеху.

Через кілька років, у 1680 р., райці-депутати провели нову ревізію цехових витрат. Міська рада, схваливши їхній звіт, виявила, що в певні роки цехмістри були винні цеху, а в деякі – навпаки. Це пояснювалося тим, що багато грошей пішло на пиятику, особливо в 1677 та 1678 рр. за цехмістрів Бартоша Гонсьоркевича, Івана Городецького, Каспара Ландольта та Теодора Григоровича. Тож райці ухвалили, що вони мають сплатити до цеху по 20 зл., а за ті роки, натомість, цех мав повернути цехмістрам певні суми. На майбутнє райці вирішили встановити заборону на подібні трати на пиятику під карою повернення грошей цехмістрами⁵¹.

Заходи міської ради для стримання пияцтва в шевському середовищі за цеховими рахунками дали певні результати: у 1685 р. із 565 зл. прибутку тільки 116 зл. або, орієнтовно, тільки п'ята частина витрачалася на почастунок⁵². У 1715 р. з 328 зл. прибутку таких витрат було 54 зл., тобто менше шостої частини⁵³. Однак і ця цифра не задовольняла райців, які після звіту депутатів наказали шевському цеху, а конкретніше – цехмістрам, не витрачати гроші на непотрібні трунки без відома цеху та старших майстрів, а дбати про забезпечення військовим спорядженням та їстівними припасами шевської вежі, до утримання якої був зобов'язаний цех. Також цехмістри мали присягнути, що всі гроші були витрачені на користь цеху⁵⁴.

«П'яні» наслідки

Обмеження витрат на алкогольні напої не дали тривалих та відчутних результатів. Як засвідчують судові акти, кричущі випадки п'яної поведінки шевців регулярно повторювалися. У 1668 р. Ілля Ярославський, засідаючи з шевцями при чарці, образив їх усіх особисто та їхні права, а також недобре відгукнувся і про замковий уряд⁵⁵. У 1702 р. три шевці, що мали судову суперечку, прийшли до бурмістрівського уряду п'яними. Бурмістр наказав їм прийти наступного дня, бо у такому вигляді вони не можуть присягати, що було ухвалено попереднім декретом⁵⁶.

Цехмістер шевського цеху Іван Гойдакевич з Сенявщини у 1715 р. скаржився на Миколая Кривецького про образу. Він оповідав, що той минулого

⁵¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 737.

⁵² Осс. 429, арк. 61зв. – 70зв.

⁵³ Осс. 428, арк. 164-166.

⁵⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 100, с. 130-131. Див. також аналогічний декрет з того часу: ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 102, с. 26-27.

⁵⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 713. Цікаво, що права шевців лежали на столі, за яким вони за чаркою вели розмови.

⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 93, с. 566.

дня заснув у його господі п'яний, а коли Гойдакевич розбудив його, мовляв «підемо разом, щоб тебе ніхто не пограбував», Кривецький у відповідь образив його, назвав хлопом та хамом. Суд визнав обох винними та засудив їх до двох діб ув'язнення і сплати по парі фунтових свічок до церкви св. Миколая⁵⁷.

Деякі шевці-пияки не тільки засинали в шинках під час чи після застіль, але й ставали жертвою нічних пограбувань, коли поверталися необачно у п'яному вигляді додому. У 1720 р. швець Стефан Цудник зі Святоянської юридики оповідав на суді, що пізнав на дружині Івана Зінкевича, мешканця тієї ж юридики, свій власний кунтуш, перероблений на жіноче вбрання (jurpe). Кунтуш разом із шапкою та хусткою у нього вкрали, коли він п'яний повертався з середмістя⁵⁸. Пригода закінчилася тим, що пограбованого до нитки Цудника вояки запровадили до «кордигарди». У відповідь на оскарження Зінкевич повідомив, що кунтуш йому продали вояки за випитий мед та горілку. При цьому вони сказали, що це не крадений товар, а знятий зі злочинця. Суд вирішив не чіпати вояків, які й були, найімовірніше, винуватцями, а наказав Зінкевичу повернути кунтуш Цуднику або придбати йому інший.

Пияцтво інколи закінчувалося трагічно для рідних пияка, як бачимо у випадку з шевцем Пйотрем П'ясецьким. У 1698 р. його колишня теща Катерина Пеховська з сином, також шевцем Якубом Кобецьким, звернулася до суду зі звинуваченням П'ясецького у побитті вагітної дружини, після чого вона померла. Оскаржений все заперечував, звинувачуючи тещу у безпідставному його ув'язненні в замку. Він твердив, що це родичі дружини «загубили її», кладучи на неї якісь банки⁵⁹. Свідки під присягою твердили, що П'ясецький у п'яному стані випадково впав на свою вагітну дружину під час суперечки з сусідами. Вона ж померла кілька тижнів потому, під час важких пологів. Бурграбський суд фактично залишив П'ясецького без покарання, наказавши укласти інвентар спільного майна, з якого йому мало припасти 2/3, а спадкоємцям дружини – 1/3.

Очевидно, п'янство спричиняло періодичні напади божевілля у шевця Юзефа Хрищинського. Один із них досить детально описаний у свідченнях підмайстрів, що працювали в нього⁶⁰. У суботу 28 квітня 1708 р. Хрищинський вийшов до міста чи костелу, а чи в іншій справі. Після повернення був нібито тверезим, дав підмайстрам сніданок, а дружині Барбарі («май-

⁵⁷ Там само. Спр. 562, с. 654-655.

⁵⁸ Там само. Спр. 577, с. 14-15.

⁵⁹ Там само. Спр. 561, с. 282-283.

⁶⁰ Там само. Спр. 97, с. 911-912.

стровій») виділив гроші на купівлю продуктів. Після сніданку покрав шкіру для роботи підмайстрам і раптом сказав дружині: «Басю, ходімо». Вона пішла з ним до комори, а через деякий час шевчики почули крик: «Християне, рятуйте, бо заб'є мене». Коли один із підмайстрів зайшов до комори, майстер замахнувся на нього, тож він зі страху втік. Шевчики побігли до сусіда, кравця Григорія Яновича, що мешкав у тому ж будинку, просячи про допомогу. З його втручанням Хрищинського вдалось утихомирити. Він упав на коліна і чолом бив об землю, промовляючи: «Знайшов клейнод і скарб п'яти ран Христа Бога, пошліть за катом, хай шию відітне, буду судити райців». Потім пішов за дружиною, яка скористалася моментом для втечі, примовляючи, що знайшов «клейнод п'яти ран Ісуса». Коли кравець зауважив, що він побив свою дружину, Хрищинський на те відповів: «Бога не маєш, щоб у тебе рана була». Пізніше прийшов грек-купець, який спробував поладити ситуацію, однак швець його вдарив, після чого почалась бійка. Вибігши на вулицю, Юзеф бив усіх, хто зустрічався йому на шляху, поки його не зв'язали та не ув'язнили.

Після цієї пригоди четверо старших майстрів – Франциск Гербест, Станіслав Подбжезняк, Мартин Гамальович, Іван Гойдакевич – взяли Хрищинського на поруки, пообіцявши, що він стане до суду в наступну суботу. Вирок раецького суду був лаконічним: покарати Хрищинського за цеховим звичаєм 50 плагами⁶¹. Однак навряд чи таке суворе покарання (як правило, тілесні кари застосовували лише до підмайстрів або учнів) суттєво вплинуло на шевця. Через кілька років, у 1712 р., вже сам Хрищинський зобов'язувався перед урядом, що під карою ув'язнення утримається від п'янства, буде уникати сварок з людьми та спокійно житиме з дружиною Барбарою⁶².

Жіноча слабкість до алкоголю

Не можна з певністю твердити, що жіноче пияцтво було настільки ж поширеним у шевському середовищі, як і чоловіче. Тільки окремі представниці слабкої статі зі скандальною репутацією надійно прописалися на сторінках актових книг. У 1688 р. дружина Романа Валініцького, шевчиха та мешканка старостинської юридики Анастасія Леміна, після виходу з ув'язнення у присутності жителів юридики, шевця Валентина Фарини та пекаря Теодора Яремковича, зобов'язалася жити у згоді з чоловіком, не вчиняти сварок, не пиячити (*neque ebrietatem*) та дбайливо виховувати дітей⁶³.

⁶¹ Там само. С. 919.

⁶² ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 99, с. 383.

⁶³ Там само. Спр. 559, с. 152.

Дружини цехмістрів різних років Івана Городецького та Івана Гойдакевича, живучи по сусідству, часто з'ясовували стосунки, найчастіше напідпитку. У 1701 р. при шевських ятках Городецька обізвала Гойдакевичову «пиячкою, бестією», коли та завела розмову про заздрість з боку інших шевчих⁶⁴. Від пияцтва жінок тяжко потерпали насамперед їхні діти. Так, про Гойдакевичову говорилося – вона по-святковому вбралася, а в її хаті діти не мають, що їсти.

Деякі дружини шевців часто затримувалися в шинку, що призводило до сварок та бійок. У 1708 р. Марина Пташкевичова визнала, що увечері її син, цехмістер Стефанович, прийшов до неї та запросив «на квартиру меду». Вона полишила роботу і пішла зі своєю невісткою Стефановичевою до шинку у кам'яниці Пастернака. Під час розмови за медом Стефановичева торбинкою з грішми жартівливо вдарила шевця Томаша Гербеста, промовляючи: «Отож, пане Гербесте, будете з моїм чоловіком колегами». Далі вона сказала, що дасть 10 талерів, щоб він був з її чоловіком цехмістром. Але несподівано вона не отримала жодного прихильного слова від обраного нею «кандидата на керівництво в цеху». Після взаємообміну ущипливими фразами жінка сказала: «Ти склеп». На це Гербест відповів тим же, а потім, вставши, додав: «Твій чоловік у мого батька за хлопця був, а твоя сестра у мого батька хліб просила. Тепер ти маєш протекцію пана хорунжого, але залишаєшся дроворубкою»⁶⁵. Стефановичева, яка на той момент була під дією медового напою, вдарила Гербеста в губу, що призвело до бійки. Уряд бурмістра, розглянувши справу, наказав їх обох ув'язнити «за колодкою», а потому вони мали перепросити один одного у цеху та сплатити штраф судовому урядові.

Завзята войовнича челядь

Найзапальнішими забійками у шевському середовищі, звичайно, були молоді підмайстри. Найчастіше бійки відбувалися між ватагами челяді та підмайстрів різних цехів. Такі бійки, очевидно, були своєрідним спортом у Львові того часу, що на такий спосіб каналізували зайву енергію ремісничої молоді.

У 1687 р. відбулася бійка між ковальською та шевською челяддю у кам'яниці Щепановичовській на вул. Зарванській, де знаходилася господа ковальських підмайстрів. Постраждалою стороною виявилися шевчики.

⁶¹ Там само. С. 919.

⁶² ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 99, с. 383.

⁶³ Там само. Спр. 559, с. 152.

⁶⁴ Там само. Спр. 93, с. 180.

⁶⁵ Там само. Спр. 97, с. 1095.

Після судового розгляду, в який були втягнуті обидва цехи, сторони погодилися на компромісну полюбовну угоду. За її умовами, штраф у 30 зл. шевчикам сплатили не підмайстри-ковалі, фактичні винуватці побиття, а весь ковальський цех⁶⁶.

У тому ж році сталася бійка на передмісті у шинку єврея Орина між шевчиками Костянтином Хировським, Теодором Шуцьким, пекарями Яном Шишелкою та іншими⁶⁷. А приводом до сварки та колотнечі між челяддю двох ремісничих спеціальностей став конфлікт між шевчиком Стефаном Волющишином, що доводився сестринцем (племінником) Шишелці.

Дуже часто з'ясовували стосунки на кулаках підмайстри шевці та кравці, чисельність яких була найвища у місті, чим і можна пояснити велику кількість зіткнень між ними. 1711 року вибухнув гучний конфлікт із тривалими наслідками, у який були втягнуті й майстри. Так, цехмістри шевського цеху разом із підмайстром Марціном Гузіком від імені всіх підмайстрів внесли скаргу на кравців-майстрів як поручителів за своїх підмайстрів. Започаткувало конфлікт побиття п'ятьма кравчиками шевчика Василя Лісовського. Обвинувачені виправдовувалися тим, що шевчикам давно заборонили приходити до господи, де сидять кравчики та кушнірчики⁶⁸. Не чекаючи на вирок суду, шевчики взялися утверджувати справедливість самостійно – піймали у місті кравчика Стефана Захаряевича та сильно побили його. Уряд покарав обидві сторони, наклавши заруку («вадіум») у сумі 100 гривень на порушника спокою.

Через 15 років, у 1725 р., кравчикам знову «дісталось» від підмайстрів шевського цеху. Бійка відбулася в понеділок після Пасхи на Високому замку, яку спровокував майстер Осипович. До нього долучилися підмайстри-шевчики, яких нараховувалося близько 30 осіб. Жертвою став кравчик Стефан Тисякевич. Коли він упав, нападники почали закидати його камінням, в чому їм допомагали і жінки («шевчихи»). Після того, як на допомогу Тисякевичу підбігли інші кравчики, розпочалася загальна бійка: в хід пішло все, що потрапило під руку (палки, каміння, тощо)⁶⁹. Справа набула розголосу, зачепивши цехове керівництво. Цехмістри-кравці виступили з оскарженням цехмістрів-шевців, підставою до чого послужило підбурювання шевчиків до бійки з майстром їхнього цеху Шимоном Мосюжником (Осиповичем). Шевські цехмістри у відповідь на звинувачення вказали на конкретних осіб – шевчиків Шимона Скородинського, Пйотра Лободинського та Георгія Вишинського як винуватців, вивівши з-під удару цех у цілому.

⁶⁶ Там само. Спр. 87, с. 705-706.

⁶⁷ Там само. Спр. 559, с. 6.

⁶⁸ Там само. Спр. 99, с. 203. Див. також: Там само. Спр. 101, с. 536.

⁶⁹ Там само. Спр. 109, с. 1353-1359.

Очевидно, що такий вибух неприязні між представниками обох цехів мав якесь поважніше підґрунтя. Поштовхом до тривалої неприязні могло бути, наприклад, покарання кравця Огородничка «на куну» при церкві св. Миколая за наказом церковного уряду. Стороною-позивачем у цій справі, деталі якої невідомі, виступали шевчики⁷⁰.

Дещо пізніше ця історія мала продовження: кравці повідомляли в суді, що шевці запросили на допомогу різничків та студентів, які допомагали їм битися під муром костелу оо. реформатів та на юридиці св. Івана Хрестителя. А через три роки, у 1728 р., серед міських актів знову фіксуються судові справи, де сторонами виступають шевська та кравецька челядь⁷¹. Відсутність конкретних деталей та розголосу у цих випадках можна пояснити замиренням та полюбовною угодою між сторонами ще до судового процесу.

У 1720 р. декілька шевчиків разом із ткачиками втрапили в пригоду з підмайстрами-мечниками, з якими разом сиділи у шинку в кам'яниці Гребінки на вул. Руській. Сварка почалася з того, що хтось із мечничків ударив стару шевчиху, за яку заступилися шевчики. Розпочалася загальна бійка. «Ви, шевчики, шиєте нам чоботи червоні, жовті, а ми вам залізні», – кричали мечнички, нападаючи на шевчиків⁷². Під час бійки побили і п'яного мечника, що лежав на лаві у шинку. Міські ціпаки, що прибігли на місце бійки, схопили шевчика Михайла Кульчицького та одного мечника. Цікаво, що мечнички достеменно не знали, хто ж їх побив, адже наступного дня в понеділок звернули свою лють на ткачиків, затіявши галас перед кам'яницею Маєрановича, де проходили гайні збори ткацького цеху. Більшість же шевчиків мешкали на передмісті.

Декрет у цій справі, де позивачами були два цехи – ткацький та шевський, а відповідачем – мечницький, передбачав покарання насамперед для підмайстрів-мечників – ув'язнення і тілесні покарання плагами, а також були покарані шевчики за побиття п'яного майстра-мечника⁷³. Підмайстри-шевці Яцент Фризовський, Ян Коростилевич, Василь Цапкевич, Михайло Білінський, Михайло Кульчицький мали сплатити по 2 зл. кожен.

Бійки траплялися і на любовному ґрунті. Ймовірно, такий характер мало з'ясування стосунків у 1702 р. між шевцем-челядником Анджеєм Прухницьким та братами Тересії, дочки Бартошової вдови. Тересія пожартувала з п'яним челядником, який у відповідь вдарив її «в губу»⁷⁴. Старші брати

⁷⁰ Там само. С. 1355.

⁷¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 110, с. 630-631.

⁷² Там само. Спр. 108, с. 332.

⁷³ Там само. С. 342-345.

⁷⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 94, с. 278-279.

дівчини сильно побили Прухніцького киями, що викликало обурення інших підмайстрів-шевців, які уважали такі дії несправедливими. Найближчі колеги Прухніцького, підмайстри шевця Станіслава Подбжезняка, вчинили галас перед будинком Барташової вдови на Галицькому передмісті, що знаходився недалеко біля цвинтаря та шпиталю св. Лазаря. Невдовзі й майстри були втягнуті до цієї вже не амурної, а цілком неприємної історії. Наступного 1703 року вже Станіслав Подбжезняк скаржився про побиття Міхалом Канецьким, що могло статися через його підмайстра Прухніцького⁷⁵.

«Бійцівські якості» активізувалися у підмайстрів тоді, коли вони мали підтримку своїх майстрів. У 1718 р. два німці-шевчики, котрі працювали у Франциска Лое, вчинили сварку, а потім бійку з сусідом свого майстра – німцем Генриком Бурманом. За скоєний вчинок підмайстри сіли в ув'язнення на тиждень і день, заплатили за новий одяг та судові витрати⁷⁶.

Бійцівські навички, набуті у шинках, деякі підмайстри могли використати не тільки для виходу молодечої енергії, але й для цілком кримінальних дій. Так, 1664 р. шевчик Василь Щупачик разом з помічниками був звинувачений у тяжкому побитті Войцеха Високанського (у нього була закривавлена вся голова), а також у пограбуванні в кам'яниці Живерта його шапки вартістю 8 зл. та грошей на суму 3 зл.⁷⁷

«Між своїми» (конфлікти в цеху)

Боротьба за владу, впливи та престиж не сприяла складанню теплих почуттів між майстрами в цеху, що часто призводило до бійок з важкими наслідками. Так, 1689 р. швець з Підзамча Шимон Мачукевич позивав двох інших шевців Василя Батюкевича та Івана Мандзяка (або Бупчика) про побиття⁷⁸. Оскаржений до суду не з'явився, тож декрет був ухвалений заочно. За його умовами позивач міг через замкових слуг ув'язнити Мандзяка, а також увійти у володіння його маєтністю до віддачі присудженої суми.

У 1693 р. шевське подружжя Андрія та Катерини Лихварів з Підзамча влаштували нічний напад на будинок іншого шевця, Павла Нижанковського, що закінчився побиттям останнього⁷⁹. Імовірно, подружжя мало вагомій причини вчинити нічне побоїще.

⁷⁵ Там само. С. 525.

⁷⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 105, с. 637-638; спр. 107, с. 586.

⁷⁷ Там само. Спр. 556, с. 265.

⁷⁸ Там само. Спр. 559, с. 344.

⁷⁹ Там само. С. 746.

1703 р. швець Шимон Гелда попросив засвідчити його рани на голові та під очами, завдані йому шевцем Станіславом Шейнарівичем⁸⁰. 1717 р. швець Іван Гродзь заявив про побиття своїм колегою Іваном Ярославським⁸¹. Наступного року оскаржували один одного два члени цеху, Томаш Зиполінський та Якуб Малкон.

У 1705 р. виникла бійка в шинку в Мазанській кам'яниці на вул. Домініканській між старшим майстром Франциском Гербестом з дружиною та шевцями з Сенявщини – Іваном Гойдакевичем й Іваном Супроновичем. Неприємна пригода трапилася у вечірній час. За словами Гербеста, шевці спочатку ображали його, потім розбили йому обличчя, а, врешті, повалили його на землю разом з дружиною та «били, як їм подобалося»⁸². Під час судового засідання виявилось, що дружина Гербеста була вагітна. У відповідь Гойдакевич скаржився на Гербеста, який називав його «хлопом» («із chłopstwo tu zadaiac»), чим і спровокував бійку. Суд ухвалив Гербестові присягу, якою той мав підтвердити, що не давав приводу до бійки. Гойдакевич мусив засісти у замкову вежу від наступного понеділка на весь тиждень і не виходити, поки не перепросить позивача у присутності гідних довіри людей та не сплатить штрафу у сумі 10 гривень Гербесту та судові. Щодо Супроновича, який не став до суду, було вирішено – також посадити його до в'язниці, але без стягнення грошей.

Подібну ситуацію про образу честі зустрічаємо в 1709 р. у судовій суперечці цехмістра шевського цеху й одночасно вїйта Сенявщини Івана Городецького з шевцем-майстром Яцентом Вороною. Коли шевці засіли в цеховій господі «на мед», зайшла розмова про перебування шведів у Львові. Тоді Ворона нагадав Городецькому, що той «відступив від нас та наше право потоптав», присягаючи місту два рази⁸³. Цехмістер піднявся з-за столу та почав ганити Ворону, а той у відповідь кинув у нього склянку. Поранений склом Городецький мусив чотири тижні пробути в ліжку.

У відповідь на оскарження Ворона боронився тим, що Городецький нешанобливо відгукнувся про обставини його народження та вдарив його «в губу», а склянку він мав намір кинути в іншу особу, однак випадково потрапив у цехмістра. Суд наказав надати додаткові свідчення й представити гідних довіри свідків. Після того, як Ворона приніс до суду лист, у якому засвідчувалося його законне народження від батьків, що перебували у шлюбі, суд наказав Городецькому «вічно мовчати» у цій справі та ставитися до Ворони з такою ж повагою, як і до інших шанованих мешканців Львова. А за кидання склянки на свого вїйта та цехмістра як неповагу до авторитету

⁸⁰ ЦДДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 94, с. 291.

⁸² Там само. Спр. 562, с. 30.

⁸³ Там само. С. 43-44.

владної особи Ворона мусив сісти в ув'язнення на замку, сплатити 14 гривень штрафу, перепросивши Городецького у присутності рівних йому за гідністю майстрів.

Поряд із Вороною постійним опонентом Городецького став його сусід на Сенявщині Іван Гойдакевич, з яким він мав численні сварки, що переросли у невеликі сусідські війни. У 1704 р. виникла конфліктна ситуація між Іваном Городецьким та подружжям Гойдакевичів. Свідки, викликані до суду Городецьким, стверджували, що Гойдакевичі п'ють обоє, постійно зчиняють галас, сваряться, а сам Гайдакевич часто «б'є та калічить дружину»⁸⁴. А коли сусіди їм роблять зауваження, то вони ганьблять їх. Свідки з боку Гойдакевичів стверджували, що війт Городецький заявляв своєму супротивнику: «Твій батько – курносий, а мати – свиня, заплачу за твій будинок, а ти підеш на шибеницю»⁸⁵.

Вирок суду був винесений загалом на користь подружжя Городецьких. Єва Гойдакевичова мала сидіти у в'язниці доти, поки не зобов'яжеться шанувати чоловіка, не пити по корчмах, «з кумками не засиджуватися». Іван Гойдакевич був ув'язнений на тиждень, мав сплатити Городецькому та судові по 6 гривень. Якщо ж Гойдакевичі поводитимуться таким же чином, то будуть з юридики вигнані. Також і Городецькі заслужили на покарання, коли ставили під сумнів законне народження Гойдакевича, а тому мають дати до церкви св. Миколая чотири фунтових свічки та судові – 10 гривень. Городецький був попереджений, що коли сварки триватимуть і далі, він втратить вйтівство. Втім, у 1709 р. сусіди-шевці розпочали новий етап війни на Сенявщині – зі сварки та бійки у шинку Лохмана⁸⁶. Після цього до «бою» підключилася дружина Городецького, котра вибила у будинку Гойдакевичів шиби та вчинила велику сварку з його дружиною. Суд визнав винними обидві сторони і закликав до порядку та взаємних перепросин.

Бійки між майстрами зав'язувалися не тільки під час тривалих посиденьок по шинках, але й мали часом поважні матеріальні підстави. Так, у 1718 р. відбулася бійка у цеховій господі Гловацької біля монастиря оо. францисканців, коли шевці після цехових зборів розходилися по домівках. Комажинський у сінях потиснув руки Росоловичу на прощання, а повертаючись, випадково зачепив Пташкевича. Почалася бійка – обидва пустили в хід «ляски», які мали при собі⁸⁷. У результаті виявилось двоє поранених, Іван Пташкевич та Константин Комажинський.

⁸⁴ Там само. С. 23-25.

⁸⁵ Там само. С. 23.

⁸⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 562, с. 375-376.

⁸⁷ Там само. С. 564.

Інколи за допомогою кулаків молодь утверджувалася у шевському середовищі. Можна припустити, що саме це було причиною бійки восени 1690 р. молодого підмайстра Костянтина Братковського, що скоро мав вступати в цех, зі старим майстром Григорієм Яворовським, котрий мешкав на Сенявщині⁸⁸. Ця подія залишилася непоміченою для решти членів цеху, а точніше, його керівництва, і наступного 1691 р. Браткевич вступив без перешкод до львівського шевського цеху⁸⁹.

У ремісничому оточенні

Ремісники однієї спеціальності часто збиралися за чаркою у вільний час, тому й конфліктів між шевцями як найчисельнішою групою ремісників було найбільше. Проте до шинків вчашали і представники інших ремесел, які поводилися не завжди мирно, особливо коли голова була задурманена хмелем, медом або горілкою. Напевно, найконфліктніші взаємини у шевців склалися з кравцями – другою за чисельністю ремісничою групою у місті. Бійки між ними починалися вже на етапі підмайстрівства та участі у розвагах юнацьких ватаг. Інколи конфлікти траплялися і між майстрами у зрілому віці, коли шевці перетиналися в шинку з кравцями. Так, у 1683 р. два шевці Іван Городецький з юридики Сенявщина та Миколай Ясінський з Підзамчанської юридики засвідчили свої побої перед бургграфським урядом, отримані у шинку єврея Ефраїма на передмісті від кравців Івана Шишолки, Івана Підкови, Стефана Зарицького, Василя кравця⁹⁰. 1723 р. Альберт Пищимонка позивав кравця Яцента про побиття⁹¹.

З деякими іншими ремісниками у шевців також взаємини склалися вкрай непросто. У 1664 р. швець Іванко Гроткевич протестував проти побиття його муляром Стефаном Венгжином у шинку в будинку війтової олеярки на юридиці Зборівщині⁹². У 1668 р. Ян швець був побитий Василем гаптарем та його челяддю⁹³. А в 1686 р. швець Іван Стефанович скаржився на цимбаліста Станіслава Мазуркевича про образу та побиття у шинку⁹⁴. Через два роки інший швець Марко Деревінський був побитий «на громадській дорозі» пекарем Альбертом Косцерським⁹⁵.

⁸⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 559, с. 479-480.

⁸⁹ Ossol. 427, k. 15 v.

⁹¹ Там само. Спр. 563, с. 255.

⁹² ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 312.

⁹³ Там само. С. 698.

⁹⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 558, с. 248.

⁹⁵ Там само. Спр. 559, с. 118.

У 1689 р. швець Якуб Гомолінський (Гомольський) позивав чинбаря-замшівника Григорія Шумського з Підзамча про побиття. Шумський заступився за хлопця-шевчика, якого, очевидно, покарав Гомолінський. Чинбар не лише сам бив шевця, а й закликав до участі вояка-драгуна, що йшов дорогою⁹⁶. Суд ухвалив покарання для Шумського, який до хлопця-шевчика «не мав ніякого права та не опікувався ним», ув'язнивши його на три дні та зобов'язавши до сплати 3 гривень постраждалому шевцеві та на користь суду. Окремо чинбар мав перепросити Гомолінського за образу честі.

Непросто склалися взаємини шевця Костянтина та його дружини з господарем будинку, де вони винаймали кімнату, котляром Войцехом, вйтом на юридиці Лагодовщині. Наймачі потрощили вікна в будинку, а швець побив вйта⁹⁷. Бурграбський суд покарав Костянтина, а також наказав йому виселитися з вйтівського будинку.

Справжній дебош вчинив швець Павло у 1668 р. на юридиці вірменського архієпископа («Біскупщині»), побивши Яцька Рейташевича у шинку будинку галицького підкоморія⁹⁸. Сповнений п'яної енергії, він також вибив чотири шиби та повіривав віконні рами. Дісталось від нього і мало знайомому Карвацькому, а невідомого на прізвисько «Кролик» він погрожував позбавити життя⁹⁹.

З'ясування взаємин таким способом коштувала окремим шевцям круглої суми за сплату відшкодування постраждалій стороні. У 1690 р. аптекар Казимир Диноборський від імені хворого пряничника (*dulcipanarii*) Яна Орловського квітував шевця Анджея Тецнера щодо сплати 100 зл. відповідно до урядової ухвали¹⁰⁰. А в 1705 р. Іван Пташкевич заплатив 9 гривень чинбарю Яценту Киселю з дружиною Анастасією за поранення зброєю, а окремо мали бути оцінені послуги цирульника, що займався лікуванням пораненого¹⁰¹. Цей Іван Пташкевич, імовірно, часто пускав у хід шевський ніж (гнип), бо і через 25 років, у 1730 р., його оскаржував Ян Прусіновський у ножовому пораненні. Він оповідав, що Пташкевич запросив

⁹⁶ Там само. С. 317-318.

⁹⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 438.

⁹⁸ Галицьким підкоморієм у той час був Миколай Трусколяський на Мартинові (Mikołaj Truskolaski na Martynowie), див.: *Urządnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. Spisy / Opr. K. Przyboś. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. S. 57.

⁹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 758-759.

¹⁰⁰ Там само. Спр. 89, с. 3.

¹⁰¹ Там само. Спр. 562, с. 67.

його нібито на перепросини, а потім «штуркнув його гнипом під серце, але з Божою допомогою гнип зігнувся, не зашкодивши, проте залишився знак»¹⁰².

Іван Пташкевич мав суворий характер, який часто виявляв у стосунках з оточуючими. У 1719 р. він сильно побив свого учня; той довго лежав на землі, а потім знайшов прихисток у сусіда, різника Кшиштофа Чабана, де й провів наступну ніч. Пташкевич розцінив милосердну поведінку сусіда як образу, через що між ними виникла суперечка¹⁰³. Цікаво, що суд став на бік Пташкевича, який, на їх думку, мав право так поводитися з учнем, «виховуючи та навчаючи» його. Тож Чабан апелював у цій справі до вищої судової інстанції.

П'яні львів'яни не були проти влаштування «дуелей» на киях, наслідком чого були численні побої та рани, як, наприклад, під час бійки шевця Томи Яновського з Яцентом Венгриновичем у 1703 р.¹⁰⁴.

Після щедрого частування поважні майстри вдавалися до неабиякого «геройства». Так, Томаш Ожаровський отримав позов у 1695 р. до кримінального суду з боку міського інстигатора за вчинки, здійснені після перебування у шинку на середмісті до третьої години ночі. Перспектива очікувати ранку на львівському бруці не приваблювала Ожаровського і він попрямував по вул. Руській до Босацької хвртки в надії потрапити додому на передмістя. Зрозуміло, що брама була замкнена, тож він, намагаючись її відкрити, вчинив бійку з нічним бурмістром Домініком Орлінським. А потім, не досягнувши бажаного, вискочив на вал, «перескочив паркан» та опинився на передмісті¹⁰⁵. Випадковий свідок цієї картини, лучник Себастьян Вижбицький оповів, що Ожаровський лаявся в бік кам'яниці Бартоломея Зиморовича, де жив райця та колишній бурмістр Нуцинський. Очевидно, така зневага до міських порядків та влади дорого коштувала шевцю-майстру. Втім, Ожаровський, що був також війтом юридики, міг собі дозволити витрати на правові сутички навіть з міськими урядниками.

Ремісничі конфлікти могли накладатися також і на родинні взаємини. Так сталося, наприклад, у 1740 р., коли коваль Шимон Івашкевич разом з удовою Анною Шемельовською скаржилися на шевського цехмістра Стефана Шемельовського, що напав на їхній будинок та побив коваля¹⁰⁶. Суперечка виникла через виконання заповіту померлої Анастасії Гуцихи, свекрухи Анни Шемельовської, що не згадала у ньому Стефана Шемельовського.

¹⁰² Там само. Спр. 577, с. 518.

¹⁰³ Там само. Спр. 576, с. 367-369.

¹⁰⁴ Там само. Спр. 94, с. 698.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 90, с. 1001.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 578, с. 437-438.

Конфлікти з євреями

Взаємини між християнами та євреями у XVII ст. у Львові значно погіршилися¹⁰⁷. Однак така ситуація була характерна для багатьох міст та містечок Польсько-Литовської держави¹⁰⁸. На жаль, не залишалися осторонь міжрелігійних суперечок і шевці. Відомо, що деякі з них брали участь у великому погромі львівських євреїв у 1664 р.¹⁰⁹. Однак насильство застосовувалося у цей важкий для всіх час з обох боків. Так, у 1679 р. організація всіх станів та націй міста скаржилася на львівських євреїв. Серед причин, що могли би бути приводом до антиєврейських заворушень, згадувалося про побиття мало не до смерті євреями з допомогою жовнірів (вони під орудою коменданта мали оберігати спокій у місті) шевця Мільхера (Milcher) у кам'яниці Кушевича на вул. Краківській. Бідного шевця майже до смерті потовкли¹¹⁰.

З другої половини XVII ст. на побутовому рівні зростає число прикладів насильницьких дій з обох сторін. У 1685 р. швець Шимон Мочукевич з дружиною Ксенією, які мешкали на Підзамчі, скаржилися на єврея Іцка Левковича про побиття та відібрання двох пар черевиків, а ще дві пари зникли під час конфлікту¹¹¹. При цьому Мочукевич визнав свій борг перед Левковичем, але йшлося про досить незначну суму в 2 зл.

У 1703 р. єврей Гірш Солінович оскаржував свого сусіда на Підзамчі шевця Івана Сидоровича, що нібито кинув каменем йому в голову. Проте Солінович не міг це довести свідками, посиляючись тільки на той факт, що Сидорович є його близьким сусідом¹¹².

---

¹⁰⁷ Про антиєврейські погроми та конфлікти на релігійному ґрунті у Львові у той час див. детальніше: *Капраль М.* Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. // Соціум. К., 2003. Вип. 3. С. 89–100.

¹⁰⁸ Конкретніше про цю ситуацію пишуть історики в останніх публікаціях: *Krochmal J.* Krzyż i menora. Żydzi i chrześcijanie w Przemyślu w latach 1559–1772. Przemyśl, 1996; *Tollet D.* Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów. Warszawa, 1999; *Gąsiorowski S.* Chrześcijanie i Żydzi w Żółkowie w XVII i XVIII wieku. Kraków, 2001.

¹⁰⁹ Швець Ляхович після погромів 1664 р. сидів у в'язниці під ратушею: ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 558, с. 304. Загалом львівські шевці мало потрапляли в поле зору кримінального переслідування, що у Львові фіксувалися в цей час у так званих «чорних книгах». Шевці, як і багато інших ремісників, могли багато битися в шинках, господах та ятках, але вони рідко переступали ту межу, що відокремлювала їхні хуліганські дії від учинків, сьогодні ідентифікованих як кримінальні.

¹¹⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 1592.

¹¹¹ Там само. Спр. 558, с. 16.

¹¹² Там само. Спр. 561, с. 645.

Часто саме молодь була ініціатором різних антиєврейських витівок, як у випадку оскарження євреєм Левком Мошковичем хлопців-слуг вдови гаптяра Маріанни Кушаковичової у побитті та крадіжці речей 1725 р.¹¹³ За вдову поручилися цехмістер шевського цеху Андрій Зенкевич та її батько, швець Миколай Григорович, у тому, що вона стане до суду у призначений час як господиня обвинувачених.

Жінки та насильство

Жіноча половина шевського цеху часом виявляла дивовижну завзятість у суперечках не тільки з жінками, але й з чоловіками. Нерідко сварки не закінчувалися тільки словесною перепалкою, а в хід ішли «дієвіші» засоби переконання співрозмовника. У 1708 р. майстер Пьотр Журавський привселюдно, в цеху, звинуватив цехмістра Анджея Тецнера у крадіжці грошей з костельної скарбнички. Після словесних звинувачень він узявся до кия, але інші майстри розняли їх. Під час цієї сварки до цехової господи зайшла пані Тецнерова і, заступаючись за свого чоловіка, вдарила «в губи» Журавського¹¹⁴. Уряд бурмістра ухвалив вирок – за недоведені звинувачення, що ображали Тецнера, ув'язнити Журавського на тиждень та зобов'язати його до сплати 12 гривень, а також він мав перепросити супротивника. Однак йому дозволялося позвати до уряду пані Тецнерову, що вдарила його «по губах». Серед судових актів відсутні подальші матеріали у цій справі, що означало, найімовірніше, що Журавський відмовився від своїх претензій.

В іншій судовій справі за участю жінки розбитою губою насильство не обмежалося. Дружина Івана Пташкевича у 1712 р. під час чергового візиту до шинку за «товариською» бесідою підбила око склянкою з медом своєму брату Івану Росоловичу. Пташкевич став на захист дружини, твердив, що Росолович її ображав, говорячи: «Як при хрещенні відрікся диявола, так і тебе відрікаюся»¹¹⁵.

Буденними були судові справи, де йшлося про участь дружин у бійках своїх чоловіків. У 1662 р. Валентин, швець з юридики монастиря оо. францисканців, засвідчив свої рани, завдані у бійці Якубом броварником та його дружиною. Наступного року у подібній історії постраждав інший швець, Ян коморник, від рук підзамчанського вїта Блазія та його дружини¹¹⁶.

¹¹³ Там само. Спр. 109, с. 1485-1486.

¹¹⁴ Там само. Спр. 95, с. 159-164.

¹¹⁵ Там само. Спр. 562, с. 440.

¹¹⁶ Там само. Спр. 556, с. 84, 141.

Зрозуміло, що часте відвідування шинків деякими жінками провокувало їх на неадекватні вчинки. Так, поважна матрона, дружина багатого майстра Каспара Павлікевича у 1719 р., повертаючись на передмістя через Краківську браму після візиту до «веселого закладу» в одній зі львівських середміських кам'яниць, зауважила, що з неї поривом вітру знесло капелюшок. П'яна Павлікевичова зчинила крик та почала вимагати, щоб його повернула інша шевчиха. У суперечку втрутилася Анна «з краківської будки» та інші жінки, в результаті розпочалася бійка між жінками, які тягали одна одну за волосся та чинили інші малоприємні речі¹¹⁷.

У 1718 р. у шинку виникла велика сварка між приятельками Євою Городецькою та Анною Ярославською. Розпочалася неприємна історія з того, що Городецька запросила кількох подруг піти покупатися на став. А дорогою вона несподівано запросила їх до «господи на квартиру меду»¹¹⁸. Під час «медових» посиденьок Городецька погано відгукнулася як про свого чоловіка, так і про Василя Стефановича (Кропача), котрий був кумом Ярославської. Та спробувала щось заперечити, підкріпивши свої слова діями – вилила їй межі очі залишок меду з кварти. Тоді Городецька зняла свій черевик та почала її бити по обличчю.

1706 р. на Сенявщині розгорілися запеклі судові війни між родинами шевців, що жили по сусідству, де «головну роль» виконували жінки. Михайло Солонкевич з дружиною Тетяною оскаржували подружжя Василя і Анну Глинських у тому, що Анна починає сварки саме в той момент, коли покупець обирає взуття на ятці у Тетяни і тим самим перешкоджає торгівлі¹¹⁹. Вислухавши свідчення, бурграбський суд прийшов до висновку, що обидві сторони «провинились, жакливо лаються та закидаючи соромливі речі», проте Глинська давала більше приводів до суперечок, звинувачуючи суперницю у непристойних речах. Суд ув'язнив Глинську на тиждень за умови, що випустять її лише після сплати 6 гривень позивачці та стільки ж – суду. Після того мала засісти на вежі на такий же термін і на таких же умовах вже Солонкевичова, однак сума штрафу зменшувалася до 3 гривень Глинській та 3 – суду. Після цього вони мали публічно перепросити одна одну на тому місці (при ятках), де посварилися, кажучи, що «ті слова не з гніву, з неправди мовили». У випадку нехтування декретом покарання подвоювалося.

Галантне ставлення до жінки, вочевидь, не було притаманне шевському середовищу. Окремі епізоди жорстокого побиття жінок «в губу», києм, стусани вагітним тощо не залишають ілюзій щодо особливого ставлення до жінки у Львові XVII–XVIII ст. Так, 1714 р. перед бурграбським судом скаржилася

¹¹⁷ Там само. Спр. 107, с. 649.

¹¹⁸ Там само. С. 461.

¹¹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 562, с. 34-35.

Анна Наркевичовна, дружина шевця Івана Ярославського, на відомого скандаліста та забіяку Івана Гойдакевича (у 1710 р. був цехмістром), який побив її києм при ятках, волочив за волосся та вдарив об землю¹²⁰. У 1719 р. швець Костянтин Комажинський після сварки дружини з сусідкою завів її в кімнату і «дав у губу» зі словами: «Тепер час сповіді, а ти сварисься»¹²¹.

У 1689 р. п'яний Іван Стефанович побив вагітну дружину іншого шевця Томи Туркевича (Турека) та вирвав їй жмут волосся з голови. Претензії Стефановича були звернені загальною до подружжя Туркевичів, що мешкали в його будинку й не сплачували вчасно за оренду. «Ти у моїй хаті дармо мешкаєш», – заявляв Стефанович під час сварок¹²².

Інший подібний приклад побиття жінки зафіксований у 1729 р., коли Анна, дружина шевця Анджея Унички, оскаржила пекаря Яна Бочковського з юридики Белзеччина у побитті її «ляскою» під час сварки при купівлі хліба¹²³. У 1731 р. дружина вїйта Івана Головецького Анна позивала шевця Деметрія Юрковича з дружиною Анною про побиття¹²⁴.

* * *

Щоденне життя населення українського міста ранньомодерного часу часто залишається для дослідників маловивченою темою. Однією з головних причин такої ситуації є відсутність чи недостатність джерел, які могли б розкрити побутовий, щоденний плин міського життя. Тому історики часто вдаються до вивчення вторинних джерельних матеріалів, що непрямо можуть пролити світло на буденні, звичайні для того часу явища культури, права, ментальної поведінки людей тощо, на які не зверталось сучасниками практично жодної уваги.

Збережена документація дозволила поглянути переважно на «екстремальні» випадки з життя ремісників – суперечки, конфлікти, сварки перед судовими урядами.

Через низький соціальний статус львівські шевці ставали часто об'єктами звинувачень у крадіжках, розпусті, розповсюдженні чуток, які ображали честь тощо. Багато з цих звинувачень відпадали у ході судових процесів через дріб'язковий характер (крадіжка вудженини, пари чобіт і т. д.), засвідчуючи переважно некримінальний характер ремісничого середовища.

Окремі судові процеси демонструють традицію взаємин між, з одного боку, майстрами та, з другого боку, підмайстрами й учнями у львівському цеху. Ця традиція не була цілком однозначною. В одному випадку майстер-

¹²⁰ Там само. С. 567-568.

¹²¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 107, с. 665.

¹²² Там само. Спр. 559, с. 294-295.

¹²³ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 563, с. 710.

¹²⁴ Там само. С. 836-837.

швець наполягав на своєму праві в будь-який момент «збити зухвальство» у свого підмайстра без видимої причини. А іншого разу майстер ставав на захист свого підмайстра, що вчинив незначне правопорушення, або й навіть заступався за нього у шинку, вступаючи в бійку з іншими майстрами. Очевидно, у цьому випадку відіграла роль імовірна надія залучити підмайстра до грона своєї сім'ї та виростити спадкоємця шевської майстерні та ятки. Однак суспільна дистанція між майстрами та підмайстрами була достатньо велика, адже останні не могли сісти в шинку при людях з майстром за один стіл.

Судові акти засвідчують часті звинувачення жінок у чарівництві, розпусті, а чоловіків – у пияцтві та бійках. На жаль, два останні, тісно пов'язані між собою явища були буденними у шевському середовищі. Важка багатогодинна щоденна фізична праця шевців часто закінчувалася увечері в шинку, де вони могли відпочити в колі колег, а навіть і родини.

У житті шевського цеху часто виникали нагоди для частування, такі як обрання влади цеху, проведення зборів, святкування релігійних свят та переведення учнів у статус підмайстрів. Ні цехових, ні приватних грошей не шкодувалося на пиятики, доходило до застави церковних апаратів та цехових привілеїв у єврейських лихварів, тож навіть раєцька колегія звернула увагу на неймовірно великі витрати коштів з цехової скарбниці з цією метою. Так, у 60-х роках XVII ст. половина й більше цехових коштів йшла на почастунки з будь-яких приводів. Постійне зловживання алкоголем призводило до сумних наслідків у вигляді бійок із сусідами, побиття дружин, врешті, до важких розладів психіки.

Традиція алкогольних посиденьок, що існувала у шевському середовищі, також затягувала жінок та молодь, насамперед підмайстрів, у товариське життя в шинках. Як показують джерела, дружини шевців часто відвідували шинки разом із чоловіками, могли влаштовувати сварки та бійки. При цьому чоловіча половина ремісничого середовища не соромилась уживати щодо них силу, скажімо, бити «в губу». Підмайстри, що переважно були неодруженими, гуртувалися у братства підмайстрів, часто проводили час у своїх господарях за чаркою горілки, келихом вина чи гальбою пива. Після застіль частими ставали групові бійки шевчиків із кравчиками, ткачниками та іншими підмайстрами.

На жаль, відсутність джерел особистого походження – щоденників, листів, спогадів – не дозволяє ширше поглянути на щоденне побутове життя шевського цеху Львова XVII–XVIII ст., побачити в ньому не тільки негативні сторони, але й позитивні, які, безумовно, також були притаманні товариському та сімейному життю львівських шевців ранньомодерного періоду.

ПРИХОВАНА ЧАСТИНА АЙСБЕРГУ: «ГРІХ БЕСТІАЛЬНИЙ» У КОВЕЛІ ХVІІІ ст. У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ*

Повсякденне життя має історію – ця, здавалося б, проста істина не завжди була такою вже очевидною. Спочатку з'явилась необхідність у відтворенні побуту минулого – він був потрібен, у першу чергу, для художників, які зверталися до історичних сюжетів, письменників, меншою мірою для театральних постановників. Наприклад, уже в ХІХ ст. виходить низка книг, присвячених історії костюма¹. Тоді ж історія матеріальної культури органічно вплітається в етнографічні розвідки; короткі публікації з'являються у журналах по всій Європі, в цьому колі перебуває як *Magazin pittoresque*, так і *Киевская старина*. Проте історія повсякденного життя ще довго балансує на околицях історичної дисципліни. Їй доведеться подолати довгий шлях до визнання її права на існування поряд із «серйозними» історіями – політичною, економічною та соціальною. Це, нарешті, відбувається у «революційну добу» 1960-х років. Саме відтоді спостерігається справжній бум у дослідженнях історії повсякденного життя, причому не лише побуту і матеріальної культури, а й найрізноманітніших сторін буття людини (врешті – що не є історією повсякденного життя?); до аналізу цих тем активно залучаються нові методологічні підходи.

Серед іншого, від 1960-х років бурхливий розвиток переживає і таке відгалуження історії повсякденного життя, як історія сексуальності². Її можна розглядати з різних сторін – залежно від обраного аспекту та наявності відповідних джерел. Проте ситуація з історією сексуальності на українському матеріалі ранньомодерного часу ускладнюється відсутністю егодокументів, літературних джерел і медичного дискурсу, тож дослідникам доводиться мати справу з матеріалами судів та текстами релігійного й моралізаторського змісту. Це, звичайно, накладає обмеження і на тематику, і на використання

---

* Принагідно висловлюю подяку програмі ACLS за фінансову підтримку дослідження, результатом якого стала дана стаття.

¹ Наприклад: *Quicherat J. Histoire de costume français depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1879; *Racinet A. Le Costume historique avec cinquante planches chromolithographiques*. Paris, 1875-88.

² Більш докладно про перипетії розвитку історії сексуальності від 1960-х рр. див: *Дуса К. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі ХХ–ХХІ ст. // Соціум. 2010. Вип. 9. С. 392–401.*

деяких методологічних підходів, однак набір тем для розгляду лишається доволі широким. Красномовними можуть бути не лише оповіді, а й мовчанка, яка оточує деякі проблеми. Наприклад, з наявних документів майже неможливо дізнатися про «норму» у сексуальних стосунках. Її можна тільки вирахувати, відштовхуючись від того, що не є нормою.

Далі мова піде про один із сексуальних переступів, про які судові книги більше мовчать, ніж говорять. Те, що ми називаємо сьогодні «зоофілією», до XIX ст. кваліфікувалося у кримінальному і канонічному праві як «содомія» – категорія доволі широка, до якої також входили гомосексуальні стосунки і секс у позах, інших ніж «місіонерська». Альтернативно всі ці стосунки звалися «протиприродними», проте з них усіх зоофілія була найочевиднішою ілюстрацією порушення природного порядку речей. Якщо ж таке траплялося – це наносило шкоду цивілізованому стану суспільства³. Про «гріх бестіальний», особливо ж у ранньомодерну добу, написано не так багато. Причиною може бути відносно мала кількість фіксованих випадків цього злочину. Можна припустити, що скарги щодо содомії не були поширеними, адже передбачене за цей переступ покарання своєю жорстокістю перевищувала серйозність самого злочину. До того ж, справа ускладнювалась проблемою зі свідками: як і у випадку з більшістю сексуальних переступів, що зазвичай чинилися у відносно інтимній обстановці, знайти трьох свідків «гріху бестіального» було нелегким завданням.

З наявних досліджень, які розглядають зоофілію у ранньомодерних Англії, Швейцарії, Шотландії і Швеції, впливає (і цілком логічно), що цей злочин був більшою мірою сільським явищем⁴. Він найчастіше зустрічався серед пастирів і найманців. Особливе місце зоофілія посідає у кримінальних справах ранньомодерної Швеції: згідно з підрахунками Йонаса Ліліквіста, від 1630-х рр. до 1778 р. шведські суди ухвалили смертний вирок за зоофілію щодо 600–700 осіб (їх було спалено чи скарано через відрубання голови)⁵.

Поширення справ про зоофілію і посилення відповідальності за цей переступ у XVII–XVIII ст. потребує пояснення. Сексологи пов'язують зоофілію

³ Crawford Katherine. *European sexualities, 1400–1800*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007. P. 162–163.

⁴ Наприклад: *Fudge Erica*. *Monstrous Acts: Bestiality in Early Modern England* // *History Today* 50 (2000). Pp. 20–25, *Liliequist Jonas*. *Peasants against Nature: Crossing the Boundaries between Man and Animal in Seventeenth and Eighteenth-Century Sweden* // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 3, no. 1 (1991). Pp. 393–423, *Maxwell-Stuart Peter G*. 'Wild, Filthie, Execrabill, Detestabill, and Unnatural Sin': *Bestiality in Early Modern Scotland* // *Sodomy in Early Modern Europe* / Ed. by Tom Betteridge. Manchester: Manchester University Press, 2002. Pp. 82–93, *Monter William*. *La sodomie à l'époque moderne en Suisse Romande* // *Annales* 29, №. 4 (1974). Pp. 1023–1033.

⁵ *Liliequist Jonas*. *Peasants against Nature...* P. 394.

з сексуальною фрустрацією, особливо поширеною серед жовнірів. Пастухи, які також упродовж тривалого часу могли бути позбавлені жіночої уваги, завжди мали під рукою худобу. Як впливає зі свідчень, вони часто практикували зоофілію з дитинства, це була звична частина їхнього життя. Жан-Луї Фландрен натомість звертає увагу на посилення контролю за сексуальністю від середини XVII ст., яка з поступом Реформації, а затим і Контрреформації, жорстко прив'язується до родини⁶. Очікувалося, що до віку одруження, який у XVII–XVIII ст. відтягується до 25 років у жінок і 27-30 років у чоловіків, молоді люди будуть стримувати свій сексуальний потяг. Фландрен припускає, що одним зі шляхів виходу з такої ситуації й було уживання заборонених практик – мастурбації, гомоеротичних та зоофілічних зв'язків.

Зоофілія була одним із засобів каналізації сексуальної енергії підлітків, які досягли пубертату, але не доросли до віку одруження. Приклади цього наводить Роджер Томас у дослідженні сексуальності мешканців Массачусеттса XVII ст.⁷ Зауважу, що смертна кара за содомію була універсальним покаранням на різних теренах.

Далі на прикладі досить промовистих оповідей про зоофілію, зафіксованих у міських судових книгах за XVIII ст. лише одного волинського міста Ковеля, розгляну специфіку подібних справ. Більшість актових записів, інколи упродовж років, стосуються дрібних конфліктів, скажімо, через неповернуті борги, однак влітку 1573 р. місто лихоманило протягом двох місяців через інші обставини. Жовнір Миколай Яблонівський, який перебував на постої в Ковелі, протягом одного дня і ночі 5 липня спромігся здійснити у спокійному місті небувалий галас. Пригода розпочалася з того, що він посеред білого дня у ратушній ізбі, де розташовувався обоз, напав на дівчину на ім'я Ганнушка Паршива, яку «підклав під себе гвалтом»⁸. Як засвідчено було в скарзі, Ганнушка здійняла крик, благала нападника залишити її в спокої, називала його «отцем, паном, добродієм» та посилалася на своє сирітство, на що жовнір, назвавши дівчину «каналією», затулив їй шапкою рота⁹. Попри присутність на той час на місці події інших чоловіків, на допомогу жертві прийшла лише одна жінка, Пелагія Мартинова Сидоровичова, яка відтягла жовніра від Ганнушки зі словами: «Що ти, пане, робиш, ніколи у нас такого не бувало, хай і цього разу Бог боронить!» Жовнір почав бити обох жінок, проте їм вдалося утекти до шинку, де їх прихистила єврейка-шинкарка.

⁶ *Flandrin Jean Louis. Sex in the Western World: The Development of Attitudes and Behaviour. Translated by Sue Collins. Chur and Reading: Harwood Academic Publishers, 1991.*

⁷ *Thompson Roger. Sex in Middlesex: Popular Mores in a Massachusetts County, 1649–1699. Amherst: University of Massachusetts Press, 1986. P. 71-73.*

⁸ ЦДАУК. Ф. 35, оп. 1, спр. 22, арк. 116.

⁹ Там само.

Один зі свідків, Станіслав Бобровський, попри свою бездіяльність під час описаної події, наступного дня розповів, що жовнір спочатку намагався вмовити жінок добровільно пристати на його пропозицію, обіцяючи за це все, чого вони забажають, хоч пиво, хоч «водку». Але жінки відмовлялися, тож жовнір здійняв гвалт і розпочав бійку, продовжуючи її і в шинку, так що дісталася і Пелагеї, і шинкарці. Лише тоді, коли єврей-шинкар пригрозив поскаржитися до замку, жовнір трохи вгамувався, хоча й продовжував лаятися і «скреготіти зубами».

Подібні конфлікти між жовнірами і місцевим населенням не були рідкісними. Жовніри традиційно становили загрозу для спокійного існування громади – неконтрольовані, агресивні, озброєні люди із власною шкалою заборон і цінностей. Бійки, гвалт, підпали – це лише найкоротший перелік переступів, у яких звинувачувалися жовніри. У таких суперечках міщани гуртувалися проти «чужаків», якими виступали жовніри, пускаючи до своїх лав навіть тих, кого зазвичай вважали «чужими» чи «іншими». У нашому випадку це стосується євреїв-шинкарів, які сприймалися як жертви нападу і агресії «чужого» нарівні зі «своїми» жінками. Їм під час процесу висловлювалася вдячність за прихисток і співчуття через побиття. На протиставлення «свого-чужого» вказує і лейтмотив цієї історії, який акцентує увагу на винятковості події: «Ніколи у нас такого не було»¹⁰.

Однак далі ситуація була обтяжена обставинами, що суттєво порушували звичне життя міста та наносили шкоду не лише його спокою, а й «моральній чистоті». У подальшій історії велику роль відіграють емоції учасників: кожен свідок підкреслює і в деталях розповідає про свій емоційний стан та переживання з приводу побаченого інших учасників події. Поведінка жовніра описується як вкрай агресивна: після погрози постраждалих звернутися зі скаргою до замку, нападник, за словами Пелагеї, лаявся і «скреготів зубами», а, за свідченням Станіслава Бобровського, після невдалої спроби згвалтування і бійки він розлютився ще більше, причому перебував у такому стані від полудня аж до вечора¹¹.

Домінуючою емоцією постраждалих був переляк і жах. Наприклад, свідок Станіслав Бобровський розповідав, що, спостерігаючи лють Миколая Яблоновського, відчув страх перед ним і навіть смертельну небезпеку, джерелом якої той був. Отож свідок вирішив за краще сховатися якнайдалі і знайшов прихисток на ніч у кухні за ратушею. Усі подальші події він описує з великою кількістю дрібних деталей, які укладаються в таку розповідь. Станіслав Яблоновський серед ночі прокинувся від тупотіння під вікнами, а виглянувши, побачив, що то жовнір порпається біля корови, яку потому

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 115.

загнав до кухні. Свідок на цей час сховався під лавою, передчуваючи недобре. Коли жовнір пішов, Станіслав побіг до «людей депутатських» і закликав їх прилучитися до нього, однак не здатен був чітко пояснити причину переполоху. Корову тим часом з кухні випустили, тому жовнір, повернувшись, довго заганяв нещасну тварину назад. За подальшими його діями спостерігали вже троє свідків, що сиділи під столом.

Соціальний контроль за подібними вчинками був цілком очікуваний. Свідок це знав і тому мусив пояснювати, чому він не здійняв галасу і не викрив жовніра одразу. Очевидно, на своє виправдання він подає насичений опис відчуттів під час побаченого. Спершу все відбувалося за вікном, тож Яблонівський «нічим не міг зарадити», а далі в жасі від побаченого «заліз під лаву»¹². Він твердив, що був страшенно переляканий тим «важким видовищем», до того ж почувався в небезпеці, залишаючись віч-на-віч з озброєним і міцним жовніром. Переповісти сутність справи людям депутатським він не міг через шоківий стан, що йому аж «серце тремтіло». Ті ж також тихо вичікували, доки жовнір завершить свою справу, замість реагувати і діяти. Втім, один із них згодом переконував, що готовий був заявити про свою присутність і покликати людей, проте двоє інших його спинили. Єдиним імовірним поясненням того, чому троє свідків не здійняли галас, може бути лише відчуття ними страху, що паралізував їх волю. У свідченнях зустрічаються згадки про те, що жовнір, попри позірну беззахисність у даній ситуації (один свідок твердив, що той був при корові в самій лише сорочці), лишився озброєний. Тож, схоже, що поряд зі страхом перед молодим, озброєним і сильним чоловіком, очевидці перебували у шоківому стані від побаченого. Саме на цій обставині наголошують дослідники подібних ситуацій. Фіксуються випадки, коли свідки втрачали свідомість, врешті, навіть чоловіки стверджували, що найжахливіші сцени битв не могли вразити і злякати їх більше, ніж бачений на власні очі акт спарювання з твариною¹³. Наведу приклад з Нової Англії. Томас Майклсон з Кембріджа у 1677 р. побачив Джона Лоуренса, який прилаштувався ззаду кобили, і був настільки вражений побаченим, що навіть «не знав, що робити – чи то заговорити до нього, чи то далі мовчати»¹⁴. Своє враження від видовища Томас описав наступним чином: «Краще б він віддав 100 фунтів, аніж побачив те, що побачив того ранку»¹⁵.

Проте повернімося до нашої події. Ковельські судові книги засвідчують, що згаданий випадок не був поодиноким. Протягом XVIII ст. зафіксовано ще дві справи про зоофілію. Перша відбулася у 1717 р., коли інший жовнір був

¹² Там само.

¹³ *Liliequist Jonas. Peasants against Nature...* P. 400.

¹⁴ *Thompson Roger. Sex in Middlesex...* P. 73.

¹⁵ *Ibid.* P. 74.

звинувачений міщанами у протиприродному зв'язку з худобою¹⁶. Другий випадок стався у 1755 р., де звинувачення стосувалися вже пастуха з села Туличів, що важливо, також людини в селі чужої – вихідця з Литви¹⁷. Як бачимо, звинуваченими в усіх трьох справах виявилися представники цілком традиційних для таких випадків категорій: жовнірів і пастухів. У всіх трьох випадках спрацювали механізми соціального контролю: громада (міська чи сільська) відреагувала на порушення і внесла скаргу з вимогою покарати правопорушника.

Як у випадку 1717 р., так і у справі 1755 р. (на відміну від 1753 р.), звинувачені у «бестіальному гріху» визнали свою провину й оповіли історію свого падіння – попередній досвід сексуальних стосунків з тваринами. Подібний розвиток подій виглядає цілком логічно і вкладається в низку подібних історій з різних куточків Європи. Як правило, під час розслідування з'ясовувалось, що переступові, на якому був спійманий порушник, передували інші, іноді доволі численні.

Найлаконічнішою є справа жовніра Ларіона Старовського 1717 р., де для звинувачення не знадобилося свідчень багатьох очевидців (як це було у пізніших справах). Достатньо було лише одного свідка, який розповів, що вночі, коли він стеріг худобу в обозі, тварини несподівано почали метатися. Він двічі пробував їх заспокоїти, аж поки не виявив жовніра, який твердив, що не може знайти виходу, однак не міг пояснити мети свого перебування. Удень же з'ясувалося, що хтось прив'язав одну з корів до драбини, яка, намагаючись звільнитися, задушилась. Зі скаргою звернулися до підстарости, а той передав справу до суду¹⁸. Попри відсутність конкретних деталей події, а також очевидців сексуального зв'язку з твариною, жовнір одразу опинився під підозрою. Своєї провини він не заперечував, виправдовуючись цілком стандартним станом сп'яніння, яке до уваги не взяли. Підсудний визнав існування попередніх сексуальних стосунків із тваринами, які трапилися ще «за шведів», коли йому довелося переховуватися серед худоби. Однак на виправдання не зважили.

Справа 1755 р. пастуха Якуба Литвинника з села Туличів різниться від попередніх. Скарга туличівської громади починається зі згадки про попереднє оскарження Якуба в «гріху бестіальному» під час його служби пастухом у якомусь селі в Литві, що належало домініканському монастирю. Його справа розглядалася монастирським судом і, схоже, наслідком стало його вигнання з села. Тож пастух був «рецидивістом» і судді знали про це від самого початку, тому на допиті й виникло питання про його попередні гріховні зв'язки. Якщо у справі 1717 р. фіксується лише коротка згадка про попередні «гріхи» звинуваченого, то у справі Якуба протокол рясніє аку-

¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 35, оп. 1, спр. 15, арк. 214 зв. – 215.

¹⁷ Там само. Спр. 22, арк. 158 зв. – 159 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 15, арк. 214 зв.

ратно пронумерованими подробицями. Завдяки ним справа 1755 р. може бути вдалою ілюстрацією твердження Мішеля Фуко про те, що спроби контролю за сексуальністю пересічних людей виливалися у проговорювання всіх деталей власного сексуального досвіду «збоченців» перед офіційними інституціями (перед священиками, суддями, пізніше – лікарями). Під час свідчень з'ясувалося, що Якуб «мав справу» з тваринами задовго до інциденту в Литві. Родом він був з Туличіва, де ще дитиною у віці 7-9 років отримав свій перший сексуальний досвід зі свиньми, пасучи їх. Наступною твариною, з якою ще в Туличеві «експериментував» Якуб, була корова, а вже наступні два «гріхи» трапилися під час служби у литовських домініканів. Тоді до колекції додалася ще й кобила, а от під час спроби стосунків з коровою Якуба застала дружина Леська Кушніренка, яка і поскаржилася ченцям. Після того обвинувачений повернувся до Туличіва, де за певний час вдався до попередніх розваг. Наступними об'єктами експерименту стали вівця і собака, проте остання виявила спротив і покусала Якуба. Восьма спроба сексуального зв'язку з твариною (кобилою), стала для Якуба фатальною, його піймала на гарячому дружина господаря.

Справа Миколи Яблоновського на тлі випадків 1717 і 1755 років виглядає доволі нетиповою через свою тривалість і поведінку звинуваченого. На відміну від Ларіона Старовського та Якуба Литвинника, Микола Яблоновський на допитах поведився зухвало і провини своєї визнавати не збирався. Незважаючи на наявність свідків нападу на дівчину, жовнір вперто продовжував стверджувати, що він лише просив її дати йому води. Що ж до звинувачення у «бестіальному гріху», то Яблоновський наполегливо твердив, що корову він загнав до кухні, бо був п'яний і хотів помститися жидові (якому, очевидно, належала корова), відбивши корові роги. Схоже, що такого перебігу подій у суді не очікували: як демонструють подібні справи, за звинуваченням одразу йшло зізнання пійманого на гарячому зоофіла. Розгляд справи тимчасово призупинили і слухання поновили аж за два тижні. Ситуація на той момент склалася таким чином: звинувачений вперто заперечував свою провину, а серед трьох свідків лише один користувався повною довірою, іншими ж були жінка та єврей (попередньо згадувані депутати під час процесу чомусь не фігурували). На наступному допиті жовнір вперто наполягав на своїй версії, яка радикально розходилася з версією свідків. За цих умов незрозуміло, чому судді так і не наважилися вдатися до тортур, як це робили у непевних випадках у справах про чари, натомість жовніра продовжували викликати на допити, де він притримувався попередньо обраної стратегії. Зрештою, суд прийняв за остаточні слова одного зі свідків, підтвержені присягою, що і стало підставою для ретельно обґрунтованого звинувачення Миколая Яблоновського.

Санкції для покарання підсудного ґрунтувалися на «артикулах права Магдебурзького» (точніше – *Postępek wybrany iest z Praw Cesarских* Бартоломея

Гроїцького); вказувався навіть відповідний номер артикулу (71), що зазвичай було рідкістю. Зоофілія згадувалася у правовому приписі поруч з іншим протиприродним злочином – гомосексуальними зв'язками («хлоп з хлопом»). Покаранням за них була страта на вогнищі «без будь-якого милосердя й ласки», бо, як зазначалося, тяжкий гріх має каратися з відповідною жорстокістю¹⁹.

Як тяжкий гріх зоофілія ідентифікується і в канонічному праві. Коріння такого ставлення сягає багатьох племінних спільнот, де зв'язок із тваринами табуований як такий, що суперечить природному стану речей (за винятком деяких народів, наприклад, скандинавів, боги яких могли злягатися з тваринами, чи саксонців, один з королів яких за міфом був нащадком ведмеда, що мав зв'язок з дівчиною. Проте такі приклади свідчили радше про винятки, що підкреслювали особливе становище богів чи королівських династій, аніж про загально визнані практики). Не дивно, що в разі виявлення подібного переступу громада розглядала його як акт осквернення, який загрожував усьому поселенню поважними негараздами. Очищення було можливе лишень через покарання правопорушника, а також оскверненої тварини.

Тож вердикт у справі Миколая Яблоновського передбачав смертну кару через спалення під шибеницею разом із забрудненою твариною. Перед спаленням Миколаю мали відтяти голову²⁰. Дві інші ковельські справи про зоофілію також завершилися аналогічним покаранням звинувачених – спаленням. На думку Роджера Томсона, мала кількість покарань за зоофілію у Массачусеттсі вказує на нечисленність цих переступів, на відміну від інших заборонених сексуальних практик²¹. Однак відсутність звинувачень не свідчить про відсутність практики. Як видається, основною причиною малої кількості звинувачень у зоофілії було невідповідно жорстоке покарання за цей майже побутовий переступ. Певним підтвердженням цього припущення може служити той факт, що в усіх згадуваних випадках обвинувачені були «чужинцями». При повній відсутності подібних звинувачень щодо «своїх» ця деталь досить промовиста. Натомість майже повна мовчанка джерел унеможливило відповідь на питання про поширеність цих сексуальних практик. Ситуацію може прояснити хіба комплексне дослідження історії сексуальності в регіоні з урахуванням різних методологічних підходів до цієї складної теми.

¹⁹ *Groicki Bartłomej*. Postępek wybran iest z Praw Cesarskich, który Karolus V. Cesarz, kazał wydać po wszystkich swoich państwach, ktorым się nauka daie, iako w tych sądach a sprawach, około karania na gardle, albo na zdrowiu, sędziowie y każdy urząd ma się zachować, y postępować wedle boiaźni Bożey, sprawiedliwie, pobożnie, rostopnie, y nieskwapliwie. (W Krakowie drukowany roku Pańskiego 1616). S. 39.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 35, оп. 1, спр. 22, арк. 118.

²⁰ *Thompson Roger*. Sex in Middlesex. P. 74.

²¹ *Ibid.* P. 74.

КОНФЛІКТНЕ ПОВСЯКДЕННЯ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ГЕТЬМАНАТУ СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.: ПОЛКОВНИК МИРГОРОДСЬКИЙ *VERSUS* СОТНИК ЦИБУЛЕВСЬКИЙ

Стереотипні уявлення про владні відносини в козацькому Гетьманаті доби стабілізації суспільно-політичної ситуації як про таку собі ідилічну картину, на якій домінують сюжети вільного обрання на старшинські уряди на загальних військових радах, наступного за цим підконтрольного виборцям урядування новопоставлених владців над своїми товаришами в сотнях і полках з одночасною підзвітністю старшині, котра стоїть на вищому за них ієрархічному щаблі, насправді всерйоз розходяться з тими реаліями, що проступають з історичних джерел. На те, що реальна владна буденність у Гетьманаті могла відверто дисонувати з цією «хрестоматійною», «правильною» схемою, зокрема, в опції взаємин поміж різними гілками влади, вказує ціла низка судових справ, що спорадично з'являлися в судовій практиці кінця ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. і нерідко тяглися не те що роками, а цілими десятиліттями. Переважна більшість із них віддзеркалювала складнощі налагодження порозуміння поміж козацькими старшинами та рядовим козацтвом і поспільством, або ж розкривала перипетії судових змагань козацьких старшин і державців за землю і підданих¹.

---

¹ Зокрема, в історіографію вже введено справи, що стосуються майнових конфліктів поміж Полуботками, Свічками, Лісовськими, Милорадовичами, Чарнишами, Апостолами, Марковичами, Полетиками, Галаганами тощо. Наприклад, див.: *Стороженко Н.В.* Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины ХVІІ в.) // КС. 1890. Т. 31. № 12. С. 434–447; *Лазаревский А.* Записка Андрея Павловича Полетики об его издержках при ведении тяжёбного дела о селе Аксютинцах. В Глухове и в Сенате 1748–1767 гг. // КС. 1901. Т. 73. № 6. С. 143–145; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине ХVІІІ в. // КС. 1891. Т. 34. №9. С. 427–457; Т. 35. №10. С. 22–57. Крім того, в архівосховищах зберігається чимало матеріалів, що розкривають зміст подібних конфліктів поміж старшинами. – Наприклад див: *Справа про майнові суперечки глухівського сотника, правителя Генеральної військової канцелярії, генерального осавула Івана Мануйловича і його дочки Васси з жителями Ніжинського, Стародубського і Лубенського полків (1686–1736) // ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 33, 129 арк.; справи про майнові суперечки ніжинського полковника Лук'яна Жураківського з жителями Ніжинського полку (1714–1725) // Там само; справа про майнові суперечки сотника Погарської сотні Семена Соболевського з жителями Стародубського полку та його усунення з посади сотника (1723–1736) // Там само. Спр. 117а, арк. 125; справа про майнові суперечки генерального обозного Якова Лизогуба та його родичів з жителями Чернігівського та Прилуцького полків (1714–1738) // Там само. Спр. 119, арк. 73; справа про майнові суперечки полтавського полковника Івана Черняка з військовим товаришем Василем Кочубеєм та іншими жителями Полтавського полку (1712–1721) // Там само. Спр. 121, арк. 136; справа про захоплення Федором Лісовським сотником Новгородської сотні Стародубської сотні приватного і громадянського майна жителів сотні, про побиття їх... (1715–1732) // Там само. Спр. 153, арк. 138); та ін.*

Утім, інколи в поле зору козацької Феміди потрапляли і справи, пов'язані з конфліктами всередині влади, зокрема, й поміж тими її елементами, які мали діяти синхронно, в унісон.

Наскільки конфліктним могло ставати повсякдення представників місцевої влади, а також їхніх клієнтів і осіб, котрі подеколи й цілком випадково потрапляли в епіцентр старшинського протистояння в умовах панування конфронтаційних настроїв у стосунках різних гілок старшинської влади, наочно демонструють матеріали судового розслідування, спровокованого обопільними скаргами миргородського полковника Василя Капніста та старшини нижчого рівня Миргородського полку – спочатку архангельського отамана, а згодом цибулевського сотника Давида Звенигородського. Розслідування, що тягнулося упродовж майже всіх 40-х – початку 50-х рр. XVIII ст., завершилося не через замирення сторін чи судове розв'язання конфлікту, а лише під тиском зовнішніх обставин.

Полковник миргородський *versus* сотник цибулевський: контроверсії конфлікту

Конфліктна справа поміж полковою владою, очолюваною миргородським полковником Василем Капністом, та цибулевським сотником Миргородського полку Давидом Звенигородським розтяглася майже на десяток років, ознаменувавшись обопільними актами насильства, заволодінням майном, побиттям слуг, численними скаргами фігурантів до Генеральної військової канцелярії, Сенату та імператриці, арештами тощо. Довготривале розслідування 1740-х – початку 1750-х рр. волею укладачів архівного фонду розпочинається з двох діаметрально протилежних за своїм змістом документів. Вони відразу ж, немовби в жанрі детективної прози, створюють неймовірно заплутану картину злочину, де кожна зі сторін своїми власними аргументами та непрямими свідченнями натхненно і доказово звинувачує опонентів і, відповідно, оббілює себе. Тож у результаті поєднання різних точок зору на одні й ті ж епізоди подія набуває двоїстого, прямо таки ірраціонального звучання.

Перший з таких документів – це донесення в Генеральну військову канцелярію миргородської полкової старшини від вересня 1749 р. із проханням створити спеціальну комісію для розгляду скарги жителів Цибулевської сотні Миргородського полку (Якіма Лелеки, Олексія Железняка «с товарищи») на неправові дії тамтешньої старшини, а саме: городского отамана Федора Войни, сотенного хорунжого Петра Погребного та сотенного осавула Василя Кошовенка².

Суть скарги полягала в тому, що в серпні 1749 р. названі старшини нібито «напали гвалтом» на дім тамтешнього сотника Давида Звенигородсь-

---

² ЦДДАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 371, арк. 1.

кого, «не відомо, за что» захопили його прислугу та піддали її тортурам («распрашивали под пристрастием»)³. Під час цих допитів один із постраждалих загинув, а решті потерпілих було завдано «обиды и разорения», а, крім того, їх скривдили проголошенням «на них великих похвалок»⁴. Подану до Глухова на розгляд генеральної старшини чолобитну з приводу неправових дій цибулевської сотенної старшини загалом підписало двадцять шість постраждалих від (як випливає з документу) невмотивованого вияву насильства сотенної старшини, котра, за логікою речей, була зобов'язана справно виконувати волю тамтешнього сотника, а не нападати на його помешкання.

Хронологічно близький за часом своєї появи другий документ (датований 28 жовтня 1749 р.) являє собою чолобитну цього разу вже опонуючої сторони, а саме: городового отамана Федора Войни, сотенного осавула Василя Кошовенка, сотенного хорунжого Петра Погребного, та, крім того, чималої кількості виборних козаків і підпомічників Цибулевської сотні. Зі сторінок цього документа обриси конфлікту, що розгорівся наприкінці 40-х років у одній з так званих «Задніпських» (тобто розташованих на правому березі Дніпра) сотень Миргородського полку, проступають у зовсім іншому світлі. Так, згідно з наведеною в ньому інформацією, 18 жовтня 1749 р. колишній цибулевський сотник Давид Звенигородський прибув у сотенне містечко в супроводі двох «нарочних компанейцов да з незнаєними ніким до пятнадцяти чловеками гвалтовно вошед в ратушу», після чого «писменные діла отобрав», відсторонив призначеного для управління сотенними справами Данила Байрака, а також позбавив влади «сотенную всю старшину, кой по общому всіх тамошніх обивателів согласии и виборех определени были»⁵. Натомість Звенигородський «по своему хотению другую старшину в городе, так и в селі Уховке атамана определіл и с писара сотенного Василя Логовика взял підписку, чтоб до ратуша к до писанних діл отнюдь не касался, а определил же писарем поверенного своего Скирту и с теми незнаєними людми оной Звенигородский, по городу ходячи, обивателем объявляя, что де он по прежнему свободо из турми отпущен, и приказивал народу, чтоб его Байрака и старшини сотенной не в чем отнюдь не слушались»⁶.

Крім «гвалтовного» вторгнення в ратушу та відсторонення всього складу діючої сотенної старшини, Звенигородський також шокував місцеву публіку й тим, що «полковника, яко и всю полковую старшину, довольно

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Арк. 2.

⁶ Там само.

матерно бранил, и на его, Байрака, многие похвалки он де, Звенигородский, ко умерщвлению чинил»⁷.

Як впливає з поданої чолобитної, дії відстороненого від влади цибулевського сотника мали неабиякий резонанс серед місцевого населення. Передовсім, його опонент у змаганнях за сотницьку владу Данило Байрак (походив зі значкових козаків Власівської сотні Миргородського полку⁸), зіткнувшись із насильством у ратуші та прочувши про погрози вбити на свою адресу, «в такой будучи опасности, чтоб безвременно от него Звенигородского по его завзятости живота не лишитца, принужден и без указу полковой миргородской канцелярии одтоль бежать»⁹, а вже потому звернувся до полкової влади з проханням про захист.

Ось такі дві версії подій, які в серпні-жовтні 1749 р. позбавили містечко Цибулев спокою та гостро поставили питання щодо законності сотенної влади в окремо взятій частині загалом спокійного і добре керованого Миргородського полку.

Для того, аби оцінити неординарність події та, власне, зрозуміти суть усього того, що відбулось у Цибулевській сотні, вочевидь, варто зупинитися на специфіці владних відносин у Гетьманаті загалом та Миргородському полку зокрема. Передовсім слід визнати, що конфлікти поміж центральною та місцевою владою, поміж різними гілками влади на місцях для Гетьманату, особливо у післямазепинський час, коли офіційний Петербург гідно оцінив переваги внутрішньої нестабільності в козацькій автономії¹⁰, були явищем звичним. Скажімо, як уже зазначалося вище, предметами історіографічного розгляду вже ставали конфлікти, що виникали між гетьманом Скоропадським і Леонтієм Свічкою, або ж гадяцьким полковником Іваном Чарнишем і гадяцьким сотником Федором Лісовським. Відомо про задавнену ворожнечу між миргородським

⁷ Там само.

⁸ *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004. С. 225.

⁹ ЦДАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 371, арк. 2.

¹⁰ Зокрема, у 1710 р. київський генерал-губернатор князь Д. М. Голіцин у листі до канцлера Г. Головкина зазначав наступне: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться...». – Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 64–66.

полковником, згодом гетьманом Данилом Апостолом, та прилуцьким полковником, згодом генеральним підскарбієм Яковом Марковичем, чи – між гетьманом Скоропадським та гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем¹¹.

Проте ніколи конфлікт поміж очільником сотні та очільником полку, до складу якого вона входила, не набував такої гостроти та затятості. Крім того, не можна оминати увагою й адміністративну прив'язку цієї конфліктної ситуації – Миргородський полк, який упродовж доволі тривалого часу залишався справжньою оазою спокою, прикладом міцності влади полковника та гармонії владних взаємин загалом. Немалою мірою це досягалося завдяки тому, що упродовж практично всієї другої половини XVII ст. (з невеликими перервами) та першої третини XVIII ст. (до 1736 р.) всю повноту влади в полку утримували представники роду Апостолів – Павло, Григорій, Данило, Павло Данилович¹². Аналізуючи характер владних відносин у Миргородському полку та структуру земельної власності, упевнюєшся, що Миргородський полк за Апостолів був чи не найбільш моноцентричним владним організмом, із чіткою структурою влади та жорстко закріпленою земельною власністю, яка була чи не на 90 % зосереджена в руках клану Апостолів¹³.

Утім, на момент зав'язування конфлікту останній представник полковницької династії Апостолів на Миргородщині – гетьманич Павло Данилович Апостол – загинув 1736 р. під час російсько-турецької війни, а його рідний брат, Петро Апостол, очолював сусідній Лубенський полк. Отож на полковництво до Миргорода було призначено Василя Петровича Капніста. Що ж відомо про цю особу, що прийшла на зміну гегемонії Апостолів на Миргородщині, а також залишила по собі помітний слід в історії козацького судочинства, втягнувши полк у конфлікт, який тяжко собі навіть уявити в часи урядування на Миргородщині його попередників?

---

¹¹ Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии // КС. 1882, 1, 3, 8; 1884, 1; 1885, 5; 1886, 1, 7; 1887, 6, 7, 8; 1888, 11; *Его же*. Очерки малороссийских фамилий // РА. 1875–1876.

¹² Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. С. 115–122.

¹³ До такого висновку приходиш, коли аналізуєш структуру поземельних відносин, що склалися в цей період у Миргородському полку. На початку 1720-х рр. полковнику Апостолу належало в полку 13 сіл і містечок, у той час як решта миргородських державців (всього 13 осіб) володіли одним-двома селами, а переважно – лише частинами сіл. Причому, з цих 13-ти осіб Петро Кулябка, Андрій Горленко, Іван Ломиковський доводилися Данилу Апостолу зятями, а Семен Галаган був одружений на вдові Якова Васильовича Апостола, родича місцевого полковника. – Див: Компут всего полку Миргородского старшини полковой, значкового товариства полкового, старшини сотенной, атамань и рядових козаков, зревизиований року 1723 // НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 54479, арк. 1–320.

Хто є хто в цій історії?

Головний персонаж цієї справи, миргородський полковник Капніст Василь Петрович (1697 – 19 серпня 1757), походив зі шляхетського роду грецького походження Капніссійв, уродженців острова Заната, родоначальник якого Петро Капніст у документах середини XVII ст. значиться як полковник в армії Венеціанської республіки. Його правнук, Петро Христофорович, підтримав російського царя Петра I, коли той в 1711 р. зробив спробу утвердити свій вплив на Балканах, вирвавши регіон з-під влади Оттоманської Порти. Після поразки Прутського походу Петро Христофорович за дозволом царя переселився в Україну. Разом з ним на нову батьківщину прибув і герой нашої історії – його син Василь, котрому на той час виповнилося 14 років¹⁴. Петро Христофорович невдовзі помер, а Василь Петрович, успадкувавши отримані батьком від Петра I маєтності, розпочав службу в козацькому війську. За деякими даними, уже в 1726 році (тобто у віці 29 років) він отримав уряд сотника Ізюмського слобідського полку. Втім, напевно про старшинування Капніста на Слобожанщині можна говорити лише з 1732 р., на підставі свідчення вже згаданої вище ревізії Ізюмського полку, в якому 35-літній козак справді записаний як ізюмський сотник¹⁵.

Урядуючи в полковій Ізюмській сотні, у 1733–34 рр. Капніст став одним із фігурантів слідчої справи, відкритої за звинуваченнями у зловживаннях тогочасного ізюмського полковника Лаврентія Шидловського. Як впливало з доносу писаря Корецького, той самочинно призначив Василя Капніста відповідальним за митні стягнення в полку, а він, буцімто, «из тех сборов покрад рублей со сто и больше»¹⁶. Була створена спеціальна комісія на чолі з князем Шаховським, яка провела розслідування та довела провину ізюмської старшини. Щоб уникнути в майбутньому повторення подібних ситуацій, сенатським указом запроваджувався інший порядок митних зборів: відтепер вони мали акумулюватися в полковій канцелярії, а відповідальним за їх збирання і використання мав бути сотник або підпрапорний,

---

¹⁴ В енциклопедичній літературі вік В. Капніста не відображено (Див.: *Путро О.І. Капністи // Енциклопедія історії України*. Т. 4. К., 2007. С. 96–97), але його можна встановити за матеріалами ревізії Ізюмського полку 1732 р.: «По ревизии 1732 г. гвардии майора Хрушова в Изюме написаны: ...во дворе сотник Василий Петров Капнист 35 л., у него сын Данило». (*Филарет (Гумилевский Д.Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, в 3-х т. Т. 2. Харьков, 2005. С. 301). Принагідно хочу висловити вдячність Володимирі Маслійчуку, котрий звернув мою увагу на цей факт.

¹⁵ *Филарет (Гумилевский Д.Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии... С. 301.

¹⁶ ПСЗ. Т. 9. № 6610.

призначений полковником обов'язково «с общаго совета» зі старшиною. Як впливає з тексту цього сенатського документу, незаконно привласнені Капністом кошти були стягнені з нього ще до видання указу («что уже и взыскано»), а якогось іншого, серйознішого покарання за свій вчинок він не отримав¹⁷.

У наступні роки Капніст брав активну участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Прославившись при взятті Очакова 1737 р., він по смерті полковника Павла Апостола був пожалуваний генерал-фельдмаршалом Христофором Мініхом полковницьким урядом у Миргородському полку. Варто зауважити, що загалом Капніст користувався славою вправного бойового офіцера, чого так наполегливо добивався російський фельдмаршал від козацької старшини Гетьманату. Отож покровительство впливового, щоб не сказати – всесильного в роки правління Анни Іоанівни придворного полковнику було гарантовано. Ще раз Капніст прославився в 1739 р. під час вторгнення в межі Гетьманату кримської Орди¹⁸.

Володів маєтностями як на Слобожанщині, так і в Миргородському полку. Був двічі одружений. Другою дружиною стала представниця відомого старшинського роду Дуніних-Борковських Софія, від шлюбу з якою мав сина Василя, відомого в майбутньому письменника і громадського діяча.

На жаль, збереглося небагато матеріалів про Василя Капніста як козацького урядовця, але є чимало свідчень джерел щодо урядування тих вихідців з Балкан, що опинилися в Гетьманаті після Прутського походу Петра I. На їх адресу, зазвичай, звучали не надто приязні слова з боку місцевого населення та старшин. Доволі показовою у цьому сенсі є, скажімо, думка князя Олександра Меншикова, висловлена з приводу клопотання найвідомішого «прутського емігранта» – князя Дмитра Кантеміра. Він застерігав царя Петра I від кроку, що міг сприяти поширенню влади на всю Україну, аргументуючи свою позицію на такий спосіб: «От волошских начальников управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое»¹⁹.

Що ж до Василя Капніста, то тут уже справа полковника Шидловського до певної міри характеризує старшину з відповідного боку. Крім того, упродовж його урядування в Миргородському полку до Генеральної військової канцелярії надходило чимало скарг на нього про «обиди, розорение і грабежи». Але, з іншого боку, на кого з тогочасних козацьких старшин не скарг

¹⁷ Там же.

¹⁸ Принагідно, висловлюємо вдячність Дмитру Вирському за змогу ознайомитись із його статтею «Остання самостійна перемога козаків-гетьманців: бій з татарами під Власівкою і Городищем 15 лютого 1739 р.», що буде невдовзі опублікована в УЖІ.

¹⁹ *Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии... С. 68.*

жилися піддані? Декого навіть було позбавлено уряду після розслідування обвинувачень²⁰.

У контексті звичної лінії поведінки «прутських» союзників російської влади в козацькому середовищі лежать і відомості про зверхнє ставлення Василя Капніста до влади козацької автономії. Зокрема, збереглося свідчення сучасників з приводу того, що миргородський полковник «по спеси своей» «безсовестно презирает» вищу владну інстанцію Гетьманату – Генеральну військову канцелярію²¹.

Стосовно ж особи опонента полковника Капніста, отамана, а згодом сотника Давида Звенигородського, то тут з інформацією доволі суцужно. Власне, з опублікованих документів і матеріалів історичних досліджень напевно відомо, що він певний час був отаманом на землях, які належали до Миргородського полку, а згодом, упродовж 1747–1750 рр., або очолював сотенний уряд у Цибулевській сотні, або боровся за те, аби його очолити²².

Вдалося встановити, що Давид Звенигородський був родом з Лівобережної України, певний час мешкав у містечку Вереміївка Лубенського полку, сам себе називав шляхтичем. Десь на початку 1730-х рр. залишив Гетьманат і перебрався за кордон, в «Польську область». На Правобережжі Давид, одружившись, перебував до початку 40-х рр. У 1743 р. Звенигородський, залишивши дружину, прибув до Києва з метою отримати від Київської губернської канцелярії «атестат о бытии в приречи Синюхи осадчим в поселении выходячих з Полщи российских подданных»²³.

Ось таким чином один із головних героїв нашої справи, Давид Звенигородський, і потрапив на терени, що перебували під контролем миргородської полкової влади, яку очолював інший фігурант слідства – полковник Василь Капніст.

Місце розгортання конфлікту

Розмірковуючи над, здавалося б, неприродністю ситуації виникнення на теренах Миргородського полку конфлікту всередині місцевої владної корпорації, передовсім важливо зрозуміти регіональну специфіку Цибулевської

---

²⁰ Наприклад, див.: *Справа про майнові суперечки сотника Погарської сотні Семена Соболевського з жителями Стародубського полку та його усунення з посади сотника (1723–1736) // ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117а, 125 арк.; або ж – Справа про розслідування утисків жителів Старосанжаровської сотні Полтавського полку сотником Іваном Тарнавським та його усунення з посади сотника (1717–1723) // ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 271, 64 арк.*

²¹ *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 217.

²² *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge; Mass., 1978. P. 507; *Гайдамацький рух на Україні / Ред. І. Бутич і Ф. Шевченко.* К., 1970. С. 174.

²³ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 270, арк. 10 зв.

сотні. Справа розгорталась на землях, які лише нещодавно перейшли під юрисдикцію миргородської полкової влади і були, за великим рахунком, поки що недостатньо «миргородськими» за своїм духом. Цибулевська сотня по-стала щойно в 1740-х рр. на так званих «Задніпрських місцях» – на берегах річки Інгулець²⁴, що на правому березі Дніпра, тобто землях, що раніше належали до правобережної частини Чигиринського полку. В роки Руїни вони були нещадно спустошені та за низкою міждержавних угод Російської держави з Річчю Посполитою й Оттоманською Портою залишались незаселеними. Втім, ці норми фактично не виконувались: на задніпрських теренах майже безперервно велося господарство, розвивалися промисли як козаками й обивателями з Гетьманату, так і низовиками з Запорожжя та жителями суміжних правобережних областей, що увійшли до складу Речі Посполитої. До речі, в районі Крилова та сусіднього з ним Цибулева більшою мірою відчувалася все ж влада полкової і сотенної адміністрації Миргородського полку, яка надзвичайно дражливо ставилась до спроб коронної влади Речі Посполитої поширити тут свій вплив. Переконливим свідченням такого дражливого ставлення є подане гетьманом Данилом Апостолом під час його перебування в Москві у вересні 1728 р. клопотання на ім'я канцлера Гаврила Головкина. У ньому гетьман вказував на потребу поширити владу Російської держави на ці правобережні землі, де козаки з Лівобережжя «законно» ведуть господарство і займаються різними промислами, а натомість коронна влада в особі чигиринського губернатора Станіслава Орловського, за словами козацького гетьмана, намагається обкласти їх податками «...да в те ж байраки по дрова, в чом немалая делается людьми скудность, въездить не допускают»²⁵.

На прохання гетьмана Апостола російська влада відреагувала трохи згодом, уже в 1732 р., коли російські дипломати, скориставшись зі слабкості опонента, домоглися включити в договір з Річчю Посполитою пункт про перехід цих земель під юрисдикцію Петербурга. Після чого, власне, й розпочалося активне заселення земель вихідцями як з Правобережної, так і з Лівобережної України, переважно з суміжних сотень Миргородського та Полтавського полків. Утім, вибух чергової російсько-турецької війни 1735–1739 рр. не лише зупинив колонізаційні потоки на Задніпрські землі, а й спричинив примусове переселення російською владою місцевого населення на лівий берег Дніпра, на терени Гетьманату. Активне ж відновлення процесу господарського освоєння Задніпрських місць розпочинається вже по завершенні війни та укладенні з Оттоманською Портою Белградського мирного договору 1739 р.

²⁴ Шамрай С. До історії залюднення степової України XVIII ст. // Зап. ВУАН. Т. XXIV. К., 1929. С. 207–232.

²⁵ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1740 (опубліковано в: Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. К., 2003).

Клопотання старшини Гетьманату про підпорядкування нових теренів її владі було підтримане російською адміністрацією вже на початку 1740-х рр. Вочевидь, через воєнні звитяги Капніста та своє прихильне до нього ставлення генерал-фельдмаршал Мініх у 1740 р. клопочеться перед урядом про прилучення цих земель до складу Миргородського полку. Двома роками потому миргородський полковник уже від свого імені повторює це прохання, намагаючись отримати дозвіл на призначення від себе сотника до Крилова, а заодно висловлює пропозиції щодо змісту пільгового статусу «новослобідських» земель, який мав би заохотити мігрантів з «Польської області» до переселення на них²⁶. У 1743 р. Сенат таки підтримує ці клопотання і за розпорядженням київського генерал-губернатора від 27 лютого 1744 р. ці поселення офіційно долучаються до Миргородського полку. Миргородському полковникові Василю Капністу доручили перепис усіх жителів, а також йому належало усіляко сприяти заселенню цих територій вихідцями з Польщі²⁷. Спочатку тут постає Крилівська сотня, з якої в 1747 р. було виділено окрему Цибулевську (Цибулівську) сотню.

Отож, хоч за своєю адміністративною належністю Цибулевська сотня і належала до «спокійного» і «добре керованого» Миргородського полку, все ж у ній виразно вчувалася специфіка життя щойно прилучених територій, що в часи розгортання конфлікту активно заселялись і так само активно виробляли свою модель суспільної організації, шукали свій алгоритм співіснування влади та поспільства, місцевої та полкової влади, «заслужених» людей Війська Запорозького та новоприбулих претендентів на роль місцевої знаті.

Передумови та причини зав'язування конфлікту

Власне, саме початком 1740 р. учасники конфлікту, що спалахнув у Цибулеві, і датують його зародження. У поданій в грудні 1749 р. на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни чолобитній старшина і козаки Цибулевської сотні, котрі залишалися лояльними сотнику Давиду Звенигородському (зокрема, цибулевський городовий отаман Яким Лелека, сотенний хорунжий Василь Мельник, сотенний осавул Федір Кривохатько з козаками, отаман села Уховки Олексій Краснощок, отаман села Нестерівки Степан з козаками), його розгортання зображали таким чином: «В минулому 740 году месяца сентября в бытность гспдна тайного совітника и кавалера Неплюева у разграничения с турками земел поданный от него малороссийского Киевского полку полковнику Танскому инструкции велено имеющиеся в российских границах села, которые во время бывшой з турками войны от татарських набегов розорены и распусткой он тамо людей, на пустырных землях вновь

²⁶ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії... С. 164; Вирський Д. «Українне місто»... С. 205.

²⁷ Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. Одесса, 1886. С. 63.

населити»²⁸. Утім, як стверджували чолобитники, Танському не вдалося поселити жодної особи, доки за справу не взявся Давид Звенигородський, який попередньо подав свої пропозиції щодо реалізації указу і до канцелярії Київського генерал-губернатора, і до Генеральної військової канцелярії, запропонувавши свою кандидатуру як виконавця. Отримавши в липні 1743 р. відповідний універсал з Генеральної військової канцелярії, він як городовий отаман узявся активно розселяти на «принадлежащих Российскому государству землях выходящих с Полщи людей, прежде бывших малороссийских жителей, поселять в Российской границе и чрез всеподданнейшей его Звенигородского старанне вызвано многое число и с Полщи людей и перший украинский город Архангельск також и протчие слободы населено»²⁹.

Версія, яку представив полковник Капніст, суттєво різнилася від варіанту прибічників Давида Звенигородського. Капніст стверджував, що, втікши з Правобережжя та «випросивши» в Київській губернській канцелярії «атестат о бытии в приречи Синюхи осадчим в поселении выходячих с Полщи российских подданных и указ получить по чему», осадник, перебуваючи в околицях села Давидовка (що між Петровским островом і містечком Архангельськом), зумів поселити на нових землях не більше п'яти чи шести сімей, «а многим числом, как он в челобитной своей показал напрасно, не заводил, в местечке Цибулев и протчих местах не токмо людей не поселял, но и жительства тамо своего нигде не имел»³⁰. Тож, не досягши на ниві осадництва вагомих успіхів, Звенигородський нібито зібрав біля себе декілька осіб «самоволцов» (як характеризував їх полковник Капніст) та «неведомо чего собою, без указа уехал за границу в Полщугу»³¹.

Прибічники ж Давида Звенигородського мотивували його від'їзд необхідністю активізувати переселенський рух на підвладних імператриці землях. І саме за цю, вельми вигідну для російських інтересів діяльність його й ув'язнили представники коронної влади: «И за вызвание с Полщи в Российское государство разными случаи ушедших малороссиян он Звенигородской поляками по ненависти захвачен и содержан был там в разных местах под крепким караулом и в великом туремном заключении чрез два года претерпел изнурение»³².

Для розуміння прихованих механізмів розгортання конфліктної ситуації в Миргородському полку, вочевидь, доволі важливим є те, що звільнення з ув'язнення Звенигородський отримав завдяки клопотанню київського генерал-губернатора і «головного командира Малоросії» генерал-аншефа

²⁸ ЦДДАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 371, арк. 20 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Спр. 270, арк. 10 зв., 11.

³¹ Там само. Арк. 10 зв.

³² Там само. Спр. 371, арк. 21.

М. І. Леонтєва, котрий, як видно з чолобитної самого потерпілого, задіяв при цьому й авторитет, і можливості Іноземної Колегії та добився підтримки в оточенні імператриці³³. Адже Леонтєв доводився двоюрідним племінником цариці Наталії Кирилівни, був одружений на племінниці князя Олександра Меншикова, доводився родичем канцлеру Гаврилу Головкіну. У 1730 р. він був у числі тих трьох генералів, яких члени Верховної таємної ради направили в Митаву, запрошуючи Анну Іоанівну на російський престол. Тобто, попри свій непевний статус у владній ієрархії Гетьманату, Звенигородський таки мав підтримку вельми впливового київського генерал-губернатора, а через нього мав вихід на саму імператрицю.

До слова, високопоставлений петербурзький покровитель полковника Капніста, генерал-фельдмаршалом Христофор Мініх, був у напружених стосунках з київським генерал-губернатором. Сам Михайло Іванович вважав Мініха своїм особистим ворогом, а натомість генерал-фельдмаршал у записці, поданій у 1737 р. на ім'я імператриці Анни Іоанівни, дав ось таку іронічну характеристику своєму недругу: «Генерал-лейтенант Леонтєв старый воин, понимает службу и особенно кавалерийскую и мог бы хорошо служить полковником; он здоров и крепкого сложения, но не имеет честолюбия, ни охоты к службе. Он годится быть в Военной коллегии, в Конюшенном департаменте, как охотник и знаток в лошадях такой, какому во всей армии нет подобного»³⁴. Але після дворцевого перевороту 1741 р. генерал-фельдмаршал Мініх потрапляє в опалу й у 1742 р. засуджується до смертної кари, яка, втім, була замінена висилкою до Сибіру. А тим часом позиції Леонтєва, попри відсутність у нього належного честолюбства, залишаються стабільно впливовими в Російській імперії, особливо на теренах України, де він зберігає за собою посаду київського генерал-губернатора аж до самої своєї смерті (1753 р.).

Вирвавшись за допомоги генерал-аншефа й російських дипломатів з неволі, Давид Звенигородський перш за все 16 лютого 1746 р. відвідав Київ, де домогся отримання від канцелярії генерал-губернатора паспорта на проїзд в Задніпрські місця «для исправления крайней своей нужды»³⁵, а також – атестата на посідання в Миргородському полку старшинського сотенного уряду. Але, перш ніж їхати в Задніпрські місця, де він, серед іншого, мав брати участь у роботі російсько-польської прикордонної комісії «для доказателства полякам нам нижайшим (тобто переселенцям, що й подавали клопотання – *В.Г.*) и ему, Звенигородскому, починенные обиды и грабительства»³⁶, наш герой відвідав резиденцію

³³ Там само.

³⁴ Военный энциклопедический лексикон. Ч. VIII. СПб., 1885. С. 196–197; *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей русской земли. Ч. III. М., 1836. С. 172–174.

³⁵ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 371, арк. 21 зв.

³⁶ Там само. Арк. 21.

миргородського полковника Василя Капніста, що ще з часів Апостолів знаходилася у Сорочинцях. Саме під час цього візиту й спалахнув конфлікт, що залишив по собі такий помітний слід у судочинстві Гетьманату середини XVIII ст.

Версії сторін щодо причин виникнення конфліктної ситуації та, відповідно, обставин ув'язнення Давида Звенигородського миргородським полковником різняться кардинальним чином. Утім, конфронтація поміж різними версіями події якраз і дозволяє підмітити окремі нюанси буденного функціонування старшинської влади в Гетьманаті, на яких одна зі сторін гаряче акцентує увагу, у той час коли інша залишається щодо них практично байдужою.

Згідно з версією прибічників Звенигородського, представленою в поданій на ім'я імператриці Єлизавети чолобитній, полковник Капніст, коли той приїхав до Сорочинців, «без верной причины, по одной древней своей злоби, в оную комиссию недопуская от обид к доказательству полякам [...], и держал его как вора перво в двух больших ножных колодках, а потом на пушки прикованого и его в найтяжкому заключению под караулом, и бив дважды безвинно, також и собственного его имени на двести рублей взял и к сотничему рангу не допускал»³⁷. Як тут, так і в кількох інших описах події, причина «злоби» Капніста на Звенигородського не вказується. Однак чи не досить було й того факту, що прийшлий з Правобережжя козак спробував посісти сотницький уряд у Миргородському полку за спиною миргородського полковника?³⁸

Крім того, не варто ігнорувати й економічне підґрунтя конфлікту. Адже мова йшла про адміністрування в сотні, яка лише вливалась у господарський комплекс Гетьманату і на теренах якої існували значні резерви земельної власності. Дослідники, які вивчають специфіку господарського освоєння Задніпрських місць, справедливо зауважують, що найбільші дивіденди з колонізації цих земель одержувала козацька старшина, що урядувала в чотирьох придніпровських сотнях Миргородського полку та, зрозуміло, миргородська полкова старшина й передовсім миргородський полковник, який за описами 1740-х рр. володів за Дніпром цілою низкою сіл і хуторів³⁹. До того ж, саме з січня 1746 р. людність Задніпрських місць почала обкладатися податками. Спочатку право їх збору викупив глиньський сотник Антон Крижановський, наступного року цією справою займалася миргородська полкова канцелярія, а з 1748 р. збір перейшов до рук особисто полковника Капніста, за що він мав сплачувати до Скарбу 480 руб. відкупу⁴⁰. Отож, як бачимо, матеріальних підстав для зародження конфлікту таки не бракувало.

³⁷ Там само. Арк. 21 зв.

³⁸ Про авторське бачення моделі функціонування влади Гетьманату див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату... С. 72–76.

³⁹ *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 207.

⁴⁰ Там само. С. 207–208.

Способи обстоювання учасниками конфлікту своїх інтересів легальні та ... ефективні

Із чолобиття прибічників Давида Звенигородського видно, що ця конфліктна справа вже розглядалася раніше – за чолобиттям його самого та, вочевидь, за санкцією Генеральної військової канцелярії. Але полковник Капніст те розслідування нібито організував таким чином, що зібрані на місці конфлікту свідчення («улики») доводили його невинуватість. Цікавими для аналізу владних можливостей старшини є методи, до яких вдався полковник для досягнення вигідних для себе результатів розслідування. Так, з чолобиття супротивної йому сторони довідуємося: «Полковник Капнист употребил свою коварную хитрость для единого прикрытия виновности его особливою для немалого нам, простому народу, страху. К оному следствию прибыл в пять сот человек козаков команды и старшин во многом числе, смутил народ, что мы [...] чаяли обыкновенных полковничих грабительств или безсудного взятия всех нас во вязение, для чего в немалой опасности прибывая, в разные места разбежались, а оставшиеся из нас принуждены в комиссию бывши призваны наученим полковника Капниста на сторону ево, что он хотел велел, говорили. И не ведаем, что тамо в отменность совости своей писали неправдою, в закрытие праведных доказательств»⁴¹.

Зазнавши переслідувань миргородського полковника, Давид Звенигородський (в одних документах того часу він значиться як отаман «Архангельського городка», в інших – як сотник цибулевський, але правильним є все ж титулування його отаманом) 12 вересня 1747 р. звернувся з чолобиттям до центральної російської влади. В адресованому Сенату клопотанні козацький отаман прохав захисту «в обиди, от полковника миргородського Капниста ему, Звенигородскому, последовавший»⁴². Зокрема, чолобитник скаржився на утримання його Капністом «под караулом в болших колодках и прикованым к пушке»⁴³. Крім того, Звенигородський бідкався «о побое безвинно и отборе у него пожитков на двести на пятьдесят рублей и также о отягощении всеми податями и грабительствами поселившихся тамо вышедших от Польши малоросиян и прочем»⁴⁴.

Вочевидь для того, аби надати більшої ваги і переконливості своєму зверненню, Звенигородський тоді ж організував подачу на ім'я Єлизавети Петрівни колективного чолобиття від «Миргородского полка Заднепрского местечка Цибулева жители и козаки». Попри відсутність серед 37 підпи-

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 371, арк. 23–23 зв.

⁴² Там само. Спр. 270, арк. 2.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

сантів цього чолобиття прізвища Звенигородського, сумнівів у його активній участі в цій акції бути не може. Адже, крім особистої вигоди отамана в справі звинувачення Капніста у зловживаннях владою, на присутність руки Звенигородського в написанні чолобиття вказує й стилістика, й, головне, зміст документа. Так, уже в перших реченнях міститься згадка про подане отаманом Давидом Звенигородським клопотання до Сенату, де «уже представлено, коим образом выше именованное (козаки, котрі підписали чолобиття. – В.Г.) и протчие заднепрские обиватели от миргородського полковника Капниста понесли крайние обиды и разорения»⁴⁵.

У чому ж крилися причини «обид и разорений» місцевого люду полковником? На думку авторів чолобиття, головна їхня провина полягала в тому, що вони «атамана Звенигородского за ево понесенные в поселении Заднепрских мест труды и за претерпевшие им по той причине от поляков чрез немалое время крепкое туремное заключение атестували по ево достоинстве в сотники»⁴⁶. З подальшої оповіді стає зрозуміло, що обрання Звенигородського відбулося супроти волі полкової старшини на уряд, який насправді ... не був вакантним. Адже, згідно практики, що укорінилася на Задніпрських теренах (на відміну від решти адміністративних одиниць Гетьманату), на чолі сотень урядували старшини, призначені полковою адміністрацією. Отже, у Цибулеві на той час функції сотника виконував Костянтин Корчевський, якого чолобитники, втім, характеризують як «недостойного человека»⁴⁷.

Довідавшись з чолобиття опонентів полковника Капніста про способи отримання бажаних для полкової старшини результатів організованого нею ж розслідування, подивимось, як описували прибічники полковника вибори, зорганізовані Давидом Звенигородським для легалізації своєї кандидатури на уряді сотника. Отож з пізнішого донесення цибулевської сотенної старшини, адресованої в Миргородську полкову канцелярію 19 вересня 1749 р., довідуємося, що у 1747 р. Давид Звенигородський, прибувши з Архангельської фортеці в містечко Цибулев, демонстрував копію якогось сенатського указу та «по-хитребному прелщению нескольких человек перепоеенных ним, кои и в службі Е.И.В. не бывали, а пред тем не давним временем перешли на жильє из-за границы, на вибор о бытъе ему в Цибулеве сотником». А потому, нібито, претендент власною рукою повписував до колективного клопотання щодо затвердження результатів сотницьких виборів імена жителів сіл Нестерівки й Іркліївки, аби отримати з Генеральної військової канцелярії підтвердження на цей старшинський уряд⁴⁸. Чолобитники стверджували, що «козаки всі многіє

⁴⁵ Там само. Арк. 4.

⁴⁶ Там само. Арк. 4 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. Спр. 408, арк. 2 зв.

також цибулевськіе и села Уховки товариство [...] его сотником у себя иметь не желали», багато з них на той час були відсутні, а тому не могли підписувати прохання про підтвердження обрання Давида Звенигородського на уряд. З використанням підробних підписів претендент, нібито, підготував у Глухові відповідне подання («переписав в Глухові набіло») до Генеральної військової канцелярії та отримав звідти атестат на сотника цибулевського⁴⁹.

Цікаво, що донесення було підписане сотенним писарем Логовиком, осавулом Василем Кошовенком, хорунжим Петром Погрібним, жителями сіл Уховка, Булева, Нестеровка, а також отаманом Федором Войною, який, що цікаво, у грудні 1747 р. значився серед головних постраждалих від сваволі полковника Капніста⁵⁰. Адже саме через «провину» Звенигородського миргородський полковник упродовж грудня 1747 р. влаштував декілька показових «виховних» акцій у Цибулеві, в результаті яких, згідно тверджень прибічників Звенигородського, чимало тамтешніх жителів були змушені залишити свої домівки та переховуватися «по степам, по лесам и байракам»⁵¹. Зокрема, за твердженням чолобитників, Капніст, «злобствую на нас», на початку грудня 1747 р. прислав до Цибулева команду із двадцяти козаків на чолі зі значковим товаришем Яковом Федоровим, які «по прибытии туда ночной пори взяли себе в помощь правящего тамо за сотника недостойного человека Константина Корчевского, учинили на дворе козака Федора, прозваного Война, разбойнически нападение». В результаті акції, в якій постраждали не лише Федір Война, над котрим вчинили «смертний бой», а і його брат з сім'єю та шурином, яких «чрез всю ночь под караулом держали, от которого страху малолетние дети едва живи остались», у сотенному містечку вчинився «немалой алярм и все жительствоющие пришли в немалой страх»⁵².

Трохи згодом Капніст нібито прислав до Цибулева нову команду, зібрану з трьох сотень ввіреного його команді полку, наказавши «нас нижайших разорять и бить нещадно, а иных забрать под арест к нему полковнику в Сорочинци»⁵³. Саме від «такого наглого нападения и разорения многие обывателя лишились домов своих и имущества» і були змушені рятуватися втечею.

У випадку ж повторних насильств з боку людей Капніста – як були переконані чолобитники – й решта жителів будуть змушені залишити свої помешкання. Отож прибічники Давида Звенигородського просили захисту в імператриці, а конкретно йшлося про прохання надіслати наказ київському генерал-губернатору М. І. Леонтієву, аби той втрутився у справу та захистив

⁴⁹ Там само. Арк. 2 зв.–3.

⁵⁰ Там само. Спр. 270, арк. 5.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. Арк. 4 зв.

⁵³ Там само. Арк. 5.

їх від «таких наглих нападений» полковника Капніста⁵⁴. Крім того, чоловіки пропонували й інший, радикальніший спосіб розв'язання конфліктної ситуації: аби «до конечного изнурения не допуститъ и для того с под команди его Капниста нас освободить, чтоб нам в команде Генеральной войсковой канцелярии или в Лубенском полку до указа быть»⁵⁵.

«И прежде, и потом во всех полках водится»

Реагуючи на всі ці звернення, Сенат зобов'язав Генеральну військову канцелярію розглянути заплутану справу щодо взаємин миргородського полковника і жителів Задніпрських місць та винести по ній справедливий присуд. Правителі Генеральної військової канцелярії в особі Михайла Скоропадського та Івана Чернишова, своєю чергою, створили спеціальну слідчу комісію у складі бунчукового товариша Василя Жураковського, полтавського полкового судді Григорія Сахновського та військового канцеляриста Андрія Ласковського, зобов'язавши їх викликати до Глухова та допитати полковника Капніста з приводу висунутих проти нього звинувачень з метою «освидетельствования побоев», нібито завданих Давиду Звенигородському Капністом, допитати в Миргороді «под присягою» сотника Ковалевського, протопопа Горовського, полкового писаря Козачковського та полкового осавула Калницького, а також розпитати місцевих жителів щодо проявів насильств з боку їхнього полковника, на які скаржилися його опоненти⁵⁶.

Вочевидь, комісія не надто поспішала виконувати покладену на неї місію. Оскільки 18 липня 1748 р. Давид Звенигородський встиг подати до Сенату чергове клопотання з приводу утисків миргородського полковника, а Василь Капніст, своєю чергою, надіслав до Генеральної військової канцелярії скаргу на мешканців Задніпрських місць, котрі не виконують його наказів і розпоряджень⁵⁷.

Подані матеріали ще більше розширили базу обопільних обвинувачень, щоправда, не вносячи до неї принципово нових даних, а лише, по суті, акцентуючи увагу на вже відомих звинуваченнях. На підставі всіх цих клопотань і взаємних обвинувачень призначена Генеральною військовою канцелярією комісія і провела власне розслідування. А ось у процесі допитів позивача, відповідача та свідків у цій справі проступають деякі цікаві моменти, що проливають світло як на характер функціонування старшинської влади в Гетьманаті, так і на його сприйняття певним локальним соціумом.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. Арк. 2 зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 1.

Насамперед до відповіді було закликано полковника Капніста. Допит Василя Петровича не надто прояснив суть справи, але, водночас, засвідчив деякі нюанси у стосунках владців і підвладних у Гетьманаті. Зокрема, полковник переконував, що влітку 1746 р. переслідував й арештовував Давида Звенигородського «не по злобе», а на підставі інформації, що перед тим надійшла з Генеральної військової канцелярії «о нем, истце, о непорядочных его поступках и противностях [...], что он, истец, подозрительный человек»⁵⁸. Капніст стверджував, що відповідний лист з Генеральної військової канцелярії і нині зберігається в Миргородській полковій канцелярії (як з'ясується далі, лист із Глухова до Сорочинців таки справді надійшов, що правда, його буквальный зміст аж ніяк не мав спонукати полковника до тих дій, які були застосовані до Звенигородського).

А ось щодо факту побиття полковником Давида Звенигородського, то свої дії Капніст пояснював таким чином: «За предезостные его поступки может быть ответчик, яко командир, якийсь раз или два и ударил его, токмо за давностю того упомнить не может»⁵⁹. Стосовно ж відбирання у Звенигородського грошей на суму двісті дванадцять рублів, а також атестату з підтвердженням його призначення на сотництво – то тут полковник категорично заперечував будь-яку свою провину.

Наступного дня на допит було закликано Давида Звенигородського. Його відповіді на поставлені питання, зрозуміло, принципово розходяться зі свідченнями опонента, а, до того ж, містять значно більше інформації щодо нюансів перебігу конфлікту та способів тиску владців на своїх підданих. Так, згідно з версією Звенигородського, отримавши атестат на сотництво в Київській губернській канцелярії, він вимушено заїхав до Сорочинців, оскільки саме тоді довідався про підпорядкування Задніпрських місць, де, власне, і розташовувалась його сотня, миргородському полковнику. Заїхав ні для чого іншого, як «для отдачи поклона своего и для объявления ему ответчику даного с Киевской губернской канцелярии паспорта яко командиру того полку»⁶⁰.

Наступні події виглядали таким чином. Варто було йому ступити на поріг полковничого будинку, як Капніст «знать по злобе, не рассмотря оногo паспорта, без жадной истцовой винности, первіе учал его истца бранить всякими скверными и недобрými словами, взивая злодіем и непотребным человеком». Не обмежуючись лише словесними образами, Капніст у присутності сотника Ковалевського «взяв от ответчика дубину и схватя его истца за волосы бил тою дубиною смертным боем куди зазря, нещадно; и ведая, что его, истца, от Енеральной канцелярии поставлено атаманом, сказывал

⁵⁸ Там само. Арк. 6.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. Арк. 7.

при том бою: «Тебе де черти поставили отаманом такіе, как ти сам»⁶¹. Потому Капніст, за словами Звенигородського, наказав його забити в «дві болшіе колодки ножние», після чого напівпритомного скаржника кинули на віз та відвезли під караулом до ув'язнення, де той пробув наступних півроку.

Навіть беручи до уваги звичну для того часу манеру гіперболізувати завдані шкоди, відповідно, з певною долею недовіри ставлячись до словесних зворотів щодо «смертного боя куди зря» чи перебування побитого в напівмертвому стані, все ж доводиться констатувати очевидний факт вседозволеності в діях миргородського полковника, за вчинком якого поки що не простежувалось жодної законної підстави.

Далі Звенигородський свідчив, що на свято апостолів Петра і Павла, знаючи про традицію російської влади у цей день амністувати засуджених, бранець напросився на зустріч з миргородським полковником, сподіваючись добитися звільнення з-під караулу. Утім, незважаючи на урочистість дня, Капніст у присутності сорочинського протопопа Зорковського, полкового миргородського писаря Федора Козачковського, полкового осавула Кальницького та інших старшин, «коих истец не упомнит», спочатку звинуватив арештанта у переведенні полякам якихось сімдесяти тисяч рублів, а потому «при всех вышеописаних свидетелей, коих истец просит под присягою допросить, вхвата другой раз истца за волосы, ударил о землю и бил без всякой винности»⁶².

Давид Звенигородський при цьому стверджував, що жодних «предерзостей» по відношенню до Капніста, на які той посилався як на причину свого гніву, не чинив. А, крім того, «ежели ему, ответчику, истец и приключил какую обиду и бесчестье, то и за оное ответчик себя сам по силе указов и прав малороссийских чинить бил не должен, а должен бил бить челом и просить суда»⁶². Отож – продовжував демонструвати свою обізнаність з нормами права задніпрський отаман – «ежели истец иному кому и учинил какую нибудь обиду, то в том должно по указом и правам обидимому ответчиком дать суд, а без суда никакого истца, чиновника или рядового козака, он, ответчик, штрафовать не силен»⁶⁴.

Причину ж неприхованої ворожнечі Капніста Давид Звенигородський вбачав у своїй активності в осадженні Задніпрських місць, на відміну від бездіяльності полковника: «Ті задніпрські городи Архангелск город и Давидовка, что называется Петровский овраг, и протчие городи и места сам осаживал, а не ответчик, о чем известна Киевогубернская канцелярія». І нібито саме за це і намагався миргородський полковник його зжити зі світу, для чого «держал под караулом крепким в железах и морил голодом и

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. Арк. 7 зв.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

холодом [...], нікуди не отсилаючи как протчи ввиности их обретаючихся козаков, где сидячи на прокорм себе свій собственных денег издержал с тридцять рублев [...], к тому же его все имение истецево, кое имелось при нем и в дому, кое имелось в Архангельську, велел ответчик побрать [...] в полковую канцелярию, и било всего имения на двести на пятьдесят рублев»⁶⁵.

На противагу твердженню Капніста, що підставою для арешту козацького отамана послужило відповідне розпорядження Генеральної військової канцелярії, Звенигородський наголошував на відсутності наказу про тримання його під караулом, йшлося про необхідність «приберегать токмо истца»⁶⁶. А ось причиною особливого, недовірливого ставлення генеральних старшин до сотника став лист великого коронного гетьмана графа Потоцького до Генеральної військової канцелярії, якого той написав «по злоби и зависти» за діяльність Звенигородського по переселенню малоросійських жителів на підвладні імператриці землі. З приводу ж його «непорядної поведінки» в Гетьманаті в попередні роки, про яку згадував Капніст, то Звенигородський це звинувачення категорично заперечував, стверджуючи, що раніше ніякої судової справи за ним не було, хіба що тепер полковник Капніст як керівник полкової канцелярії «прежним числом учинити может»⁶⁷. Отож, зважаючи на можливість підтасування його опонентом фактів, він і просив членів слідчої комісії взагалі не брати цей аргумент Капніста до уваги.

Отримавши пояснення отамана Звенигородського, члени комісії наступного дня, 27 серпня, повторно допитали полковника Капніста. Той на своє виправдання твердив, що ніколи «недобрими словами не бранил, не бив», а згаданий опонентом сотник Ковалевський нічого не бачив і свідком у цій справі бути не може. Утримання ж Звенигородського під караулом нібито відбулося винятково з ініціативи Генеральної військової канцелярії, з якої надійшов відповідний наказ, а до нього було долучено згаданий позивачем лист великого коронного гетьмана Потоцького з описом свавільних вчинків Звенигородського на теренах Речі Посполитої, зокрема, і його зв'язків з гайдамаками, де фігурувала вимога «присмотр над ним иметь». Отож взяття під караул було вимушеним заходом, покликаним не допустити його виїзду за Дніпро, оскільки він «чоловик неосидлий, аби без весно куди не ушол». Відразу після арешту Давида Звенигородського в серпні 1746 р. Капніст нібито відправив листи до Генеральної військової канцелярії та київського генерал-губернатора з проханням про резолюцію у цій справі, але відповіді довелося чекати аж до початку 1747 р., коли, врешті, правителі Генеральної канцелярії розпорядилися звільнити його на поруки⁶⁸.

⁶⁵ Там само. Арк. 8.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. Арк. 8 зв.

⁶⁸ Там само. Арк. 9 зв.

Стосовно ж інциденту, що трапився на день св. апостолів Петра і Павла, то й тут, за версією полковника, провина лежала винятково на арештантові, який «отлучился с под караула, пришов на двор ответчиков и тамо, не входя в избу, кричал на его, ответчика, что он, истец, не его команды и, будто, самим ответчиком напрасно арестован; и проче неучтивие слова против ответчика, командира своего, говорил [...], и за то ответчик, может быть, [...] раз или два ударил и велел прочь з двора выслать [...], а не стал нещадно бить»⁶⁹.

Утримання ув'язненого «в колодках» полковник пояснював лише обмеженістю – аби арештант не втік⁷⁰. Так само не бачив він нічого протизаконного і в приковуванні Звенигородського до гармати: в нічний час «может быть для опасности к пушке караульные и приковывали»⁷¹. Стосовно ж ігнорування урядницького статусу арештанта – а саме його отаманства в Архангельську – то у цьому контексті Капніст стверджував, що жодних наказів і розпоряджень від Генеральної військової канцелярії він не порушував, оскільки нічого такого з Глухова не отримувал⁷².

Вкрай промовистою для аналізу способу спілкування козацької адміністрації з рядовим козацтвом і старшинами нижчого рівня є відповідь миргородського полковника на звинувачення його Звенигородським у порушенні традицій козацького судочинства. На закид про те, що Капніст «по силе указов и прав малороссийских» не повинен був рукоприкладствувати, а «должен был бить челом и просить суда»⁷³, миргородський полковник заявив: «И прежде и потом во всех полках водится: буде подкомандние в чем погрешат, за то не точию полковники, но и другие меньшие командири всегда ж наказывают и без определяя (суда)»⁷⁴.

Перераховуючи «непорядочні поступки» Звенигородського, Капніст згадав і його втечу з Лубенського полку на Правобережжя, «в Полскую область», забувши «прежнюю свою должность, оставя отечество и родственников», і його несподіване повернення з правого берега Дніпра на лівий, «оставя жену свою за границею [...] и не обява о своем побеге никому»⁷⁵.

Заперечуючи успіхи свого опонента в осадженні Задніпрських місць, миргородський полковник переконував, що той «в местечке Цибулев и прочих местах не токмо людей не поселял, но и жительства тамо своего нигде не имел, о чем могут засвидетельствовать той Криловской сотни старшина

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. Арк. 10 зв.

⁷³ Там само. Арк. 7 зв.

⁷⁴ Там само. Арк. 10 зв.

⁷⁵ Там само.

сотник Григорий Рудь, атаман Семен Павлов да цибулевские старинные козаки и обиватели». Отож, Звенигородський, «випрося собі в Киевогуберской канцелярії паспорт 746 году февраля 16 за отпуском его в Архангельск на время к прежнему его жительство», свідомо обманював і російську владу, адже помешкання в названому містечку в нього «не бывало и не имеетца ныне»⁷⁶.

Крім того, Капніст заперечував законність обрання свого опонента на сотництво в Цибулеві, повторюючи вже оприлюднену в клопотанні прихильної до нього старшини версію щодо підкупу виборців горілкою, а також додаючи від себе деякі нові нюанси. Зокрема, він стверджував, що під час свого перебування в Архангельській фортеці Звенигородський «через сем недель называл себе сотником и, собрав громаду, горелкою перепоил и з бывшим при нем, Звенигородском, за писаря киевском жителе Захарием без ведома полковой Миргородской канцелярії зделали якобы от тамошних обывателей подложно воровски черный атестат с подписом обивательских рук крестами»⁷⁷. Після цього обвинувачений самовільно поїхав в урочище Новий Миргород, вкопав там хрест, поставив два курені і почав будувати собі дім, закликаючи на слободу й інших охотників, попри те, що там «накрепко запрещено» заводити поселення⁷⁸. Тим самим Звенигородський грубо порушив розпорядження російської влади, адже питання визначення лінії розмежування з сусідніми державами перебувало саме в її компетенції.

Подане ж миргородським полковником тепер, восени 1749 р., клопотання на ім'я імператриці було повернуто до Глухова з наказом Генеральній військовій канцелярії розглянути цю заплутану справу та ухвалити справедливе рішення. Для цього генеральна старшина створила ще одну слідчу комісію. Матеріали її роботи проливають світло на окремі деталі конфліктної ситуації та суттєво доповнюють реконструкцію моделі повсякдення козацької влади на місцях.

Однак ще перед початком роботи комісії супротивники Давида Звенигородського позбавили його сотницького уряду в Цибулеві. Мотиви свого вчинку вони виклали в колективній скарзі на протиправні дії опонента миргородського полковника, яку вони представили 19 вересня 1649 р. до Миргородської полкової канцелярії, а вже звідти вона була переправлена до Генеральної військової канцелярії. У ній сотенна старшина та товариство передовсім акцентували увагу на незаконному заволодінні Давидом Звенигородським сотництвом у Цибулеві через підпоювання частини виборців, які насправді не мали права вирішувати такі справи, адже лише нещодавно переселилися на Задніпрські місця і «служби Й.І.В.» не показали. А також

⁷⁶ Там само. Арк. 11.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

претендент підробив підписи інших козаків і на цій підставі отримав підтвердження свого уряду від Генеральної військової канцелярії.

Далі містилися скарги на «нижайшие обиды», які чинив сотник, а саме: «гвалтовні грабительства», «безчеловечни мучения», в результаті яких «некоторые безвременно живота лишились», а також «насилие мужних жен», «употребление козаков в партикулярные свои посланки», «и прочие немалые шалости, в противность высочайших указов Е.И.В.». Крім згадок про зловживання владою колишнього сотника, у документі зверталась увага і на його низький професіоналізм: «Чина своего надлежащих распоряжков за неискучством [...] чинить не может [...], ежели кто к нему про свою какую нужду придет, то немилостиво бьет напрасно»⁷⁹. Зважаючи ж на перебування Звенигородського під караулом, згідно «Е.И.В. указом и малороссийским правом в сотничестве бить ему не доводится». Отож і вирішили старшини і сотенне товариство «по прежнему обикновению волними голосами избрати [...] в сотники знатного полку Миргородского товарища Данилу Байрака»⁸⁰.

Кампанія по дискредитації колишнього сотника була розгорнута доволі масштабно: крім підписів сотенної старшини, під чолобитними стояли прізвища сорока мешканців села Булеве, сорока двох – Уховки, двадцяти шести – Нестерівки тощо⁸¹.

Одночасно зі скаргою на протиправні дії Давида Звенигородського до Миргородської полкової канцелярії було скероване й подання щодо обрання кандидатів на сотництво в Цибулевській сотні. У ньому необхідність відсторонення від влади Звенигородського обґрунтовувалася наступним чином: «Понеже сотник цибулевский Давид Звенигородский за многие починение от его обивателем обиды и противные указам поступки содержится в полковой Миргородской канцелярии под караулом и за те ево винности по силе высочайших Е.И.В. указов и малороссийских прав бить в том ему чину уже не доводится»⁸². Позбавивши Звенигородського уряду, прибічники і клієнти полковника Капніста у Цибулевській сотні провели й процедуру обрання його наступника на сотництві, причому «по силе Решительных пунктов данных в 1728 году з Верховного Тайного Совету умерлому гсдну Гетману и кавалеру Апостолу на место объявленного сотника из общаго совету и согласия избрали вольными голосами в кандидаты людей добрых, заслуженных и в верности Е.И.В. не подозрительных, а именно: знатного полку Миргородского товарища Данила Байрака, да козака цибулевского Ивана

⁷⁹ Там само. Спр. 408, арк. 3–3 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 7–7 зв.

⁸¹ Там само. Арк. 2 зв. – 7 зв.

⁸² Там само. Арк. 5.

Мелника, котрих кандидатури при сем нашем виборе в полковую миргородскую канцелярію представляем»⁸³.

З наступного фрагменту подання довідуємося, що реальним претендентом на посідання після Давида Звенигородського сотницького уряду в Цибулеві був Данило Байрак. Івана Мельника згадали ж лише для дотримання указу, запровадженого ще у 1715 р. Петром I та підтвердженого імператором Петром II у 1728 р. за поданням гетьмана Данила Апостола, що передбачав обрання місцевою громадою двох чи трьох кандидатів, з числа яких і призначався урядник Генеральною військовою канцелярією. Автори подання зауважували, що «из объявленных кандидатов Данило Байрак к службѣ Е.И.В. згоден и способен и крепко надеемся, что от него никаких обид нам приключаться не будет, того ради ми ниже подписавшиеся вищеназваного Байрака желаем имет себѣ сотником»⁸⁴.

Перш ніж розглянути матеріали самого слідства, проаналізуємо, як представляла ситуацію та окреслювала вину супротивника кожна зі сторін протистояння в поданих чолобитних. Отож сторона, яка опонувала Капністу, стверджувала, що після того, як миргородський полковник ув'язнив Звенигородського, «доброго порядку на Задніпрі он не дав, нам нижайшим, яко новопоселенним на пустих местах бедним людем никакой послілки [...] с настроеніем себѣ жилищными строеніями»⁸⁵. Навпаки, полковник нібито «оттягчил гоненіями и своими собственными работами, податями незносими, грабительствами». Зокрема, утиски місцевим поселенцям чинилися через діяльність поставленого в Цибулеві «за командира свого единомишленника значкового товариша Константина Корчевского, котрий будучи многие нам обиди и разорения починил»⁸⁶.

Неабияку підозру в очах передовсім російської влади мало справити й звинувачення Капніста в тому, що він призначив старшиною («командиром») до містечка Архангельського сина опального мазепинця, «свого же единоголасника, гонителя, грабителя, изменничого сина прозванием Чечеля, котрого родной отец за измену Его Императорского Величества казнен смертию»⁸⁷. Чолобитники стверджували, що таке призначення було зроблене Капністом для «свого прижитку и обогащения». А через зловживання Чечеля «много жителей из заднепрских мест возвратилися, инне жительствоуют в Полской области изшедшие з Архангельска». Зокрема, називались прізвища виборного козака Івана Кравця та Григорія Обуховського, які повернулися до

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. Спр. 371, арк. 21 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 21 зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 22.

Лисянки, Стефана Римара, що перебрався до Умані та Дем'яна Кучми, який помандрував до Торговиці та інших⁸⁸.

Більше того, чолобитники стверджували, що призначений Капністом Чечель задля отримання зиску налагодив контакти з ногайцями: «В противность государственного интереса пришлого 747 года зимнего времени ногайской орде, щас зимующей в российской границе, в заднепрские места и с позволения полковника Капниста вступить позволил чрез всю зиму стацию имели для паски скота и кочевья с котрим мурзою орди имелось на чотири тисячи»⁸⁹.

Намагаючись представити цей факт у найневигоднішому для Капніста та його протеже світлі, опоненти стверджували, що Чечель за свій вчинок отримав від мурзи хабара: «И взял он Чечель от мурзи в подарок двое лошадей в шерсть буланую и сивую»⁹⁰. А, крім того, і сам миргородський полковник злочинно сприяв діям Чечеля: «И в тое зимне время полковник Капнист из заднепрських мест требовал нас внутрь с Украины всех козаков и обивателей в местечко Манжелею, якобы для осмотра, не оставляя з нас при жонах и детках ни единого человека»⁹¹. Саме тому, боячись за безпеку своїх дружин і дітей, задніпрські козаки не виконали наказу свого полковника та не поїхали на призначений ним збір до Манжелії.

Чолобитники також скаржились на тиск полковника Капніста під час попереднього розслідування діяльності поставлених ним старшин у Задніпрських місцях, коли частина тамтешніх мешканців, злякавшись прибуття полковника на чолі супроводу в 500 козаків і «старшин во многом числе», розбіглася хто куди, а інші, залякані Капністом, свідчили так, як йому було вигідно, «в отменность совести своей [...] в закрытие праведных доказательств»⁹².

Окремо наголошувалось на незаконному присвоєнні Капністом земель, які були виділені під розміщення переселенців «малороссиян», що прибували з «Польської області», а також полковникові пригадали випадки, коли він примушував козаків косити для себе сіно⁹³.

Наступний блок чолобиття присвячено справі позбавлення Давида Звенигородського сотницької влади в Цибулеві. Мотиви цього вчинку чолобитники вбачали в його «старом злобстве», а також помсті за дії сотника, спрямовані на захист своїх підлеглих і «недопущение в партикулярные полковничьи работы и прочее»⁹⁴. Механізм же реалізації задуманого виглядав

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. Арк. 23–23 зв.

⁹³ Там само. Арк. 23 зв.

⁹⁴ Там само. Арк. 24.

наступним чином. Миргородський полковник нібито наказав городовому отаману Федору Войні, «коего себе бил обязан партикулярною присягою, в чем требовати меть услуги», подати в полкову канцелярію чолобиття на цибулевського сотника «о народных обидах и разорениях, а котрих не бывало»⁹⁵. До того ж, за версією опонентів Капніста, той «научил свою согласную старшину: писаря Федора Козачковского, осавула Тихона Ялнецького и зятя своего асаула Семена Розянку чинить против указаний самоправные дерзости, взявши сотника нашего под видом вора и разбойника до вязения и гвалтом, утаевая от нас», а тим часом отаман Федір Война за дорученням миргородського полковника збирав чолобитні з приводу грабунків і утисків Давида Звенигородського, які, врешті, і стали підставою для звільнення його з сотництва⁹⁶.

Власне, саме позбавлення Давида Звенигородського сотницького уряду в Цибулеві, на думку його прибічників, і було головним мотивом ув'язнення: «чрез сем месяцев водил в кандалах никакой важности за сотником не имевши и намерен сотничего его чина лишить». На звільнене місце полковник прислав Данила Байрака, який, звичайно ж, вчинив «сотенному правлению немалое грабительство»⁹⁷.

Як для людей, котрі лише нещодавно поселилися в Гетьманаті, прибічники опального сотника у своїй чолобитній демонстрували неабияку обізнаність із традиціями і законодавством української автономії, що регулювали питання обрання на старшинські уряди. Зокрема, вказуючи на незаконність дій Капніста у справі заміщення старшинських вакансій, вони цитували резолюції Верховної таємної ради від 22 серпня 1728 р., накладені на подані гетьманом Данилом Апостолом з цього приводу пропозиції: «По стародавнему малороссийскому обычаю генеральную старшину, полковников, полковую старшину и сотников из заслуженных и знатных, и верных, и неподозрительных людей, от коих народу обиды и разорения следовать не могло»⁹⁸. Натомість миргородський полковник, як стверджували чолобитники, «дерзновенно преслушав указ [...], не по должности своих козаков ненадлежащих ему порядков в нарушение волностей малороссийских шалости делает и обиды чинит, легкомысленных [...] от себя поставляет и на чини им дает свой патент»⁹⁹.

Вочевидь, не особливо сподіваючись на те, що згадані в їхньому чолобитті вчинки Капніста можуть коштувати йому полковничого пернача, прибічники Звенигородського, аби вберегтися від переслідувань Капніста, по-

⁹⁵ Там само. Арк. 24.

⁹⁶ Там само. Арк. 24 зв.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само. Арк. 25.

⁹⁹ Там само.

вторно пропонували «сотню Цибулевську и Архангельский город в особливе Генеральной войсковой канцелярии ведомство определит», виключивши їх, відповідно, зі складу Миргородського полку¹⁰⁰. Для управління територіями просили призначити «нарочных з великороссийских и малороссийских старшин», а на сотництво – повернути Давида Звенигородського¹⁰¹. Обґрунтовували свою пропозицію вони тим, що раніше території на цьому боці Дніпра належали не до Миргородського, а до Чигиринського полку¹⁰².

Натомість прибічники Капніста, цибулевська сотенна старшина та козаки, очолювані Данилом Байраком, призначеним миргородським полковником старшим у Цибулев, у поданому в жовтні 1749 р. клопотанні до Миргородської полкової канцелярії, а вже звітти спрямованому до Генеральної військової канцелярії, представляли принципово іншу картину. У ній відвертим порушником спокою в Задніпрських місцях та навіть злочинцем виступав якраз Давид Звенигородський. Зокрема, чолобитники, акцентуючи увагу на злочинному характері влади сотника Звенигородського, вказували на факт затримання на початку жовтня в Чорному лісі з краденими кіньми чотирьох гайдамаків – одного, Івана Кабака, вихідця з Гетьманату, який «чрез все прошедше лето без паспорта неведомо где волочился», а трьох інших – з «Полской области губернии Чигиринской повета Медведовского»¹⁰³. З прибуттям же до Цибулева Давида Звенигородського гайдамака Кабак був ним відпущений на волю. Аналогічна історія трапилась і зі взятими під караул і забитими в колодки трьома «ворами», які «знано з послаблением его сотника бежали, а тот человек, с под коего присмотру те вори бежали, не содержан под караулом»¹⁰⁴.

Не менш серйозно виглядало і звинувачення Давида Звенигородського в іншому службовому зловживанні – обертанні козацького товариства у підданство. Зокрема, чолобитники скаржилися, що сотник порушив указ імператриці Єлизавети Петрівни та розпорядження Генеральної військової канцелярії щодо зарахування новоприбулих до Задніпрських місць мешканців до козацького товариства. Згідно з їхньою версією, поселяни слобідки Дмитрівка та десятки сімей із сотенного містечка Цибулев попередньо були «причтены в команду сотенной Цибулевской канцелярии». Однак Давид Звенигородський, прибувши до Цибулева як сотник, «подложно» скупив хати у слободі, а «означенной слободки обивателив, також и в местечку

¹⁰⁰ Там само. Арк. 37.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. Арк. 25 зв.

¹⁰³ Там само. Арк. 38 зв.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 39.

Цибулеве до сорока семей завладел самовластно і над ними вийта учредил, а в Димитровке по прежнему старосту свого определил; [...] коих обивателив в дела партикулярние [...] и работизны употребляет»¹⁰⁵.

Крім того, документ містив і такі «традиційні» звинувачення старшини у службових зловживаннях, як змушення до викосу громадського сіна на свою користь, побудові й ремонті руками сотенних козаків гребель на р. Інгульці для власних потреб тощо¹⁰⁶.

Реагуючи на скаргу місцевої старшини та козацького товариства, миргородська полкова старшина прислала до Цибулева спеціальну комісію, до складу якої увійшли старшини та значні військові товариші із Задніпрських місць, а саме – сотників крилівського Рудя та кременчуцького Гаврила, а також колишнього крилівського писаря Дейнеку¹⁰⁷.

У матеріалах справи відсутні документи, які б проливали світло на хід проведеного цією комісією розслідування. Проте із заключних матеріалів справи видно, що призначена полковником Капністом комісія ухвалила рішення, яке вповні влаштувало миргородську полкову старшину. У надісланому до Миргородської полкової канцелярії звіті комісія рапортувала, що, прибувши до Цибулева, вона «неналежне от наказного сотника Звенигородского определенную сотенную цибулевскую старшину атамана Лелеку, асаула Федора Кривохатка і хорунжого Василя Мельника [...] отрешили». Більше того, від усіх звільнених з урядів козаків було взято підписку, «чтоб они впредь до правления сотенных дел отнюдь не касались, и обивателем тамошнім приказовали во всем определенную от полковой Миргородской канцелярии для правления тамо сотенных дел на место его Звенигородского Данилу Байраку и настоящей сотенной старшине по выборам от полковой Миргородской канцелярии определенной [...] быть послушны»¹⁰⁸.

Окремо у звіті наголошувалося на неприйнятній поведінці Давида Звенигородського, який нібито «при всенародно как полковника миргородского Капниста, так и всю полковую миргородскую старшину, в том числе и их же сотников, весьма нечесно пугал и нестерпно бранил и непристойне ко умерщвлению похвалки произносил, и при том сказивал, яко де указов полковой миргородской канцелярии он Звенигородской не слушает»¹⁰⁹.

Ще більше справу заплутувала присутність при Звенигородському двох компанійців, які прибули в Цибулев для того, аби за наказом Генеральної військової канцелярії допровадити опального старшину до Глухова, але

¹⁰⁵ Там само. Арк. 39–39 зв.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 40.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 40 зв.

¹⁰⁹ Там само.

насправді цього не вчинили, а залишилися при Звенигородському як особисті охоронці, чим «в народе немалые шатости и смущения делают»¹¹⁰.

Особливо переймалися члени комісії долею поставленого Миргородською полковою канцелярією на сотництво в Цибулеві Данила Байрака, на адресу котрого звучали погрози з боку Звенигородського. Останній не приховував своєї люті й у розмові з одним із членів комісії, Юхимом Дейнекою, «сказывал, что оного Байрака убет и в то де время пусть его будут судить». Як Дейнека, так й інші козаки, бачили у Звенигородського «пистолет неболшой за холявою [...], с коим, а також и з шпагою ночной порой бежал»¹¹¹. І лише присутність при Звенигородському компанійців нібито стримала його тієї нічної пори від «горячества» та вберегла Байраці життя. А в тому, що Звенигородський був здатен вчинити насильство, члени комісії аж ніяк не сумнівалися, адже перед тим він «без всякой винности взял под караул и забитыми в колодки в туремном заключении держал» і тамтешнього отамана Войну, і писаря Логовика, наказавши при цьому «заграти все пожитки» отамана та вимагаючи в писаря тридцять червонців, «а других безчеловечно бил»¹¹². Порятувало ж нещасних від знущань Звенигородського нібито не що інше, як прибуття полкової слідчої комісії.

Отож члени комісії, опитавши місцевих жителів і проаналізувавши побачене, зробили висновок, що «многие и с тамошних жителей к нему (Звенигородському) пристали и с ним в согласии находятся»¹¹³ лише через страх перед Давидом Звенигородським. Та й «старшины тамошние атаман Война, асаул Кошовенко и хорунжий Погребный тоже его имеют у себя крайне не желают», а хочуть, аби їм дозволили старшину переобрати і «для привоуду на верность Е.И.В. и присяги в полковую Миргородскую канцелярию отправить». Своє бажання вони приховували раніше лише через «боязнь предреченного сотника Звенигородского»¹¹⁴. Тобто, і сторона Звенигородського, і опоненти звинувачували один одного у залякуванні козацького товариства і поспільства як способі досягнення своїх цілей.

Застрашена нібито Звенигородським старшина «ради сумнительства и опасности» була змушена рятуватися втечею до сусіднього сотенного центру Задніпрських місць, до Крилова, очікуючи вже там на резолюцію з приводу цієї конфліктної справи Миргородської полкової канцелярії. Звенигородський, своєю чергою, «с определенной от него сотенной старшиной остался в Цибулеве»¹¹⁵.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. Арк. 41 зв.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

Спроби членів комісії якось вплинути на сотника Звенигородського, а також отримати підписку про зречення від своїх урядницьких обов'язків у старшин, які були заодно з ним, успіху не мали (наприклад, «неналежне поставлений в селє Уховце отаман Краснощока», викликаний нарочним до Цибулева, аби комісія могла офіційно його позбавити повноважень, «ослушне не приїздив»¹¹⁶). Таке безсилля комісії, наділеної полковою владою відповідними повноваженнями, могло б неабияк подивувати і викликати резонне питання щодо її компетенції, якби члени комісії самі не прояснили причини цього присутністю в містечку російського офіцера секунд-майора Шипова, котрий відкрито захищав опонента миргородського полковника: «Оного сотника Звенигородского из Цибулева можно было выслати и насильно [...], токмо между разговорами, обретающийся тамо секунд-майор Шипов [...] объяви, якож показаного Звенигородского выслать и насильно взять никому не допущу, чего ради насильно оного Звенигородского выслать они опасувались – от страха его Звенигородского на тамошних добросовестных людей належашего, аби им разорения и убивства не последовало, в крайней опасности и боязни находятся и чтоб того им не приключилося от предписаного майора Шипова». Побоювання мали реальне підґрунтя, адже в Цибулеві й окрузі на квартирах у місцевих мешканців стояли по два-три російських драгуни, причому «с прибытия оного Звенигородского в Цибулев поныне невидомо для чего вся стоящая тамо драгунская команда сходится с квартир своих в город и ночуют в имеющихся избах по пяти и шести человек [...] не для чего иного как для того, чтоб его Звенигородского ночным временем им (членам полкової комісії) нечаянно не взят»¹¹⁷.

Вочевидь, саме підтримка російської військової адміністрації надавала Звенигородському певності в протисторстві з полковником Капністом, і не лише з ним, а також дозволяла мріяти про інші поважні дивіденди. Зокрема, комісія доповідала полковій старшині, що Звенигородський не лише в Цибулеві, а й в інших містах і селах Задніпрських місць, у тому числі в інших сотнях, розповідав козакам і поспільству, що невдовзі саме він отримає призначення на полковництво в «Задніпрській Україні»¹¹⁸.

На факт наявності в Звенигородського впливових покровителів у Києві, в оточенні тамтешнього генерал-губернатора, опосередковано вказувала й поведінка його брата Василя, який взявся залагоджувати справу посідання парафії у слобідці Дмитрівка Цибулівської сотні свого протеже – вихідця з «Польської області» священника Бобровицького, у якого перед тим купив

¹¹⁶ Там само. Арк. 42.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

грунти. Прислана до Цибулева полковою канцелярію комісія встановила, що військовий товариш Василь Звенигородський склав фальшиве клопотання з цього приводу від мешканців слобідки і з ним їздив до Києва. Там же намагався залагодити справу по скарзі на нього жителів села Уховки про незаконне заволодіння їхніми грунтами. Скривджені попередньо шукали справедливості у Миргородській полковій канцелярії, тож Василь Звенигородський підготував «подложное челобитье», з якого випливало, що уховці до нього не мали жодних претензій, адже він «грунти мав по купле на футах»¹¹⁹. Натомість причиною всіх їхніх бід був миргородський полковий осавул Тихон Кальницький.

Епілог

Останній з виявлених документів, що стосуються цієї заплутаної справи, датується 11 грудня 1749 р. У ньому причіники Давида Звенигородського (цибулевський городовий отаман Яким Лелека, сотенний хорунжий Василь Мельник, сотенний осавул Федір Кривохатко, а також отамани Уховки, Нестерівки, Архангельська, Петрового Острового «с товариством») в чолобитній на ім'я імператриці вкотре скаржились на дії полковника Капніста та поставленої з його волі цибулевської старшини¹²⁰. І невідомо, як довго ще тяглася б ця справа, якби зовнішні обставини не прискорили її завершення.

Передовсім, уже в 1750 р. Василь Капніст залишає уряд миргородського полковника. За однією з версій, попри всі висунуті проти нього звинувачення, старшина отримав від російської влади чин бригадира і призначення командиром слобідських козацьких полків¹²¹. Щоправда, в «Іменном списку генеральной старшини, полковников, бунчуковых товарищей, старшин полковых, сотников войсковых и значковых товарищей», складеному в квітні 1751 р., Василь Петрович Капніст записаний на чолі Київського полку як «брегадир и полковник», з уточненням, що посів він цей уряд «з полковничества миргородского»¹²². Але, в будь-якому разі, не виникає жодних сумнівів у тому, що з Миргородського полку Капніста таки забрали, причому на весну 1751 р. уряд миргородського полковника залишався вакантним¹²³. У Миргородському полку залишився служити син колишнього полковника Василя Капніста, який був записаний серед трьох бунчукових товаришів полку¹²⁴.

¹¹⁹ Там само. Арк. 42–43 зв.

¹²⁰ Там само. Арк. 20–37.

¹²¹ *Путро О.І.* Капністи. С. 96.

¹²² НБУВ ІР. Ф. І, № 57325–57343, арк. 57.

¹²³ Там само. Арк. 106.

¹²⁴ Там само. Арк. 24 зв.

Тим часом на чолі Цибулевської сотні утверджується ставленик Капніста Данило Байрак, згадки про якого (саме як про цибулевського сотника) зустрічаються і під 1750, 1751 та 1752 рр.¹²⁵, і, навіть, під 1753 р.¹²⁶. І це попри те, що, згідно з сенатським указом від 29 грудня 1751 р., територія на правому березі Дніпра («в Заднепрских местах») вздовж кордону з Річчю Посполитою, з відступом до 20 верст на південь, починаючи від устя річки Кагарлик (на Синюсі), прямою лінією на верхів'я річки Тури (або Грузької), на устя річки Кам'янки (на Інгульці), від устя річки Березівки (східні витoki тієї ж Кам'янки) та Омельника (Переволочанського) і далі вниз до впадіння останнього у Дніпро відводилась під поселення «пришедших ныне и впредь приходящих в подданство Е.И.В. сербов и прочих тамошних народов».¹²⁷ У рамках проекту створення російською владою на теренах Задніпров'я «Нової Сербії», у складі Гусарського та Пандурського полків на базі Цибулева постала 15 рота (Цибулевський шанець) Гусарського полку. Відтак мала зникнути і Цибулевська сотня, й уряд цибулевського сотника, а землі – перейти під управління керівництва Нової Сербії. Після утворення Нової Сербії українським мешканцям, які оселились тут, як зазначалося у відповідному документі російської влади – «безуказно», було видане розпорядження: упродовж шести місяців продати своє майно прибульцям-сербам та виселитись із насиджених ними місць¹²⁸. Насправді ж процес ліквідації властиво козацького устрою на Задніпрських місцях розтягнувся в часі, тож остаточна ліквідація Цибулевської сотні сталася лише в 1756 р.¹²⁹.

Як склалася за тих умов подальша доля Давида Звенигородського – невідомо. Можливо, він, як і більшість козаків задніпрських сотень, перебрався на помешкання трохи південніше Цибулева, поселившись на теренах підпорядкованого коменданту Єлизаветградської фортеці Новослобідського козацького полку, утвореного на південь від кордонів Нової Сербії (за 20 верств нижче новосербського кордону) у травні 1754 року. Адже саме задніпрські жителі фактично склали основу населення Новослобідського козацького полку і лише незначна їх частина повернулася в «польську» Україну, у лівобережні полки Гетьманату або перейшли в Запоріжжя. Принаймні, один із фігурантів справи, про яку йде мова, цибулевський сотенний осавул Василь Кошовенко (один із тих вірних полковнику Капністу старшин, які в 1749 р. вчинили напад на дім Звенигородського) в одному з документів 1758 р. згадується як сотник цього полку, якого командир фортеці св. Єлизавети генерал Ф. Юст відправив

¹²⁵ Гайдамацький рух на Україні. С. 150, 154–155.

¹²⁶ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 11214, арк. 890–894 зв.

¹²⁷ ПСЗ. Т. 13, № 9921.

¹²⁸ Там же. № 9921, 9924, 10049.

¹²⁹ *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 225.

до Очакова з листом до тамтешнього сераскира та для розвідування справи, пов'язаної з кривавим конфліктом, що спалахнув незадовго перед тим поміж двома ногайськими Ордами – Буджацькою та Єдисанською¹³⁰. А ось інший її фігурант – колишній цибулевський сотник Данило Байрак – після ліквідації сотні в Цибулеві був висунутий на уряд миргородського полкового осавула¹³¹.

Цікаво, що в ході реалізації нового політико-адміністративного проекту на Задніпров'ї, російська влада, домагаючись витіснення козаків Гетьманату з теренів посталої Нової Сербії, ліквідувала тут майнові набутки полковника Василя Капніста та, більше того – відмовилася задовольнити його прохання про компенсацію за втрачені «задніпрські ґрунти», аргументуючи це тим, що як Капніст, так й інші осадники Миргородського полку, завели там господарство на свій розсуд, не зваживши на «запретительные указы»¹³². До речі, після того, як полковий уряд у Миргороді посів представник місцевої миргородської еліти – Федір Остроградський, судові справи про зловживання його попередника, Василя Капніста, продовжували громадитися¹³³. Тим часом сам колишній миргородський полковник – тепер уже як командир слобідських козацьких полків – перебував поза межами Миргородщини, а невдовзі взяв активну участь у Семилітній війні 1756–1763 рр., де й загинув 19 серпня 1757 р. у бою під Грос-Егерсдорфом (Східна Пруссія).

Звична буденність місцевої влади чи казус владного повсякдення?

Отож, незважаючи на досить добре задокументовані етапи конфлікту поміж городовим отаманом, а згодом цибулевським сотником Задніпрських місць Миргородського полку Давидом Звенигородським та миргородським полковником Василем Капністом, дошукатися правди у цій історії практично неможливо. Однак вона містить чимало інформації про функціонування козацької влади на місцях, про шляхи і способи «правильної» організації судових розслідувань, механізми досягнення потрібних результатів, розуміння сучасниками суті адміністрування.

Важко не помітити, що за кожною зі сторін конфлікту стоїть і своя група підтримки з числа клієнтів, сформована на підставі як родинної спорідненості, так і службової субординації.

¹³⁰ *Абросимова С.В., Чумак О.М.* До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу) // Часопис «Південна Україна», № 2, 1996, Режим доступу: <http://www.zsu.zp.ua/ru/about.php?lang=ukr>

¹³¹ *Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії... С. 164; *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 225.

¹³² *Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії... С. 161; *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 223.

¹³³ *Вирський Д.* «Українне місто»... С. 217.

Надзвичайно важливим аргументом у протистоянні різних за статусом осіб є підтримка російської місцевої адміністрації та, вочевидь, можливості доступу до придворних кіл у столиці імперії.

Як бачимо, сторони конфлікту активно вдаються до використання авторитету громади, вміло маніпулюючи нею як за допомогою погроз чи шантажу, так і вдаючись до підкупу горілкою, а, можливо, й не тільки.

В арсеналі використаних засобів важливе місце посідають і фальшиві клопотання, чолобитні від імені тієї чи іншої локальної громади. Хоч за вчинками сторін доволі виразно простежується переважно матеріальне зацікавлення, риторика звернень до вищих владних інституцій обов'язково містить згадки про власне «раденіє» за державний інтерес та, натомість, обов'язково акцентує увагу на протиправному, протизаконному характері дій опонента, в яких нерідко відшукуються навіть елементи правопорушень, що підпадають під поняття державної зради. Фігурують й інші, надзвичайно серйозні правопорушення, за які, втім, після проведення тривалих розслідувань жодна зі сторін заслуженої кари так і не несе.

Не хетували сторони конфлікту і свідомим застрашуванням обивателів, що потрапили в категорію свідків, репресивними заходами, зрозуміло, у рамках службової компетенції старшин, а точніше, у межах наявного владного ресурсу. Зрозуміло, що полковник мав значно більше можливостей для впливу, а це вже апріорі збільшувало його шанси на успіх, хіба що опонент, як у випадку зі Звенигородським, знаходив підтримку поза межами Гетьманату.

І, наостанок, задамося питанням: наскільки описана конфліктна ситуація була типовою і наскільки – унікальною для практики адміністрування Гетьманату? Масштаби конфлікту, його тривалість і затятість, що були спровоковані, з одного боку, позірною невідповідністю сил опонентів та готовністю полкової влади застосувати репресії проти непослуха, а, з другого – наполегливістю авантюрного сотника у відстоюванні власних позицій через опертя на російську владу, звичайно ж, вирізняють цю справу з-поміж інших владних конфліктів у Гетьманаті, яких, варто наголосити, не бракувало з кінця XVII – у першій половині XVIII ст. Ще більшої неповторності цьому конфлікту надає факт його розгортання на теренах до того часу спокійного і добре керованого династією Апостолів Миргородського полку. Втім, пояснення цієї унікальності лежить на поверхні: у хронологічному вимірі конфлікт розгортається у часи, що наступили після відходу Апостолів від влади на Миргородщині; у територіальному ж відношенні місцем його розгортання стають новоприєднані до полку землі, де традиції козацького адміністрування були не дуже стійкими, і де існували об'єктивні підстави для виникнення конфліктних ситуацій – незаймані родючі землі, які наразі чекали на свого господаря.

КРИМІНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ У ГЕТЬМАНЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

(за матеріалами Полтавського гродського суду)

Злочинність – позачасове явище, притаманне людському суспільству на всіх етапах його існування, у різні історичні періоди. Однак класична історіографія, зосереджена на подієвій історії, майже не звертала на неї увагу, залишаючи її вивчення історикам права й судочинства. Лише в 70–90-х рр. XX ст. під впливом постмодерністської філософії та антропологічного повороту в історіописанні ця проблема потрапила до сфери зацікавлення істориків, перш за все американських, англійських та французьких. В Україні інтерес до цієї проблематики, як і до соціальної історії загалом, відносно недавній. Вона представлена роботами доволі вузького кола дослідників, передусім Наталії Старченко, Володимира Маслійчука й Валентини Шандри¹.

Основну свою увагу вчені сконцентрували навколо дослідження структури злочинності, її розмірів, різновидів переступів та впливу на це явище економічних, суспільних і правових обставин². Її вивчення дало плідні результати для розвитку соціальної історії, бо судові документи, що є зазвичай основними джерелами, містять у собі багато інформації про соціальні й гендерні відносини, становище маргінальних груп і мігрантів, повсякденне життя представників різноманітних прошарків досліджуваного соціуму тощо. Протоколи судових засідань цікавлять дослідників соціальної історії перш за все тому, що злочини відображають різноманітні сторони життя людської спільноти. Вони, як слушно зауважив дослідник цієї проблеми Пітер Спіренбург, є «дзеркалом суспільства»³.

Більшість істориків під злочинном розуміють суспільно-небезпечну дію, що чинить зло людям⁴. Безумовно, що в попередні епохи це поняття, як і сприйняття злочинності взагалі, мало дещо інше навантаження. Розуміння

---

¹ Старченко Н.П. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УІЖ. 2011. № 5. С. 4–27; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008. – 128 с.; Його ж. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.). Харків, 2011. – 448 с.; Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). К., 2011. – 266 с.

² Kamler M. Świat przestępczy w Plosce XVI i XVII stulecia. Warszawa, 1991. S. 5.

³ Spierenburg P. Crime // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. T. 3. New York, 2001. P. 336.

⁴ Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т. 1: А–К. С. 766.

і тлумачення злочинів у Гетьманщині XVIII ст., безумовно, відрізнялося від сучасного. Хоча дослідники й не мають спільної думки відносно класифікації злочинів, але значна їх частина згідна з поділом на чотири основні категорії: 1) насильство чи злочини проти особи; 2) злочини проти власності: крадіжки, шахрайства, грабежі; 3) злочини проти моралі; 4) злочини проти влади⁵.

Одним з найбільш інформативних джерел, що дозволяють вивчати кримінальну злочинність Гетьманщини в останній період її існування, є матеріали засідань гродських судів, адже саме в їх компетенції після судової реформи 1763 р. знаходилося кримінальне судочинство⁶. У своєму дослідженні користуватимуся матеріалами Полтавського гродського суду, які зосереджені у т. зв. «книгах околodнических приговоров», досить нечисленних, які зберігаються у відповідному фонді Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. До цих книг, на відміну від «книг челобитчесих приговоров», які так само велися в гродському суді, заносилися свідчення лише про кримінальні злочини.

У ці книги помісячно – від січня до грудня – вносилися інформація про всі кримінальні справи, що розглядалися упродовж року Полтавським гродським судом. Зазвичай їхня кількість не перевищувала 40 і лише в 1775 р. це число зросло до 71. Книга за той рік є найгрубішою – нараховує аж 310 сторінок, хоча в інші роки їх кількість не перевищувала 80⁷.

Слід також зауважити, що вміщена в них інформація не свідчить про справжній рівень злочинності у досліджуваній період, а лише відображає певні тенденції. Як свого часу слушно зауважив британський дослідник Джеймс Шарп (James Sharpe), кількість і різновиди злочинів, які розглядалися в судах, слабо корелюють із реальним станом справ. На його думку, через вплив таких чинників, як складна система судочинства, компетенція судів, неефективність діяльності судової адміністрації, високі судові збори тощо, у судах XVI–XVIII ст. розглядалася лише частина переступів⁸. Справжнє число кримінальних злочинів погано співвідноситься з тією частиною, що потрапляла до ранньомодерного суду, адже підрахунки, зроб-

⁵ *Spiereburg P. Crime. P. 336.*

⁶ *Пауук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів, 1967. С. 60.*

⁷ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, 23, 25.

⁸ *Sharpe J. A. Quantification and the History of Crime in Early Modern England: Problems and Results // Historical Social Research. Vol. 15. 1990. No. 4. P. 17–32.* Про розміри зборів в судах Гетьманщини див.: *Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. Вип. 7. С. 195–209; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. С. 229–258.*

лені на підставі протоколів судових засідань, радше відображають діяльність судових органів, аніж стан злочинності⁹.

Попри те, що ці тексти подають лише точку зору суду і не розкривають усього контексту, в якому здійснювалися розглянуті Полтавським гродським судом кримінальні злочини, вони, все ж, дозволяють бодай частково дослідити проблему злочинності ранньомодерного соціуму Гетьманщини. Тож спробую, взявши за основу «книгу околodнических приговоров» за 1775 р., реалізувати наступні завдання: проаналізувати кількість, структуру й види злочинів; дослідити час, місце і способи їх скоєння; проаналізувати статевовіковий і соціальний склад злочинців; визначити найбільш криміногенні мікрогрупи тогочасного суспільства, з'ясувати гендерне співвідношення середовища злочинців; проаналізувати систему покарань.

Структура злочинності

За 1775 р. суд розглянув 71 кримінальну справу, що було набагато більше, ніж зазвичай. Так, у 1779 р. фіксується лише 20, а в 1780 – 27 справ¹⁰. Поки що не вдалося з'ясувати, чому ж цей рік виявився таким «урожайним» для суду.

Найбільшу частку серед запроотокольованих злочинів, 36 справ (50,7%), становили таємні привласнення чужих речей – крадіжки (див. табл. 1.). Другу позицію займали злочини, пов'язані з мандрівками без документів, які засвідчували особу, т. зв. «безпашипортный ход» – 11 справ (15,5%).

Третє місце посідало переховування чи скупка краденого – 7 справ (10,0%), четверте – розбій: 6 випадків (8,5%), п'яте – вбивства: 5 випадків (7,0%). Решта злочинів – перелюб, двоєженство, ворожбитство, побиття та втеча з-під караулу – розглядалися по 1-2 рази.

Таблиця 1

Структура злочинів

Види злочинів	Кількість	%
Крадіжки	36	50,7
Пересування без паспорту	11	15,5
Переховування/купівля краденого	7	10,0
Розбій	6	8,5
Убивство	5	7,0

Види злочинів	Кількість	%
Убивство	5	7,0
Перелюб	2	2,8
Двоєженство	1	1,4
Ворожбитство	1	1,4
Побиття	1	1,4
Втеча з-під караулу	1	1,4
Усього	71	100

⁹ Geremek B. Przesłęstwo a świadomość społeczna we wczesnonowozętnej Europie // Europa i świat w początkach epoki nowozętnej. Część 1. Społeczeństwo, kultura, ekspansja. Warszawa, 1991. S. 54.

¹⁰ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 25, 26.

Тож, як бачимо, найчисельнішу групу становлять злочини проти власності. До них, у нашому випадку, слід віднести: крадіжки, купівлю й переховування краденого та розбій. Загалом маємо 49 злочинів, або 69% від загальної кількості. Другу позицію займатимуть злочини проти влади – «безпаишпортный ход» та недбальство у сторожі колодника – 12 випадків (16,9%). Третю – злочини проти особи: убивства й побиття – 6 випадків (8,5%) і четверту – злочини проти моралі: перелюб, двоєженство й ворожитство – 4 випадки (5,6%).

Той факт, що перевага належала злочинам проти власності, а не проти особи, може свідчити про модернізацію злочинності порівняно з попередніми епохами. Так, Пітер Спіренбург зростання подібних злочинів у Західній Європі XVIII ст. пов'язує з утвердженням буржуазного суспільства¹¹. Сумнівно, щоб у Гетьманщині відбувалися подібні процеси, але, безумовно, у той період вона переживала серйозну суспільну трансформацію.

Злочини проти власності

Крадіжки. Перевага крадіжок, які були доволі поширеним явищем у структурі злочинності ранньомодерного часу¹², фіксується й на території, що належала до юрисдикції Полтавського гродського суду. Так, наприклад, серед злочинів, скоєних неповнолітніми у Харківському намісництві упродовж 1781–1797 рр., крадіжки становили 51,4%¹³. Подібна ж ситуація спостерігалася й у регіонах Речі Посполитої. Зокрема, згідно з підрахунками одного з найвідоміших польських дослідників злочинності Марціна Камлера (Marcin Kamler), у XVI–XVII ст. у коронних містах Кракові, Любліні й Познані частка крадіжок становила 58%¹⁴.

Спробую визначити, що саме було предметом крадіжок, дослідивши справи, які безпосередньо стосувалися цих переступів. Також потрібна інформація знаходиться у протоколах про переховування й купівлю/продаж крадених речей та розбій – усього 48 справ (*див. табл. 2*).

Як бачимо, найчастіше викрадали худобу – 22 випадки (45,8%). У тогочасному суспільстві вона була найпопулярнішою у крадіїв. Зокрема, частка худоби серед даних, наведених В. Маслійчуком, становила 25,9 %¹⁵. Польський дослідник Славомір Щоцький так само стверджує, що в польських

¹¹ *Spiereburg P. Crime. S. 337.*

¹² *Ibid. P. 338.*

¹³ Підраховано за: *Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 97-98.*

¹⁴ *Kamler M. Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich).* – Warszawa, 2010. S. 57.

¹⁵ Підраховано за: *Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 97-98.*

Таблиця 2

Предмети крадіжок

Предмети	Кількість	%	Предмети	Кількість	%
Худоба й коні	22	45,8	Хворост	1	2,1
Рухоме майно	20	41,7	Бджоли	1	2,1
Гроші	3	6,2	Усього	48	100
Хліб	1	2,1			

селах XVI–XVIII ст., які він досліджував, «крадіжка худоби і коней була надзвичайно розповсюдженим явищем»¹⁶. Популярність цього виду злочину науковці пов'язують із тим, що тварин було доволі легко як красти, так і збувати¹⁷. Пріоритет зазвичай належав коням. Володимир Маслійчук у своєму дослідженні навіть виділив їх в окрему категорію. Аналізовані тут матеріали також указують на перевагу коней серед привласненого майна: у 1775 р. Полтавський гродський суд 12 разів засідав із цього приводу, що становило 54,6% усіх справ, які стосувалися крадіжок тварин. Викрадення волів фіксується у 5 справах (22,7%), корів та биків – у 3 (13,6%), а овець – у 2 (9,1%).

Порівняння цих даних із даними судових засідань за інші роки засвідчує схожу картину. Так, наприклад, у 1779 р. суд розглянув набагато менше справ – лише 20. Крадіжки серед них становили 55% (11 справ), а частка вкрадених тварин у їх структурі дорівнювала 54,5% (6 справ). Перевага так само належала коням – 66,7% (4 справи). У 1780 р. маємо 27 справ, частка крадіжок становила 51,9% (14 справ), серед них тварин – 57,1% (8 справ), а коней – 50% (4 справи)¹⁸. Волів у 1779 році викрадали лише 1 раз (16,7% від викрадених тварин), а в 1780 – 4 (50%)¹⁹.

Таким чином, можемо припустити, що у структурі кримінальних злочинів, які розглядав Полтавський гродський суд у другій половині 70-х рр. XVIII ст., провідне місце займали крадіжки, а найбільшою популярністю серед крадіїв користувалися свійські тварини, здебільшого коні й воли.

Попри таку перевагу, кількість викрадених за один раз тварин була незначною. З 12 справ про крадіжку коней лише в 4 згадується більше ніж

¹⁶ *Szczoeki S. Rozboje, rabunki i kradzieże od połowy XVI do XVIII wieku w świetle drukowanych ksiąg sądowych wiejskich // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. T. 2: Społeczeństwo a przestępczość. Warszawa, 2009. S. 164.*

¹⁷ *Kamler M. Złoczyńcy... S. 86.*

¹⁸ Підраховано за: ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 25, 26.

¹⁹ Там само.

одна тварина. Так, у січні 1775 р. розглядалася справа Михайла Гаркуші, якого звинувачували у крадіжці двох коней в секунд-майора Якова Козельського²⁰. Щоправда, звинувачений зізнався у викраденні лише одного: «*лошадь в масть темно гнедую вворовал*»²¹. У липні суд розглянув справу колодника Матвія Діденка, якого підозрювали у крадіжці трьох коней в сержанта Ізота Шеховцова. За браком доказів Матвія звільнили²². Таку ж кількість коней викрав наймит Федір Литвин у полтавського козака Йосипа Зосименка. Під час допиту в суді, 14 жовтня 1775 р., він зізнався, що «*увидевши пасущиесь на степу оного его владелца Штепы*²³ *сотне полтавской козака Осипа Зосименка трое лошадей: одного мерина в масть кологривого*²⁴, *а две кобилици сиву и другу кологриву рижу взял*»²⁵.

Найбільше, відразу чотирьох коней, викрав разом зі своїми товаришами «*велокороссійской породы человек Сергей Исаев, син Краснопевцов*». До Полтави Сергій прийшов у червні 1775 р. зі слободи Козацької Обоянського повіту Білгородської губернії на заробітки. Пропрацювавши в місті та навколишніх хуторах ціле літо, Краснопевцов разом із двома своїми земляками в середині вересня вирішив повернутися додому. Згідно з його свідченнями, «*сего сентября против 13 числа нотчу, будучи все три пяни, согласясь, своровали на пастбе под городом Полтавою в левади подле реки Rogozной состоящей четири лошади, коими поехали все три в дом свой*»²⁶.

Якщо коней того року викрадали зазвичай по одному, то з волами було все навпаки – їх крали відразу по кілька. З п'яти справ, які тоді дійшли до суду, у двох ішлося про крадіжку 2 волів, а в інших, відповідно – 3, 4 і 20 волів. У наймасовішій крадіжці обвинувачували колодника Кіндрата Олєфіренка, який, змовившись із жителями с. Мильці Іваном Слабким та Романом Буханченком, уночі з 28 на 29 квітня біля с. Загрунівки з пасовиська

²⁰ Очевидно, йдеться про Якова Павловича Козельського-молодшого, депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку до Законодавчої комісії Катерини II з вироблення «Нового Уложення» (1767), депутат дворянства Лубенського повіту, секунд-майор. (Див.: *Модзалевський В.Л.* Малоросійській родословник. Т. 2: Е–К. К., 1910. С. 392).

²¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, Арк. 20 зв.

²² Там само. Арк. 118-120.

²³ Йдеться про Григорія Штепу (1738–1767), сотника другої полкової сотні Полтавського полку, на час описуваних подій давно померлого. Федір Литвин був підданим сотника і жив на його хуторі. Див.: *Мокляк В.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. Полтава, 2008. С. 69.

²⁴ Кологривий – кінь з густою, пишною гривною, яка спадає на один бік (Словарь старых слов // доступно: <http://oldwords.ru/word/1043/>).

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 203.

²⁶ Там само. Арк. 192.

(«хлебопашества») викрав волів, які належали козакам того села Науму Біденку та Самійлу Кириленку. Тварин планувалося відігнати до м. Полтави, продати, а гроші розділити²⁷.

Три справи стосувалися великої рогатої худоби: у двох ішлося про крадіжку однієї й тієї ж корови, у третій – про крадіжку бика. Корову викрав мешканець Старих Санжар Зиновій Штепенко у підданого Грицька Мусієнка в с. Головач, коли проходив через село, повертаючись від свого зятя з с. Локощини. На момент затримання Зиновій був сильно п'яний. Під час допиту він заявив, що *«вовся не помнит, вел он ту корову или нет, потому что, как више значит, бил пьян»*²⁸. Подія сталася 9 лютого 1775 р. Перший розгляд цієї справи відбувся вже 20 лютого, але через неявку до суду позивача вона була перенесена на наступне засідання²⁹. У результаті, 2 березня справу заслухали вдруге³⁰.

Бик був у центрі кримінальної справи, що розглядалася в листопаді по скарзі мешканця містечка Великі Будища Василя Бортника на опішнянських жителів Сидора Тягуненка та Григорія Гелеверенка. Позивач закидав їм *«воровство оными со товарищи его, Бортника, быка в масть белого, якого оние воры вбивши, мясо в воду захоронили, а шкуру з оного ввез их товарищи сотенний перво опошнянский городничий Никита Вентенченко в свой дом»*³¹.

Однак першість за кількістю викрадених голів серед усіх видів худоби належала вівцям. Імовірно, причиною цього були невеликі розміри тварин, відповідно господарю, особливо якщо він був заможним власником, важко було стежити за їх приплодом, що створювало додаткову спокусу для найнятих вівчарів. Маємо вироки у двох справах про крадіжку овець. В обох позивачем виступав відставний полтавський полковий осавул Григорій Старицький. Перша справа, яка слухалася в липні, стосувалася викрадення його вівчарем Василем Койнашем 24 вівці³². У другій, яка слухалася в листопаді, Старицький звинуватив іншого свого наймита, Івана Масчика, у викраденні 26 овець³³.

Другу позицію в ієрархії предметів крадіжок посідало рухоме майно – всього 20 вироків у справах, пов'язаних із крадіжками, купівлею чи переховуванням крадених речей, а також розбійними нападами. У 13 з них наводяться реєстри викраденого, аналіз яких засвідчує: злочинці зазвичай забирали все, що могло становити хоч якусь цінність.

²⁷ Там само. Арк. 157 зв. –158.

²⁸ Там само. Арк. 23 зв.

²⁹ Там само. Арк. 4 зв. –5.

³⁰ Там само. Арк. 23–24 зв.

³¹ Там само. Арк. 208 зв.

³² Там само. Арк. 154 зв. –157 зв.

³³ Там само. Арк. 255–258.

Згідно з описами награвованого, найпоширенішою здобиччю серед місцевих злочинців були одяг та тканини. Якщо вірити протоколам, їх викрадали найчастіше. Зокрема, одяг присутній у 11 (84,6%) з 13 реєстрів, а тканини у 8 (61,5%). Асортимент як жіночого, так і чоловічого одягу був надзвичайно різноманітним, хоча зазвичай традиційний для представників нижчих та середніх верств тогочасного суспільства. Серед жіночого одягу були: шуби, каптани, кофти, пояси, хустки, шапки, плаhti, сорочки, запаски, свити, намітки. Чоловічий теж був звичайним: бурка, киреї, пояси, шапки, юпки, сорочки, свити, чоботи. Щоправда, якщо об'єктом крадіжок чи пограбувань ставали представники вищих верств суспільства, траплялися й вишуканіші речі. Наприклад, під час пограбування маєтку капітана Григорія Капустянського злодії серед іншого викрали й *«кирею сукна цветом блакитного подиштою завойчатим лисим мехом з золотими петлицями вкруг оной золотой шнурок»*³⁴, а також *«галстук черний»* та *«халат домашний»*³⁵.

Тканини теж переважно були традиційними, місцевого виробництва – полотно та сукно. Винятком хіба що можна вважати два шматки кумачу, вкрадені у капітана Капустянського³⁶, та 5 фунтів шовку, який поцупили з крамниці (лавки) військового товариша Івана Максимова в містечку Великих Будищах³⁷. Найбільше таких речей зустрічається в описі у кримінальній справі № 31, яка розглядалася в травні³⁸. Тоді притягли до відповідальності сімох осіб, мешканців того ж містечка та села Старі Млини, підозрюваних у крадіжках і скуповуванні краденого майна. Загальний реєстр викрадених ними речей нараховував 43 позиції, 16 (37%) з яких становили сукно, полотно й пряжу. За кількістю викраденого передувало сукно – 7 шматків різної величини: розмірами від півчвертки ліктя до 30 ліктів, що в перерахунку на сучасну систему мір становить близько 54 м³⁹. Полотно викрадали не так часто – 4 рази, але об'єми його були більшими: 12 сувоїв, 40 ліктів, 57 ліктів і шматок. Якщо навіть не враховувати такі непевні величини, як сувій та шматок, то все одно виходить понад 56 м. Крім цього, 5 разів крадії забирали у своїх жертв ще й вовняну (18 пасків) та конопляну (4 клубки) пряжу та товсті нитки із клоччя, т. зв. вал (6 клубків)⁴⁰. Найбільший шматок тканини було викрадено у квітні під час

³⁴ Там само. Арк. 49.

³⁵ Там само. Арк. 49 зв.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 178 зв.

³⁸ Там само. Арк. 94–102.

³⁹ Згідно з даними О.Ф. Сидоренко, довжина ліктя становила у той час 58,5 см. (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975. С.159).

⁴⁰ Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т.1: А–К. С. 158.

пограбування підданого полкового хорунжого Семена Лаврентієва – Самійла Зінченка. Зловмисники, за свідченням потерпілого, «забрали все его имене бившое в хате». Серед іншого й 180 ліктів полотна (понад 105 метрів)⁴¹.

Доволі суттєву частку серед предметів крадіжок, згідно з аналізованими джерелами, становили збіжжя та продукти харчування. До останніх слід віднести: борошно, печений хліб, сало, масло, мед, горілку, цукор і сушені яблука. Ці продукти згадуються у 7 вироках, що становить 53,8% справ, які містять реєстри вкраденого. Наприклад, збіжжя фігурує у 3 справах. Злочинці, притягнуті до відповідальності, викрали 4 міхи пшениці, 2 міхи ячменю та по 1 міху жита й гречки⁴². Сюди також, очевидно, слід віднести й 2 мішки конопляного насіння. Один забрали з комори жителя с. Івашок Петра Слюсаря⁴³, а другий – з хати жителя с. Федорок Никифора Шквиренка⁴⁴.

Із продуктів харчування здобиччю злодіїв стали: 4,5 міхи борошна (3 житнього, 1,5 гречаного та 1 пшеничного⁴⁵), 10 шматків сала⁴⁶, 5,5 відер меду⁴⁷, по 0,5 пуду коров'ячого масла⁴⁸ й цукру⁴⁹, близько 6 літрів горілки⁵⁰ та 2 зв'язки сушених яблук⁵¹.

Найбажанішою здобиччю були, очевидно, гроші. Незначний у той час розвиток грошового обігу серед тої частини ранньомодерного соціуму, яка ставала зазвичай об'єктом нападів злочинців – посполиті, піддані, підсудки й козаки, призвела до того, що їхні суми здебільшого були незначними (див. табл. 3). Лише в тих випадках, коли об'єктами злочинів ставали представники вищих верств, їх кількість могла бути великою.

Цінність грошей в тогочасному суспільстві засвідчує той факт, що позивачі вносили до реєстру викрадених речей навіть украй незначні суми – в кілька копійок. Як, наприклад, підданий бунчукового товариша Івана Кованьки, житель с. Федорок Никифор Швиденко, який записав 6 коп.⁵², чи мешканець с. Нижніх Млинів, козак Кирило Собакарь, який вніс до реєстру 20 коп.⁵³.

⁴¹ ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 181 зв. – 182.

⁴² Там само. Арк. 9 зв. – 16, 59 зв. – 70 зв., 94–102, 149 зв. – 154.

⁴³ Там само. Арк. 34.

⁴⁴ Там само. Арк. 150.

⁴⁵ Там само. Арк. 14, 61, 94 зв., 150.

⁴⁶ Там само. Арк. 50, 61, 94 зв., 150.

⁴⁷ Там само. Арк. 34, 94 зв., 199 зв.

⁴⁸ Там само. Арк. 94 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 49 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 49 зв., 199 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 34.

⁵² Там само. Арк. 149 зв.

⁵³ Там само. Арк. 199 зв.

Таблиця 3

**Перелік викрадених грошових сум,
зафіксованих у кримінальних справах 1775 р.**

№ Справи	Сума грошей	Місце злочину	Соціальний стан жертви	К-ть злодіїв	Вид злочину
11	120 руб. (мідь, срібло, 1 золотий напівімперіал)	м. Полтава	купець	2	крадіжка
13	7 руб., 50 коп.	с. Івашки	підданий	2	крадіжка
15	102 малі червінці 34 імперіали (золото) 36 руб. (срібло) 340 руб. 7 мішків грошей (мідь)	Маєток біля с. Іванівки, Ізюмська провінція	поміщик, капітан	17	розбій
16	7 руб. (срібло). 40 коп. (мідь)	с. Петровське	козак	3	крадіжка
31	16 руб. (срібло) 2 руб. 50 коп.	м-ко. Великі Будища	козак козак	2 3	крадіжка
39	1 руб.	с. Рибці	бунчуковий товариш	2	крадіжка
41	30 руб.	дорога	посполитий	2	розбій
48	98 руб. (мідь)	м. Полтава	козак	?	крадіжка
49	6 коп.	с. Федорки	підданий	4	розбій
59	1 руб. 20 коп.	с. Пушкарівка	підсусідок	4	розбій
66	20 коп.	с. Нижні Млини	козак	?	крадіжка
68	13 руб. (срібло)	хутір	підданий	1	крадіжка
70	1 руб. 12 руб. (срібло, мідь)	м. Полтава хутір	підданий ?	5 5	розбій, крадіжка

Як правило, гроші викрадали разом з іншими речами. Вони фіксуються поміж іншого майна у 10 (76,9%) з 13 проаналізованих реєстрів. Лише у трьох випадках ішлося про викрадення винятково грошей. Зокрема, у справі № 11, що розглядалася в лютому, ішлося про викрадення в мешканця розкольницької слободи Зибкої Івана Драчова полтавськими жителями Іваном Куліченком та Іваном Довбишем 120 руб. *«монети медной, между коими денгами в числе оних были денги сребной монети и один пятирублевой им-*

періал патрети третього імператора»⁵⁴. Друга справа (№ 48), яку судді розглядали в червні, стосувалася крадіжки у полтавського козака Семена Богомаза «в доме его з жилой комнати лежащих денег монети медной в трех капиуках девяносто восемь рублей с половиною»⁵⁵. Утретє гроші згадувалися як окремий предмет крадіжки в жовтні 1775 р. (справа № 68). Тоді розслідувалася справа мешканця с. Нижні Млини Івана Ключника, який украв 13 руб. у Лук'яна Паська, мешканця одного з хуторів, що належали бунчуковому товаришу Федорові Левенцю⁵⁶. Щоправда, ця справа стосувалася не лише грошей, бо злодій заліз ще й у панський погріб, який був на тому ж хуторі, та прихопив там вулик із бджолами⁵⁷.

Як видно з таблиці 3, найбільше грошей забрали злодії з дому поміщика, відставного капітана Григорія Капустянського. Учасникам того резонансного розбійницького нападу⁵⁸ дісталась доволі значна сума. Якщо перерахувати всі захоплені монети на рублі навіть без 7 мішків мідних грошей, ліку яких допитані в Полтаві розбійники не знали⁵⁹, то виходить 1022 рублі. Попри те, що злочинців було аж 17 осіб, здобич виявилася значною – по 60 руб., не рахуючи мідних грошей та речей. Крадіжки й пограбування представників нижчих соціальних груп, як бачимо, не давали таких прибутків. Як свідчить наведена вище таблиця, у групі ризику також потенційно перебували купці чи особи, які займалися торгівлею. Так, уже згадуваний розкольник Іван Драчов мав при собі велику суму, бо був купцем⁶⁰, а пограбований на дорозі житель с. Комарівки посполитий Михайло Коробченко їхав купувати хліб у Слобідську губернію⁶¹.

⁵⁴ Там само. Арк. 25. Імперіали та на півімперіали – російські золоті монети, які стали чеканити з 1755 р. Свою назву отримали від того, що мали напис «имперская российская монета». Імперіали мали номінал 10 рублів і дорівнювали 10 срібним рублям. Виготовлялися вони з золота 900/1000 проби й важили 2 69/36 зол. Напівімперіали (полуимпериалы) мали номінал 5 рублів, виготовлялися з золота 88 проби й важили 1 90/96 зол. (Див.: *Спасский И. Г.* Русская монетная система. Л., 1970. С. 213–216.)

⁵⁵ Там само. Арк. 145 зв.

⁵⁶ Тут і далі йдеться про Федора Івановича Левенця (1719–†?), бунчукового товариша з 1750 р., підкоморія Полтавського повіту з 1763 р., надвірний радник з 1788 р. (Див.: *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник. Т. III: Л–О. К., 1912. С. 51–52).

⁵⁷ Там само. Арк. 206–206 зв.

⁵⁸ Показово, що у збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», виданому 1970 р., учасників цього розбою названо гайдамаками (Див.: *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* К., 1970. С. 558–559).

⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 49.

⁶⁰ Там само. Арк. 32 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 120.

Доволі часто здобиччю крадіїв ставали предмети, вироблені з дорогих цінних металів і прикраси. Це були: посуд, підсвічники, сережки, персні, намисто, кольорові стрічки тощо. Найбільше коштовностей було серед предметів, викрадених у поміщика Капустянського: «перстней два золотих с камушками, золотие серги, чайник, щипци, сахарницу, ложки малые и бошая одна чайних ложечек, четыре стакани, рожок детской один, кои все вещи были серебряние»⁶². Дві срібні чарки забрали крадії у вищезгаданого Кирила Собакаря⁶³. Намисто значиться серед викрадених речей тричі, а кольорові стрічки двічі. Найбільше стрічок було вкрадено з крамниці вищезгаданого військового товариша Івана Мартинова. Ймовірно, він спеціалізувався на торгівлі коштовними тканинами, нитками й стрічками⁶⁴.

Серед інших викрадених речей у реєстрах згадуються: кінська зброя, реманент, предмети домашнього вжитку, а також зброя. Дослідники вважають, що вона завжди мала для злодіїв велику цінність⁶⁵. У 1775 р. зброя зустрічається лише у двох справах, № 15, де йшлося серед іншого й про напад на масток капітана Капустянського, й у справі № 70. У капітана розбійники забрали келеп, 2 пістолети й 2 рушниці⁶⁶, а в реєстрах останньої згадувалися 2 пістолети й шабля⁶⁷.

Розбої. Інколи заволодіння чужим майном відбувалося у формі розбою, тобто нападу з метою пограбування, який супроводжується погрозами, насильством, убивством і т. ін.⁶⁸ У аналізованих тут протоколах згадується про 6 таких випадків. Це, перш за все, уже неодноразово згадуваний тут доволі зухвалий напад на масток поміщика Григорія Капустянського в Ізюмській

⁶² Там само. Арк. 49.

⁶³ Там само. Арк. 199.

⁶⁴ Там само. Арк. 178 зв.

⁶⁵ *Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 165.

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 49 зв.

⁶⁷ Там само. Арк. 238 зв.

⁶⁸ Згідно з І. Малиновським, у Литовському Статуті «Разбоем называется посягательство на жизнь или здоровье с корыстною целью, совершённое в форме насильственного нападения на дороге» (Див.: Учение о преступлении по Литовскому Статуту. К., 1894. С. 134). Імперське законодавство XVIII ст. розглядало це поняття значно ширше, не обмежуючись лише нападами на дорозі (Див.: *Тальберг Д.* Насильственное похищение имущества по Русскому праву (разбой и грабеж). СПб., 1880. С. 109–112). Оскільки в проаналізованих у цьому дослідженні судових вироках розбоем називали ще й напади на мастки та будинки, а при визначенні покарань поряд з Литовським Статутом використовували ще й закони Російської імперії, я послуговувався сучасним тлумаченням цього поняття, згідно з яким воно являє собою «напад з метою пограбування, що супроводжується погрозами, насильством, убивством і т. ін.» (Див.: Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т. 3: П–Я. С. 143).

провінції, учасниками якого були фігуранти двох інших справ, що розглядалася Полтавським гродським судом, Михайло Омельченко та Лазар Усенко⁶⁹. У формі розбою відбувалися пограбування Максима Кичатого, який пас коней в урочищі під с. Диканькою⁷⁰, і жителя с. Комарівки Донецького пікінерського полку Михайла Коробченка, на дорозі, коли він їхав до Слобідської губернії, щоб купити хліба⁷¹. Розбійними були також напади на будинки: Никифора Шквиренка в с. Федорках⁷², Самійла Зінченка під с. Пушкарівкою⁷³ та Сави Тищенка у м. Полтаві⁷⁴.

Від інших злочинів розбої відрізнялися більшим числом учасників, а також застосуванням насильства. Ймовірно, чисельність розбійників залежала від об'єкту, який планувалося пограбувати. Так, на маєток капітана Григорія Капустянського напало аж 17 осіб, 9 з яких, за свідченням колодника Михайла Омельченка, були запорозькі козаки⁷⁵. В інших розглянутих тут випадках злодіїв було менше – на доми Самійла Зінченка й Сави Тищенка насакаувало по 5 осіб, на хату Никифора Шквиренка й на Максима Кичатого – по 4, а в пограбуванні Михайла Коробченка брало участь лише 2 злодії.

Насильство застосовувалося в усіх розглянутих випадках. У кращому разі грабіжники обмежувалися лише зв'язуванням потерпілих. Так, вони вчинили під час пограбування Никифора Шквиренка: *«связав его и живую с ним в той хате невестку его Матрону и забрав все движимое их имение...»*⁷⁶, та Самійла Зінченка: *«связали его, жену и брата его Харитона Зенченка племянницу Параскевию и забрали все его имение бывшее в хате»*⁷⁷.

В інших випадках події розгорталися більш драматично. Під час нападу на маєток Григорія Капустянського злодії поранили списом його малолітнього сина, а самого капітана били, вимагаючи віддати гроші⁷⁸. Вищезгаданого Максима Китисенка грабіжники сильно побили палицею, розбивши до самої кістки голову й переламавши руку⁷⁹. Пограбованого на дорозі

⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 41–59 зв., 60–70 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 87–87 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 120–12 зв.

⁷² Там само. Арк. 149 зв.

⁷³ Там само. Арк. 181.

⁷⁴ Там само. Арк. 254 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 48 зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 149 зв.

⁷⁷ Там само. Арк. 181 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 49.

⁷⁹ Там само. Арк. 87.

Михайла Коробченка «били немилосердно»⁸⁰. Жорстоко бандити обійшлися і з Савою Тищенком та його дружиною. Їх зв'язали й нещадно били, вимагаючи грошей. Як свідчить виписка із квита возного гродського суду Григорія Затеси: «1-е. На Саве Тищенку от самих колен по голове, по спине и по бокам, виключая одно брюхо, увесь тиранско избит как бы плетью, на обоих руках многие побитые синію криваве знаки, по голове и по лицу во многих местах то ж син синію криваве знаки. Губа сподняя с левого боку как бы ножом разрезана. 2-е. На жене его тож, начав от колена, по шеи, по спине и по бокам, кроме брюха вся збита как бы плетью, на лице во многих местах побитие кривавие знаки, на левой руки синію кривавых знаков болиших четуре, левой ноги большого палца часть как би ножом отрезанно, под обоими глазами синее побитие»⁸¹. На щастя, обоє залишилися живими, хоча траплялися й випадки, коли нападники вбивали своїх жертв.

Злочини проти влади

«Безпаишпорство». Імперська модернізація та викликане нею прагнення контролювати переміщення всіх категорій населення, перш за все платників податків, підданих і прикріплених до поміщиків селян, породили такий доволі поширений вид злочинів, як «безпаишпортный ход» чи «безпаишпорство». Як видно з таблиці 1, їх частка була доволі суттєвою – 15,5%. Того року суд ухвалив 11 вироків у таких справах; було засуджено 13 осіб. Більшість із них мандрували у своїх буденних справах, забуваючи чи не думаючи про те, що треба мати посвідчення особи.

Люди йшли в пошуках роботи, зустрічі з родичами, купівлі необхідних речей на базарах і ярмарках тощо. Так, наприклад, Гапка Котлярка зі своєю донькою Горпиною прийшли з хутора, що знаходився біля с. Гожулів, «с намерением чтоб где нибуд нанятся»⁸²; мешканець сл. Лебедин Сумської провінції Сава Сіренко був затриманий і відданий до суду, коли повертався з рідного с. Чернешини, в якому провідував матір⁸³, а Влас Решитниченко приїхав із м-ка Омельника Миргородського полку до м-ка Великих Будищ «для покупки себе овощи и продажи лошади»⁸⁴.

Доволі часто серед затриманих були особи, що втікали від своїх власників, а інколи й справжні злочинці. Наприклад, Іван Волошенко, затриманий в Полтаві на базарі, куди він прийшов купити чоботи, виявився збіглим

⁸⁰ Там само. Арк. 121.

⁸¹ Там само. Арк. 251 зв.

⁸² Там само. Арк. 21 зв.

⁸³ Там само. Арк. 86 зв.

⁸⁴ Там само. Арк. 190 зв.

із с. Нижні Млини підданим підкоморія Федора Левенця⁸⁵. Так само в Полтаві під час ярмарку був затриманий житель с. Мачух Федір Демаш, який втік із володінь земського судді Григорія Сахновського⁸⁶. Були й інші подібні приклади, однак найколеритнішою є, на мою думку, історія «мандрів» уродженця с. Оксютинці Роменської сотні Лубенського полку Олексія Штеги. У свої 45 років він змінив, згідно з моїми підрахунками, щонайменше 20 місць проживання. При цьому до самого одруження Олексій жив разом з батьками. Провівши в наймах на одному місці 4 тижні, кілька місяців – зиму або літо, півроку, чи навіть рік-два, він переходив на інше, мандруючи таким чином кількома полками Гетьманщини, а також територією Війська Запорізького. Цікаво, що свої мандрівки Штега здійснював разом із дружиною й дітьми. Найдовше, 4 роки, Олексій жив у сл. Писарівці, що належала генеральному обозному Семенові Кочубею. Його тричі ловили, засуджували «за безпашпортний ход» і відправляли до попереднього власника, але через якийсь час Штега знову втікав. Останній раз він був спійманий неподалік м. Полтави, в с. Терешках у шинку, де пив із невідомим йому чоловіком горілку⁸⁷.

Збіглим злодієм і розбійником виявився затриманий у с. Гинюківці Дем'ян Куліченко. Під час слідства з'ясувалося, що ще в травні 1767 р. він брав участь у розбійному нападі на подорожніх в урочищі Кобилячок. Один із них, мешканець с. Панасівки Миргородського полку Михайло Шпак помер від побоїв. Куліченкові тоді вдалося втекти й уникнути покарання. Однак, у грудні 1769 р. його затримали у шинку в с. Мачухах і відправили спершу в Полтавський гродський суд, а звідти в 1770 р. – у генеральний до м. Глухова. У квітні того ж року Дем'ян зумів утекти з-під варти й пішов на територію володінь Запорізької Січі. Через деякий час він осів у с. Комишеvasі, купив хату й одружився. У травні 1775 р., разом із дружиною Куліченко вирішив провідати своїх родичів, які жили в с. Гинюківці неподалік Полтави, де й був затриманий⁸⁸.

Упущення колодника. 27 травня суд розглядав справу про недбальство при супроводі до полкової канцелярії колодника Петра Зорницького, який утік з-під варти козака першої полкової сотні варти Семена Пазька. Зорницького затримали в м-ку Великі Будища, бо засумнівалися в автентичності пред'явлених ним документів («по сумнителству имеючихся в него билетов...»⁸⁹)

⁸⁵ Там само. Арк. 75.

⁸⁶ Там само. Арк. 106.

⁸⁷ Там само. Арк. 162–166.

⁸⁸ Там само. Арк. 107–110 зв.

⁸⁹ Там само. Арк. 84.

і вирішили відправити до полкової канцелярії. Великобудиські козаки передали затриманого в правління першої полкової сотні місцевому городничому Пуздерку⁹⁰. Останній доволі недбало поставився до виконання своїх обов'язків, та й взагалі повівся досить дивно. Він призначив для конвоювання колодника двох козаків – Семена Пазька та Петра Литовченка, а потім запросив їх разом з колодником до себе на обід, де всі разом пили горілку, куплену за арештантові гроші. Під час обіду один із конвоїрів, Петро Литовченко, так напився, що звалився із ніг. Тоді городничий наказав Семенові Пазьку самому вести заарештованого. Цікаво, що арештант їхав на коні, а конвоїр ішов пішки. Біля Шведської могили колодник пришпорив коня й утік.

Суд визнав винним у втечі колодника городничого Пуздерка. Однак, йому визначили відносно легке покарання, значно легше від тих, які, за даними Володимира Маслійчука, призначали за аналогічні злочини в Харківському намісництві⁹¹. Городничому наказали знайти втікача в тримісячний термін. Якщо б йому цього зробити не вдалося, а проти Петра Зорницького хтось висунув обвинувачення, то Пуздерко мав би задовольнити всі претензії постраждалого⁹².

Злочини проти особи

Убивства. Як уже зазначалося, одним із різновидів злочинів проти особи були вбивства. Для їх аналізу можна використати класифікацію польського дослідника Марціна Камлера, який розділив усі випадки на три групи: 1) ті, що трапилися в результаті бійки; 2) сплановані, навмисні вбивства; 3) скоєні під час розбійних нападів⁹³. Отже, з 5 справ, які розглядалися Полтавським гродським судом, під цю класифікацію підпадають лише три. З них два убивства трапилися в бійці й одне (подвійне) – під час розбійного нападу. Ще дві справи стосувалися непідтверджених підозр – «сумнений» в убивствах. Перша з них була порушена проти підсудка Самійла Білашевого і його дружини Марини, зятя та дочки посполитого Касьяна Майстренка, яких підозрювали в убивстві Марининої мачухи Ксенії. Жертву знайшла мертвою у власній хаті в с. Петрівці поблизу Полтави її сусідка. При огляді тіла померлої возним першої полкової сотні Яковом Швидким були виявлені «знаки, вся тварь синяя и все на ней тело синее ж», тож справу передали до гродського суду. Слідство підтвердило невинуватість підсудних. До того ж з'ясувалося, що небіжчиця тяжко хворіла⁹⁴.

⁹⁰ На жаль, ім'я городничого в протоколі не вказане.

⁹¹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці. С. 305–310.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 84–86.

⁹⁴ Там само. Арк. 38 зв. – 41.

Ще одним підозрюваним у вбивстві, цього разу власної дружини, був мешканець Великих Будищ Іван Підгребельний. Чоловік сам знайшов свою дружину мертвою на долівці власної хати. Він стверджував, що причиною смерті була *«частая падучая болезнь, от чего она до умертвия своего болна находилась»*. Свідчення ж Іванової доньки Марії про те, *«что он вишепомянутую жену свою Пелагею удавил»*, через її неповноліття суд до уваги не взяв⁹⁵.

Убивства під час бійок зазвичай були результатами конфліктів, що, як правило, розпочиналися в шинках чи на вулиці. Підігріті горілкою відвідувачі досить легко розпочинали суперечки з будь-яких причин – через місце за столом, склянку оковитої, виграш чи програш у карти, сказані непристойні слова⁹⁶, чи, як у випадку з Мусієм Остапенком, через справжні або вигадані кривди. Трагедія сталася на хуторі полтавського полковника Андрія Горленка, що знаходився в *«урочище Коломаку близ села Черкащини»* 4 травня 1775 р.

Того вечора Мусій зі своїм братом Грицьком пили горілку в домі місцевого шинкаря Федора Рябка. Туди ж у пошуках свого малолітнього слуги нагодився місцевий житель Семен Попович, якого Мусій запросив до столу й пригостив горілкою. Коли ж через деякий час Попович зібрався йти, брати зупинили його *«и с них Мойсей Остапенко, ставши близ порога, говоря помянутому Поповичу: «Тако треба в тебе взать пару волов за то, что б не снимал с их детей серяков и овец не займал». На что скоро сказал Попович, яко он серяков с их детей не снимал и овец не займал, то он набраня Поповичу матерно вдарил его, Семена, первие по зубам кулаком, а потом как оной Мойсей, так и брат его реченный Грицко Остапенко, вфативши его за волоса, свалил с ног на землю, и сколько при том раз они Остапенки его кулаком вдарили, не ведает»*. Шинкар зупинив бійку, після чого Семен Попович пішов додому, а братів він *«попотчивал по одной чарке горелки»* й виврядив із хати⁹⁷.

Однак конфлікт на цьому не вичерпався. Розгніваний Семен прибіг додому, зізвав родичів та сусідів, закликав їх брати дрючки й бити Остапенків. Через це *«Мойсею Остапенку и смертное последовало убийство, хотя с них шурин Поповичов Иван показывает, что вдарил он Мойсея Остапенка один раз дрючком по плечу»*⁹⁸.

Ще один конфлікт, який завершився убивством, стався в м-ку Великих Будищах 25 вересня. Сварка відбулася в середовищі місцевої молоді між

⁹⁵ Там само. Арк. 72 зв.

⁹⁶ Kamler M. Złoczyńcy... S. 254.

⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 130.

⁹⁸ Там само. Арк. 132.

15-літнім Іваном Рахненком, який того вечора вийшов із батьківського дому на вулицю «к бывшим тамо молодикам», та наймитом козака Григорія Демочки Іваном Балковим (на жаль, вік у джерелі не вказаний). Можна припустити, що причиною сварки став якийсь недолугий жарт, «спроба поглизувати зі слабшого для власного самоствердження»⁹⁹, характерні для підліткового середовища. Як сказано в матеріалах справи, Балковий з невідомої причини став ляяти Рахненка, за що той нібито спершу пхнув, а потім «вдарил его, Балкового, имеющуюсь в него руках палкою раз по шеи, а дважды по плечам»¹⁰⁰. Від цих побоїв Іван Балковий 1 жовтня помер. Однак возний із козаками при обстеженні тіла небіжчика виявили на ньому не три, а чотири «знаки» від ударів, один з яких був на голові¹⁰¹. Отже, Рахненко явно применшив силу, з якою бив Балкового.

Убивство козака Андрія Наталченка і його дружини Ганни, найжорстокіше з усіх розглянутих вище, сталося в ніч з 26 на 27 січня в результаті нападу розбійників на їх хутір, що знаходився в лісі поблизу с. Мачух. Огляд тіл убитих засвідчив: перед смертю Андрія з Ганною нещадно катували. Як сказано у вироку, на їхніх тілах «по освидетельствованию хоружим Шостею при священнику и двух шляхтичах явились знаки: 1-е, в Андрея Наталченка голова вся порезанная и окривавленная; 2-е, шия с правого боку пополам перерезанная; 3-е, груди и чрево совсем огнем попеченное, так что и шкура поседалась и тело почернело. На жене его Анне: 1-е, голова вся побита и окривавленная; 2-е горло в двух местах перерезанное; 3-е, от грудей весь живот огнем попеченные; 4-е, на руках от перевязания до костей и огнем зженные знаки»¹⁰².

Причиною нападу розбійників на дім Андрія Натальченка були, очевидно, гроші, які він виручив за проданий ґрунт. Принаймні так впливає зі свідчень жительки с. Федорки Тетяни Сизенко, до якої небіжчиця Ганна приходила незадовго до загибелі. Вона розповідала, що за відсутності вдома чоловіка до неї на хутір прийшли житель того ж села Пилип, Хорешків зять, та Іван Скрипник, який жив на одному з хуторів біля р. Полузир'я. Ці двоє били Ганну й «мучили нещадно», вимагаючи грошей. Коли ж жінка заявила, що чоловік відніс їх до с. Мачухи, злочинці, забравши в неї майно, примусили під загрозою смерті присягнути, що вона не розповість про них нікому, навіть власному чоловікові¹⁰³. Ймовірно, через кілька днів розбійники повернулися й завершили розпочате.

⁹⁹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 257.

¹⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 143 зв.

¹⁰¹ Там само. Арк. 144 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 194 зв.

¹⁰³ Там само. Арк. 95 зв.

Побиття. Побиття чи «окровавлення» капрала під час бійки трапилося увечері 17 квітня в шинку с. Супрунівки. Місцеві козаки, Іван Нечитайленко, Григорій Власенко й Антон Швець, прийшли туди випити горілки, зчинили шум та розбудили невідомого капрала, який спав на ліжку. Зав'язалася суперечка, що переросла в бійку: капрал став кидатися на своїх опонентів зі шпагою і розбив Івану Нечитайленку носа. Козаки шпагу відібрали, але при цьому капрал поранив нею сам себе в ногу. Супрунівські мешканці віднесли зброю сільському отаманові Трохиму Городчанінову, який вирішив сам втрутитися у конфлікт і прийшов до шинку. Отаман хотів з'ясувати особу капрала, але той нібито кинувся на Трохима з ножем. Ніж забрали, а нападника побили. Наступного дня, узявши із сотенної канцелярії супровідного листа, капрала відправили до військової частини, що знаходилася в с. Мильцях. Незабаром військове командування подало на козаків скаргу до суду. У свідченнях козаків виявили розбіжності, тож суд ухвалив покарати їх палками й відпустити¹⁰⁴.

Злочини проти моралі

Серед цього виду злочинів дві справи стосувалися перелюбу і по одній – двоєженства та ворожбитства. У перелюбі було звинувачено Уласа Козубенка, справу якого слухали 2 березня. Улас нібито звабив і підговорив утікати мешканку м. Полтави, удову Домаху Браїлчиху, в якої служив шинкарем. Коханців затримали в с. Супрунівці вночі 18 січня. Уласа відправили до гродського суду, а Домну, «дабы таких зазорних поведеній воздержалась и обхождение имела постоянное», покарали. Однак під час розгляду справи з'ясувалося, що Улас з Домною вирішили побратися й направлялися в с. Шостаки до місцевого священика о. Пантелеймона для вінчання. Вони навіть мали письмовий дозвіл на укладення цього шлюбу, виданий полтавським протопопом о. Іваном Станіславським. До с. Супрунівки молодята заїхали, щоб зустрітися із проживаючою там Уласовою матір'ю «для свідання и просит дозволения ему, Власу, жениться»¹⁰⁵.

Удруге подібну справу слухали 22 червня. Цього разу факт перелюбу довели. Його чинив зі своєю невісткою Одаркою, дружиною рідного брата, мешканець с. Яківців козак Трофим В'язуненко. Коханці визнали свою провину і були засуджені до публічного покарання: «Трофима Вязуненка плети, а Дарию розгами, и по наказании обявав под смертною казнию, при суде подпискою, что впредь в таковом скверном деле обращатся не будут»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 72 зв. – 74 зв.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 21–23.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 110 зв. – 112.

По звинуваченню у двоєженстві 5 березня перед судом постав полтавський козак Іван Горбенко. Івана звинувачували в тому, що він покинув дружину з двома малими дітьми та одружився вдруге. Судді, вирішивши, що ця справа належить до компетенції духовного суду, ухвалили відправити козака разом із новою дружиною в Полтавську протопопію¹⁰⁷.

Найкоротшим з усіх вироків, записаних в аналізованій книзі, є вирок, винесений 27 квітня 1775 р. підданій Хрестовоздвиженського монастиря Гапці Явтухівні, яка «*винилась*» у ворожбитстві. На жаль, він не містить жодної інформації про обставини справи. Поставши перед судом, Гапка зізналась, що ворожить, допомагаючи виявити долю зниклих речей. Однак це, очевидно, була не єдина причина, з приводу якої жінку притягли до суду, бо, крім цього, вона ще й була «*шатающаясь по многим местам и разным жительствовам*». Суд ухвалив її висікти й віддати до монастиря для накладення епітимії¹⁰⁸.

Час, місце і спосіб скоєння злочинів

Згідно з нашими підрахунками, в аналізованих вироків містяться вказівки на час і місце скоєння 43 злочинів. Найбільше переступів припадає на ніч (25 злочинів, 58,1%), серед них найчастіше зустрічаються крадіжки – 18 випадків (72%)¹⁰⁹ – і розбої – 7 випадків (28%). Серед зацікавлень нічних крадіїв переважало майно – 13 (72,2%) випадків; тварин викрали лише 5 разів (27,8%). Ще 11 злочинів (25,6%) було скоєно увечері: 7 крадіжок (у 6 випадках це були тварини, на відміну від нічних крадіжок), 2 вбивства, одна бійка й один розбійний напад. Отже, основна маса злочинів припадала на темну частину доби.

Удень сталося лише 7 злочинів (16,3% від загальної кількості), з них 4 були крадіжки: двічі злодії викрадали худобу, в одному випадку – спечений хліб і ще в одному – хмиз. Два буханці хліба намагався вкрасти в одному з шинків м. Полтави мешканець с. Нижні Млини Влас Дикий, який у страсну п'ятницю вдень пив там горілку разом зі своїми односельцями. Його спіймали на гарячому й віддали до сотенного правління¹¹⁰.

Крадіжку в лісі хмизу, скоріш за все, можна було здійснити лише вдень. У його скоєнні син значкового товариша Федір Старицький звинуватив підданих свого брата, миргородського полкового обозного Василя Старицького

¹⁰⁷ Там само. Арк. 32 зв. – 33.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 71 зв.

¹⁰⁹ Аналогічна ситуація фіксується і в Речі Посполитій, див.: *Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 144.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 81-81 зв.

– Григорія, Марка та Григорія Садовенків і Семена Кобзаренка, які за наказом пана нарубили 4 вози хмизу. У даному випадку йшлося, найімовірніше, не про крадіжку, а про суперечки між братами з приводу нерозділеної спадщини, тож гродський суд звільнив обвинувачених¹¹¹.

Так само вдень Гапка Явтухівна займалася ворожінням¹¹², а городничий Пуздерко з козаками, свідомо чи несвідомо, створили умови для втечі колодника¹¹³. Трохим і Одарка В'язуненки також серед білого дня, *«по отлучки ее свекрухи мужа ее показаного Кондрата в Полтаву на торг»*, чинили *«прелюбодейание»*¹¹⁴.

Інформації про місце скоєння злочинів у аналізованому джерелі дещо більше, ніж про час – 47 випадків. Зібрана «статистика» вказує на те, що основна маса злочинів (57,5 %) здійснювалася в приміщеннях: хатах, коморах, лавках, стайнях, шинках тощо. У більшості випадків вони стосувалися майна, але інколи і тварин, як, наприклад, крадіжка коней зі стайні священника Павла Занковського в с. Жуки під Полтавою, що сталася в січні¹¹⁵.

Найчастіше, в 14 випадках (29,9%), у центрі уваги крадіїв опинялися комори, в яких, як видно з реєстрів вкраденого, мешканці Гетьманщини зберігали найрізноманітніші речі: збіжжя, борошно, одяг, тканини, кінську зброю, реманент, зброю, прикраси тощо. Другим за популярністю серед злочинців приміщенням були хати – 6 випадків (12,8%), а третім – шинки (3 випадки (6,4 %)). Злочини, що здійснювалися в хатах, так само, як і ті, що відбувалися в коморах, були пов'язані із заволодінням чужим майном. Згідно з вироками 1775 р., у хатах відбулося 3 розбої, 2 крадіжки й 1 вбивство.

Шинки як місця злочинів у проаналізованих вироках фігурували тричі. У них сталося дві бійки й одна крадіжка. Одна бійка, як пам'ятаємо, відбулася в с. Супрунівці між місцевими козаками й російським капралом¹¹⁶, а друга – в шинку на хуторі полковника Андрія Горленка між Семеном Поповичем та братами Остапенками¹¹⁷, що скінчилася вбивством одного з братів.

Слід зауважити, що шинки завжди були криміногенними місцями; саме там знайомились майбутні спільники, задумувались злочини, виготовлялися фальшивки, збувалось крадене, а інколи й переховувалися злочинці.

¹¹¹ Там само. Арк. 171зв. – 177 зв.

¹¹² Там само. Арк. 71 зв.

¹¹³ Там само. Арк. 84.

¹¹⁴ Там само. Арк. 111 зв. – 112.

¹¹⁵ Там само. Арк. 12 зв.

¹¹⁶ Там само. Арк. 72 зв. – 74 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 130.

Зокрема, розбійницька ватага для нападу на маєток Капустянського почала організовуватися, коли більшість її учасників *«пили в шинкарки, ему (Лазарю Усенку – Ю.В.) незнаемой, горелку»*¹¹⁸. У шинку с. Байбаківки, що знаходилось на території Самарської паланки Запорозьких вольностей, Гордій Махненко зустрів *«великороссийской службы человека»*, якого, *«потчивая горелкою, между разговорами просил о написании ему, Мохне, билета на пяти человек, на две повозки с лошадми в малороссийские и великороссийские города...»*. У результаті домовленості цей чоловік, Никифор, який *«о прозвании и которого полку, не говорил»*, і виготовив фальшивий паспорт для Гордія та його спільників¹¹⁹. Михайло Гаркуша, який обікрав секунд-майора Козельського, заплатив краденими речами шинкареві Максимові Гриньку за *«напой горелки»*¹²⁰. Семен Вершиненко і Матвій Дудник викрадені у великобудиського козака Романа Яценка *«вещи отнесли к шинкару сотника Великобудиского Павла Сулмимы Макару Шевцю»*¹²¹. У шинкаря Василя Савуна на хуторі Буцькому, що знаходився на р. Вільховій Говтві й належав військовому товаришу Петрові Цурці, переховувалися розбійники, які пограбували полтавського жителя Саву Тищенка¹²².

По одному разу місцями злочинів ставали крамниця, маєток та погріб. Останній належав козакові Лук'янові Паську й знаходився на його хуторі біля с. Нижні Млини. З нього підданий підкоморія Федора Левенця Іван Ключник викрав вулик із бджолами¹²³.

Коней та худобу крали, як правило, з пасовищ: на луках, леваді, степу, лісі, полі тощо (таких випадків було 11 (22,90%)). В одному випадку вночі з 15 на 16 травня було викрадено трьох коней з двору в м. Полтаві, де квартирував житель російського м. Білгорода, відставний сержант Ізот Шеховцов, було викрадено троє його коней¹²⁴. Також маємо крадіжку двох волів із загороди козаком другої полкової сотні Яковом Киселем у мешканця с. Івашок Якова Шаля в лютому того року, на всеїдному тижні¹²⁵.

Доволі криміногенним місцем, особливо в темну частину доби, були вулиці. На них, як пам'ятаємо, сталося два вбивства, Івана Балкового та Мусія Остапенка. Усього ж у вирокі 1775 р. ішлося про 3 злочини, скоєні на вулицях. Третім злочином було ворожбитство, про яке йшлося вище.

¹¹⁸ Там само. Арк. 64.

¹¹⁹ Там само. Арк. 229 зв. – 230.

¹²⁰ Там само. Арк. 19 зв.

¹²¹ Там само. Арк. 94 зв.

¹²² Там само. Арк. 211.

¹²³ Там само. Арк. 206 зв.

¹²⁴ Там само. Арк. 137 зв. – 138.

¹²⁵ Там само. Арк. 160 зв.

Три злочини відбулися в урочищах, доволі зручному місці для розбійницьких нападів, бо, зазвичай, вони були вкриті лісом, де жертву легко можна було заскочити зненацька. Таких нападів відбулося два: на мешканців с. Панасівки в урочищі Кобилячок та на Максима Китчатого в урочищі під с. Диканькою. Третій злочин також був пов'язаний з лісом, але, як згадано вище, з вирубкою в ньому хмизу підданими Василя Старицького.

Ще одним місцем злочину, зафіксованим у протоколах лише один раз, була дорога біля с. Федорівки, де пограбували вищезгаданого Михайла Коробченка. Взагалі дороги, особливо лісові, вважалися зручними місцями для розбійницьких нападів¹²⁶. Наприклад, саме на лісовій дорозі під час поїздки на ярмарок до м. Харкова у вересні 1767 р. був пограбований полтавський аптекар Георгій Там. Поблизу м-ка Люботина в лісі на нього напало троє розбійників: *«сидящего его в коляски один с них вдарив в голову копьем и разбил до кости. Другие ж и тот, которой копем голову пробил, втащив его с коляски и привязав в одном халату к дереву, а потом забрав лошадей с коляскою и все в оной бившии денги и вещи (о чем сложен реестр), неведомо куда с собой увезли»*¹²⁷.

Підготовка й здійснення злочинів

Слід також зауважити, що усі зафіксовані в аналізованій книзі злочини можна умовно розділити на спонтанні й сплановані. До перших належали ті, які здійснювалися випадково, коли рішення про їхнє скоєння приймалися спонтанно, або ж вони ставалися в результаті неусвідомлених дій. До таких злочинів слід, очевидно, віднести крадіжку Власом Диким у шинку хліба. Імовірно, прийшовши туди пити горілку, він навряд чи планував крадіжку; рішення виникло лише *«по отлучки шинкаря в другую хату»*¹²⁸. Так само спонтанно вирішив украсти корову й Зіновій Штепенко, який, *«напившись допяна горелки»*, йшов через село Головач на свій хутір. Тим більше, що він навіть не пам'ятав факту крадіжки¹²⁹. Очевидно також, що неспланованими, тобто ненавмисними були й убивства Івана Балкового та Мусія Остапенка.

Однак більшість злочинів здійснювалась в результаті певних спланованих дій. Вони були необхідні для того, щоб подолати перешкоди, які стояли на шляху до заволодіння здобиччю. Як видно з матеріалів справ, майже всі

¹²⁶ Kamler M. Złoczyńcy... S. 97.

¹²⁷ ЦДІАУК. Ф. 763, оп. 1, спр. 242, арк. 6 зв.

¹²⁸ Там само. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 81 зв.

¹²⁹ Там само. Арк. 23 зв.

комори, до яких хотіли потрапити крадії, зачинялися на замки. Лише у двох випадках вказується, що вони були незамкнені. Одну обікрав на хуторі в козака Лукьяна Паська злодій Іван Ключник¹³⁰, а іншу, у дворі мешканця с. Івашок Василя Гринька, обібрали Кирило Пунченко та Кузьма Маценко¹³¹.

Отже, для того, щоб заволодіти чужим майном, викрадачам у більшості випадків потрібно було ліквідувати перешкоду у вигляді замка. Для цього застосовували кілька способів. По-перше, найпростішим варіантом, який, однак, одразу кидався у вічі, було відбивання чи відкручування замка. Для цього застосовували залізні й дерев'яні пристрої. Так, із 6 випадків зривання замка один раз його відкрутили залізним свердлом¹³², 2 рази палицею¹³³, 1 раз дубовим шворнем¹³⁴ і 2 рази інструмент не вказували¹³⁵.

Так само 6 разів замок відкривали: 5 разів використовували ключ¹³⁶ і 1 раз «*шило закривленное*»¹³⁷. Тогочасні запори були менш захищеними, ніж сучасні, тож один і той же ключ часто міг підходити до різних замків. Це суттєво полегшувало справу, адже потрібно було мати ключ від подібного, а не конкретного замка. Матеріали аналізованих справ значною мірою підтверджують цю гіпотезу. Так, наприклад, ідучи красти гроші, сховані купцем Іваном Драчовим, злодій Іван Куляченко взяв «*от имеючего в него подобного, как в комори, где денги намеренные были ворожать, замка ключ (підкреслення тут і далі моє – Ю.В.)*»¹³⁸. Подібним чином діяв Дорош Скидан, плануючи відкрити замок на коморі козака Павла Дмитренка в с. Петрівці: «*взятих с них Дорошом в доме хозяина его Леванжевского*¹³⁹ *от комори ж его, Леванжевского, ключем отомкнул в комори двери*»¹⁴⁰. Залізний ключ під час пограбування двох комор брав із

¹³⁰ Там само. Арк. 206 зв.

¹³¹ Там само. Арк. 33 зв. – 34.

¹³² Там само. Арк. 12.

¹³³ Там само. Арк. 33 зв., 34.

¹³⁴ Там само. Арк. 238.

¹³⁵ Там само. Арк. 41, 178.

¹³⁶ Там само. Арк. 27.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Очевидно, йдеться про значкового товариша Трохима Левандовського (1732–?), який свого часу був сотенним хорунжим. (Див.: *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К., 2010. С. 462).

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 61 зв.

собою крадій Семен Вершиненко¹⁴¹, а Іван Павелко обікрав комору в козака Олексія Олефіренка за допомогою дерев'яного¹⁴².

Відсутність ключа чи якісь інші причини примушували злодіїв вдаватися і до інших методів, таких, як підкоп. Наприклад, невідомі злочинці, які викрали в полтавського козака Семена Богомаза з хати гроші, зробили це, *«прокопав под комнатою подвалину»*¹⁴³. Так само вчинили й ті *«неведомые вори»*, що підкопались під комору козака Кирила Собакаря в с. Нижні Млини¹⁴⁴.

Одного разу на хуторі поблизу слободи Гупалівки певну проблему крадіям – Грицькові Костирці, Гордію Махненку й Андрію Гострому – створили дворові пси. Однак вони успішно впоралися з цією перешкодою: *«он, Костирка, в ворота манил хлебом собак, а Мохна іс Острим, пошедиши поза огородами, влезши чрез огород в двор и в состоящей близ хати комори, Острий имевшимся в него дубовим шворнем висячий небольшой замок открутив, ввойшли в комору и имевшуюсь тамо скриню взявши внесли в огород и, открутивши в оной завеси сокирою, побрали как сискавшоеся в ней, так и в комори, имущество»*¹⁴⁵.

Якщо на злочин їхали кіньми, то залишали їх на певній відстані, інколи доручали їх стерегти комусь із учасників, а безпосередньо до місця йшли пішки. Так, вищеназвані крадії, коли під'їхали до хутора, залишили коней з возом неподалік¹⁴⁶. Злодії, які крали коней у священника Павла Занковського в с. Жуках, під'їхавши до села, сані з кіньми поставили в лісі, *«а сами пешком пошли»*¹⁴⁷. За селом лишили своїх коней з возами й бандити, які напали на маєток Григорія Капустянського¹⁴⁸. Під час обкрадання комори в козака Павла Дмитренка один зі злодіїв, Кирило Глущенко, залишався з кіньми¹⁴⁹. Так само біля коней знаходився й Хома Собакаренко в той час, коли інші члени банди здійснювали розбійницький напад на Максима Кичатого¹⁵⁰.

¹⁴¹ Там само. Арк. 94 зв., 96.

¹⁴² Там само. Арк. 97.

¹⁴³ Там само. Арк. 145 зв.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 199.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 238.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 12 зв.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 64 зв.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 61 зв.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 88.

Розбійні напади потребували ретельнішої підготовки й більшого числа учасників. Щоправда, траплялися випадки, коли вони відбувалися й відносно спонтанно. Учасник розбою на Говтвянському тракту у травні 1767 р. Дем'ян Куліченко (Шульженко) свідчив: *«Поехали в четырех дво одноконными повозками, одною Шульженка, а другою оного Петра, чтоб где случится кого ограбить на пути»*¹⁵¹. Тобто конкретний злочин, який стався тоді в урочищі Кобилячок, попередньо не планувався.

Резонансний набіг на маєток Григорія Капустянського планувався не один день. Один із його учасників, Михайло Омельченко, на допиті в суді свідчив, що ще в жовтні 1774 р. він їздив *«в оное село для разведывания»*¹⁵². Згідно зі свідченнями іншого затриманого в м. Полтаві – Лазаря Усенка, безпосередня підготовка розпочалася 6 грудня 1774 р. у м-ку Кам'янці, що належало до володінь Запорізької Січі, коли вони з приятелями *«пили в шинкарки взагалі горелку»*¹⁵³. Саме там уперше, ймовірно, і було розроблено план цього наскоку. Домовившись, *«согласившись с Запорожскими козаками тамо тогда бувшими»*, Макаром Перебийносом, Степаном Неживим, Якимом Наливайченком, Іваном Штригалем і Микитою Білим, а також з мешканцем м-ка Самари Лазарем Усенком, жителем Протовчанської слободи Тихоном Малим і двома полтавцями, Яковом Чернявським і Яковом Мисиренком, разом відправились до м-ка Самари, де до них приєдналося ще семеро осіб. Потім усі разом вони поїхали в зимівник козака Леушківського куреня Макара Перебийноса на р. Вовчій¹⁵⁴. Там вони, *«вооружа себе ружьями, пистолетами и пеками»*¹⁵⁵, через три дні, у ніч із 17 на 18 грудня, поїхали в маєток жертви¹⁵⁶. Отже, як бачимо, напад був підготовлений.

Спланованим виглядає й напад на будинок підсусідка Сави Тищенка в м. Полтаві, на Кобищанах, який здійснила розбійницька банда під керівництвом Андрія Гострого. Усі 5 членів банди були не місцевими, а мешканцями різних містечок, що знаходилися на території вольностей Запорізької Січі. Отже, місто знали погано. У виборі жертви їм допомагав місцевий підсусідок Михайло Швець, який мав із цього власний інтерес: *«с таким разсужденім, что если они его, Тищенка, обворуют, не будет он там жить, а ему де, Шевцю, тогда свободо будет, вишедши от Багинской,*

¹⁵¹ Там само. Арк. 108.

¹⁵² Там само. Арк. 47 зв.

¹⁵³ Там само. Арк. 64.

¹⁵⁴ Йдеться про ліву притоку р. Самари.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 64 зв.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 48 зв.

войти в хату и жить в ней, в якую он, Швец, и прежде того хотел войти жить»¹⁵⁷. Він переконав злодіїв, що Сава Тищенко має велику суму грошей – 150 руб¹⁵⁸, що нібито залишив йому померлий брат.

Готуючи пограбування, злочинці двічі приїздили в Полтаву – 29 серпня й 2 вересня 1775 р. Вони зупинялись під містом, «по Мачуской дороге противу ветряних млинов в долине», і двоє з них ходили до міста. Очевидно, у такий спосіб легше було залишатись у місті відносно непомітними, бо чоловіча компанія на возі могла швидше привернути увагу. Імовірно, в один із таких приходів зловмисники роздивилися всі підходи до будинку жертви, бо, згідно зі свідченнями спійманих членів банди, вони досить вільно пройшли до будинку під час пограбування – уночі з 2 на 3 вересня. Про підготовку до злочину свідчить і той факт, що Андрій Гострий узяв із собою гніт, щоб мати можливість запалити світло¹⁵⁹.

Певною проблемою, яку доводилось вирішувати в ході розбійних нападів, якщо вони траплялися в населених пунктах, було потрапляння в будинки. У хати на хуторах, або ті, що стояли осібно в селах, вдертися було набагато простіше. У містах важливо було не наробити передчасного галасу.

Ось як відбувалося пограбування Григорія Капустянського: «за приходом в тот его дом первее людей Капустянского в людской избе перевязали и, приставя караул, пришли к покоям его близ спалне. Там же, разламав двери, вошли в покой и там, взявши его, Капустянского, жену и людей, заперли в походной погреб. Причем с них Тихон Малій, будучи на карауле в сенешних дверей, копем подколов его, Капустянского, сина малолетного. А потом, взявши с погреба, его, Капустянского, били, допрашивая денег, и опять отвели в погреб...»¹⁶⁰. Отже, у даному випадку слуг позв'язували, а двері просто вибили. Нападникам не йшлося про збереження тиші. Крім зв'язування, яке було присутнє у більшості пограбувань, злодії, як бачимо з тексту, застосували ще один поширений серед розбійників метод – тортури.

У тих випадках, коли потрапити в хату хотіли без зайвого шуму, вдавалися до різних хитрощів. Перш за все, намагалися виманити з хати господаря. Так, наприклад, для того, щоб потрапити в дім до Никифора Шквіренка, злодії під виглядом подорожніх просилися переночувати, а коли їх впустили, кинулись зв'язувати домашніх і виносити майно¹⁶¹. У Самійла Зінченка грабіжники спершу тихцем вивели з двору коня, а потім стали

¹⁵⁷ Там само. Арк. 248 зв.

¹⁵⁸ Там само. Арк. 228 зв.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 227 зв. – 228.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 64 зв.

¹⁶¹ Там само. Арк. 149 зв.

кликати господаря. Самійло, побачивши свою тварину в руках незнайомця, кинувся віднімати, залишивши двері відчиненими. У цей момент, *«набегши пешо из-за сеней его Зенченка хати, неизвестные ему четыре человека салдат, в яком числе бил и один малороссиянин»*, позв'язували його рідних, а потім і його, та забрали майно¹⁶².

До хати Сави Тищенко злочинці залізли, *«проломав на причелку хатнем доску, оставили его, Мохну и Котляра, на окнах для караулу, а сами Острій, Таран и Костирка перелез через гореце хатнее и викресав огню, зажегши имевшойся в Острога холстяной гнот, серою напоенной, ввошли в хату...»*¹⁶³. Потім вони зв'язали господарів і катували їх, вимагаючи неіснуючі гроші, про які їм розказав Михайло Швець. Коли ж тортури нічого не дали, вони забрали все майно зі скрині.

Злочинці

Аналізовані документи містять також, хоча й не завжди, повну інформацію про злочинців. Згідно з нашими підрахунками, до суду того ж року притягнули 107 осіб, переважно чоловіків – 92,5 % (99 осіб). Жінки становили лише 7,5% – 8 осіб. Як видається, їхня частка серед злочинців Гетьманщини була традиційно невисока. За інформацією екстракту, поданого до Генеральної військової канцелярії в 1751 р., у секвестрах усіх 10 полків тоді знаходилося 347 в'язнів. Серед них було лише 42 жінки – 12,1%¹⁶⁴. Імовірно, що незначна їхня частка серед злочинців була характерна для ранньомодерного суспільстві взагалі. Принаймні, доволі низький відсоток жінок у злочинному середовищі констатують також польські й англійські дослідники. Так, Славомір Щоцький зауважує, що жінки лише зрідка опинялися на лаві підсудних і то лише через дрібні крадіжки у сусідів¹⁶⁵. Незначний відсоток жінок – лише 12,7%, був і серед злочинців польських міст¹⁶⁶. У тогочасній Англії серед звинувачених у насильстві частка жінок становила 19,2%¹⁶⁷.

За соціальною належністю, яка, до речі, була вказана лише відносно 90 осіб, найбільша частка притягнутих до суду – 50% (45 осіб) – припадала

¹⁶² Там само. Арк. 181 зв.

¹⁶³ Там само. Арк. 228.

¹⁶⁴ Підраховано за: ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 1–116.

¹⁶⁵ *Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 148.

¹⁶⁶ *Kamler M. Złoczyńcy...* S. 25.

¹⁶⁷ *Garthine Walker. Crime, Gender; and Social Order in Early Modern England.* New York, 2003. P. 25.

на вихідців із козацького стану. Другу за чисельністю групу – 25, 6% (23 особи) – становили піддані, а третю – посполиті, 21,1% (19 осіб). На інших трьох особах (3,3%) зупинимося окремо: серед них – гусарський син Семен Китисенко (його батько був «грузинської нації» і служив свого часу вахмістром Грузинського гусарському полку¹⁶⁸); Федір Шош був сином купця¹⁶⁹, а Сергій Краснопевцов сином однодворця, чоловіком «великоросійської породи»¹⁷⁰.

Щоправда, слід зауважити – визначення соціальної належності злочинців, особливо професійних, є доволі умовною. Тут, на мою думку, слід погодитися із зауваженням Марціна Камлера про те, що при соціальному маркуванні злочинців варто говорити радше про походження¹⁷¹, а не про належність до якоїсь великої групи. Чи можна, наприклад, уважати козаками осіб, які вели спосіб життя, невластивий представникам цього стану? Як видно з протоколів допитів, Михайло Гаркуша, Іван Куліченко та Олексій Штега народилися в козацьких сім'ях. Так, Михайло Гаркуша походив із м-ка Ковалівки Гадяцького полку. Залишившись сиротою «в малолетстві», Михайло перші вісім років сирітства жив у свого рідного дядька. Згодом він поїхав з одним із односельців за рибою до Великого Лугу, де й залишився. Там він знаходився «в услужении у разных Запорожских козак». У 1774 р. Михайло прийшов до Полтави, «чтоб где случится найматься в годовую службу». Роботу він знайшов у секунд-майора Якова Козельського, у маєтку якого – с. Козельщині – й жив до арешту¹⁷². Іван Куліченко, який народився в с. Івашках, так само рано втратив батька: «Остался от него в сущем малолетстве так, что и оного отца своего не помнит». Спершу хлопця виховувала мати, а з 12 років він пішов до м. Полтави навчатися шевському ремеслу. Згодом Іван став працювати за наймом у різних шевців і власників¹⁷³. Олексій Штега, який до одруження хоч і жив із батьками в с. Оксютенцях Лубенського полку, решту часу провів, як пам'ятаємо, наймитуючи у різних власників¹⁷⁴. Отже, як бачимо, більшу частину свого життя ці люди наймитували, а тому вважати їх козаками, очевидно, не слід.

¹⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 3.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 98 зв.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 191.

¹⁷¹ Kamler M. Złoczyńcy... S. 26-27.

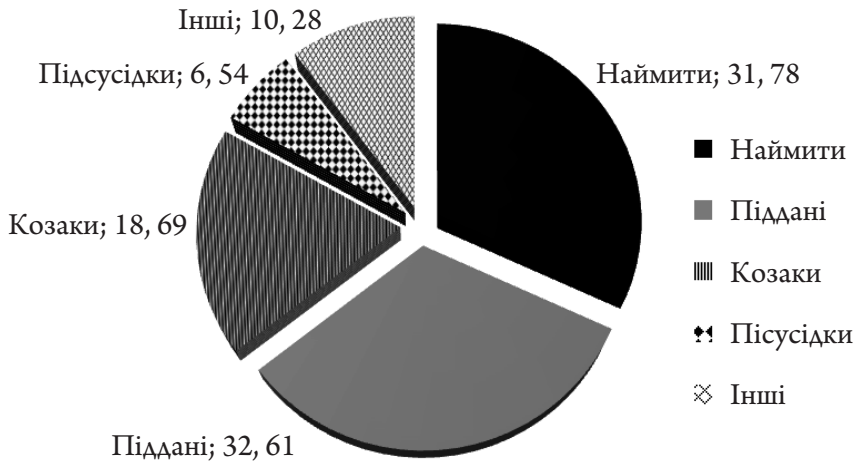
¹⁷² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 16 зв.

¹⁷³ Там само. Арк. 26 зв.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 162 зв. – 166.

Якщо ж ретельніше придивитися до занять притягнених до суду, (див. малюнок. 1), то виходить, що найбільшу частку серед них становлять піддані (35 осіб (32,71%)) і наймити (34 (31,78%)). Разом ці дві групи складають більшість – 69 осіб, або 64,49%.

Мал. 1. Криміногенні групи

Очевидно, саме з середовища підданих виходила основна маса злодіїв. Як видно з протоколів допитів, частина з них у результаті життєвих і соціальних катаклізмів пережили зниження свого суспільного становища, тобто козачі діти вимушені були йти у найми чи потрапляли у підданство до заможніших осіб. Дехто опановував ремісничі професії, але це не завжди допомагало виправити становище. Руйнування старої соціальної структури й формування нової внаслідок тих трансформаційних змін, які переживала Гетьманщина у другій половині XVIII ст., сприяли поширенню злочинності серед найменш заможних суспільних груп.

Ще одну велику групу злочинців становили особи, які на момент притягнення до суду належали до найбільшої соціальної категорії Гетьманщини – козаків (20 осіб (18,69%)). Щоправда, справжніх злочинців серед них виявилось не так багато. Як свідчить джерело, провина сімох із них не була доведена, чотирьох засудили за подружню зраду, троє побилися в шинку, один виявив недбальство при конвоюванні колодника, один притягувався за «безпашпортний хід», а ще один у стані сильного сп'яніння украв корову. Молодий козак Григорій Гелеверенко серед інших, брав участь у викраденні і забитті бика, що належав мешканцеві м-ка Великих Будищ Василеві Бортнику¹⁷⁵. Найсерйозніші злочини, очевидно, здійснили козаки Мирон Коваленко та Пилип Проценко. Спочатку вони спільно з по-

¹⁷⁵ Там само. Арк. 209.

сполитим Кузьмою Маценком викрали у козака Івана Строгала в с. Горбанівці з погребя 4 вулики з бджолами, а потім Проценко з Маценком та наймитом Яковом Пунькою обікрали в с. Івашках комору шинкаря Федора¹⁷⁶.

Нечисельну групу залежного населення – 7 осіб (6,54%) – становили підсусідки. Серед віднесених мною до категорії «інших» (11 осіб (10,28%) були представники різних мікрогруп тогочасного соціуму – троє посполитих, троє шинкарів, два бурлаки з Азовського моря, по одному – гусарський син, купець і сільський отаман. Останній, Григорій Воскобойник, отаман с. Горбанівки, був єдиним за увесь досліджуваний рік представником соціальної верхівки, притягненим до суду. Його бездоказово «оговорив» у переховуванні крадених коней і речей злодій Іван Недовесенко¹⁷⁷.

Вік злочинців далеко не завжди фіксувався, імовірно, лише у випадках ухвалення вироку. Серед злочинців, для яких ці дані існують, переважали представники активних вікових груп: 20-29 років – 43,5% (37 осіб) та 30-39 – 28,2% (24 особи). Суттєву частку 17,6% (15 осіб) становили особи у віці 40-49 років. Однак відносно молодих, 15-19 років, і старших 50 років серед притягнутих до кримінальної відповідальності виявилось небагато – відповідно 6% (5 осіб) та 4,7% (4 особи). Наймолодшим злочинцем був Іван Рахненко – 15 років¹⁷⁸, засуджений за вбивство, найстаршим – 60 років, Влас Решетниченко, покараний за «*безнашпортный ход*»¹⁷⁹.

Певну частину серед засуджених осіб становили професійні злодії. Уважається, що під це означення підпадають ті індивіди, які свідомо вибрали злочинний спосіб здобуття матеріальних благ¹⁸⁰. Марцін Камлер також зауважує, що професійні злочинці жили з крадіжок чи розбоїв, не працювали задля заробітку, а якщо й наймалися на роботу, то лише тимчасову, яку незабаром кидали. Досить часто вони обкрадали тих господарів, у яких працювали¹⁸¹.

Найкраще під таке визначення серед «полтавських» злодіїв, очевидно, підпадає вищезгаданий колодник Лазар Усенко. Він народився у м-ку Богородицькому «*ведомства Запорожских дач*» в родині посполитого. Згодом родина перейшла до м-ка Старий Кодак. Коли Лазареві виповнилося 18 років, помер батько, і вони з матір'ю переселилися до слободи Новосе-

¹⁷⁶ Там само. Арк. 34 зв. – 35.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 79 зв. – 80 зв.

¹⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 425 зв.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 190.

¹⁸⁰ Гуров А. Профессиональная преступность. Художественно-публицистическое эссе // <www.lib.rus.ec/b/96817/read#t24>

¹⁸¹ Kamler M. Złoczyńcy... S. 45.

лиці. Через три роки померла й мати, тож Лазар став наймитувати в місцевого мешканця Федора Колесника. Під час великого посту 1771 р. до слободи нагодився Лазарів дядько Тимофій Москаленко, який забрав хлопця до себе – у м-ко Коломак Ахтирської провінції. Проживши з півроку в дядька, до кінця листопада, Лазар пішов у слободу Жадківку, що знаходилась неподалік м. Полтави, до свого двоюрідного брата Іллі Шевця. У нього хлопець прожив понад рік, до січня 1773 р. Відтоді й до арешту, наприкінці лютого 1775 р., життя Лазаря Усенка складалося майже виключно з крадіжок, розбоїв, втеч і арештів. Першу свою крадіжку він здійснив зі своїм двоюрідним братом Іллею Шевцем 9 січня 1773 р., викравши в місцевого мешканця Семена Динника ворону кобилу з лошам. Удало збувши вкрадене, злодії не заспокоїлись і уже вночі 14 січня, змовившись зі ще одним мешканцем слободи Новоселиці – Лук'яном Сабгайдою, обікрали комору у священика с. Ковалівки Василя Несвіта. Через три дні Лазаря заарештували й відправили до Полтавського гродського суду. Після ухвалення вироку й покарання його відпустили. Кара, ймовірно, була не дуже суворою, враховуючи, що це був його перший злочин. Можливо, хлопця висікли батогами привселюдно в базарний день.

Опинившись на волі, Лазар знову повернувся до слободи Жадківки, де тиждень мешкав у свого знайомого Івана Свергуна. Потім пішов до м. Полтави нібито купувати хліб. На міському базарі він познайомився зі слугою значкового товариша Трохима Левандовського Дорошом Скиданом, який запропонував Лазареві найнятися до його господаря в *«годовую службу»*. Усенко погодився, але служба в значкового товариша в с. Петрівці тривала недовго, лише тиждень.

Саме стільки часу було потрібно для наступних подвигів: *«Того марта, а якого числа не помнит, нотчу он, Лазар, согласившись з вишепомянутим Дорошеи и третим Кирилом Глущенком»*, обібрали комору петровського козака Павла Дмитренка, заволодівши чималою кількістю цінних речей. Третій учасник, Кирило Глущенко, майже відразу спробував продати свою частку краденого, що й навело на слід зловмисників. Утім, цього разу Лазареві Усенку вдалося втекти. Він знову прийшов до мешканця слободи Жадківки Івана Свергуна. Через місяць непосидючий Лазар подався до м. Полтави черговий раз купити хліба. Знову таки на базарі він познайомився з Омельком Богословцем, підданим полкового обозного Андрія Руновського, й пішов із ним до шинку пити горілку. Там їх обох затримали *«за безпашпортство»*. Лазар удруге опинився в полтавській в'язниці, але цього разу він не чекав суду й уночі 1 липня 1773 р. *«тайним образом з секвестра, пробравшись чрез состоящие там от полковой артиллерии пале, бежал»*. Усенко знову повернувся до Жадківки, проте цього разу побув там лише 3 дні й подався на територію *«Запорізьких дач»*, у слободу Самар.

Там він мешкав у Павла Чигринця, якому свого часу збув крадену кобилу, та у Тимофія Свистуна, *«заведомо вора»*. Згодом Лазар знайомиться з мешканцем слободи Козирщини Іваном Гострим та його сином Андрієм, яких теж, очевидно, слід уважати професійними злочинцями. Разом із ними Усенко провів цілий рік, здійснивши низку злочинів, серед яких – крадіжка коней на хуторі підкоморія Федора Левенця, а також пограбування комори у священника с. Жуків Федора Гаєвського. Після останнього злочину біля хутора на р. Тагамлик, що належав підкоморію Левенцю, крадіїв схопили. До ранку Лазаря Усенка разом з Іваном Гострим замкнули в порожній хаті на тому ж хуторі. Однак невідомий Лазареві доброзичливець відімкнув хату й дав їм утекти.

Після цієї пригоди Лазар знову подався у слободу Самару до Тимофія Свистуна, де й жив до середини липня, а потім пішов на р. Вовчу косити сіно. Цим він займався аж до жовтня 1774. Накосивши дві скирти сіна, Усенко їх продав, кожну по 10 руб. Отримавши гроші, він знову повернувся до Самари, а на початку грудня відправився на ярмарок у м-ко Кодак. Під час цього ярмаркування в шинку в сл. Городиші, як пам'ятаємо, й організовується розбійницька ватага для нападу на поміщика Капустянського, до якої входив і Лазар.

Після нападу й поділу награбованого на р. Орелі, Лазар Усенко знову повернувся в слободу Самару. Там він роздав борги й віддав на зберігання награбоване. Проте невдовзі в слободі стали шукати учасників нападу, тож йому довелося тікати. Разом зі своїм приятелем Григорієм Бабенком він вирушив до м-ка Багачки Миргородського полку. Побувши там деякий час, Усенко черговий раз повернувся в Самару і взявся за старе – став обкрадати місцевих жителів. Спершу разом із кількома спільниками він украв корову й привів її до Павла Чигринця, в якого на той час мешкав. Наступної ночі разом із Чигринцем Лазар обікрав комору в одного з місцевих жителів. Цього разу крадіїв доволі швидко вирахували й уже наступного дня Павла Чигринця заарештували, а Лазарю знову пощастило зникнути. Разом з іншим злодієм Василем Карайкозою вони поїхали до м-ка Перещепине й зайнялися конокрадством по навколишніх хуторах. Наприкінці лютого 1775 р. Усенка таки затримали в м. Полтаві під час спроби збути крадених коней¹⁸².

Отже, як бачимо, Лазар Усенко вів типовий для професійного злочинця спосіб життя. Засоби для проживання він здобував за допомогою крадіжок і розбоїв. За два останні роки він майже не працював фізично. Разом із Лазарем до групи професійних злочинців можна, очевидно, зарахувати й Гордія Махненка, Грицька Костирку, Олексія Тарана, Самійла Котляра, Гната Столяра, а також Андрія Гостого, які здійснили розбійницький напад на будинок Сави Тищенка в м. Полтаві¹⁸³.

¹⁸² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 60 зв. – 69 зв.

¹⁸³ Там само. Арк. 33 зв. – 34.

Крім цих осіб, професійними злодіями можна, на нашу думку, вважати мешканця с. Івашок козака Кирила Пунченка, який на допиті у суді зізнався у семи крадіжках¹⁸⁴, жителя м-ка Великих Будищ Якова Сліпченка – сім крадіжок¹⁸⁵, та його спілняка Грицька Вершиненка – чотири крадіжки¹⁸⁶. Зрозуміло, що були й інші такі злодії.

Покарання

Більшість вироків, винесених Полтавським гродським судом, передбачали покарання винних. Загалом маємо інформацію про судові вердикти відносно 110 осіб. Щоправда, частину з них – 13 осіб, виправдали й ухвалили *«отпустить свободу»*, справи ще 2-х відправили на розгляд духовного суду, а одну – Харка Стадника – ухвалили відіслати в сотенне першополкове правління на дорозслідування, *«не бывал ли в какових либо подозрениях»*¹⁸⁷. 16 особам суд присудив присягу для доведення невинуватості. Ця норма Литовського Статуту була доволі популярною в «малоросійському праві» й застосовувалась зазвичай тоді, коли в обвинувачення бракувало доказів¹⁸⁸. Оскаржений мав присягнути у своїй невинуватості. Щоправда, двічі присягу призначали позивачам для підтвердження оскарження. Один із них, полтавський козак Семен Богомаз, звинуватив полтавського мешканця Зіновія Пивоваренка у крадіжці грошей з хати, але неспростовних доказів не мав. Тоді суд ухвалив Богомазенку присягу в тому, що знайдені в підозрюваного два мішечки справді з-під його грошей – 98 руб. 50 коп., *«и когда присягнет, возьмь с него, Пивоваренка, те девять десять восемь рублей и ятдесять копеек и отдать истцу Богомазу, а буди платит ему нечем, отдать ему, Богомазу, в отслугу»*¹⁸⁹. Удруге того року суд призначив присягу козакові другої полкової сотні Юхимові Лаврику, який звинуватив у конокрадістві козачого сина Івана Куліченка¹⁹⁰.

Таким чином, покарання присудили 78-ми особам (див. табл. 4).

Як бачимо, найчастіше застосовувалися тілесні покарання. Їх виконували привселюдно (*«публічно»*) у базарний день. Зазвичай засуджували до покарання батогами (*«плетьми»*). Щоправда, Одарку В'язуненкову та Олек-

¹⁸⁴ Там само. Арк. 211–255.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 94 зв. – 95 зв.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 96–96 зв.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 171 зв.

¹⁸⁸ Детальніше про присягу див.: *Старченко Н.П.* Про ефективність судочинства на Волині... С. 6–9.

¹⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 149 зв.

¹⁹⁰ Там сам. Арк. 188 зв.

Таблиця 4.

Види покарань присуджених Полтавським гродським судом у 1775 р.

Назва вироку	Кількість	%
Тілесні кари	41	52,6
Заслання	16	20,5
Повернення на попереднє місце проживання	10	12,8
Грошова компенсація	3	3,9
Арешт	3	3,9
Відпрацювання збитків	2	2,5
Віддача на поруки	2	2,5
Пошуки колодника	1	1,3
Усього	78	100

сія Штегу покарали різками. Застосування різок при покаранні Одарки, у той час коли її коханцю Трохиму присудили батоги, пояснюється тим, що вона була жінкою¹⁹¹ й «безприкладним Ея імператорського величества чоловіколюбим»¹⁹². Штегу, як пам'ятаємо, засудили за «безпаспортний хід». Причому Олексія на цьому злочині зловили втретє. Судді аргументували свій присуд тим, що «по артикулу 24, раздела 12 узаконенно таких бродяг, которие без службы прибывая и никакою работою не упражняясь, на костьрстве и пянстве время свое теряют, нигде никакой уряд терпеть не может, но таких всякого звания увещевать перший раз и другий, а в третий раз, розгами вибив, вигонять прочь из городов»¹⁹³.

Ще трьом колодникам – супрунівським козакам, які побилися в шинку з капралом, присудили покарання палками, але не публічно, а при суддях¹⁹⁴. Вибір знаряддя для побиття так само був продиктований законом, застосованим до засуджених – воїнським уставом Петра I¹⁹⁵.

У більше ніж половині таких вироків (25 випадків) визначалася й кількість ударів. Вона була різною й коливалася від 50 до 200. Найчастіше присуджували 150 ударів (14 випадків). Олексія Штегу покарали різками у

¹⁹¹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 148.

¹⁹² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 112.

¹⁹³ Там само. Арк. 166.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 74 зв.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 74.

200 ударів. Важко сказати, якими міркуваннями керувалися судді, визначаючи їхню кількість, можливо, традицією й прецедентами, але й конкретними обставинами. Наприклад, сімнадцятилітньому Якову Кисиленку *«как несовершеннолетних лет»* присудили 80 ударів батогами, тоді як його спільникам – по 100. При цьому суд покликався на іменний указ імператриці Катерини II від 2 травня 1765 р.¹⁹⁶. Застосування суддями саме цього указу є яскравим свідченням гуманізації судової системи всієї Російської імперії досліджуваного періоду у ставленні до дитячих злочинів¹⁹⁷, що помітно й в судах Гетьманщини.

Друга за кількістю вироків група покарань – заслання – так само була наслідком впливу імперського законодавства на судову систему козацької держави. До нього засудили 16 осіб, або 20,5 % від усіх злочинців. Підставою до такого висновку служить формулювання, яке застосоване у 12 із цих вироків. З різними варіаціями воно записане приблизно так само, як у вирокі розбійникові Іванові Литовченку та Хомі Собакаренку: *«вместо подлежащей им за их злодеяния смертной казни, по всемилостивейшим височайшим указам сослать в вечную зсылку в Сибирь»*¹⁹⁸. Тобто, згідно з місцевими законами, т. зв. *«малороссийским правом»*, що здебільшого ґрунтувався на нормах Литовського Статуту, їх мали засудити до смертної кари. Зокрема, 31 артикул 11 розділу, на який покликалися судді, передбачав саме таке покарання¹⁹⁹, однак при винесенні остаточного рішення застосували *«височайші укази»*, що дозволило пом'якшити вирок, замінивши смертну кару на заслання.

Неповнолітній убивця Іван Рахненко так само підлягав засланню до Сибіру, але судді, покликаючись на згаданий вище указ імператриці від 5 травня 1765 р., вирішили відправити його справу в Генеральний суд к *«благорассмотрению»*²⁰⁰.

Десятьох осіб, яких затримали за *«безпашпортство»*, відправили за попереднім місцем проживання. Таким, зазвичай, уважався той населений пункт і той власник, де затриманий був записаний за останнім переписом. Наприклад, уродженця с. Чернещина Саву Сіренка, якого затримали, коли він прийшов відвідати стару матір, спершу хотіли віддати в розпорядження Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, якому належало село. Однак з'ясувалося, що ні Сава, ні його покійний батько Гнат Сірий не зна-

¹⁹⁶ Там само. Арк. 38.

¹⁹⁷ Детальніше про це див.: Шандра В.С. Совісні суди в Україні... С. 122.; ПСЗ. Т.XVII: 1765-1767. СПб., 1830. С. 174–175.

¹⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 91.

¹⁹⁹ История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники // <http://starbel.narod.ru/statut1588_11.htm>.

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 145.

чаться серед підданих цього монастиря. Під час допиту Сіренко розповів, що понад 10 років наймитує в мешканця сл. Лебедин Сумської провінції Андрія Слінька. Там його записали в ревізію і там він сплачував подушний податок. На підставі цих свідчень судді й ухвалили «*определить на прежнее жильё, отравить в Сумскую провинциальную канцелярию*»²⁰¹. Ще одного безпаспортного, уродженця с. Петрівки Микиту Завадівського, незважаючи на те, що до арешту він жив разом зі своїм братом у сл. Яцуковій, суд ухвалив відправити його в рідне село²⁰².

Ще однією формою покарання була грошова компенсація збитків. Зазвичай вона призначалася крадіям і розбійникам одночасно з тілесною карою. Вони присутні практично в усіх вироках, що стосувалися крадених речей. Однак у трьох випадках такі покарання фігурували окремо: Тимофія Дульку, який викрав у жителя с. Куклинці Якіма Філоненка двох коней, засудили до сплати на користь постраждалого 9 руб. 60 коп.²⁰³; Іван Телятник за відібрані в Никифора Шквиренка речі мав компенсувати йому 20 руб. 40 коп., а Федір Литвин мусив заплатити полтавському козакові Йосипу Зосименку за вкрадених коней 14 руб. 40 коп.²⁰⁴.

Якщо засуджений не мав грошей, його віддавали постраждалому для відпрацювання. Однак у двох випадках таке покарання присудили відразу. Вище згадуваний Михайло Гаркуша, згідно з рішенням суду, мав відпрацьовувати заподіяні секунд-майору Якову Козельському збитки цілих 19 років²⁰⁵. Відразу до відпрацювання знаковому товаришу Йосипу Литвиненку 10 руб. засудили Наума Мірочника. Таке своє рішення суд аргументував тим, що «*он показал, яко себе ниякого имения не имеет*»²⁰⁶.

Попри те, що в досліджуваній період діяв іменний указ імператриці від 10 лютого 1763 р. «*О порядок производства уголовных дел по воровству, разбою и пристанодержателству*», яким заборонялося тримати крадіїв і розбійників в ув'язненні більше місяця²⁰⁷, в окремих випадках судді застосовували арешт. Так, Омелька Гриценка й Андрія Отрешка, які викрали в різних обивателів дві корови, одного вола й одного коня, вирішили затримати в ув'язненні, щоб «*обидимые воровством явились в суд*»²⁰⁸.

²⁰¹ Там само. Арк. 86 зв.

²⁰² Там само. Арк. 167 зв.

²⁰³ Там само. Арк. 140–140 зв.

²⁰⁴ Там само. Арк. 205.

²⁰⁵ Там само. Арк. 21.

²⁰⁶ Там само. Арк. 77 зв.

²⁰⁷ ПСЗ. Т. XVI: 1762–1764. СПб., 1830. С.155.

²⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 101 зв.

До 12 тижнів арешту й виплати 24 руб. грошової компенсації за безчестя суд засудив козака полтавської городової сотні Кирила Собакаря²⁰⁹. Справа полягала в тому, що в ніч із 23 на 24 вересня «неведомые воры» обікрали комору в с. Нижніх Млинах. Собакар звинуватив у цьому іншого козака – Кирила Циганщенка, який свого часу в нього наймитував. Однак оскаржений закликав свідків, жителів того ж села Данила Гончаренка й Федора Гребінника, які під присягою підтвердили, що «означенний Циганщенко прошлого сентября з 23 против 24 числ, то есть в среду, будучи напильой, спал первее под хатою Гончаренковою на пристбе, а после того, вставши, пошел до Гребнника в хату и тамо уже спал до света»²¹⁰. Оскільки інших доказів Кирило Собакар не мав, суд визнав його самого винним у несправедливому оскарженні Циганщенка. При цьому судді покликалися на 10 артикул 14 розділу Литовського Статуту, згідно з яким безпідставне обвинувачення шляхтича, «человека доброго, веры годного и неподозренного», каралося 12-недільним ув'язненням²¹¹. Крім цього, дії Собакаря підпадали ще й під 27 артикул 11 розділу, за яким образа шляхтича каралася штрафом у 40 кіп грошей²¹². Щоправда, ухвалили стягти лише 20 кіп, що в перерахунку на рублі й становило 24 руб. 20 коп²¹³.

Двох осіб Полтавський гродський суд віддав на поруки. Це були мешканка с. Горбанівки Марія Шевченко та житель с. Нижні Млини Іван Ключник. Маріїн чоловік Грицько був замішаний у кількох крадіжках, але зумів утекти. Поставши перед судом, Марія зізналася, що «о вещах в дому ее мужа воровских ведала, но об них никому не объявляла». Суд ухвалив віддати Марію на поруки горбанівським козакам Івану Горбаню й Пилипові Воскобойнику²¹⁴. Іван Ключник був затриманий за крадіжку грошей у козака Лук'яна Паська та вулика з погребя свого пана – підкоморія Федора Левенця. Однак «Левенец и Пасько, получа себе от отца его, Ключникова Ивана, удовольствие», відкликали свій позов. У зв'язку з цим суд ухвалив зарахувати як покарання час перебування в ув'язненні й віддати «родственникам его на поруки»²¹⁵.

Найоригінальніше, на нашу думку, покарання було винесене вже згаданому городничому Пуздерку, з вини якого втік колодник. Він, як пам'ятаємо, мав у тримісячний термін знайти втікача.

²⁰⁹ Там само. Арк. 201 зв. – 202.

²¹⁰ Там само. Арк. 201.

²¹¹ История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники.

²¹² Там само.

²¹³ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 102.

²¹⁴ Там само. Арк. 80 зв.

²¹⁵ Там само. Арк. 208.

* * *

Таким чином, використані джерела, хоча й не дозволяють повною мірою охарактеризувати злочинність у Гетьманщині XVIII ст., але добре ілюструють тенденції її розвитку. Проведене на їх основі дослідження дозволяє дійти наступних висновків.

□ Найбільшу частку у кримінальній структурі становили злочини проти власності: крадіжки, грабунки, розбої, продаж і переховування краденого, що в цілому відповідало загальноєвропейським тенденціям того часу й було, очевидно, викликане суспільною трансформацією, яку переживала Гетьманщина в досліджуваний період. Найпопулярнішими предметами крадіжок були коні, худоба й рухоме майно. Значну цінність також становили гроші.

□ Більшість злочинів здійснювалася в темну частину доби – здебільшого вночі й увечері. Як правило, це відбувалося в приміщеннях, серед яких переважали комори, де зберігали найрізноманітніше майно, від грошей до продуктів харчування. Доволі криміногенним місцем були шинки, у яких часто відбувалися крадіжки, бійки, виготовлялися різноманітні фальшивки, замишлювалися та планувалися злочини. Попри те, що траплялися й спонтанні, випадкові злочини, значна їх частина ретельно готувалась. Злодії добирали спільників, вивчали місцевість, підбирали інструмент для відмикання й збирання замків тощо.

□ Зазвичай злочинцями були чоловіки віком 25-45 років, жінки становили лише незначну частину – 7,5% – від загальної кількості злодіїв. За своєю соціальною належністю це були вихідці з різних суспільних станів – діти козаків і посполитих, які потрапили в підданство чи стали наймитувати, учні ремісників, підмайстри тощо. Значна їх частина ще малолітніми втратили одного з батьків або залишались повними сиротами й виховувалися родичами, а то й зовсім чужими людьми. Якщо на основі використаних джерел спробувати уявити середньостатистичного злодія, то це був би неодружений чоловік 30 років, син збіднілого козака чи посполитого, який наймитував.

□ Для покарання спійманих зловмисників використовували доволі широкий спектр діючих на території Гетьманщини законів, т. зв. «малоросійських прав», в основі яких лежав Литовський Статут та норми імперського законодавства. Слід зауважити, що використання останнього значною мірою робило систему покарань гуманнішою.

□ Популярними карами в ті часи все ще залишалися тілесні. Як правило, засуджених до них шмагали батогами чи різками привселюдно в базарний день на Ринковій площі. Кара на горло, яка за окремі злочини передбачалася Литовським Статутом, у ті часи вже була замінена, згідно з імперськими законами, засланням до Сибіру.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

AGAD – Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Volumina legum – Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией

ІЛ ВР – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ЦНБ ХНУ ВР – Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

Зап. ВУАН – Записки Всеукраїнської Академії наук

Записки НТШ – Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові

КА – Київська академія

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости

КС – Киевская старина (1882–1906 pp.), Київська старовина (з 1992 р.)

Курск.ЕВ – Курские епархиальные ведомости. Часть неофициальная

ЛННБВС ВР – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України, відділ рукописів

ЛС – Литовський статут

НБУВ ІР – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ

ОДД – Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующаго Синода

ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного исторического музея, г. Москва, Российская Федерация

ОР РГБ – Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, г. Москва

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости.

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года, вып. I, СПб., 1830.

РА – Русский архив

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург

РИБ – Русская историческая библиотека

Труды КДА – Труды Киевской Духовной Академии

УАЩ – Український археографічний щорічник

УІЖ – Український історичний журнал

ХЧ – Христианские чтения

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові

ЧЕИ – Прибавления к Черниговским епархиальным известиям

ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца

Наукове видання

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

ПОВСЯКДЕННЯ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Історичні студії в 2-х томах

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 16.10.2012 р. Формат 70×100/16

Ум. друк. арк. 26,5. Обл. вид. арк. 22,25.

Тираж 300 прим. Зам. 6. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4